

Серія «Українська книга»

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник
для студентів вищих навчальних закладів*

Друге видання

Київ «Канавела» 2008

УДК 330.1(075.8)
ББК 65.01я73
Н 32

Рекомендовано
Міністерством освіти та науки України
(лист №1.4/18-Г-86 від 14.01.2008 р.)

Рецензенти:

Ю.В. Ніколенко,

доктор економічних наук, професор;

А.В. Шегда,

доктор економічних наук, професор;

Л.В. Левковська,

к.е.н., ст. науковий співробітник, член-кореспондент
Академії економічних наук України.

Автори:

Круш П.В. (розд. I, V), **Тульчинська С.О.** (розд. II, VI), **Шашина М.В.** (розд. IX), **Підлісна О.А.** (розд. VIII), **Хринюк О.С.** (розд. IV, VII), **Кириченко С.О.** (розд. III), **Кожмяченко О.О.** (розд. III), **Кавтиш О.П.** (розд. V), **Гречко А.В.** (розд. III), **Ткаченко Т.П.** (розд. V), **Тюленєва Ю.В.** (розд. IX), **Кривда О.В.** (розд. II).

Н 32 Національна економіка: Підручник. / За ред. проф., к.е.н. П.В. Круша. 2-е вид. – К.: Каравела; Піча Ю.В., 2008. – 428 с.

ISBN 966-96076-7-6

Пропонований підручник є узагальненням надбань зарубіжної та вітчизняної економічної науки у сфері питань щодо особливостей формування та функціонування національної економіки як єдиної динамічної системи та підсистеми світового господарства. У ньому висвітлюються теоретичні питання щодо специфіки національної економіки як галузі знань, навчальної дисципліни, наукового напрямку і явища соціально-економічної реальності, а також проблеми формування та подальшого еволюційного розвитку національної економіки України з урахуванням сучасного стану ринкових перетворень в державі та суспільстві.

Підручник розрахований на студентів вищих навчальних закладів будь-якої форми навчання, а також молодих науковців, аспірантів, викладачів та всіх тих, хто цікавиться питаннями розвитку національної економіки.

УДК 330.1(075.8)
ББК 65.01я73

© Круш П.В., Тульчинська С.О. та ін., 2008
Видавництво «Каравела», 2008
© Видавець СПД Піча Ю.В., 2008

ISBN 966-96076-7-6

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	7
1.1. Предмет і задачі курсу.....	7
1.2. Економічні теорії та базисні інститути національної економіки...20	
1.3. Основні економічні показники національної економіки	36
1.4. Моделі національних економік	55
1.5. Особливості формування та розвитку національної економіки України	62
Розділ II. ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	81
2.1. Поняття та склад потенціалу національної економіки.....	81
2.2. Природно-ресурсний потенціал	85
2.3. Демографічний та трудовий потенціал	98
2.4. Науково-технічний потенціал.....	106
2.5. Інформаційний потенціал	113
2.6. Виробничий потенціал.....	117
2.7. Зовнішньоекономічний потенціал	123
2.8. Екологічний потенціал.....	135
Розділ III. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ І ЙОГО СТРУКТУРА.....	147
3.1. Основи формування господарського комплексу.....	147
3.2. Промисловий комплекс	149
3.3. Агропромисловий комплекс	158
3.4. Будівельний комплекс	168
3.5. Транспорт і зв'язок	171
3.6. Соціальна інфраструктура	177
Розділ IV. ЧИННИКИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	186
4.1. Економічне зростання як категорія національної економіки	186
4.2. Типи та способи економічного зростання.....	200
4.3. Фактори економічного зростання	206
Розділ V. ТЕОРІЯ РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ...219	219
5.1. Ринковий механізм регулювання національної економіки	219
5.2. Корпоративне регулювання в господарській системі національної економіки	234

5.3. Державне регулювання економіки: бюджетне, податкове, фінансово-кредитне регулювання	252
5.4. Мале підприємництво та важелі його державного регулювання в Україні	268
Розділ VI. ПРОГРАМУВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	281
6.1. Суть державного програмування, види програм. Цільові комплексні програми розвитку національної економіки.....	281
6.2. Програми економічного й соціального розвитку. Міжнародні програми	288
6.3. Прогноз та прогнозування національної економіки.....	293
6.4. Принципи та методи прогнозування національної економіки...298	
Розділ VII. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	315
7.1. Концепція сталого розвитку	315
7.2. Принципи, показники та етапи сталого розвитку	327
7.3. Національні можливості забезпечення сталого розвитку в Україні	335
Розділ VIII. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА В СВІТОВОМУ ГОСПОДАРСТВІ.....	356
8.1. Світове господарство: структура, тенденції розвитку. Показники відкритості економіки	356
8.2. Форми і механізми інтеграції національної економіки у світове господарство.....	362
Розділ IX. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА	387
9.1. Сутність економічної безпеки національної економіки.....	387
9.2. Методологічні аспекти визначення рівня економічної безпеки...402	
9.3. Механізм забезпечення економічної безпеки національної економіки	411
ДОДАТКИ.....	420
Додаток А. Індикатори та порогові значення індикаторів для нормалізації показників за першим методом нормування.....	420
Додаток Б.....	427

ПЕРЕДМОВА

Сучасне суспільство перебуває у стані якісної радикальної трансформації, що проявляється процесами глобалізації, інтеграції, інформатизації усіх аспектів його життєдіяльності. Зміни, в яких перебуває суспільство, торкаються усіх його соціальних інститутів: культурних цінностей, ідеологічних принципів, світогляду, наукової парадигми тощо.

Економічні підвалини розвитку суспільства аналогічно до всіх інших соціальних підсистем життєдіяльності людей перебувають у цьому динамічному стані, і, напевно, як ніякі інші несуть на собі відбиток усіх означених трансформацій.

Економічне буття суспільства трансформується у принципово нову систему взаємовідносин між людьми, суспільними групами, націями, народами, регіонами, державами. Воно набуває якісно нових рис, що визначаються появою інноваційних факторів виробництва, зміною форм і методів проявів економічних відносин між суб'єктами ринкових відносин, пріоритетів економічного розвитку, поглибленням взаємозв'язків між економічною та іншими суспільними підсистемами, появою нових форм та способів регулювання економічних процесів і координації господарської діяльності, поглибленням процесів уніфікації, інтеграції і глобалізації світогосподарських зв'язків.

Економіки стають залежними від надшвидких об'єктивних якісно нових закономірностей розвитку людської цивілізації. При цьому вони одночасно перебувають у стані відокремленості (специфічності) та залежності (загальності) від інших економічних систем, моделей економічного розвитку.

У зв'язку з цим перед кожною національною економікою постає питання про можливості та пріоритети подальшого сталого розвитку в умовах радикальних глобальних трансформацій, що протікають у світі. Ці питання торкають проблем національної ідентифікації економічних відносин, оцінки потенціалу національної господарської системи, її структурно-функціональних особливостей, можливостей забезпечення сталого економічного зростання, забезпечення безпеки національної економіки на міжнародному ринку, а також умов, факторів, проблем та можливостей побудувати конкурентноздатну економіку в умовах глобалізації.

Саме цим питанням присвячений підручник „Національна економіка”, що становить собою авторську спробу проаналізувати зріз означених вище трансформацій крізь призму особливостей становлення та розвитку національної економіки України з урахуванням загальних цивілізаційних

тенденцій розвитку сучасних економічних систем та рис, притаманних власне національній моделі економіки України.

Пропонований підручник є узагальненням надбань зарубіжної та вітчизняної економічної науки у сфері питань щодо особливостей формування та функціонування національної економіки як єдиної динамічної системи та підсистеми світового господарства. У ньому висвітлюються теоретичні питання щодо специфіки національної економіки як галузі знань, навчальної дисципліни, наукового напрямку і явища соціально-економічної реальності, а також проблеми формування та подальшого еволюційного розвитку національної економіки України з урахуванням сучасного стану ринкових перетворень в державі та суспільстві.

Підручник розрахований на студентів вищих навчальних закладів будь-якої форми навчання, а також молодих науковців, аспірантів, викладачів та всіх тих, хто цікавиться питаннями розвитку національної економіки.

Автори з вдячністю приймуть критичні зауваження та побажання читачів.

Розділ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Основні поняття і терміни	
<ul style="list-style-type: none"> • Відтворення; • Економічна система; • Економічна теорія; • Інститути; • Макроекономіка; • Мезоекономіка; • Мікроекономіка; 	<ul style="list-style-type: none"> • Модель національної економіки; • Національна економіка; • Система макроекономічних показників; • Стратегія розвитку національної економіки; • Суспільне виробництво; • Сучасна національна економіка.

1.1. Предмет і задачі курсу

Аналіз наукової літератури свідчить, що термін „національна економіка” не має однозначного тлумачення вченими-економістами, а в економічних словниках та енциклопедіях його визначення взагалі відсутнє.

Так, наприклад, російські вчені визначають національну економіку, по-перше, як наукову дисципліну, по-друге, як об’єкт вивчення цієї дисципліни і, по-третє, як явище соціально-економічної реальності.

Як наукова дисципліна **національна економіка** становить собою комплексне систематизоване вчення про закономірності становлення та функціонування господарської системи суспільства, а також теоретичні та методологічні підходи щодо розробки державної політики з питань подальшого розвитку національної господарської системи.

Предметом вивчення дисципліни „національна економіка” є вся сукупність продуктивних сил, економічних відносин, соціокультурних, політичних, морально-етичних традицій і цінностей ведення господарської діяльності, що встановились у певній державі і впливають на особливості її економічного розвитку.

Як явище соціально-економічної реальності **національна економіка** – це єдина економічна система суспільства, в якій стабільними, динамічними, повторюваними та стійкими взаємозв’язками поєднані умови та фактори виробництва, його результати, сукупність економічних агентів і економічних відносин, інститути, традиції, принципи та механізми господарювання, що у своїй взаємодії формують єдиний господарський механізм нації.

Дані визначення національної економіки є спробою пояснити сутність та особливості господарської системи тієї чи іншої держави. Проте, на

нашу думку, вони не відображають у повній мірі відмінності між дефініціями „господарський комплекс”, „економічна система” і „національна економіка”.

Першочергово у визначенні сутності поняття „національна економіка”, на наш погляд, слід виходити з тих предметних питань та особливостей, які лежать в її основі.

З таких позицій *національна економіка* представляє собою економіку певної країни, що має ознаки економічної системи (*загальне*) та власні особливості і принципи розвитку (*особливе*), що проявляються в таких формах: економічний потенціал, структура господарського комплексу та галузей господарства, внутрішні чинники соціально-економічного розвитку, господарський механізм регулювання та координації, особливості програмування та прогнозування соціально-економічних процесів, а також особливості забезпечення економічної безпеки держави в умовах поглиблення тенденцій до інтеграції і глобалізації світогосподарських зв'язків.

З такого визначення випливає, що національна економіка і як галузь знань, і як навчальна дисципліна, і як явище соціально-економічної реальності відбиває особливості економічного розвитку даної країни у поєднанні з загальноцивілізаційними тенденціями соціально-економічного розвитку і, відповідно, в ній співвідносяться загальне та особливе як діалектичні основи розвитку будь-якого явища суспільної життєдіяльності.

З точки зору поєднання в національній економіці загальних та особливих закономірностей розвитку вона може розглядатись як соціально-економічна модель суспільства, що структурно і функціонально відображає особливості прояву форм власності та відносин, які формуються на їх основі, типи господарювання, механізми регулювання та координації економічного буття суспільства, економічну політику та культуру, засади державного устрою, менталітет та характер, особливості реалізації засад демократичного розвитку, свободи вибору, взаємовідносин між традиціями та інноваціями у структурі соціально-економічних відносин суспільства.

З позицій системного підходу національна економіка також може бути визначена і як система організації господарського життя у певній державі. Та оскільки тенденції розвитку сучасних економік світу дають підстави визначати їх у сукупності особливостей та закономірностей функціонування як змішані економіки, що прагнуть найбільш повно реалізувати принципи демократичного розвитку та побудови постіндустріального суспільства, то *сучасна національна економіка* будь-якої держави – це така модель економіки, яка базується на закономірностях *змішаної* соціально-економічної системи і одночасно включає національні особливості її функціонування, що проявляються в економічному потенціалі даної

країни, особливостях прояву господарського механізму регулювання та координації, галузевій системі організації та господарських комплексах економіки певної країни, державному устрої, особливостях національної економічної політики, традиціях, внутрішніх чинниках розвитку, особливостях забезпечення економічної безпеки держави, місця і ролі економіки у системі світового господарства, рівні продуктивних сил суспільства, культури, техніки і технології, що направлена на формування постіндустріального суспільства.

Національна економіка як ціле, єдина система складається не одразу, а поступово – у процесі еволюції всіх складових життєдіяльності певної спільноти людей. Так, національна економіка не виникає на найнижчих шаблях розвитку людського суспільства (стадо, рід, плем'я, народність), а лише на стадії його оформлення як нації.

Нація – це історично сформована спільність людей, що характеризується наявністю наступних системоутворюючих ознак:

- наявність спільної території проживання та життєдіяльності – принцип територіальної цілісності;
- спільний координаційний центр, що, як правило, має форму державної інституції;
- спільність економічного життя (єдиний внутрішній ринок, грошова та податкова системи, принципи господарювання, зв'язки між базовими економічними інститутами, економічне законодавство тощо);
- спільність психологічного складу, що проявляється у спільності культури, ментальності, загальноприйнятих цінностях і традиціях, мови;
- суверенітет як верховенство держави на власній території у вирішенні внутрішніх питань розвитку та його незалежність у сфері міжнародних відносин;
- національна свідомість та ідеологія.

Тобто еволюція людського суспільства від родового строю до формування нації – процес розвитку та ускладнення продуктивних сил, розподілу праці, суспільного виробництва, економічних відносин, інститутів у діалектичній єдності з культурною, політичною та іншими сторонами суспільного буття – є процесом становлення національної економіки певної країни. Проте, слід зауважити також на тому, що у процесі розподілу праці, спеціалізації та кооперації, розвитку торгівлі та загалом встановленню інтеграційних зв'язків між окремими державами, регіонами, відбувалась трансформація і структури населення тієї чи іншої держави (асиміляція, міграція). В результаті чого лише показником національної приналежності не можна характеризувати національну економіку тієї чи іншої країни.

Оскільки національна економіка є складною системою, єдиним складним господарським організмом, то її основними ознаками є:

- **Єдина мета** – усі елементи національної економіки мають свою кінцеву та проміжні цілі функціонування, проте вони з об'єктивною необхідністю (для збереження єдності і цілісності системи) підпорядковані єдиній меті – забезпечити стале економічне зростання суспільства.

- **Структура національної економіки** – 1) якісний розподіл та кількісна пропорційність процесів виробництва, що визначають внутрішньовиробничі зв'язки та залежності, які виникають під впливом суспільного поділу праці, рівня розвитку продуктивних сил та виробничих відносин; 2) співвідношення між галузями та господарськими комплексами, які виражають господарські пропорції і стан суспільного поділу праці.

- **Ієрархічність структури національної економіки** – національна економіка має багатоярусну структуру. До її характерних рівнів можна віднести: мікроекономіку (економіка домогосподарств, фірм та підприємств), мезоекономіку або галузеву економіку (первинна економіка, економіка переробки продукції галузей, економіка обслуговування), макроекономіку (господарський комплекс країни в цілому, тобто загальні економічні процеси на рівні всього суспільства).

- **Організаційно-функціональна взаємозалежність між елементами системи** – усі елементи та рівні національної економіки пов'язані тісними економічними взаємозв'язками, продуктивними силами і виробничими відносинами у процесі суспільного виробництва на рівні галузей та міжгосподарських комплексів.

- **Незводимість функцій та структури елементів системи до системи як єдиного цілого** – кожен елемент та рівень економічної системи суспільства має свою власну структуру та виконує притаманні йому функції, що лише у своїй сукупності та постійній взаємодії формують єдиний господарський комплекс нації.

- **Наявність механізмів самозбереження та саморозвитку** – оскільки до складу національного господарства входять основні підсистеми та метасистеми, то механізми самозбереження поелементно можна розглядати як певний комплекс форм, методів і важелів управління та регулювання розвитку продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних та соціально-економічних відносин, суспільного способу виробництва, а також забезпечення взаємоузгодження цих підсистем між собою у процесі їх розвитку та взаємодії. Економічна наука виділяє наступні механізми саморозвитку і самозбереження: ринкове саморегулювання, державне регулювання та корпоративне регулювання економіки.

- **Керованість** – дана характеристика національної економіки забезпечується за рахунок добровільного підпорядкування об'єктивним законам розвитку економічних відносин (ринку) та через опосередковане втручання в економіку єдиного координаційного центру в особі

державних органів влади. Громадянське суспільство делегує державі повноваження щодо правового та інституційного оформлення економічних відносин, і кожен елемент та підсистема національної економіки повинен дотримуватись їх (владний примус). А також через корпоративне регулювання та управління соціально-економічними процесами національної господарської системи шляхом вироблення та застосування альтернативних до ринку та держави механізмів координації.

- **Зворотні зв'язки між елементами системи** – забезпечуються за рахунок наявності у суспільстві каналів обігу економічних ресурсів (трудові, матеріальні, нематеріальні, фінансові, інформаційні та ін.). До таких каналів можна віднести: ринок з його розгалуженою інфраструктурою, суспільний та корпоративний сектори національної економіки.

- **Динамічність** – національна економіка перебуває у постійному саморусі та саморозвиткові. Він проявляється та забезпечується основними формами прояву економічних законів і закономірностей розвитку та об'єктивується у процесах безперервного відтворення усіх складових системи. На даний процес впливають всі регулятори національної економіки, що базуються першочергово на закономірностях розвинених ринкових економік. Так, поряд з класичними факторами розвитку економіки у процесі її еволюції зародились нові чинники, що в сучасних умовах є вирішальними для динамічного та сталого розвитку національних господарських систем. Це – знання, наука, інформація, техніка та технологія, що є головними та безпосередніми продуктивними силами сучасної економіки. Окрім того змінюється співвідношення між галузями та народногосподарськими комплексами, сферами виробництва та послуг. Найбільш розповсюдженими стають ті галузі та сфери економіки, що за рахунок високих технологій, інформаційних систем забезпечують подальший високотехнологічний, наукомісткий та якісний розвиток національних економік.

- **Відкритість** – господарський комплекс суспільства з необхідністю має відкритий характер, що забезпечується законодавством держави і об'єктивними закономірностями прояву ринкового механізму та проявляється у формі зовнішніх зв'язків держави з іншими суб'єктами господарювання (міжнародні, регіональні, світогосподарські економічні взаємовідносини): міжнародна спеціалізація та кооперація праці, міжнародний рух ресурсів, торгівля тощо.

- **Цілісність** – забезпечується наявністю стійких постійно повторюваних економічних відносин виробництва, обміну, споживання та розподілу, тобто тісних взаємозв'язків між галузями, сферами і господарськими комплексами національної економіки.

Враховуючи вказані характеристики національної економіки як системи, складного господарського механізму курс розвитку національної

економіки відображає усю сукупність взаємовідносин між елементами національного господарського комплексу у динаміці їх розвитку та на всіх рівнях їх протікання: макро-, мікро- та мезорівні.

Межі національної економіки не завжди збігаються з державними кордонами: оскільки економічна діяльність національних суб'єктів господарювання може виходити за межі власної країни, а нерезиденти здійснюють свою діяльність і на її території, то межі національної економіки як системи визначаються функціонуванням національних суб'єктів господарювання на її території та за її межами. Тобто, у статичні ми маємо справу з економічною моделлю розвитку певної держави, а в динаміці визначаємо загальний результат від економічної діяльності з урахуванням закордонних операцій національних господарських одиниць.

Оскільки нація складається з політичної, соціально-культурної та економічної підсистем, то на результати функціонування господарського комплексу держави впливають не лише суто економічні, а й політичні, морально-етичні, культурні, психологічні та інші фактори. Саме тому національна економіка як наукова дисципліна не є відособленою від цілого ряду соціальних наук і активно використовує їх понятійний апарат для пояснення тих соціально-економічних процесів і явищ, що протікають в державі. До цих наук можна віднести: психологію, філософію, соціологію, політологію, етнографію, демографію, історію та ін.

Так як національна економіка як науковий напрям має на меті дослідження національного господарського механізму, а також вироблення на його основі рекомендацій для органів державної влади, суб'єктів економіки з метою його раціоналізації і оптимізації, забезпечення сталого економічного зростання, то вона активно використовує у своєму арсеналі методи математичного моделювання, соціально-економічного прогнозування, комп'ютерної обробки даних та побудови складних імітаційних моделей, статистичні і аналітичні методи та моделі.

Проте найбільш тісні зв'язки національна економіка зберігає з цілим комплексом економічних наук (рис. 1.1.1).

Економічна теорія (політекономія) тяжіє до представлення і опису економічних процесів і явищ у чистій, ідеальній формі, оперуючи рядом абстрактних, найбільш загальних категорій і понять, використовує досить приблизні абстрактні моделі для пояснення та відображення об'єктивної реальності. Вона представляє собою загальну методологічну базу для комплексу прикладних економічних наук і має на меті виявлення загальних закономірностей протікання економічних процесів і явищ у найбільш загальному універсальному вигляді. А національна економіка є частиною предмета економічної теорії.

	Методологія економічної науки	
	Економічна теорія (політекономія)	
Економіка особливих форм економічних відносин та організацій	Конкретно-економічні науки	Інформаційно-аналітичні науки
Фінанси Кредит Маркетинг Менеджмент Економіка природокористування	<u>Національна економіка</u> Економіка підприємств Економіка галузей Регіональна економіка Економіка країн і т.д.	Економіко-математичне моделювання та прогнозування Статистика Аналіз господарської діяльності Облік та аудит та ін.
	Історико-економічні науки	
	Історія економічної думки Історія народного господарства	

Рис 1.1.1. Взаємозв'язок національної економіки з іншими економічними науками

Економіка особливих форм економічних відносин та організацій розглядає певні аспекти протікання економічних явищ і процесів на мікро-, макро-, мезо- та супермакроекономічному рівнях: рух, акумуляція та розподіл фінансових ресурсів, етапи життєвого циклу суб'єктів господарювання, вироблених благ, можливості реалізації проектів господарюючих суб'єктів, управлінські аспекти економічної діяльності, екологічні проблеми як наслідок господарської діяльності та шляхи їх подолання тощо.

Блок інформаційно-аналітичних економічних наук досліджує загальні принципи управління економікою шляхом вироблення кількісних характеристик та співвідношень між економічними явищами та процесами, взаємозв'язки між економічними величинами на основі застосування математичних моделей і статистичних методів обробки економічної інформації.

Історико-економічні науки досліджують проблеми розвитку самої економічної науки у ретроспективі, накопичують знання про основні етапи її розвитку та економік окремих держав, а також аналізують перспективи та подальші шляхи їх еволюції.

Конкретно-економічні науки займаються дослідженням питань перебігу економічних процесів і явищ на мікро-, мезо- та макрорівнях національної економіки, а також розробляють теоретико-методологічні та практичні рекомендації щодо шляхів раціоналізації та оптимізації їх розвитку. Отримані на їх базі знання покладаються в основу державної економічної політики, слугують базою для формування державних програм, проектів тощо.

Національна економіка входить до блоку конкретно-економічних наук. Вона розглядає ті ж проблеми, враховуючи специфіку господарського життя окремо взятої країни у динаміці її історичного, економічного, соціокультурного розвитку та у діалектичній єдності загальнонаукової теорії і реальних процесів її прояву чи відхилення від неї. Національна економіка відображає загальні підходи до визначення стратегічних напрямків сталого розвитку держави, досліджує конкретні особливості, недоліки та переваги її економічного стану, а з урахуванням інтеграційних та глобалізаційних процесів – також можливості та місце національної економіки у структурі світогосподарських зв'язків.

Будь-яка держава прагне вирішувати питання власної економічної незалежності та стабільного економічного розвитку. Саме їх торкається національна економіка як наукова дисципліна та навчальний курс. Вона системно, враховуючи конкретно-історичні особливості розвитку, досліджує господарську систему суспільства: організаційно-функціональні, економіко-географічні фактори формування та функціонування господарського комплексу держави, визначає особливості економічного потенціалу національної економіки, чинники її економічного розвитку та механізми управління і регулювання економіки, а також можливості дослідження її реального та можливого (бажаного) стану. З урахуванням усіх вказаних особливостей розвитку національної економіки курс „національна економіка” торкається проблем входження економіки певної країни у систему світогосподарських зв'язків та створення умов її економічної безпеки в умовах глобалізації світового ринку.

Національна економіка тісно пов'язана з економічною політикою та стратегією держави. Так, якщо перша покликана проаналізувати, прослідкувати та систематизувати знання про тенденції, особливості та пріоритети розвитку господарської системи країни, то остання представляє собою цілеспрямовану систему заходів держави у сфері суспільного виробництва, розподілу, обміну і споживання благ. Економічна політика має за наукову основу „національну економіку” і покликана відображати інтереси суспільства, всіх його соціальних груп і направлена на укріплення національної економіки як явища соціально-економічної реальності.

Курс національної економіки, враховуючи специфіку для даної галузі знань задач, виробляє власні методологічні принципи та засоби їх дослідження і вирішення. До таких принципів відносяться:

1. **Принцип системності** – дослідження національної економіки як цілісного господарського комплексу, який складається зі взаємопов'язаних підсистем, елементів цих підсистем, ієрархічних рівнів та постійних взаємозв'язків між ними.
2. **Принцип науковості** – намагання відійти від суб'єктивізму в дослідженні свого предмету, подолати власні симпатії та антипатії, вигоди і інтереси, тобто вирішення задач дисципліни об'єктивно, у тому вигляді, в якому вони представляються в об'єктивній реальності.
3. **Принцип діалектичної єдності** – врахування при дослідженні господарського комплексу держави загальних, специфічних і одиничних особливостей та тенденцій її розвитку.
4. **Принцип історичності** – господарський комплекс суспільства повинен розглядатись через призму його історико-економічного розвитку: у ретроспективі та перспективі.
5. **Принцип динамізму і безперервності** – національна економіка як явище соціально-економічної реальності є динамічним, рухливим, тобто перебуває у постійному розвитку, так само наукове знання повинно відслідковувати та аналізувати динаміку її розвитку.
6. **Принцип цілепокладання** – будь-яке знання повинно отримуватись та використовуватись для досягнення певних цілей. Воно вже у зародковому стані повинно враховувати та обґрунтовувати цілі, кінцеву мету та засоби її досягнення.
7. **Принцип збалансованості** – тобто необхідної і достатньої кількісної відповідності та оптимального поєднання наукового знання та його практичного застосування.

Кожна наука має арсенал засобів для дослідження власного предмету. Він становить методологію даної науки – сукупність методів пізнання явищ і процесів об'єктивної реальності, категорій та закономірностей їх розвитку.

Національна економіка використовує для дослідження свого предмету загальнонаукові та спеціальні методи.

До загальнонаукових методів курсу національна економіка можна віднести: системний метод, методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, наукової абстракції, поєднання логічного та історичного.

Спеціальні методи національної економіки представляють собою сукупність засобів та заходів, підходів і шляхів вивчення предмету науки, які використовуються і в інших сферах наукового знання. Це такі методи, як: економіко-математичне моделювання, соціально-економічний експеримент, анкетування, позитивний і нормативний економічний аналіз.

Курс „національна економіка” розглядає свій предмет через призму економічного розвитку економічної системи України з позицій виділення загальних тенденцій еволюції економічних систем та особливостей власне вітчизняної практики господарювання.

Цей курс може слугувати основою для формування стратегії національного збалансованого та стійкого соціально-економічного розвитку з урахуванням особливостей вітчизняного ринку, легітимності взаємовідносин між ринком і державою, економічного устрою, історичних, соціальних та геополітичних особливостей українського суспільства, наявного економічного потенціалу, темпів і пропорцій відтворення, інституційних засад економічного буття тощо.

Ефективність національної економіки об'єктивно залежить від рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, інститутів та мотивацій усіх членів суспільства та їх груп, структури господарюючих суб'єктів та принципів бізнес-поведінки. Саме принципи та мотиви поведінки господарюючих суб'єктів, певних соціальних груп, прошарків та окремих особистостей лежать в основі реальної господарської діяльності. В Україні відбувається ломка стереотипів командно-адміністративної системи та принципів господарювання. Суб'єкти економіки стають на шлях ринкових перетворень, і, відповідно, повинні змінитись принципи ведення економічної діяльності, узгодження взаємоінтересів різних їх груп, цілі діяльності і способи їх досягнення, система мотивацій підприємницької діяльності.

Невід'ємною складовою нормального функціонування національної економіки є її ресурсний потенціал. До нього входять як традиційні економічні ресурси (праця, земля, капітал), так і нові, що характеризують перехід до інформаційної (постіндустріальної, нової, економіки знань) економіки – новітня техніка і технологія, інформація, знання, наука. Їх обґрунтоване раціональне та оптимальне поєднання з природними ресурсами є основою сталого економічного зростання сучасних економічних систем. Україна має досить потужний економічний потенціал, проте його структура та темпи розвитку значно відстають від тих самих показників розвинених економік. Це пов'язано з дією ряду об'єктивних та суб'єктивних чинників. До об'єктивних слід віднести те, що в умовах командно-адміністративної радянської системи українська економіка була структурною частиною загальносоюзного потенціалу як неподільного, єдиного народногосподарського комплексу, що підпорядковувався загальним закономірностям та принципам розвитку. До суб'єктивних слід віднести недостатню увагу держави до відновлення та нарощення економічного потенціалу національної економіки на інноваційній основі, а також до обраного курсу трансформації планово-командної системи. Це призвело до того, що після розпаду СРСР вітчизняна наука, техніка і технологія, людський ресурс, природні ресурси втратили зв'язки з іншими елементами системи економічного потенціалу. Процес відтворення та становлення економічного потенціалу України в єдиний комплекс став довготривалим і витратним, потребує зусиль нації у формуванні стратегій та програм їх

комплексного оптимального поєднання та використання, управління ними для підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної економіки на світовому ринку; здійснення переходу до нового типу економічного зростання, який ґрунтується на принципово нових формах поєднання науки з виробництвом, створенні нових елементів продуктивних сил, якісно новому рівні використання особистісного чинника виробництва у відповідності з загальноцивілізаційними тенденціями розвитку сучасних змішаних економік розвинених держав.

Досить актуальними для сучасних національних економік є питання екологічної безпеки та охорони довкілля, оскільки природні ресурси посідають значне місце у структурі народного господарства країни. Зокрема, надійне забезпечення суспільства сировиною, енергією, продовольством; збереження довкілля; освоєння ресурсів Світового океану, дослідження космічного простору, переробка відходів тощо. Загальний економічний закон зростання потреб та зростання чисельності суспільства вимагають залучення все більше і більше природних ресурсів, пошуку оптимальних механізмів управління ними та їх розподілу. Отже, загострюється суперечність між потребами людей та можливостями природи задовольнити їх на даному рівні розвитку продуктивних сил цивілізації. Глобальні проблеми у сучасному світі носять глобальний характер, проте лише за умов, коли кожна країна буде вносити свій вклад у їх подолання, буде досягнуто балансу інтересів між природою і суспільством у світовому масштабі.

Основою будь-якої національної економіки є її соціально-економічна система, що характеризується співвідношенням економічних та неекономічних методів і форм управління і регулювання господарського комплексу держави. Іншими словами, в основі саморозвитку економіки лежать конкретні способи та форми прояву господарського механізму, оскільки основними об'єктами його впливу є потреби, інтереси та цілі окремих індивідів, груп, спільнот, прошарків, суспільне виробництво, окремі його сфери, галузі народного господарства, окремі сфери суспільного відтворення, підсистеми та елементи економічної системи суспільства, продуктивні сили, техніко-економічні, соціально-економічні та організаційно-економічні відносини, підприємства, організації та установи, тобто національна економіка в цілому. Економічна наука та практика господарювання визначає два основні типи господарського механізму: ринкове саморегулювання та державне регулювання і управління економікою. Проте в силу постійного розвитку та ускладнення економічних відносин, продуктивних сил та економічних відносин вони зазнали значних змін і були доповнені соціальним контролем з боку суспільства (ЗМІ, релігійні, соціальні, культурні, політичні організації тощо) та крупного бізнесу в особі сучасних корпорацій та надфірмових утворень. Усі вони у своїй сукупності становлять єдину систему механізмів регулюючого впливу

на національну економіку країни. В Україні переважає адміністративне (державне) регулювання економічного буття, проте ринкові та позаринкові механізми регулювання і управління економікою хоч і повільно, проте розвиваються і доводять свою ефективність поряд з державним втручанням в господарські процеси. Їх поєднання у структурі господарського механізму України в кінцевому результаті має привести до формування єдиної комплексної стабільної і оптимальної системи регулювання національної економіки.

Стратегічний розвиток національної економіки, її стале економічне зростання не можливе без використання наукового програмування, моделювання та прогнозування. Вони дозволяють у формалізованій та аналітичній формах визначати причини змін економічних явищ і процесів, закономірності цих змін, їх наслідки, можливості та втрати від них, а також прогнозувати економічні процеси. Їх висновки та рекомендації покладаються в основу загальнонаціональної стратегії та програм розвитку держави. В Україні використовуються принципи планування та прогнозування, що залишились ще з часів командної системи управління народним господарством. Проте у сучасних умовах змінюється сам їх характер, внутрішній зміст та зовнішні форми прояву. Індикативне планування на відміну від централізованого планування разом з прогнозуванням виконує в основному функцію перспективної соціально-економічної орієнтації, у ньому беруть участь не лише державні органи влади, а й малий і середній бізнес, корпоративні структури, громадські організації та міжнародні економічні інститути. При цьому повсякденна оперативна діяльність суб'єктів національної економіки забезпечується через механізми ринку.

Сучасні національні господарства в умовах посилення глобалізаційних та інтеграційних зв'язків є вплетеними у систему економічних відносин світової господарської системи через участь у міжнаціональному поділі праці, спеціалізації та кооперації, міжнародну торгівлю тощо. Ринкові правила гри, що діють на міжнаціональному економічному просторі вимагають від національних економік забезпечення належного внутрішнього соціально-економічного розвитку та дотримання міжнародних стандартів у сфері економіки. Саме тому будь-яка національна економіка з метою забезпечення конкурентного становища на світовому ринку повинна прагнути до підвищення внутрішніх стандартів економічного розвитку та їх підняття до міжнародного рівня. За часів СРСР Україна перебувала у відокремленому від світового господарства середовищі і реалізовувала вузькоспеціалізовані вектори зовнішньоекономічного співробітництва. Зі здобуттям незалежності наша країна значно розширила коло взаємозв'язків з іншими країнами світу, різко зріс ступінь відкритості національної економіки. За досить короткий період часу Україна була вимушена формувати умови забезпечення внутрішньої та зовнішньої

конкурентоспроможності національних товаровиробників. Було реалізовано ряд важливих перетворень, які заклали підґрунтя для формування системи забезпечення конкурентоспроможності національної економіки на міжнародному ринку, проте реалізація цих завдань має ряд недоліків і прорахунків, що й до цього часу не дають можливості провадити в країні чітку зовнішньоекономічну політику. Так, за останні роки за розрахунками Всесвітнього економічного форуму Україна не залишає 56-го місця серед 58 країн за індексом „поточної конкурентоспроможності” і 57-го місця серед 59 країн за індексом „динамічної конкурентоспроможності”. За індексами „інституційної якості” Кауфмана – Крея – Зойдо-Лобатона та Ведера Україна має середній показник „- 5,8” („-6,4 за індексом Ведера”) в той час, як для розвинених країн від має середнє значення 12,6 і загальні межі від - 25 до + 25.

Неабияке значення для збереження власної економічної самостійності в умовах глобалізації має вироблення національної стратегії та програм економічної безпеки національної економіки. Національна безпека держави – це такий стан економіки та інститутів влади, за якого забезпечується гарантований захист національних інтересів, гармонійний, соціально орієнтований розвиток країни, достатній економічний та оборонний потенціал за найнесприятливіших варіантів розвитку внутрішніх та зовнішніх економічних процесів. Вона є не просто однією з найважливіших складових системи державних інтересів, а й виступає вирішальною умовою додержання та реалізації інтересів усіх членів даного суспільства. На основі цих національних інтересів органи державної влади та соціальні структури розробляють цілі та програми внутрішньої та зовнішньої державної політики. У вітчизняній системі економічної безпеки держави й до цього часу існує ряд суперечностей, що носять як об’єктивний, так і суб’єктивний характер: суперечності між ринковими відносинами і залишками командної системи господарювання; суперечності реструктуризації і трансформації господарюючих суб’єктів; суперечності у сфері управління та регулювання економічних процесів і явищ; зовнішньоекономічної політики; суперечності у визначенні векторів розвитку національної економіки. За індикаторами ЄБРР щодо структурної перебудови національних економік (переважно у сфері приватизації, формування фондового ринку, збереження принципів вільної конкуренції та недопущення монополізму, розвиток банківської сфери та ін.) та визначення їх статусу Україна у 2000 р. мала 2,4 при шкалі від 1 (централізована планова економіка) до + 4 (розвинута ринкова економіка), в той час як в Угорщині цей показник дорівнював 3,7, в Естонії та Польщі – 3,5, Чеській Республіці – 3,4.

Проте це не означає, що окреслені питання не можуть і не повинні вирішуватись. Лише їх подолання, зведення до мінімуму дасть можливість

Україні залишатись економічно незалежною державою і не стати сировинним додатком для економічно розвинених держав, оскільки за більшістю міжнародних рейтингових оцінок та інших показників в умовах надстрімких інтеграційних та глобалізаційних змін у всіх сферах життєдіяльності суспільства Україна скоріше тяжіє до країн третього світу, аніж до розвинених ринкових економік за показниками економічного розвитку.

Саме тому ці питання включаються у предметне поле дисципліни та навчального курсу „національна економіка”.

1.2. Економічні теорії та базисні інститути національної економіки

Формування національних економік почалось іще за часів формування націй у структурі суспільства, а свого розквіту набуло з початком промислових революцій, на базі яких виникло масове виробництво з притаманною йому глибокою спеціалізацією і кооперацією праці. Саме ці процеси зробили більш залежними між собою окремих суб'єктів господарювання, регіони, галузі, призвели до появи феномену „національна економіка” у його сучасному вигляді.

В цей період з'являються перші гіпотези та напрямки економічної думки, що обґрунтовують особливості та шляхи розвитку економічних систем окремих країн. Історично вони не є відокремленими від загально-го шляху розвитку економічної науки.

Так ще у трактатах та нормативних актах мислителів давнини можна зустріти ідеї щодо обґрунтування та пояснення сутності економічних відносин між людьми („Кодекси царя Хаммурапі”, Вавилон), шляхів формування багатства держави („Архашастра”, Індія) та його справедливого розподілу між членами суспільства (Вчення Конфуція, Китай), механізмів врегулювання господарських процесів („Зведення”, Китай), процесів та причин поділу праці у суспільстві (Вчення Аристотеля і Платона, Греція). Значний внесок у дослідження господарських процесів у суспільстві внесла християнська економіка. Вона представляла собою комплекс вихідних положень, принципів та правил щодо розвитку господарства, в яких було відбито закономірності взаємодії праці, власності, влади і управління, розкривалася цінність праці, роль віри у забезпеченні добробуту людини, колективу і суспільства в цілому.

Досить цікавим з точки зору аналізу становлення та розвитку національної економіки є вчення середньовічного мислителя Ібн Хальдуна. Він одним з перших обґрунтував ідею щодо причин, за якими люди об'єднуються у спільності. Він вбачав головні причини у взаємозалежності вдоволення матеріальних та духовних інтересів людей і їх груп, а також у суспільному поділі праці.

Меркантилізм дещо відійшов від основних засад функціонування національної економіки як єдиної економічної макросистеми і зосередив увагу на питаннях зовнішніх взаємодій між економічними системами держав. І навіть у сфері зовнішніх відносин зосереджено увагу переважно на процесах обігу та накопичення грошових запасів, ведення зовнішньої торгівлі, оскільки джерелом багатства вважалися гроші у всіх їх видах.

Класична політична економія надала економічним теоріям та гіпотезам дійсно наукового характеру. Вона мала два основні розгалуження: французьку школу (фізіократи) та англійську.

Фізіократи перемістили дослідження зі сфери зовнішнього обігу у сферу внутрішніх економічних проблем, явищ і процесів в державі. Так, наприклад, Ф.Кене розробив першу „Економічну таблицю”, яка становила собою спробу кількісного макроекономічного аналізу натуральних та вартісних потоків матеріальних цінностей у національному господарстві країни. Проте у дослідженнях французької школи були значні недоліки: вони визнавали основним джерелом збагачення нації земельні ресурси і залишали поза увагою ефект від взаємодії та постійного розвитку всього комплексу економічних ресурсів нації, шляхів пошуку оптимізації їх використання.

Англійська політична економія дала поштовх до більш комплексного аналізу засад функціонування національного господарства. Класики досліджували природу та структуру усіх сфер матеріального виробництва національної економіки у всіх його галузях. Вони дали перше науково обґрунтоване визначення процесу функціонування капіталістичної системи господарства на стадії вільної конкуренції, що в той час була притаманна більшості європейських держав; обґрунтувала принципи її розвитку – обмежене втручання держави в економічні процеси, що протікають у державі. Їх вчення містило цілу низку важливих ідей, що розкривали сутність господарської системи держави: уявлення про суспільство як про єдиний живий організм, цілісну систему, що постійно розвивається (У.Петті); аналіз переходу від первісного до (для класиків) сучасного суспільства (А.Сміт); динаміку нагромадження та розподілу матеріальних статків у суспільстві (Д.Рікардо).

Першим комплексним вченням про національну економіку вважається *марксизм*. К. Маркс та його послідовники розглядали суть економічної системи суспільства у діалектичному розвитку продуктивних сил і виробничих відносин (безпосереднє виробництво, обмін, розподіл і споживання), а економічну формацію як спосіб їх вираження і постійної боротьби з метою подальшого поступального розвитку, що й до цього часу залишається об’єктивною істиною суспільного розвитку. Представники даного напрямку прагнули пояснити сутність та природу економічної підсистеми

суспільства у тісній взаємодії з іншими її підсистемами, вибудувати структуру взаємозв'язків між ними та способів їх оптимізації з метою формування нового типу господарської системи – соціалістичної держави.

Ще одним важливим кроком у дослідженні національної господарської системи суспільства є прагнення пояснити механізми взаємодії та взаємозалежності між її структурними елементами та підсистемами: роль держави у суспільстві, принципи ціноутворення, процеси відтворення суспільного способу виробництва, обміну, розподілу і споживання, справедливого та істинно демократичного їх розвитку з урахуванням інтересів усіх членів даного суспільства. Проте у працях марксистів щодо аналізу національних економічних систем є значна прогалина. К.Маркс аналізував вище вказані процеси та формування соціалістичної системи господарювання скоріше з позицій розвитку окремих суспільно-економічних формацій, ані ж з погляду розвитку окремих держав чи їх груп. Його суспільно-економічні формації наділені найбільш загальними рисами та відображають тенденції розвитку всього людського суспільства без урахування специфічних рис окремих націй: територія, політико-географічне положення, природні ресурси, рівень розвитку продуктивних сил суспільства, кліматичні умови тощо, що мають досить важливе значення для розвитку національної господарської системи. Тобто у його дослідженні економічних систем в одне ціле злились загальне та специфічне.

Сучасна економічна думка характеризується неоднорідністю, наявністю значного кола напрямків, шкіл та теорій. І це вже пов'язано з прагненням теоретичного відображення економічних інтересів різних суспільних утворень та економічних систем суспільства. Більшість з них зароджується на початку ХХ ст., в епоху значних економічних, політичних, техніко-технологічних, інформаційних та соціальних перетворень. Цей етап прийнято вважати етапом зародження і становлення національної економіки як галузі наукового знання.

Це період активного пошуку шляхів розвитку народного господарства різних за своєю суттю та особливостями розвитку країн, важелів врегулювання основних проблем, що постають перед економікою та суспільством загалом.

Так, *неокласичний напрям* економічної науки, що виник у 70-ті роки ХХ ст. зосередив увагу на таких фундаментальних проблемах, як: забезпечення макроекономічної стабільності держави без надмірного втручання останньої в господарське життя суспільства та активний розвиток підприємницької діяльності як гарантії конкурентоспроможності держави та її виробників.

Монетаризм відійшов від проблем мікроекономіки і зосередив увагу переважно на проблемах макроекономічного розвитку національного господарства, що на думку представників цього напрямку, першочергово

залежать від грошового обігу. Саме грошовий обіг за даною теорією є основою зростання ВВП, а його порушення – головною причиною інфляційних процесів та виникнення значних диспропорцій в економіці держави. Грошово-кредитна (монетарна політика) разом з законотворенням для підтримання належного функціонування ринкового механізму виступають головними механізмами державного регулювання національної економіки.

Кейнсіанство вважається матір'ю вчення про національну економіку. Предметом його безпосереднього дослідження на противагу більшості економічних напрямків є безпосередньо механізм функціонування національної економіки – вплив конкретних методів і форм регулювання економіки на її стан. Недоліком праць Дж. Кейнса є те, що він не надто широко акцентував увагу на причинно-наслідкових зв'язках, що присутні в національній господарській системі, а занадто надмірно простежував механізми її функціонування.

Найбільший внесок у розвиток національної економіки як наукового знання дали *неокласичний синтез* та *теорія інститутів*. Саме вони зорієнтували економічну науку на розмежування загальних закономірностей і принципів розвитку економічних систем та виокремлення тих сутнісних рис, що відрізняють країни між собою за рівнем економічного розвитку.

Неокласичний синтез став своєрідним апогеєм розвитку класичної економічної теорії та сучасних напрямів економічної науки. Його основними методологічними принципами стали наступні: прагнення досягати максимальної корисності від економічної діяльності з урахуванням особливостей розвитку економіки на мікро-, мезо- і макрорівнях в умовах обмеженості економічних ресурсів, пошук оптимального поєднання ринкового та державного регулювання економічних відносин з урахуванням національних особливостей розвитку.

Історична школа в економіці сформувалась у ХІХ ст. в Німеччині. Саме вона ознаменувала зародження національної економіки як галузі знань та наукового напрямку у системі економічних наук. Основними представниками школи, що зробили значний внесок у дослідження теорії національної економіки стали Г.Шмоллер, В.Зомбарт, М.Вебер, В.Ойкен та ін.

Представники історичної школи досить критично ставились до суто теоретичних, абстрактних теорій та моделей класичної політичної економії. У дослідження економічних явищ і процесів, що протікають у суспільстві вони внесли конкретизацію, динамічність аналізу, людський фактор, поєднання загального і особливого у становленні та розвитку окремих економік, а також методологію комплексного дослідження суспільної життєдіяльності.

Пошук генетичних підходів до комплексного пояснення економічних структур та механізмів функціонування національної господарської системи, економічні інтереси і стимули, що поєднують у складну систему взаємовідносин суб'єктів національної економіки, а також спонукають їх до зовнішніх економічних відносин, плинність та динамічність у розвитку різних економічних систем, причини змін у господарській діяльності та її мотивах, доцільність державного та громадського втручання в економічні процеси і явища, роль особистості у розвитку економіки країни – це головні теоретичні питання, які досліджувались у рамках даного напрямку економічної науки.

Апогеєм узагальненого національно-історичного напрямку в економіці стали роботи видатного німецького економіста В.Ойкена. У 1939 році вийшла в світ його найвідоміша праця „Основи національної економії”, що й до цього часу вважається теорією та методологією дослідження засад функціонування національної економіки. Вихідними положеннями автора виступають не економічна система чи принципи ринку, а економічний досвід та економічна політика, межі економічної свободи та економічного порядку, що й визначають особливості та рівень розвитку національної економіки у ретроспективі та перспективі. Автор відзначає, що «економіці внутрішньо притаманна рівновага. Вона установлюється стихійно, як дзеркало водної гладі після кинутого каміння. Небезпечні та довготривалі негаразди найчастіше є справою невдалих політиків. Потрібне не лише „тонке” настроювання економічної системи, оскільки вона сама прагне до стабільності, а й опікування тим, щоб політичні дії не наносили прямої шкоди. Функція економічної політики не повинна виходити за межі „пристосування”». Тобто дослідження національної економіки повинно виходити першочергово з таких факторів, як: об'єктивне прагнення до самозбереження та саморозвитку, суб'єктивний фактор в протіканні економічних процесів, раціональне поєднання об'єктивного та суб'єктивного начал як пошук шляхів взаємодоповнення ринкового саморегулювання та державного і громадського втручання в господарські процеси.

Концепція історичної школи стала теоретичною та методологічною базою для становлення інституційного напрямку економічної науки, що не лише підтримав положення історичної школи, а й системно доповнив та уточнив їх з позицій сучасного розуміння засад розвитку економічних систем та окремих національних економік.

Теорія інститутів становить собою комплексне економічне вчення, об'єктами дослідження якого є такі інститути, як корпорація, держава, профспілки, ринок, психологічні, моральні та етичні (звичаї, норми, навички, інстинкти тощо) чинники розвитку сучасної цивілізації та окремо взятих національних господарських систем.

Якщо звернутись до представників вітчизняної економічної думки, то слід відзначити, що майже до кінця ХІХст. українська економічна школа перебувала під впливом західних вчень і рухалась за ними в одному напрямку. На початку ХХ ст. українська економічна наука пододала кризу класичної політичної економії і впевнено – в деяких випадках навіть випереджаючи – вступила на шлях інваріантності, яким пішла наука Заходу.

Найбільший внесок у дослідження засад розвитку національної економіки зробили видатні *українські економісти інституціонального, історичного та неокласичного напрямків* – М.І. Туган-Барановський, О.М. Миклашевський, І.В. Вернадський, А.Я. Антонович, І.І. Янжула, В.Ф. Левитський, Є.Є. Слуцький, В.Я. Железнов, Д.І. Піхно та ін. Їх дослідження та дискусії точились над питаннями, тісно пов'язаними з дослідженням природи національної економіки, її сутності, місця і ролі кожної з її підсистем, взаємозв'язків з іншими елементами суспільного буття, визначенням особливостей розгортання господарського механізму національної економіки, аналізу господарських комплексів та пропорцій між ними. Навіть визначаючи предмет політичної економії, українські економісти виходять з того, що економічна теорія так чи інакше торкається питань національного характеру.

Наприклад, О.М. Миклашевський пише, що „предметом політичної економії є господарське життя, що вивчається з погляду його історичної закономірної доцільності та змінності...”. Його думку яскраво доповнює вислів В.Ф. Левитського: „Весь сучасний зміст політичної економії складається із елементів знання, що становлять здобуток окремих економічних шкіл. Майже кожна з них представляє собою плід небезуспішних зусиль до з'ясування явищ господарського життя народів”.

Загалом більшість представників вітчизняної економічної школи досить детально аналізували питання про народний добробут та його досягнення, структуру та форми прояву господарського механізму, історичні особливості розвитку окремих економічних систем тощо.

Апогеєм становлення та укріплення самої вітчизняної економічної школи та її активним поєднанням з загально цивілізаційним економічним знанням, як зазначалось вище, став інституціоналізм. Подібно до представників західної школи інституціоналізму вітчизняні науковці відзначали той факт, що дослідження предмета політекономії (економічної теорії) не можливе без врахування усіх зв'язків, що виникають у суспільстві. З цього приводу Симоненко Г.Ф. пише: „Політична економія не може розглядати народне господарство поза зв'язком з політичними і громадськими установами країни, з її цивільним та адміністративним законодавством, поза впливом на економічний побут релігії, пануючого морального світогляду народу і його побутових особливостей, переважаючого напрямку ідей у певну епоху, загальних успіхів людського знання та

техніки, промисловості особливо, одним словом, – поза зв'язком із всім ходом історичного розвитку...” – інститутами суспільства загалом.

Таким чином, *суспільні інститути* – це такі його елементи, підсистеми та взаємозв'язки між ними, що визначають увесь історичний хід даного суспільства.

Інститути національної економіки – це ключові елементи будь-якої економічної системи; механізми упорядкування економічних дій, що становить сутнісну основу економічної системи суспільства. Це поняття є ширшим за „господарський механізм”, оскільки відображає не лише форми і способи регулювання та управління економічними процесами, а й способи поєднання ресурсів у суспільному виробництві товарів та послуг на принципах виконання інститутами у суспільстві певних лише їм притаманних ролей та функцій. Іншими словами, система інститутів економіки у їх взаємодії та розвитку і є економічна система суспільства.

Поняття „інститут” еволюціонувало від його розуміння як стійких звичаїв мислення (Т.Веблен), правил гри (Т.Парсонс, О.Уільямсон), мовних символів, традицій і права (У.Гамільтон, Дж.Ходжсонс), організацій (Д.Лафт) до їх розуміння як закріплених правом та організаціями звичаїв, норм і традицій, що становлять основу упорядкованого розвитку елементів та підсистем певного суспільства.

До основних базових інститутів економіки представники інституціоналізму відносять працю, владу, власність та управління. Вони є спільними для усіх економік, проте конкретні форми їх прояву (у кількісному та якісному вираженні) можуть видозмінюватись і впливати на формування різних моделей національної економіки.

Комбінація базових економічних інститутів – це формування елементів, складних підсистем господарської системи та взаємозв'язків між ними у кожному конкретному суспільстві. Взаємодія та згрупування базових економічних інститутів формує інституціональну матрицю суспільства, що є саморозвивальною і самопідтримувальною підсистемою суспільства поряд з політичною, соціальною, технологічною, демографічною та екологічною суспільними підсистемами.

До інституціональних елементів національної господарської системи відносять: підприємства, робітників, фірми, домогосподарства – *мікрорівень національної економіки*. У кожному з цих елементів тісно переплітаються праця, управління, власність та влада, формуючи скелет кожного з елементів.

Інституціональні підсистеми національної економіки можна розподілити на два рівні: підсистеми першого і другого порядку. До підсистем першого порядку відносять галузі, сфери суспільного виробництва, – *мезорівень господарської системи суспільства*. А до другої – законодавство, ринок, державу, ринкову інфраструктуру як систему забезпечення

реалізації інтересів суб'єктів господарювання, надфірмові утворення, господарський механізм їхньої координації – *макрорівень національної економіки*.

Ще однією важливою складовою інституційного поля національної економіки є норми, традиції, принципи, звичаї, соціально-психологічні особливості нації (ментальність, характер). Наприклад, принципи ведення господарської діяльності, свободи у виборі поля діяльності усіма членами суспільства, традиції ведення справ, культура ділової поведінки, дотримання засад демократичного соціально-економічного розвитку, слідування визначеним правилам звітності тощо. Вони стоять над організаційними формами, що вказані вище, і ставлять їх у залежність від себе. І формальні і неформальні інституційні обмеження ведуть до утворення цілком визначених організацій, що структурують взаємодію в суспільстві.

До інститутів національної економіки також відносять податки, грошову систему, доходи, планування, виробництво, обмін, розподіл, споживання тощо, оскільки вони виступають конкретними формами прояву базових економічних інститутів.

Взаємодії базових економічних інститутів в рамках економічної підсистеми певного суспільства визначає основні інститути національної економіки, в яких відбуваються ці взаємодії. До них окрім зазначених вище можна віднести: економічний потенціал держави, господарський механізм регулювання, особливості державного устрою, традиції, менталітет, характер нації, господарські комплекси та галузі економіки, стратегію економічного і соціального розвитку держави, особливості реалізації планування та прогнозування розвитку економіки, специфіку входження та місце країни у світовому господарстві, забезпечення безпеки національної економіки в умовах посилення глобалізації та інтеграції економічних відносин та ін.

Постійна взаємодія інституціональних рівнів, їх комбінація та генезис – це становлення і розвиток національної господарської системи: інституційні обмеження визначають структуру організаційних форм у цій системі; самі організації як відкриті і складні системи здатні змінювати інституційні обмеження і визначати рівень та специфіку розвитку національної економіки і суспільства загалом через наявність в інституціональній системі механізмів координації базових економічних інститутів.

Особлива увага останнім часом, як у країнах постіндустріального типу, так і в країнах з трансформаційною економікою, приділяється таким інституціям, як: *демократія та свобода*.

Вони є загальними інституціями сучасного громадянського суспільства, що визначають якісний рівень розвитку всіх його підсистем. З філософської точки зору демократія та свобода є всезагальними дефініціями,

що у різних сферах суспільної життєдіяльності набувають своїх конкретних рис та форм. А їх загальна сутність полягає в тому, що вони пронизують саму сутність людей і суспільства загалом у процесі його постійного розвитку.

Демократія – (грец. *demokratia* – народовладдя) – форма суспільної влади і держави, що ґрунтується на визнанні народу як джерела влади.

Головними принципами демократії, що найбільш повно відображають її сутність як інституції громадянського суспільства, є: рівноправність усіх громадян, наділення їх соціальними, політичними, національними та іншими правами та свободами, що закріплюються в законі та традиціях, право на участь в управлінні державою і суспільством, підпорядкування меншості більшості.

Основою демократії в економічній підсистемі кожного суспільства, тобто національної економіки, є: економічна демократія, що означає реальну можливість і право реалізувати свої права власності (задеклароване і фактичне) працівника на свою робочу силу, на частку власності (колективної і державної) у формі певної кількості акцій та її реалізації через механізм привласнення економічного мінімуму дивідендів, або право на частку приватної власності, на управління власністю; право індивідів на власний розсуд обирати сферу діяльності тощо.

Економічна демократія – теорія, практика і наслідки втілення принципів демократії в економічні відносини, демократизація всього господарського механізму суспільства.

Історично економічна демократія розглядалася як складова частина загального процесу демократизації суспільства на шляху перетворення його на суспільство демократичного соціалізму. Економічною передумовою розвитку економічної демократії в капіталістичних і колишніх соціалістичних країнах стала необхідність посилення мотивації праці та підвищення її продуктивності.

Концепція економічної демократії була започаткована у працях фабіанців Е.Бернштейна, австромарксиста К.Ропера, теоретика соціал-демократичної партії Німеччини Ф.Нафталі («господарча демократія»). Після 1945 р. розроблялася в Німеччині, Австрії, в соціал-демократичних партіях Скандинавії. Нові форми економічної демократії з'явилися в Іспанії (Мондрагонська група кооперативів), США (американська програма ESOP (Employee Stock Ownership Plan) план робітничої акціонерної власності), СРСР. І це лише деякі аспекти прояву економічної демократії. Зазвичай більшість з них є чітко встановленими та задекларованими у законодавчій базі держави, а також визначаються базовими елементами діяльності громадських організацій, закріплені у внутрішньо організаційних документах фірм та підприємств усіх форм власності.

На сучасному етапі ідеї економічної демократії розвиваються як на мікрорівні через безпосередню участь трудящих в управлінні підприємствами – приватними, колективними і державними, вільне підприємництво, забезпечення реалізації принципів добросовісної конкуренції тощо, так і на макрорівні – в масштабах національної економіки з урахуванням рівня її розвитку.

На рівні національної економіки розвиток економічної демократії передбачає:

- наявність органів соціального партнерства або економічного самоуправління;
- процес залучення профспілок до співволодіння підприємством через збільшення частки участі (фондів) у прибутках підприємств;
- контроль виробничих рад за значною сферою господарської діяльності (зайнятість, соціальна політика, гуманізація праці тощо).

Діяльність держави повинна бути спрямована на створення сприятливих умов для розвитку демократії національної економіки. саме тому за нею залишаються такі функції, як:

- забезпечення кредитів та інвестицій;
- розвиток системи навчання і перепідготовки кадрів;
- засобів доступу працівників до виробничої економічної та іншої інформації на рівні підприємства, регіону, галузі тощо;
- визначення стратегії суспільного розвитку;
- розв'язання загальнонаціональних завдань;
- визначення пріоритетних напрямів в економіці тощо.

Розвиток демократичної національної економіки гальмує наявність значної бюрократизації суспільства. Тут слід розрізняти бюрократію як невід'ємний елемент ієрархічних систем будь-якого рівня та бюрократизм як крайню форму її прояву.

Бюрократія (фр. bureau – бюро, канцелярія, kratos – сила, влада, держава) – система економічного, соціального, політичного та адміністративного управління і регулювання, що базується на розмежуванні владних повноважень і їх відокремленні від волі окремих членів суспільства та їх груп з метою формування єдиного управлінського центру для координації усіх елементів та взаємозв'язків у системі суспільних відносин.

Надмірне зловживання владними повноваженнями, концентрація їх в окремих руках та привласнення так званого адміністративного ресурсу досить часто породжує свою крайню негативну форму – бюрократизм.

Бюрократизм – монополізація у корисливих цілях основних важелів влади та управління в руках працівників спеціалізованого апарату різноманітних економічних і спеціальних інститутів та організацій і орієнтація нижчих ланок апаратного управління і влади на формальне виконання наказів або імітацію їх виконання у разі виникнення ризику відповідальності.

Бюрократизація виникає як реакція на відсутність реальної демократії в суспільстві, існуючій системі державної влади, її надмірну централізацією, егоїзм корпоративних інтересів чиновників, домінування адміністративних методів управління, низький рівень культури, моралі, поглиблення кризових явищ в суспільстві тощо.

Яскравим прикладом забюрократизованого суспільства була економіка колишніх соціалістичних країн. Не виключенням є й Україна.

Бюрократизація національної економіки України також бере свій початок з часів СРСР, оскільки тут існував всесильний, замкнутий, жорсткий механізм влади, яка стоїть над законом і волею членів суспільства, використовуючи при цьому методи категоричних команд. Джерелом формування радянської бюрократичної верхівки був курс на жорстку централізовану систему організації та управління усім народним господарством.

Після розпаду СРСР, коли Україна обрала новий шлях розвитку, перехід до принципів демократичних суспільств з високорозвиненою економікою, у структурі бюрократичного (тобто владного) апарату держави відбулися певні позитивні зміни. Так, зокрема було реформовано основні гілки влади держави, було чітко визначено їх функціональну та організаційну структури, чисельність персоналу його права та обов'язки. Також було закладено засади політичної та економічної демократії, що проявляються у розмежуванні влади та бізнесу (економічна та політична влада), плюралізації власності, забезпеченні реальної участі громадян у всіх формах влади, формуванні відкритого суспільства тощо. Тобто у найбільш загальному вигляді через встановлення системи влади в державі було закладено принципи демократичного суспільства.

Але, як вже можна констатувати зараз, принципи демократичного розвитку національної господарської системи України, й до цього часу залишаються переважно у формі декларації, а не її реальної реалізації. Як зазначає ряд вчених, система влади в державі (як політичної, так і економічної) повинна формуватись не стихійним шляхом, а в процесі реалізації чітко продуманої загальнодержавної політики, що, у свою чергу, і забезпечує реалізацію принципів політичної та економічної демократії і свободи. А її стихійний перерозподіл, навіть при формальному декларуванні реальних змін у системі влади, призводить до поглиблення суспільних протиріч. Влада не перетворюється на владу суспільства в цілому, а залишається прерогативою окремих особистостей і груп.

Так, в Україні перші економічні та політичні реформи з „побудовою” ідеології демократичного суспільства заклали засади плюралізму форм власності, економічної свободи вибору сфер діяльності, створили умови для формування власності трудових колективів та загалом населення, рівномірного розподілу економічних ресурсів та благ тощо.

Проте недостатнє інституційне забезпечення даних процесів разом з економічним та політичним нігілізмом суспільства призвели до іншого ефекту – формування так званої економічної та політичної анархії. Вона проявляється у нечіткій і непродуманій політиці державного регулювання економіки, зрощенні влади та бізнесу, надмірній владі груп з концентрованими інтересами та окремих іноземних ТНК, монопольній владі власників підприємств, обмеженні прав дрібних інвесторів, порушенні економічного законодавства та ін.; боротьбі за джерела економічного та адміністративного ресурсу.

Необхідно зазначити, що бюрократія – це природжена властивість будь-якої організації, державного апарату, управлінських структур, підприємств. Але при цьому вона, набуваючи форми бюрократизму, що присутній в національній економіці України, є потужним механізмом гальмування суспільно-економічного розвитку, науково-технічного прогресу, інноваційних процесів, джерелом соціально-економічної кризи національної економіки, знижує ефективність суспільно-економічного життя країни, консервує живу творчу думку.

Для соціально-економічного розвитку національної економіки, економічного зростання, поглиблення демократизації українського суспільства необхідним є створення повноцінних громадянських інститутів.

Забезпечення права та свобод людини і громадян – це великий комплекс проблем, який включає:

- соціальні та економічні права;
- громадянські і політичні права і свободи;
- основні обов'язки громадян;
- правосуб'єктність громадян;
- статус іноземців та осіб без громадянства;
- права корінних народів і національних меншин;
- основи соціального захисту;
- визначення правового режиму власності;
- правових принципів і гарантій підприємництва;
- правил конкуренції і норм антимонопольного регулювання.

Особливого значення при розвитку демократичної національної економіки набувають права людини.

Права людини – розроблена на основі прийнятої ООН Загальної декларації прав людини сукупність основних прав особистості, які значною мірою визначають соціальну політику розвинутих країн світу.

Головним серед них є право на життя, оскільки позбавлення цього права унеможлиблює реалізацію інших прав людини, їхній захист. Пріоритетний принцип концепції прав людини – рівність усіх перед законом, який стверджує верховенство прав особистості. Реалізують права людини – держава, громадські організації, в межах окремої країни, міжнародні, передусім правозахисні організації.

Другим за значенням у концепції прав людини є захист соціально-економічних прав від нерівного й дискримінаційного доступу до економічних і соціальних благ (багатства, освіти, охорони здоров'я, культури та ін.).

У контексті побудови демократичної національної економіки достатньо уваги повинно приділятися порядку та економічній свободі, що є конкретними формами прояву економічної демократії.

Економічний порядок – якісна характеристика стану соціально-економічної системи щодо морально-етичних і політичних норм.

Свобода в широкому значенні – це здатність окремої людини, трудового колективу, окремих соціальних верств і груп приймати рішення і діяти відповідно до власних інтересів (економічних, соціальних, політичних та ін.) і цілей з урахуванням об'єктивних умов (а отже, об'єктивних законів) та загальнолюдських інтересів і принципів життєдіяльності.

Свобода і вільна свідома діяльність людини – найважливіша риса її сутності і об'єкт дослідження широкого кола наук.

Голландський філософ Б.Спіноза розглядав свободу як свободу людини від рабської залежності від зовнішніх умов, що сковують її життя. К.Маркс – як усвідомлену необхідність (здатність людини, колективу обирати і приймати рішення з усвідомленням справи). В.Вернадський – як свободу думки і віри розумної людини.

Міра суспільної та економічної свободи визначається рівнем розвитку продуктивних сил, суспільного поділу праці, відносин економічної власності, господарського механізму – рівнем розвитку економічної системи, а також соціальних, правових, політичних, культурних, національних, ідеологічних та інших надбудовних відносин. Свобода визначається також глибиною пізнання об'єктивних законів природи і суспільства.

Найбільше свобода залежить від економічної свободи окремої людини, трудового колективу. Розвиток людської цивілізації довів необґрунтованість тверджень багатьох учених (А.Сміта, Дж.-С. Мілля та ін.), що найбільшого розквіту свобода набуває за найменшого впливу держави на прогрес суспільства. Найважливіша умова свободи людини, трудового колективу залежить від характеру власності на засоби виробництва та відсутності заснованих на них відносин експлуатації. Великого значення при розвитку національної економіки набуває свобода вибору.

Свобода вибору – це:

- по-перше, вибір кожною країною власної моделі соціально-економічного розвитку, а отже, типу економічної системи і соціальних відносин (у вузькому значенні цієї категорії);

- по-друге, форма вияву економічної свободи, що передбачає здатність власників різних видів ресурсів (матеріальних, фінансових, інформаційних та ін.) використовувати їх на власний розсуд в рамках існуючого законодавства, а власників робочої сили – здійснювати будь-який

вид трудової діяльності, що відповідає їх можливостям, здібностям та інтересам, а також свободі вільного пересування в межах країни з метою пошуку кращого місця роботи та вищої заробітної плати, не виходячи за рамки чинного законодавства.

На нижчій стадії розвитку капіталізму в концепціях лібералізму, передусім у працях А.Сміта, обстоювалася ідея пріоритету свободи особи, її потреб та інтересів порівняно з правовими потребами та інтересами окремої нації чи держави. Така пріоритетність була науково обґрунтованою за панування приватної власності – власності, що належить окремій особі, максимум – сім'ї. Водночас внаслідок посилення колективного характеру виробництва і праці в межах окремого трудового колективу посилювалося значення колективних потреб, інтересів і цінностей, що вимагало узгодження свободи вибору окремого працівника зі свободою вибору колективу. Така переоцінка цінностей зросла на вищій стадії розвитку ринкової економіки, оскільки домінуючим типом і формами власності стають колективні. З огляду на це навіть окремі власники і групи власників капіталу змушені узгоджувати свої інтереси в рамках акціонерної форми капіталу.

Щодо окремих держав, то з інтернаціоналізацією національних економічних систем (що найповніше втілено в ЄС), вони узгоджують свої інтереси з наднаціональними органами.

Економічна свобода у найбільш широкому значенні – це форми і варіанти економічної поведінки підприємств, сім'ї, окремих громадян у виборі сфери застосування своїх здібностей, знань, професії, способів розподілу доходів, споживання матеріальних і духовних благ.

Основою економічної свободи є:

- плюралізм форм власності, зокрема існування приватної, колективної, державної, інтегрованої власності та їх різновидів;
- наявність політичної свободи;
- досконале законодавство, зорієнтоване на права людини;
- економічний прогрес;
- відсутність значної кількості безробітних тощо.

Економічна свобода економічних суб'єктів (суб'єктів господарювання) – це право привласнювати об'єкти власності, обирати сфери прикладання своїх знань, здібностей у межах різних форм власності та організаційно-правових форм господарювання, а також способів придбання ресурсів, розподілу доходів, споживання благ.

Якщо йдеться про економічну свободу окремих суб'єктів господарювання, то вона повинна враховувати інтереси інших суб'єктів, а також поєднуватися з економічною відповідальністю. Врахування інтересів інших економічних суб'єктів здійснюється значною мірою внаслідок прийняття взаємовигідних рішень, дотримання взаємних зобов'язань, прийняття нових та вдосконалення існуючих законодавчих норм тощо. В економічній

системі розвинутих країн світу свобода економічного вибору поступово переростає розуміння свободи лише як пізнаної та усвідомленої необхідності у формі безальтернативного вибору. Оскільки існує значна кількість типів і форм власності, а отже, й управління власністю, розподілу ресурсів, витрат доходів тощо, то свобода економічного вибору реалізується у формі двох і більше альтернатив.

Основними економічними суб'єктами виступають домашні господарства, підприємства, фірми і держава (органи державного управління, державні установи).

Економічна свобода у межах домашнього господарства здійснюється відтворенням людських ресурсів, самостійним прийняттям рішень щодо споживання матеріальних і духовних благ, тому економічна свобода таких господарств конкретизується у свободі вибору споживачів. Переважна їх частина за ринкової економіки – наймані працівники.

Економічна свобода найманих працівників обмежується тим, що вони володіють лише власністю на свою робочу силу і позбавлені власності на інші фактори виробництва. Щодо такого елемента економічної свободи, як свобода обирати сфери докладання своїх здібностей, то в багатьох розвинутих країнах світу значна кількість найманих працівників, по-перше, не має можливості повною мірою розвивати свої здібності, наприклад, національні меншини, емігранти, тобто особи з найгіршою підготовленістю до праці. По-друге, наявність безробіття свідчить про відсутність для переважної більшості з них можливості вибору будь-якої сфери прикладання своїх здібностей.

Двома основними типами економічних суб'єктів є виробники (товарів, послуг, духовних цінностей тощо) та споживачі.

Економічна свобода виробника полягає у можливості вибору виду господарської діяльності та організаційних форм господарювання, структури й обсягів виробництва, умов реалізації, цін на продукцію та розподіл прибутку. Водночас така економічна свобода повинна органічно поєднуватися з економічною відповідальністю, тобто зобов'язанням виробника відповідати за якість вироблених товарів і наданих послуг, за дотримання чинного законодавства, за виконання договорів, за заподіяні збитки іншим суб'єктам економічної діяльності тощо.

Економічна свобода споживачів полягає у можливості вільного вибору якісних товарів і послуг, засобів задоволення своїх потреб залежно від величини доходів та цін. Вона повинна поєднуватися з усвідомленням і дотриманням суспільних вимог у цій сфері, а також морально-етичних норм.

Економічна свобода підприємств реалізується у виборі різних організаційно-правових форм господарювання, використання ресурсів тощо.

Економічна свобода фірм проявляється у виборі на власний розсуд і з урахуванням особливостей ринкової та економічної ситуації партнерів,

що входять до фірми з числа усіх суб'єктів економіки, а також укладання таких форм контрактів, що найбільш повно дають можливості фірмі як комплексному динамічному утворенню реалізувати цілі власного існування без обмеження прав і свобод інших суб'єктів господарювання.

Економічна свобода держави означає можливість формувати свою економічну політику, втілювати її в життя, виконувати основні функції, продиктовані інтересами нації, а не окремих соціальних класів і груп. Таку політику певною мірою можуть здійснювати лише наймогутніші країни світу. Економічною основою свободи в сучасних умовах є оптимальне поєднання приватної, колективної та державної власності. Нині без значної частки державної власності (на засоби виробництва, частку національного доходу тощо) не може бути реалізована економічна свобода держави, без якої неможливе існування самої економічної системи, а отже, й приватної власності.

Економічна свобода і свобода економічного вибору не означають економічної анархії та авантюризму. Вони обмежені нормами чинного законодавства, етики, моралі тощо.

Для розвитку демократичної національної економіки велике значення також має економічна свобода інформаційної сфери, оскільки в сучасних умовах інформація стає одним з найбільш вагомих ресурсів економіки будь-якої держави.

Економічна свобода інформаційної сфери – реалізоване засобами масової інформації, видавництвами, підприємствами інформаційного зв'язку, особами, які займаються інформаційною діяльністю індивідуально, право самостійно розпоряджатися коштами і майном, одержаними законними методами, та вести власну економічно-господарську діяльність за умови недопущення будь-якого втручання власників вкладених коштів і майна у зміст та форми інформаційної діяльності, її організаційне творче забезпечення, заборони використання економічних важелів з метою впливу на учасників інформаційного процесу.

Економічна свобода інформаційної сфери – основа незалежності засобів масової інформації, свободи слова, плюралізму та демократичних засад інформаційної діяльності загалом. Як правило, вона гарантується конституцією і законами держави. Вона також слугує загальним індикатором стану певного суспільства, оскільки в більшій мірі відбиває засади демократичності.

Для побудови демократичної національної економіки в Україні необхідно дотримуватися економічної свободи суспільства для всіх суб'єктів господарювання з урахуванням тісних взаємозв'язків економічної підсистеми з іншими структурними елементами та підсистемами суспільства. Проте більшість досліджень останніх років свідчить, що Україна знаходиться лише на стадії формування підвалин громадянського, а значить демократичного, суспільного устрою, а не на стадії „існування” в ньому.

Таким чином можна підсумувати, що структурно-функціональний аналіз економічних систем з позицій теорії інститутів дає можливість описувати і досліджувати процеси формування інституційного середовища економіки, перетікання системних функцій між інституційними структурами та підсистемами, домінування одних інститутів над іншими, загибель та появу нових їх організаційних форм. Це і є реальна історія і перспективи розвитку людського суспільства загалом і окремих його підсистем (окремі нації). У цьому і полягає принцип поєднання і виокремлення у структурі наукового знання загального та особливого – витoki різних варіантів історичного розвитку, взяті окремо, становлять собою історію окремих країн і цивілізацій, а у своїй сукупності формують історичну канву розвитку людства.

Термінами економічної науки це твердження формулюється таким чином: становлення і постійна трансформація базових економічних інститутів та інституцій веде до еволюційного розвитку економічних систем за загальними закономірностями та, враховуючи специфічні риси суспільств, – окремих типів національних економік.

Таким чином, економічні системи суспільства виступають структурованим комплексом економічних інститутів, набір яких приблизно однаковий у будь-якій національній системі господарювання, проте прояви та форми його реалізації є різними. Так, країни з ринковою економікою стоять на вищих щаблях розвитку громадянського суспільства та адекватних їх розвитку систем політичного устрою і господарювання. А країни з трансформаційною економікою та ті, що розвиваються, перебувають на стадії формування власних підвалин демократичного розвитку, формування структурних та функціональних елементів політичної та економічної підсистем суспільної життєдіяльності. Їх стале зростання, таким чином, залежить першочергово від того, як швидко і на скільки якісно (поетапно, нестихийно, продумано, системно) вони реалізують принципи демократичності у всіх підсистемах суспільства.

1.3. Основні економічні показники національної економіки

Національна економіка – це сукупність всіх галузей, господарських комплексів і регіонів країни, об'єднаних в єдине ціле різноманітними економічними зв'язками; історично сформована в певних територіальних межах система суспільного відтворення. Складовими частинами національного господарства виступають: галузі, народногосподарські комплекси, сектори, сфери, а суб'єктами національного господарського комплексу є домашні господарства, підприємства, держава, фірми, корпорації та нерезиденти (у відкритій економіці).

Їх ефективне функціонування визначається шляхом визначення загальноекономічних пропорцій розвитку національного господарства.

Пропорції суспільного виробництва – співвідношення матеріально-речових елементів виробництва і робочої сили, а також галузей виробництва і частин суспільного продукту в процесі відтворення.

Пропорції загальноекономічні (національної економіки, макроекономічні) – між сукупним попитом та сукупною пропозицією, між сферою матеріального виробництва і сферою послуг, між I та II підрозділами суспільного виробництва тощо. Існують також пропорції галузеві, між-галузеві, територіальні, зовнішньоекономічні тощо.

В країнах з розвинутою ринковою економікою виділяють чотири ключові групи проблем, що визначають рівень розвитку національної економіки, кількісну та якісну зміну загальноекономічних пропорцій:

- рівень обсягу національного виробництва (структура та динаміка суспільного продукту);
- рівень зайнятості і безробіття;
- рівень цін;
- розвиток міжнародної торгівлі.

Найважливішою проблемою в національній економіці є обчислення обсягу національного виробництва.

Суспільний продукт – це узагальнюючий результат діяльності суб'єктів національного господарства; вся маса матеріальних і духовних благ, створених суспільством за певний проміжок часу (як правило, за рік).

Досить тривалий час одним з найбільш загальних показників національної економіки у нашій державі вважався сукупний суспільний продукт (ССП), валовий суспільний продукт (ВСП).

Сукупний суспільний продукт – це сума валової продукції всіх галузей матеріального виробництва. До складу ССП враховували як кінцевий продукт сфери матеріального виробництва, так і проміжний продукт галузей і виробництв. В результаті цього відбувалось подвійне рахування результатів матеріального виробництва. Ще одним недоліком цього показника було те, що він не враховував внесок нематеріальної сфери у формування суспільного продукту національної економіки.

Існують різні способи аналізу результатів суспільного виробництва. Найбільш відомі такі способи обліку результатів суспільного виробництва.

Валовий суспільний продукт (ВСП) – це вартість всієї маси товарів і послуг, створених у суспільстві протягом року або сума виробленої за рік валової продукції всіх галузей матеріального виробництва.

ВСП містить у собі, аналогічно до ССП, подвійний розрахунок – результати проміжного виробництва (вугілля, чавун, сталь, прокат тощо), а також незавершене виробництво.

$$\text{ВСП} = \text{ССП} - \text{нематеріальне виробництво} \quad (1.3.1.)$$

Кінцевий суспільний продукт (КСП) – вартість всієї маси товарів і послуг, створених суспільством протягом року для кінцевого використання.

$КСП = ВСП - \text{подвійний рахунок і незавершене виробництво}$ (1.3.2.)

У той же час у розвинених країнах світу була поширена **система національних рахунків (СНР)**, уніфікована статистичною комісією ООН.

Система національних рахунків – це система основних макроекономічних показників держави з урахуванням внеску у формування суспільного продукту усіх сфер суспільного виробництва.

Порівнюючи показники, що входять до СНР за певний період часу, можна робити висновки про ефективність функціонування економіки, будувати прогнози на майбутнє. Тобто це своєрідна система бухгалтерського обліку на рівні держави.

СНР сформульована в категоріях і термінах ринкової економіки, її концепції та визначення передбачають, що економіка, описана за її допомогою, функціонує на основі дії ринкових механізмів та інститутів.

Ця система базується на відповідних методологічних засадах, що за своєю суттю відрізняються від БНГ (табл. 1.3.1).

Таблиця 1.3.1.

Методологічні засади побудови СНР та БНГ

Засади побудови СНР	Засади побудови БНГ
Марксистська концепція трактування суспільного виробництва, згідно з якою у структурі суспільного виробництва ключову роль відіграє матеріальне виробництво. Воно бере участь у створенні сукупного суспільного продукту (ССП) і національного доходу (НД)	Розширене трактування суспільного виробництва, згідно якої у виробництві національного доходу беруть участь усі галузі матеріального і нематеріального виробництва
Первинними є доходи працівників сфери матеріального виробництва (розподіл). Всі інші категорії працівників формують структуру вторинних доходів, що отримані в результаті перерозподілу	Продуктивною вважається будь-яка економічна діяльність, що приносить дохід суб'єктам цієї діяльності. Тобто, критерієм продуктивності праці вважається одержання доходу. Первинні доходи трактуються як такі, що отримані в результаті первинного розподілу ВВП і включають доходи усіх суб'єктів національної економіки
Результат виробничої діяльності формується з урахуванням не лише кінцевого продукту, а й проміжного споживання у сфері матеріального виробництва	Результатом виробничої діяльності є кінцевий продукт усіх галузей народного господарства

Крім того, *система СНР передбачає такі принципи побудови.*

- В основі СНР лежить концепція про тотожність між витратами на виробництво сукупного продукту й доходом, одержаним від його продажу. Слід зазначити, що рівність між витратами й доходами досягається не завжди, але ринковий механізм постійно працює над вирівнюванням витрат і доходів. Досягнення економічної рівноваги – одна з ключових проблем макроекономічної науки.

- Виходить із того, що економіка знаходиться в постійному кругообігу, а кругообіг – це безперервний потік „витрати – доходи”. Це означає, що витрати створюють доходи, а доходи є джерелом нових витрат. У свою чергу, нові витрати створюють нові доходи і так нескінченно. Отже, для збільшення доходів необхідно збільшувати витрати, а щоб зростали витрати, потрібно одержувати більше доходу. Цей постулат (теза) і є однією з головних проблем макроекономіки. Концепція господарського кругообігу, таким чином, розглядає виробництво, розподіл і перерозподіл продукту й доходу, формування національного багатства як різні, але тісно взаємопов’язані аспекти процесу відтворення.

- Виділяють економічні сектори, що охоплюють інституційні одиниці – суб’єктів економіки, які самостійно приймають економічні рішення та ведуть бухгалтерську звітність. Це дає змогу не тільки відобразити утворення продукту і доходу, розподіл, перерозподіл та споживання в економіці у цілому, а й ті ж економічні операції у розрізі окремих секторів.

- Ключовим поняттям у структурі показників виробництва є додана вартість. Додана вартість характеризує внесок конкретної сукупності факторів виробництва у створення вартості в масштабах національної економіки. Водночас, додана вартість як внесок кожного окремого виробника розглядається в СНР тільки стосовно виробника, а не продукту.

Технічно макроекономічне рахівництво базується на запозиченому з бухгалтерського обліку принципі подвійного запису, згідно з яким СНР є взаємопов’язана сукупність двосторонніх рахунків (балансових таблиць), а кожний економічний показник (економічна операція) записується в дебеті одного рахунку й кредиті іншого, що кореспондує з ним.

Базовою одиницею обліку СНР є так звана інституційна одиниця – резидент (економічна одиниця), що функціонує на даній території впродовж тривалого часу (понад рік).

Усі інституційні одиниці об’єднуються в сектори, їх налічується шість:

- підприємства;
- фінансові установи;
- державні установи;
- громадські та приватні організації;
- домашні господарства;
- зовнішньоекономічний сектор.

Групу одиниць з однорідним виробництвом незалежно від їх інституційного статусу називають галуззю. На макроекономічному рівні в Україні виділяють 9 основних галузей та близько 100 підгалузей.

У загальних рисах СНР представляє собою сукупність рахунків, побудованих за типом бухгалтерських балансів. Кожний запис фігурує двічі: за видатковою статтею та за доходною. В результаті досягається узгодженість впровадження економічних операцій, які формують процес створення національного продукту.

Сучасна СНР ООН містить більше 500 різних стандартів рахунків. Стандартні рахунки СНР ООН доповнюються 26 допоміжними таблицями. Ними деталізуються окремі статті стандартних показників за тими чи іншими критеріями.

За ступенем і напрямком деталізації рахунки поділяються на три класи:

- рахунки I класу (називають консолідованими) описують економіку в цілому і характеризують основні макроекономічні пропорції (сюди вносять агреговані рахунки виробництва валового внутрішнього продукту і затрат на нього);
- рахунки II класу являють собою розбивку рахунків I класу у відношенні виробництва, ресурсів і використання окремих продуктів і послуг;
- рахунки III класу деталізують рахунки I класу в плані співвідношення доходів і витрат різних секторів економіки, а також джерел фінансування здійснюваних капітальних затрат.

Нижче наводиться загальний перелік видів стандартних рахунків за класами.

Рахунки I класу – зведені рахунки, це:

1. рахунок валового внутрішнього продукту і витрат на нього;
2. рахунок наявного національного доходу і його розподілу;
3. рахунок фінансування капітальних витрат;
4. рахунок зовнішніх операцій.

Рахунки II класу – рахунки виробництва, споживання та капіталоутворення, це:

1. рахунки для ринкових продуктів і послуг;
2. рахунки для інших (неринкових) продуктів і послуг;
3. рахунки для галузей виробництва товарів;
4. рахунки для виробників товарів приватних некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства;
5. рахунки для послуг одних домашніх господарств іншим (наймання послуги).

Рахунки III класу – рахунки доходів і витрат, фінансування капітальних витрат, це:

1. рахунки для нефінансових корпоративних і напівкорпоративних підприємств;
2. рахунки для фінансових установ;
3. рахунки для органів державного управління;
4. рахунки для приватних некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства;
5. рахунки для домашніх господарств, а також приватних не фінансових некорпоративних підприємств.

Агрегована замкнута система національних рахунків може бути представлена у вигляді чотирьох балансових таблиць, в яких запис кожного з показників зустрічається у двох позиціях за ресурсами (надходженням) і використанням (витрачанням). Ці рахунки дають уявлення про основні взаємозв'язки в економіці країни і є загальною схемою всієї моделі СНР. Особливістю системи національних рахунків є те, що вона містить упорядковану інформацію про:

- всі господарські суб'єкти, які беруть участь в економічному процесі, – юридичні особи та домогосподарства;
- всі економічні операції, пов'язані з виробництвом та розподілом доходів, нагромадженнями активів та іншими складовими економічного процесу;
- всі економічні активи й зобов'язання, що складають національне багатство.

Отже, СНР являє собою струнку систему з високим рівнем централізації внутрішньої структури й урахуванням усіх зв'язків між елементами на основі відповідної методології й принципу подвійного запису кожної економічної операції. Вона дозволяє підпорядкувати і класифікувати економічну інформацію, узгодити дані, що відносяться хоч і до взаємопов'язаних, але різних аспектів економічного процесу. Дана система є важливим підґрунтям для проведення розрахунків основних макроекономічних показників і використання її для регулювання національної економіки.

Головним показниками в СНР вважаються валовий внутрішній продукт (ВВП) та валовий національний продукт (ВНП). Обчислення даних показників було започатковано в Україні у 1988 році як крок до переходу національної економіки на ринкові принципи функціонування.

ВВП і ВНП мають як спільні риси, так і власне притаманні кожному з вказаних показників особливості. Їх спільна особливість полягає у тому, що вони відображають кінцеві результати діяльності людей не тільки в матеріальному, але і в нематеріальному виробництві.

А основна відмінність полягає у тому, що **ВВП** вимірює сукупну ринкову вартість кінцевих продуктів, створених в межах території даної країни, незалежно від того, чиїми факторами виробництва вони були створені – вітчизняними чи іноземними, а **ВНП** обчислюється за

принципом власності. **ВНП** – це сукупна ринкова вартість усіх кінцевих товарів і послуг, створених національними факторами виробництва, незалежно від того, в якій країні вони виробляли цей продукт.

Кінцеві товари та послуги характеризуються тим, що для них цикл відтворення закінчено і вони доходять до кінцевого споживача, тобто при цьому не враховується проміжний продукт.

Існують три основні методи обчислення ВВП (ВНП):

- за доданою вартістю (виробничий метод);
- за видатками (метод кінцевого використання);
- за доходами (розподільчий метод).

Виробничий метод застосовують переважно для того, щоб уникнути подвійного підрахунку вироблених товарів та наданих послуг. **За виробничим методом** ВВП визначають як різницю між обсягом виробленої продукції та поточними витратами на придбання сировини, матеріалів, палива, енергії, послуг інших підприємств. Додана вартість включає в себе оплату праці, прибуток, процент.

За видатками ВВП включає в себе суму видатків всіх макроекономічних суб'єктів на придбання кінцевих товарів та послуг.

$$\begin{aligned} \text{ВВП} = & \text{споживчі видатки (C)} + \\ & + \text{валові приватні капіталовкладення (інвестиції) (I)} + \quad (1.3.3.) \\ & + \text{державні видатки (G)} + \text{чистий експорт (NX)} \end{aligned}$$

За доходами ВВП розраховується як сума усіх факторних доходів суб'єктів господарювання, амортизація та непрямі податки.

$$\begin{aligned} \text{ВВП} = & \text{заробітна плата найманих працівників (ЗП)} + \text{рента (Р)} + \\ & + \text{процент (П)} + \text{прибуток корпорацій (ПК)} + \quad (1.3.4.) \\ & + \text{дохід від індивідуальної власності (ДІВ)} + \\ & + \text{амортизація (А)} + \text{непрямі податки (НП)} \end{aligned}$$

До ВВП при цьому не враховують: суто фінансові угоди (купівля-продаж акції, облігацій); незавершене виробництво; перепродаж старих речей, які були у користуванні; трансфертні платежі (виплати по соціальному страхуванню, допомога по безробіттю, стипендії тощо) та види діяльності, що неможливо точно прорахувати (робота домогосподарств, тіньові операції, бартер). По відношенню до показників ССП ВВП (ВНП) розраховується наступним чином:

$$\bullet \quad \text{ВНП} = \text{КСП} + \text{нематеріальне виробництво} \quad (1.3.5.)$$

$$\text{ВНП} = \text{ССП} - \text{подвійний рахунок і незавершене виробництво} \quad (1.3.6.)$$

З метою порівняння динаміки реальних обсягів виробництва у структурі національної економіки обчислюють реальний (у поточних цінах) та

номінальний (у базових цінах) ВВП. Співвідношення між ними прийнято називати *дефлятором ВВП*.

$$\text{Дефлятор ВВП} = \text{ВВП}_{\text{номінальний}} / \text{ВВП}_{\text{реальний}} \quad (1.3.7.)$$

В Україні приріст ВВП та промислова активність носять хвилеподібний характер, що більшою мірою визначається змінами пріоритетів національної економічної політики. Так, реальний приріст ВВП становив у 2000р. – 5,9%, у 2001 році – 9,1%, за 2002 рік – 4,1%, а приріст промислового виробництва – 13,2%, 14,2% та 7% відповідно. Тенденція до зростання ВВП в Україні зберігається, проте його темпи з кожним роком стають дещо меншими. Так, у 2006 році середньорічний показник приросту темпів ВВП становив лише 1,6%.

В Україні приріст ВВП та промислова активність носять хвилеподібний характер, що більшою мірою визначається змінами пріоритетів національної економічної політики. Так, реальний приріст ВВП становив у 2003 р. – 9,6%, у 2004 – 12,1%, у 2005 – 2,7%, у 2006 – 7,1%, у 2007 – 6,2%. За деякими прогнозами зміна ВВП в Україні в наступні кілька років матиме такий вигляд: 2008 р. – 6,7%, 2009 – 7,1%, 2010 – 7,5%.

Безробіття – друга ключова проблема національної економіки; явище, коли значна частина працездатних людей не може знайти собі роботу, стає відносно „зайвим населенням”. З метою аналізу безробіття застосовують показник рівня безробіття.

Рівень безробіття (u) показує частку сукупної робочої сили, яка не має роботи, але перебуває в активному її пошуку. Він визначається як співвідношення чисельності безробітних (U) до загальної кількості робочої сили (L).

До основних рівнів безробіття відносять: циклічне, фрикційне, структурне, сезонне.

$$u = (U / L) \times 100\% \quad (1.3.8.)$$

Іноді економісти використовують також показники *коефіцієнту участі у робочій силі* та показник *рівня зайнятості*.

Коефіцієнт участі у робочій силі (K) – співвідношення загальної чисельності робочої сили в країні (PC) до чисельності її дорослого населення (з моменту досягнення повноліття) (ДН).

$$K = (PC / ДН) \times 100\% \quad (1.3.9.)$$

Рівень зайнятості (PЗ) – це показник, що відображає співвідношення між 1) чисельністю зайнятого населення (ЗН) і чисельності робочої сили (PC); або 2) співвідношення зайнятого та дорослого населення країни.

$$PЗ = (ЗН / PC) * 100\% \quad (1.3.10.)$$

$$PЗ = (ЗН / ДН) * 100\% \quad (1.3.11.)$$

Якщо в національному господарстві відсутнє циклічне безробіття, вважається що в країні існує повна зайнятість (3-4 %), а ВВП досягає свого потенційного рівня.

Наслідком безробіття є як негативний стан економіки, так і інших сфер суспільного життя нації.

Третя важлива проблема – *інфляція* – це переповнення каналів грошового обігу країни масою надлишкових паперових грошей порівняно з потребами обігу в них, що супроводжується падінням рівня заробітної плати та швидкими темпами зростання цін. Для її розрахунку застосовують показники темпу та рівня інфляції. *Темпи інфляції* показують зміну рівня цін в економіці і розраховують як співвідношення рівня цін поточного та базового року. *Рівень інфляції* визначається за допомогою індексів цін (промислових або оптових цін, споживчих або роздрібних цін тощо).

До основних видів інфляції відносять:

- За темпами: помірну, галопуючу та гіперінфляцію.
- За причинами виникнення: інфляцію попиту та інфляцію пропозиції.
- За формами прояву: відкрити та пригнічену інфляцію.

Якщо підвищення загального рівня цін супроводжується швидким та значним падінням обсягів виробництва, таке явище називають *стагфляцією*.

У таблиці 1.3.2 наведені дані, що характеризують інфляцію в Україні.

Таблиця 1.3.2.

Рівень інфляції в економіці України у 1990-2010 рр.
(індекс споживчих цін), %

Рік	Рівень інфляції
1990	106,8
1991	390,0
1992	2100,0
1993	10256,0
1994	501,0
1995	281,0
1996	139,7
1997	110,1
1998	120,0
1999	119,2
2000	125,8
2001	106,1
2002	97,4
2003	108,2
2004	112,3

<i>Продовження таблиці 1.3.2</i>	
Рік	Рівень інфляції
2005	110,3
2006	111,6
2007	112,5
2008*	109,6
2009*	108,2
2010*	106,5

*- прогнозне значення показника за даними інституту економіки та прогнозування НАН України

У 1992–93 рр. інфляція в Україні досягла гіпервисокого рівня (2100,0% та 10256,0% відповідно), що є найбільш вражаючою особливістю інфляційного процесу в Україні. В 1992 р. ціни зростали щомісяця в середньому на 170%, що свідчить про супергіперінфляцію, а у 1993 р. приблизно на 3% щодня.

Як видно із таблиці 1.3.2, за 1992-2000 рр. Україні вдалося подолати гіперінфляцію, пік якої спостерігався у 1993 р., і здійснити перехід з 1997 р. до помірної інфляції.

Торговельний баланс – четверта ключова проблема будь-якої національної економіки – це взаємозалежність між сукупним експортом та імпортом національної економіки. Коли країна експортує більше ніж імпортує вона має *позитивне торговельне сальдо*, а коли імпорт перевищує експорт, країна має *дефіцит торгового балансу*. Тоді країна повинна оплачувати імпорт за рахунок іноземних кредитів, що ставить її у залежність від інших держав.

Для більш глибокого аналізу комплексного розвитку національної економіки застосовують також ряд індексів та показників, що відображають системні зрушення у структурі національного господарства країни. До них, наприклад, можна віднести: Індекс людського розвитку, Індекс вартості життя, Індекс споживчих цін, Індекс промислових конкурентоспроможних компаній, Індекс технологічного розвитку, Індекс людського капіталу, Індекс інноваційних можливостей тощо.

Індекс людського розвитку – це спеціальний показник, що поєднує три складові (ВВП, грамотність і тривалість життя) та дає складну оцінку людського прогресу. На сьогоднішній день він модифікований у двох своїх видах: у показниках освіти та доходу (ВВП на душу населення). Вважається, що країни з ІЛР менше 0,5 мають низький рівень людського розвитку; 0,6-0,8 – середній рівень; вище 0,8 – високий рівень розвитку.

Індекс вартості життя – характеризує зміну цін на товари і послуги, якими користується населення країни. Застосовується для динаміки реальної заробітної плати у країні.

Індекс промислових конкурентоспроможних компаній – показник відносної конкурентоспроможності виробів національної промисловості, які експортуються в інші країни.

Індекс технологічного розвитку – показник, що відображає роль техніки та науки у розвитку економіки. Він враховує кількість зайнятого персоналу на НДДКР, кількість патентів та наукових публікацій у розрахунку на мільйон мешканців держави. В Україні цей показник зменшився на кінець 2005 початок 2006 року на 0,053 одиниці у порівнянні з 1995 роком і становив 0,600 (що відповідає 39 місцю серед інших країн світу). Це менше, ніж у Болгарії, Литві, Білорусі.

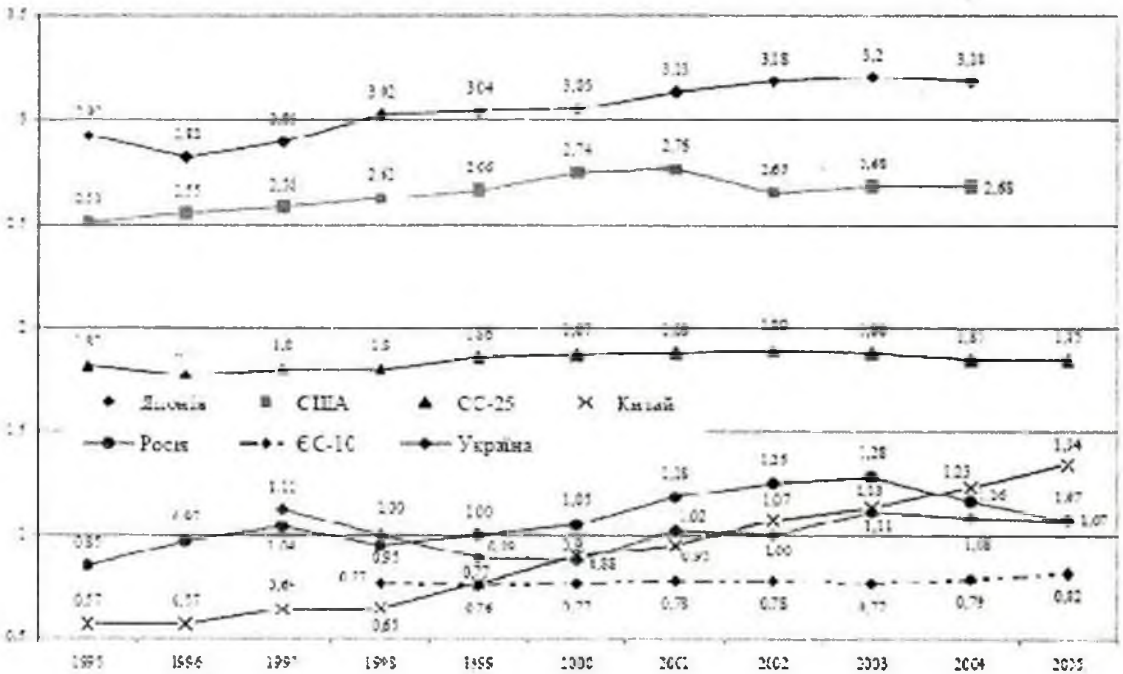

Рис. 1.3.1. Відношення витрат на НДДКР до ВВП у 1995-2005 рр.

Джерело: Götzfried A. R&D expenditure and personnel // Statistics in Focus. Science and Technology. – 2007. – № 23. – Р. 1; UNESCO Institute for Statistics S&T database. – <http://stats.uis.unesco.org/unesco/ReportFolders/ReportFolders.aspx>

На низькому рівні знаходиться державне фінансування фундаментальної та прикладної науки в Україні. З метою покращення розподілу державних коштів на НДДКР в Україні було створено спеціальний Державний фонд фундаментальних досліджень (ДФФД), що мав би займатись розподілом грантів. Проте і його робота не була відповідним чином налагоджена. Так, від запланованих 9 млн. грн. у 1999 році ДФФД отримав 37%, у 2000 – 68%, 2001 – 17%, 2002 – 9%, 2003 – 95%, 2004 – 61%. У 2005-2006 роках він повинен був отримати на 8,8 тис. грн. більше, ніж у 2004 році (на 0,01%), але з запланованих коштів отримав лише 29%. Роботу ДФФД, як і більшості фінансованих з бюджету країни науково-

дослідних установ, фактично зведено нанівець. За останні два роки відсоток його фінансування з бюджету склав 0,4%. На 2005-2006 рр. було заплановано 0,6%, всупереч чисельним директивам, за якими його фінансування повинно було складати більше 6%.

Індекс людського капіталу включає рівень грамотності + кількість людей, що мають середню освіту + кількість людей з вищою освітою (у відсотках від усього населення країни). За розрахунками Світового Банку в Україні даний показник є досить високим – у 2005-2006 рр. він становив 0,810 або 27 місце серед інших країн світу, що більше, ніж, наприклад, у Німеччині чи Швейцарії. Даний факт пов'язаний, у першу чергу з тим, що в Україні відповідно до традицій СРСР освіті надається досить велика увага, оскільки людина визнається основним фактором інноваційного зростання. Так, частка осіб з вищою освітою у віковій групі 20-29 років в Україні становить 12%, в той час як в США цей показник коливається на рівні 9,0 – 9,32%. Проте, внутрішня структура ринку освіти в Україні є досить неоднорідною, попит і пропозиція на певні спеціальності є незбалансованими, що вимагає упорядкування державою заходів у сфері науки та освіти.

Водночас, державні витрати на НДДКР постійно знижуються, а вітчизняний приватний бізнес у більшості випадків ще не має необхідності розвитку науки і техніки. Він орієнтований переважно на активізацію власної специфічної діяльності за рахунок низької оплати праці працівників та використання застарілої матеріально-технічної бази, що не відповідає загальноекономічним тенденціям, які склались на світових ринках товарів та послуг. Лише незначні компанії беруть участь у розбудові вітчизняної фундаментальної та прикладної науки (формування технопарків, відкриття чи фінансування дослідних лабораторій, відкриття учбових центрів, налагодження тісних взаємозв'язків з академічними вузами тощо). При цьому також потрібно враховувати той факт, що в сучасних умовах перевага надається тим спеціальностям та спеціалізаціям, що мають профільне застосування у галузях матеріального високотехнологічного та наукомісткого виробництва і, відповідно, визначають подальший розвиток науково-технічного прогресу, високоякісної невиробничої сфери (медицини, освіти, культури).

Індекс інноваційних можливостей – інтегральний показник, що визначається як сума Індексу людського капіталу та Індексу технологічного розвитку нації. Рівень експорту високотехнологічної продукції України становить лише 5% від загальної кількості промислових товарів країни, тоді як у розвинених державах частка експорту високотехнологічної продукції іноді перевищує 60-80% від загальної кількості експорту промислових товарів. Постійно падає рівень інноваційної активності вітчизняних підприємств. Так, тільки 12,3 % вітчизняних підприємств здійснювали (розробляли) інновації у 2003 році, а у 2005 – 7,2% у порівнянні з

2003 роком (16,5% від їх загальної кількості), тоді як у розвинених країнах даний показник досягає 60-70%. За офіційними даними протягом 2005 року лише 770 підприємств впроваджували інновації, що становить 7,9% від загальної їх кількості. Постійне зниження Індексу технологічного розвитку в Україні визначає і тенденції до падіння вказаного інтегрального показника. Він знизився з 0,728 (1995 рік) до 0,705 (2005 рік) і така тенденція зберігалась у 2006 році – за рейтингом інновацій Україна протягом останніх 25 років не спроможна подолати позначку „39 місце”.

Загалом офіційна статистика надає такі данні щодо рівня інноваційного розвитку вітчизняної промисловості (рис. 1.3.2).

Рис. 1.3.2. Рівень інноваційної діяльності промислових підприємств в Україні, %

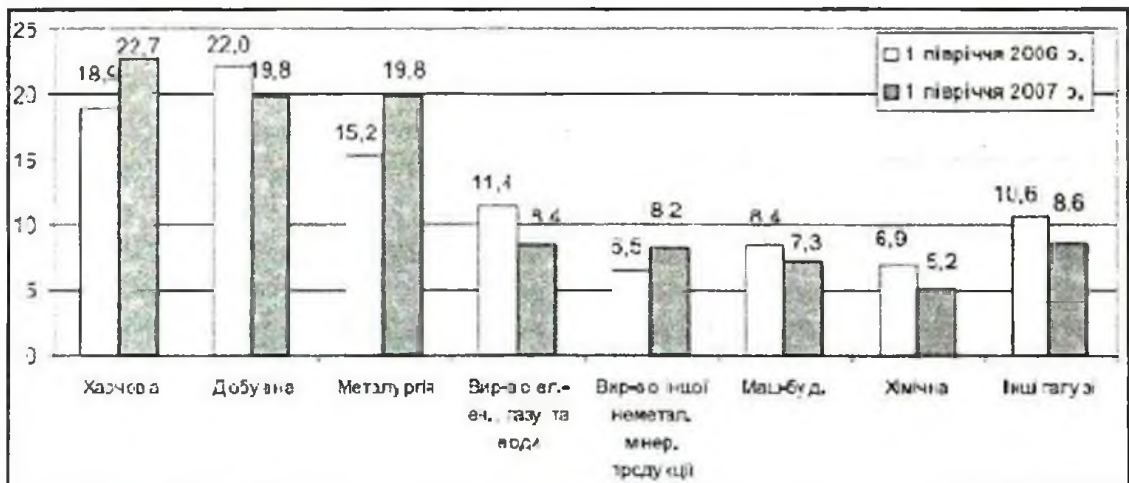

Рис. 1.3.3. Структура освоєних інвестицій в основний капітал в промисловості у 2006-2007 рр., %

Існує також комплексний індекс, розроблений Світовим банком, – *Індекс економіки, що базується на знаннях*. Він враховує такі групи показників, як: режими та форми економічних стимулів, рівень освіти в державі, інновації та інформаційну інфраструктуру. За рядом показників, що входять до даного індексу, Україна займає досить високі позиції. Так, наприклад, вона має один з найвищих рівнів освіти в Європі, займає високі місця у сферах телекомунікації та технічних досягнень. Проте вона знаходиться на найнижчих позиціях за показниками захисту інтелектуальної власності, розвитку економічної інфраструктури, адміністративних бар'єрів при започаткуванні бізнесу, якості впровадження законодавчих норм, розкриттю інформації.

Україна посідає також найнижчі позиції серед ряду країн за параметрами розвитку інформаційної сфери. За підрахунками Міжнародного союзу телекомунікації Україна посідає 84-те місце зі 178 країн. За *Індексом готовності мереж* Україна у 2004 році знаходилась на 82 місці зі 104 країн.

І, як наслідок, за інтегральним показником групи Світового банку – *Індексом зростання конкурентоспроможності економіки* (враховує рівень освіти, якості життя, розвиток ринкової інфраструктури, рівень інноваційної активності, частку імпорту-експорту держави на ринку високих технологій, інституційне забезпечення економіки тощо) – Україна у 2004 році знаходилась на 86-му місці зі 104 країн (між Венесуелою та Малаві).

Хоча в останні роки спостерігається деяке покращення індексу зростання конкурентоспроможності економіки України, *рівня глобальної конкурентоспроможності України* (табл.1.3.3), проте за більшістю з указаних показників темпи зростання національної економіки є досить низькими у порівнянні з розвиненими країнами.

Таблиця 1.3.3.

Індекс глобальної конкурентоспроможності деяких країн у 2006-2007 рр.

Країни	Загальний індекс		Ранг 2005-2006 рр.	ВВП на душу населення (2005р.) за паритетом купівельної спроможності, дол. США.
	Ранг	Бал		
1	2	3	4	5
Швейцарія	1	5,81	4	32 571
Фінляндія	2	5,76	2	31208
Швеція	3	5,74	7	29998
Данія	4	5,70	3	34737
Сінгапур	5	5,63	5	28100
США	6	5,61	1	41399
Японія	7	5,60	10	30615

Продовження таблиці 1.3.3

1	2	3	4	5
Естонія	25	5,12	26	16414
Індія	43	4,44	45	3344
Китай	54	4,24	48	7204
Казахстан	56	4,19	51	8318
Росія	62	4,08	53	11041
Бразилія	66	4,03	57	8584
Україна	78	3,89	68	7156

* World Economic Forum, Global Competitiveness Report, 2005-2006, 2006-2007.

Так, наприклад, частка високих технологій в експорті України у 2005-2006 рр. складала в середньому 10-14%, що є досить високим результатом у порівнянні з країнами-членами ЄС, де він становить 20%. Проте, на світовому ринку високих технологій наша держава володіє тільки 0,1% ринку. Для порівняння в Німеччині цей показник становить 16%, Японії – 30%, в США – понад 40%.

Зниження більшості з вказаних показників у структурі вітчизняної економіки говорить про екстенсивний приріст ВВП та непродуману стратегію розвитку національної економіки України.

Індекс економічної свободи (ІЕС) – агрегований показник, що включає десять факторів, які, в свою чергу, мають складну структуру і засвідчують рівень втручання уряду в економіку.

Фактори, що визначають ІЕС:

- торговельна політика;
- політика оподаткування;
- втручання уряду в економіку;
- грошова політика;
- потоки капіталів та іноземних інвестицій;
- банківська справа;
- контроль за цінами та рівнем заробітної плати;
- права власності;
- державне регулювання економіки;
- чорний ринок.

Кожен з 10 економічних факторів, які включають близько 50 змінних, оцінюється в балах від 1 до 5. Потім визначається середньозважена оцінка в балах за десятьма факторами. Цей коефіцієнт і є кількісним показником рівня економічної свободи, яка, як і кожний із факторів, коливається в межах від 1 до 5 балів.

Оцінка "1" – показник найбільшої свободи в економіці. Оцінка "5" – сильний урядовий вплив і низький рівень економічної свободи.

За рівнем економічної свободи економіки поділяють на такі чотири групи:

- вільні: 1,99 і нижче;
- в основному вільні: 2,00–2,99;
- в основному невольні: 3,00–3,99;
- репресивні: 4,00 і вище.

ІЕС на сьогодні для України становить 3,80; для Росії – 3,45; для Білорусії – 4,04*.

Рівень глобалізації – агрегований показник, який включає чотири параметри:

- рівень економічної інтеграції у світову спільноту;
- персональні контакти: кількість міжнародних поїздок; кількість туристичних поїздок; кількість користувачів міжнародною поштою та інтенсивність обміну інформацією цим способом; міжнародні телефонні зв'язки (кількість користувачів та частота і тривалість контактів);
- рівень технологічного розвитку;
- ступінь участі країни у міжнародних зв'язках та діяльність міжнародних організацій.

Чим більші зазначені показники, тим вищий рівень глобалізації. Найбільш глобалізованими виявились Ірландія, Швейцарія та Сінгапур. США займають 12-ту позицію в рейтингу, а Франція – 13-ту.

Зниження більшості з вказаних показників у структурі вітчизняної економіки говорить про екстенсивний приріст ВВП та непродуману стратегію розвитку національної економіки України.

Таким чином, ми розглянули основні макроекономічні показники розвитку національної економіки, що визначають її стан, дають можливість прогнозувати майбутні періоди, а також визначати рівень її конкурентоспроможності на міжнародному ринку.

На їх основі відбувається розробка, коригування та контроль за виконанням державних програм, концепцій, планів, Державного бюджету. Динаміка основних макроекономічних показників – це динаміка «здоров'я нації».

Не менш важливого значення в умовах загострення конкурентної боротьби між державами мають показники національного багатства (НБ) та платіжного балансу країни (ПБ), національного доходу (НД), чистого продукту (ЧП) особистого доходу (ОД), числа зайнятих у суспільному виробництві (Ч), продуктивності суспільної праці (ПП), капіталовіддачі (К), матеріаловіддачі (М), капіталоемності та матеріалоемності тощо.

Національне багатство – це сукупність вироблених і нагромаджених суспільством матеріальних та духовних благ, набутих протягом усього його існування, а також природний потенціал країни. Даний показник

відображає загальний рівень розвитку національного господарства у його історичній динаміці.

НБ містить такі складові:

- *Матеріальне багатство* (основний та оборотний капітал підприємств, обіговий капітал);
- *Нематеріальне виробництво* – грошові цінності у вигляді грошових знаків, цінних паперів, усі людські здібності, досягнення у науці та техніці, культурі і спорті, у мистецтві, а також нагромаджений виробничий досвід суспільства (виражається у загальнолюдському знанні);
- *Природне багатство* – це пізнані ресурси: земля, вода, повітря, ліси, розвідані корисні копалини, кліматичні умови.

За деякими оцінками та системами класифікації елементів НБ можна проаналізувати структуру НБ України (табл. 1.3.4, 1.3.5).

Таблиця 1.3.4

Національне багатство України у 2005 році

Структурні елементи	Оцінка, млрд. грн.	Структура, %
Варіант 1		
Реальний капітал	136885	14,5
Людський капітал	4628084	48,9
Природний капітал	3459000	36,6
НБ	9455869,2	100
Варіант 2		
Матеріальний капітал підприємств	718220,3	7,6
Людський капітал	4628084	48,9
Природний капітал	3459000	36,6
Фінансовий капітал	431004,4	4,6
Резервні активи	136941,4	1,4
Майно домогосподарств	88769	0,9
НБ	9462018,9	100
Варіант 3		
Основні засоби в економіці	1248504	12,6
Людський капітал	4628084	46,7
Природний капітал	3459000	34,9
Фінансовий капітал	431004,4	4,4
Резервні активи	136941,4	1,4
НБ	9903533,8	100

Таблиця 1.3.5

Динаміка НБ України та його структура у 2000-2005 рр.

Структурні елементи	2000	2001	2002	2003	2004	2005
НБ, трлн. грн.	7,7	8,3	8,5	8,8	9,1	9,9
Темпи зміни за період, %	-	107,4	102,6	103	104,3	108,5
НБ, трлн. дол. США	1,4	1,6	1,6	1,6	1,7	2,0
Структура НБ, %						
Основний капітал	10,7	11,1	11,4	11,7	12,5	12,6
Людський капітал	55,7	52,5	51,7	51,2	49,7	46,7
Природний капітал	32,1	34,6	34,5	34	33,7	34,9
Фінансовий капітал	1,1	1,5	1,9	2,5	3,2	4,4
Резервні активи	0,4	0,4	0,5	0,6	1	1,4

У контексті показаного в таблицях 1.3.4 та 1.3.5 можна дійти висновку, що формування НБ України, яке постійно зростає, закладає підвалини нарощення темпів капіталізації країни та забезпечення її сталого економічного зростання.

Національний дохід – визначається шляхом вилучення від суми чистого національного продукту непрямих податків.

$$\text{НД} = \text{ЧНП} - \text{непрямі податки} \quad (1.3.12.)$$

У структурі НД залишаються врахованими усі види заробітної плати, доходи власності, рентні платежі, прибуток, тобто всі зароблені у державі доходи. Даний показник розраховується у двох формах: вартісній (новостворена вартість за певний період, як правило, за рік) та матеріально-речовій (усі предмети праці, а також засоби виробництва за умов розширеного відтворення).

У структурі національного багатства виділяють виробничі фонди (основні та оборотні), основні фонди соціальної сфери (школи, лікарні, культурно-освітні і спортивні споруди, житлові будинки), а також особисте майно населення (за виключенням товарів короткострокового використання). Національне багатство становить собою сукупні можливості суспільства у подальшому матеріальному та духовному розвитку.

Зниження цього показника свідчить про нестабільність в національній економіці, про порушення основних макроекономічних пропорцій, про те, що економіка характеризується певними кризовими явищами.

Чистий продукт (ЧП) – частина валового національного продукту, яка може бути використана суспільством.

ЧП = ВВП – вартість відшкодованої частини засобів виробництва
(вартість предметів праці та витраченої на виробництво ВВП частини засобів праці) (1.3.13.)

ЧП = вартості необхідного продукту (НП) +
+ вартість додаткового продукту (ДП) (1.3.14.)

ЧП = Фонд заробітної плати галузей матеріального виробництва +
+ сумарний прибуток в суспільстві (1.3.15.)

Чистий продукт – це реальний дохід, який суспільство може використати для особистого споживання та розвитку виробництва, інакше кажучи, це новостворена в суспільстві протягом року вартість або національний дохід суспільства.

ЧП = НД (1.3.16.)

Платіжний баланс країни – фіксує всі операції, які мали місце між резидентами даної країни та резидентами інших країн протягом року. Він складається з рахунків поточних операцій (експорт та імпорт товарів і послуг – торговий баланс, отримані та сплачені доходи, отримані та надані трансферти) та рахунку операцій з капіталом та фінансами.

Особистий дохід – утворюється у результаті відрахування з НД коштів на соціальне страхування, податку на прибуток корпорацій, у т.ч. й на нерозподілені прибутки корпорацій, але з додаванням суми трансфертних платежів.

Число зайнятих у суспільному виробництві – сукупність зайнятого населення у національному господарстві по відношенню до економічно активного населення країни.

Продуктивність суспільної праці – кількість продукції, що виробляє працівник у сфері матеріального виробництва за одиницю робочого часу (тут, як правило, за рік) – виробіток працівника; кількість часу, що витрачається на виробництво одиниці продукції чи виконання певної роботи – інтенсивність праці або її трудомісткість. За допомогою показників ВВП, ВВП або НД можна розрахувати ПП у масштабах національної економіки:

ПП = ВВП/Ч = ВВП/Ч = НД/Ч (1.3.17.)

Капіталовіддача – відношення виробленого НД до вартості основного капіталу; характеризує ефективність використання капіталу.

Капіталоемність – показник, що визначається відношенням основного капіталу до виробленої у певний період продукції або її частини – чистого доходу, прибутку, НД.

Матеріаловіддача – показник ефективності використання предметів праці у масштабах суспільства. Визначається як відношення НД до вартості предметів праці, що використовуються в національній економіці.

Матеріалоємність – обернений показник до матеріаловіддачі. Вимірюється відношенням предметів праці до НД.

Уся сукупність показників національної економіки складає цілісну систему і дає можливість за допомогою їхнього детального аналізу і динамічного порівняння досліджувати основні характеристики і пропорції у національній господарській системі.

1.4. Моделі національних економік

Вихідним поняттям для аналізу сучасних моделей національних економік є дефініція „економічна система суспільства”. Економічна система суспільства та модель національної економіки співвідносяться як загальне і специфічне.

Деякі вчені ототожнюють ці поняття, визначаючи *економічну систему* як форму організації національної економіки, її господарський механізм, завдання якого полягає в тому, щоб знаходити шляхи і методи ефективного використання обмежених (рідкісних) виробничих ресурсів. Проте, аналіз сутнісних рис дефініції „економічна система”, її складових, структури та форм прояву свідчить, що економічна система може відображати тенденції розвитку як окремих економік, так і їх груп, цивілізації в цілому.

Економічна система – поняття, що відбиває закономірності розвитку людського суспільства загалом та окремих націй на певному рівні соціально-економічних відносин, що у ньому склались з урахуванням найбільш загальних для них характеристик. Це свого роду теоретична модель, яка відображає найбільш загальні закономірності еволюції економічної підсистеми людського суспільства чи окремих груп суспільств, окремих суспільств. **Основні елементи економічної системи:** продуктивні сили, техніко-економічні відносини, соціально-економічні відносини (відносини власності), організаційно-економічні відносини, господарський механізм у найбільш загальному вигляді їх прояву у певний момент розвитку людського суспільства.

Модель національної економіки – відображає тенденції розвитку окремих господарських систем з урахуванням як загальноекономічних особливостей розвитку суспільства (економічна система), так і специфічних, притаманних лише даній господарській системі на певному етапі її еволюції. Дана дефініція визначає, як проявляються загальні закономірності розвитку економічної складової суспільства в окремо взятих господарських системах певного суспільства. **Основні елементи національної економіки:** продуктивні сили, техніко-економічні відносини, соціально-

економічні відносини (відносини власності), організаційно-економічні відносини, господарський механізм, економічний потенціал, особливості державного устрою, традиції, менталітет, культура суспільства у їх динаміці, розвитку з урахуванням найбільш загальних закономірностей розвитку економічних систем та їх переломлення (зміна, еволюція, доповнення новими ознаками тощо) в окремих суспільствах.

Економічні системи суспільства мають кілька класифікацій. Наведемо приклади найбільш живаних.

1. За типом власності на засоби виробництва (формаційний підхід):

- **Первіснообщинний лад** – економічна система первісної общини базувалась на спільній власності. Засоби праці були спільною власністю, а вироблений продукт розподілявся в інтересах всієї общини в цілому. Найбільшу долю отримували вожді, мисливці, воїни. Між всіма іншими членами общини продукт розподілявся порівну. Через дану економічну систему пройшли усі суспільні утворення, проте з різною тривалістю часового лагу.

- **Рабовласницький лад** – рабство означало перехід до приватної власності в її абсолютній формі. Власністю рабовласника є не тільки земля, засоби виробництва, але і сама людина, яка на нього працює. Раб не має сім'ї, будинку, господарства. Він – річ серед речей. Дана система була притаманна не всім суспільним утворенням. Так у Греції, Китаї, Римі рабовласницький лад відрізнявся за своєю суттю – у Греції система рабовласницького ладу, наприклад, була демократичнішою, ніж у Китаї. Деякі народи оминули стадію рабовласницького ладу, наприклад, слов'янські народи від стадії первісного суспільства перейшли до феодалізму.

- **Феодалізм** – феодалізм розвинув приватну власність в абсолютній формі і в той же час послабив її абсолютний характер. Працівник виступає як суб'єкт і як об'єкт власності. Як суб'єкт власності він має певний наділ, сільськогосподарський реманент тощо. Як об'єкт власності працівник змушений відпрацьовувати на свого господаря повинність (наприклад, відробітковий оброк, та (або) грошовий оброк). За даного типу суспільно-економічної формації людина-працівник так само зберігає найнижче становище у структурі засобів виробництва. Як і рабовласницький устрій був притаманний не всім суспільствам і мав свої відмінності (кріпосництво було відмінено у європейських країнах раніше, ніж у слов'ян).

- **Капіталізм** – за капіталістичного господарювання, щоб організувати виробництво матеріальних благ, власник засобів виробництва повинен купити робочу силу (фізичні і розумові здібності особи), а не людину. Отже, здійснюється купівля-продаж робочої сили (наймання на роботу) і починається капіталістичне виробництво. При цьому стрімко розвиваються ринкові відносини, бартер замінюється товарно-грошовим обміном. Але за даного способу виробництва, як доводить марксизм, людина-

робітник все ще залишається від своєї діяльнісної сутності. Капіталізм в європейських країнах поширювався різними темпами, іноді розрив в розвитку капіталістичної системи господарювання між країнами рівнявся сотнями років.

• **Соціалізм** – концепція ідеального суспільства: безкласове суспільство, усуспільнена власність на засоби виробництва та результати праці, рівний розподіл національного багатства, відсутність антагоністичності у взаємовідносинах продуктивних сил і виробничих відносин, відмова від послуг вартості, всебічний розвиток продуктивних сил суспільства. Спроба побудувати подібний устрій була у ряді країн Європи та Азії.

2. За структурно-управлінським аспектом розвитку економіки економічна система розглядається як соціально створений механізм для прийняття економічних рішень у всіх сферах суспільного виробництва: власне виробництві, обміні, споживанні і розподілі. Тобто економічні системи розрізняються за *структурою господарського механізму*: ринкова економіка, неринкова економіка.

3. Інституціональний напрям розглядає розвиток економічних систем та окремих типів національних економік як комплекс економічних відносин між господарськими одиницями та економічними агентами, що розвиваються під впливом економічних, політичних, соціальних, екологічних, культурних, географічних та інших інституціональних і природно-соціальних чинників.

4. За ступенем індустріально-економічного розвитку розрізняють доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне суспільство (інформаційне, знаннєве). Специфіку кожного з них визначає рівень техніко-економічних відносин, провідний сектор в економіці та загальний рівень розвитку продуктивних сил суспільства. Це так звані технократичні концепції розвитку суспільства.

5. Залежно від розвитку людської цивілізації (цивілізаційний підхід) розрізняють такі стадії розвитку економічних систем:

- **1 група** – доіндустріальну (традиційну) цивілізацію, індустріальну цивілізацію, постіндустріальну (постекономічну) цивілізацію;
- **2 група** – традиційну (патріархальну чи авторитарну) цивілізацію, ліберальну та демократичну цивілізації;
- **3 група** – постійний пошук шляхів формування єдиної світової цивілізації.

Так, наприклад, досить цікавою є концепція циклічного розвитку суспільства або зміни цивілізацій (Л. Морган, А. Тойнбі, М.В. Данилевський, А.М. Ковальов, Ю.В. Яковець). Згідно деяких з цих теорій людство у своєму розвитку пройшло 7 стадій (тобто на зміну одна одній пройшло 7 цивілізацій): неолітична, рабовласницька, антична, ранньофеодальна, передіндустріальна, індустріальна та постіндустріальна, що відповідають

еволюції суспільних відносин у всіх сферах людської життєдіяльності. Вони не відображають еволюцію конкретних типів національних економік, проте все ж дають певним чином обґрунтоване логічне пояснення всезагальним закономірностям розвитку людської цивілізації, в т.ч. і її економічної складової.

Існує також класифікація економічних систем у відповідності до взаємозв'язків між виробництвом і споживанням у суспільстві. Вона була розроблена К. Бюхером на початку ХХ ст. Він виділив такі типи економічних систем: замкнуте домашнє господарство; міське господарство та народне господарство, що відрізняють між собою за рівнем споживання та виробництва товарів і послуг, а також тривалістю і кількістю тих стадій, що проходять між ними.

Проте найбільшого розповсюдження набула класифікація економічних систем та типів національних економік *за рівнем розвитку соціально-економічних відносин та способом координації та управління економічною діяльністю*, оскільки саме дані аспекти економічного буття визначають і характеризують рівень розвитку продуктивних сил суспільства та взаємозв'язки в економіці.

За даним критерієм визначають такі типи економічних систем:

- **„Чиста” ринкова економіка** (вільний ринок, саморегульована економіка, „чистий” капіталізм, епоха вільної конкуренції) – приватна власність на фактори виробництва; самокоординації економічної діяльності на основі дії загальних об'єктивних закономірностей розвитку (економічний порядок); максимальне невтручання держави в економічні взаємовідносини; свобода підприємництва і вибору діяльності (принцип демократії та економічної свободи вибору); спільна мета для усіх суб'єктів господарювання – отримання максимального прибутку діючи на свій страх і ризик; вільні входи та виходи з ринку за рахунок дії вільної (чистої або досконалої) конкуренції; забезпечується панування споживачів над виробниками, тобто виробляється тільки те, що купується; ціновий механізм є основним координаційним механізмом врегулювання економічних відносин (економічний порядок); ринок для всіх його учасників є „чорним ящиком”, він невідомий, і усі суб'єкти змушені об'єктивно підкорятись його законам; розпорошена економічна та ринкова влада; одинична планомірність економічної діяльності (на рівні окремих підприємств).

- **Командна економіка** (командно-адміністративна, соціалістична, планова система господарювання) – одержавлена суспільна власність на фактори виробництва і результати праці; панування централізованого планування і розподілу економічних ресурсів та колективне прийняття господарських рішень шляхом тотальної централізації планування економічної діяльності; придушення механізмів ринкового саморегулювання (вільної конкуренції, ціноутворення, розподілу та обміну); відсутність

ринкової системи стимулювання і мотивації виробників та працівників; державний контроль над усіма сферами суспільної життєдіяльності; панування єдиної ідеології розвитку і виключення принципів функціонування інших економічних систем (закрита економічна система); панування виробника над споживачем (на ринках при такій системі купується тільки те, що виробляється, вибору у споживача немає). Така модель економічної системи була втілена в СРСР і країнах соціалістичної співдружності та зберігалась до початку ринкового реформування цих економік.

- **Традиційна економіка** – панування приватної власності; низький рівень економічного і соціального розвитку суспільства; багатокладність економіки з переважанням сировинної складової; залежний (колоніальний) характер соціально-економічного розвитку; переважання традиційного (звичаєвого) права у координації економічних відносин; технічний прогрес різко обмежений; демографічні кризи (зазвичай темпи росту населення перевищують темпи росту промислового виробництва); низький рівень розвитку науки та освіти; низька продуктивність праці за рахунок застарілих способів управління та технологічного застарівання; великий державний борг; виключно висока роль держави і силових структур в економіці і політиці. Така економічна система й до цього часу існує близько у 100 країнах світу. Країни традиційної системи є постачальниками сировини і матеріалів для світового господарства, служать ринком збуту готової продукції і є повністю залежними від зовнішніх джерел фінансування.

- **Змішані системи** (Принципи "змішаної економіки" розробляли А.Вагнер, С.Чейз, Дж.М.Кейнс, Е.Хансен, П.Самуельсон та інші) – на мікроекономічному рівні відносини регулюються переважно ринковими способами та альтернативними до них позаринковими методами (корпоративна координація); а на макроекономічному рівні синтезованою системою державного та корпоративного управління і регулювання господарських процесів; плюралізм форм власності; переплетення, взаємопроникнення і взаємодоповнення колективного, приватного і державного господарств, а також взаємний перехід одного типу господарства в інший; соціальна орієнтація економіки, підвищення на її основі життєвого рівня людей; визнання людини та її здібностей головною цінністю і продуктивною силою; їх формування визначається переходом від однієї системи господарювання до іншої (перехідний період). Демократична форма управління спроможна забезпечити економічні, політичні та духовні гарантії для найбільш повної реалізації можливостей кожної людини. Змішаними є всі сучасні економіки – як розвинених держав, так і країн з трансформаційною економікою і навіть слаборозвинених держав. Проте всі змішані економіки окремих країн (моделі національних економік) мають свої специфічні риси.

Так, країни колишнього СРСР розпочали економічне реформування з метою побудови соціально-орієнтованої ринкової економіки з переважанням принципів ринку над державним втручанням в економіку. Темпи та наслідки цих трансформацій, їх цілі та механізми впровадження були істотно різними, в результаті чого частина країн змогла більш швидко адаптувати власні господарські системи до умов світового ринку, а інші частина все ще перебуває на перших сходинках цих реформ.

Південна Корея при переході до нових умов господарювання стала на шлях формування ринкової економіки з переважанням державного втручання в економіку та значним державним сектором економіки і одночасною розбудовою приватного малого та середнього бізнесу, розширила зовнішні контакти з іншими господарськими системами.

Китай у даному аспекті є державою, що формально базуючись на принципах комунізму і соціалізму буде реальну змішану ринкову економіку. В економічній політиці Китаю принципи планомірності і жорсткого державного контролю за економічною діяльністю органічно поєднуються з принципами вільного ринку. Економічна політика Китаю нерозривно пов'язана з демографічною, політичною, соціальною, культурною, науковою, технологічною та екологічною політикою і постійно прагне віднайти баланс між рівнями функціонування національної економіки. Для Китаю як і інших азійських країн (колишні командні та традиційні економіки) проблеми економічного розвитку при формуванні сучасних змішаних систем полягають у вирішенні наступних проблем: подолання екстенсивного характеру економічного зростання; пошук швидких шляхів вирівнювання економічних диспропорцій, що пов'язані з низьким стартовим рівнем розвитку; визнання активізації розвитку освіти і науки рушієм сталого економічного зростання нації; подолання ідеології закритої економіки і перехід до відкритої системи господарювання.

Сучасні змішані економіки розвинених країн характеризує поняття „модель сучасних ринкових економік”. До таких можна віднести США, ЄС, Японію, Корею та деякі інші держави, які у своєму соціально-економічному розвитку раціонально спромоглись поєднати національні особливості з загальноцивілізаційними тенденціями розвитку. Їхні моделі національних економік можна ототожнювати з поняттям сучасної змішаної економіки.

Необхідно підкреслити також те, що жодна з названих вище основних економічних систем фактично не існувала і нині не існує в чистому вигляді. Це пов'язано з наступними особливостями розвитку людського суспільства:

- спеціалізація і кооперація господарських процесів у світових масштабах;
- акумуляція зусиль людства у вирішенні глобальних економічних, соціальних та екологічних проблем;

- формування єдиного глобального інформаційного і наукового простору;
- пошук оптимальних шляхів координації обмежених ресурсів та більш оптимальне їх використання, пошук альтернативних джерел ресурсів;
- об'єктивний характер постійних трансформацій національних господарств та під їх впливом світового господарства та ін.

Останнім часом значне коло економістів відзначає той факт, що більшість національних економік рухається у напрямку формування так званої „економіки узгоджень” (нова модель змішаної економіки). Концепція „економіки узгоджень” розроблялась для країн Скандинавії на базі спеціальних економічних досліджень з урахуванням національної специфіки цих країн та загальноцивілізаційних тенденцій розвитку. Ця концепція виходить з факту появи синергічного ефекту від раціонального поєднання ринкового саморегулювання, державного втручання та корпоративної координації сучасної економіки („раціональна змішаність”), що проявляється у появі механізмів переговорного характеру – *узгодження*. Вони, на думку західних вчених, зможуть вирішити проблему стабільності економічних систем на макrorівні та мікрорівні, оптимально поєднавши цілі суб'єктів національної економіки для досягнення спільної кінцевої мети функціонування.

Отже, моделі національних економік формуються з урахуванням світових надбань практики господарювання і враховують власні особливості розвитку: історичні, політичні, демографічні, екологічні, природні, соціально-культурні, психологічні тощо. Їхня структура є відображенням діалектичної взаємодії загального (моделі економічних систем) та специфічного (їх прояви в окремих країнах) економічного розвитку суспільства.

Базовою моделлю для різних типів національних економік, як показує сама еволюція сучасної економіки, є модель змішаної економічної системи, що прагне найбільш раціонально та оптимально поєднати в єдиній системі економічних взаємовідносин принципи ринкового саморегулювання і державного втручання в економіку, не відкидаючи можливості появи альтернативних до них механізмів координації; а також обґрунтувати необхідність та найбільш раціонально використати можливості продуктивних сил суспільства, традиційних та нових засобів виробництва з урахуванням загальних та специфічних рис різних за своїми характеристиками національних господарських систем. Модель змішаної економіки найбільш адекватно пояснює сучасні тенденції до інтеграції та глобалізації, при цьому не уніфікує окремі економіки, а наближає їх до розуміння того, що людство може виробити єдині принципи поступального розвитку та розв'язання спільних соціально-економічних та інших проблем у напрямку формування постіндустріального суспільства.

1.5. Особливості формування та розвитку національної економіки України

Національна господарська система України пройшла у своєму розвитку ті ж стадії, що й інші економічні системи: виникнення, формування (формування власних засад відтворення) та розвитку. На останній сходинці українська економіка перебуває й до цього часу. Проте вказані стадії були різними за тривалістю і темпами переходу з одного стану системи в інший.

Стадія виникнення національної економіки України бере свій початок з часів Київської Русі (феодалний лад). Саме в цей період йде активне формування української нації з її характерними ознаками та способами економічного буття. Руські князі значну увагу приділяли формуванню єдиної національної господарської системи держави. Наприклад, за часів князювання Ольги було встановлено чіткі терміни і форми збирання данини, визначено основні види державних податків, території їх збирання та призначено спеціальні адміністрації для означених цілей.

За часів князя Святослава Київська Русь прославилась на всю Європу як могутня військова та економічна держава. У цей період іде активний розподіл і територіальне визначення кордонів держави, розширюються масштаби зовнішньої торгівлі, визначаються пріоритетні напрямки геополітичної стратегії тощо.

Займалися русичі в основному землеробством, скотарством та величезним розмаїттям промислів та ремесел, серед яких бортництво, кожум'яцтво, ювелірна справа, ливарство та ін. Руські ремісничі вироби дорого цінилися у світі, торгові шляхи з Русі розходилися по всьому світу, тут проходив величезний торговельний шлях „із варяг у греки”. До князювання Володимира Великого Русь не мала власної монети, використовувались візантійські, німецькі, польські гроші. Однак з князювання Володимира Київська держава починає чеканити власну монету – гривню, що визначає появу власної грошової системи.

За правління Ярослава Мудрого активізувались зовнішні зв'язки з наймогутнішими країнами Європи, що було викликано політичними та економічними вигодами для Русі. Князь велику увагу приділяє освіті, використанні знань для розбудови держави, розробляє принципи мудрого управління та регулювання соціально-економічних процесів у державі („Руська правда”).

Після смерті Ярослава Мудрого розпочинається період занепаду національної господарської системи Русі, що було викликано міжусобними війнами його нащадків за політичну та економічну владу в державі. Міжусобна боротьба зробила Київську Русь вразливою і призвела до того, що

українські землі майже до кінця ХХ ст. перебували у колоніальній залежності від інших держав.

Так, перебуваючи територіально, політично та соціально-економічно залежною від Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московщини Україна мала незначні права у формуванні власної стратегії соціально-економічного розвитку.

На досить короткий період частина українських земель виборола право на політичну та економічну самостійність – період Запорізької Січі та гетьманства. Проте влада гетьманів за привілеї та політичну і економічну владу звела нанівець усі спроби вибороти незалежність.

Зруйнуванням Січі, скасуванням гетьманства, запровадженням губерньського устрою було обмежено національну та культурну самостійність України, розпочався процес приєднання українських земель до складу Російської імперії та Польської держави, що призвело до національної, релігійної, економічної та соціальної залежності України від інших держав.

Проте, слід зазначити, що російський та польський наступ на українську державність наштотхнувся на жорсткий опір у вигляді селянських повстань, діяльності масонських лож, створення декабристських угруповань, опір інтелігенції шляхом заснування кооперативного руху, „ходіння в народ”, створення Просвіт і т. ін. Це була свого роду спроба відстояти та інституційно закріпити права на власну самобутність та шлях розвитку нації.

Повна втрата економічної та політичної незалежності України розпочалась у 1918 році. У цей період у Радянській Росії відбувається перехід до формування соціалізму швидкими темпами – політика воєнного комунізму. Його основними принципами та цілями були:

- Повна націоналізація виробництва;
- Зрівняння усього населення країни у доходах та загальне нівелювання народу;
- Формування системи свідомого регулювання економічних процесів з метою забезпечення сталого економічного зростання;
- Усунення ринку та конкуренції, повернення до бартерних відносин;
- Тотальне одержавлення власності;
- Перехід до продрозкладки у сільському господарстві;
- Централізована координація ресурсів, що мало сприяти їх більш раціональному використанню і розподілу та ін.

Проте вже на початку 20-х рр. ХХ ст. стало зрозумілим, що політика воєнного комунізму ще більше прискорює назрівання економічної кризи та веде до активізації процесів соціальної напруженості у суспільстві.

Альтернативою воєнному комунізму стала нова економічна політика (НЕП). Її суть полягала в тому, щоб підвищити стимули селян та найманих робітників до більш ефективної діяльності та зменшення соціальної

напруги у суспільстві шляхом плюралізації відносин власності та матеріального стимулювання, сфер діяльності, організаційно-правових форм господарювання, формування великих підприємницьких структур у формі трестів та на їх основі синдикатів, заміну продрозкладки продподатком, активізацію товарно-грошових відносин та стабілізаційну монетарну політику тощо. Тобто період НЕПу – це спроба переходу до формування відкритої економічної системи Радянської Росії та демократизації економічних відносин (спроба повернутись до зачатків ринкової економіки). Політика НЕПу у своєму первісному вигляді проіснувала приблизно шість років і спромоглась вивести країну на довоєнний рівень розвитку національної економіки.

Подальший розвиток господарської системи СРСР відбувався під впливом політичних подій та ідеології, що була започаткована політикою воєнного комунізму. Проте протікали дані процеси у більш завуальованій та згладженій формі.

За часів СРСР Україна мала де-юре досить значну економічну самостійність, що визначалась законодавчо конституцією СРСР. Проте де-факто, її економічні права і можливості були вплетеними у загальносоюзну стратегію економічного розвитку. Господарський комплекс СРСР представляв собою складну, багаторівневу, ієрархічну і жорстко контрольовану закриту систему. При чому вона була побудована таким чином, щоб окремі її підсистеми (економіки співдружності радянських республік) не могли існувати самостійно без керівного центра. Тобто, якщо в одній підсистемі видобували певний ресурс, то його обробка і виготовлення готового продукту з нього відбувалось в інших підсистемах. Нерідко така політика щодо розміщення одиниць господарського комплексу держави була непродуманою та малоефективною, проте її дієвість полягала зовсім не в досягненні високих показників економічної ефективності, а в забезпеченні ідеології єдиної могутньої держави – СРСР та в утриманні, таким чином, під контролем її складових.

З метою „більш ефективного та дієвого” регулювання економіки було запропоновано повернутись до директивного планування та прогнозування розвитку національної економіки СРСР. Ринкові механізми функціонування ринку – ціна, попит і пропозиція – були замінені суб’єктивно сформованою системою загальнодержавних планів. Така система державних планів охоплювала усю господарську систему, підкоряючи її тотальному контролю з боку владних політичних сил. В результаті такої політики владної верхівки у країні спостерігались диспропорції між галузями народного господарства, спостерігався дефіцит одних і профіцит інших товарів. Формування попиту на товари також набувало директивного характеру, деформуючи структуру людської свідомості і поведінки, ще більше розриваючи ринкові взаємозв’язки в господарській системі

країни. Хоча сама система директивного планування вражала своєю єдністю, направленістю до досягнення єдиної мети, структурованістю та внутрішньою узгодженістю.

Ринкові відносини на мікро- та мезорівнях радянської економіки були відсутні і замінені державними планами і директивами. Відбувалась зрівнялівка в доходах різних соціальних верств населення, що у сукупності вело до зниження мотивації праці останніх.

З метою спрощення механізмів управління і контролю за господарською системою СРСР, а також з метою утримання важелів економічної влади в руках політичної еліти було повністю скасовано приватну власність. Хоча деякі підприємства юридично були оформлені як акціонерні товариства, кооперативи чи інші об'єднання, фактично вони все ж були державною („загальнонародною” чи „суспільною”) власністю.

Тотальне одержавлення відносин власності та формування складних за географічними, галузевими та функціональними зв'язками промислових комплексів вело до надмірної монополізації національної економіки Радянського Союзу. Крупні монопольні об'єднання отримували змогу контролювати випуск того чи іншого продукту, деформуючи загальну економічну ситуацію в державі.

Економіка СРСР була перенасичена неприбутковими господарськими одиницями, що функціонували за рахунок державних субсидій та дотацій. Ринок у його західному розумінні – як організм, що саморозвивається і за рахунок дії законів конкуренції здатен сам себе оздоровлювати – не існував. Натомість значна частина державних коштів витрачалась на штучне утримання як збиткових, так і прибуткових підприємств.

Під жорстким тотальним контролем, в умовах „повної відірваності” від зовнішнього світу, тоталітарної ідеології, жорсткого плану та диктату керівного центру Україна перебувала понад 70 років, не маючи, таким чином, жодних альтернатив всебічного та багатоваріантного розвитку.

Були, звичайно, і періоди певних продуктивних змін у координації господарського життя СРСР (50-ті та 60-ті рр.). Наприклад, період „хрущовської відлиги”, за якого українським землям було надано деякі автономні права у виробленні власної національної політики (мова, освіта, культура, частково економічна політика тощо). Проте вони не носили довгострокового та всеосяжного характеру, оскільки суспільні підсистеми українських земель все ж залишались частиною єдиного радянського народногосподарського комплексу. Не дали свого результату ані грошова, ані земельна, ані галузева реформи, що розпочались ще у 1961 році.

Реальні підвалини для формування національної економіки України були закладені в середині 80-их рр. ХХ ст. цей період прийнято називати „горбачовською перебудовою”. Це час усвідомлення того факту, що

закрита економіка, позбавлена реальної об'єктивної рушійної сили приречена на загибель. За управління команди М.Горбачова було проведено ряд економічних заходів (активізація товарно-грошових відносин, розробка стратегії для формування відкритої економіки СРСР, формувались механізми вирівнювання диспропорцій у галузевій структурі економіки, закладались підвалини нової грошово-кредитної політики, відносин власності та принципів підприємництва, системи оподаткування тощо), проте їх невідповідність базовим економічним взаємовідносинам у державі, форсованість та непродуманість наслідків реформування, інституційний вакуум, відсутність досвіду проведення економічних реформ, значний тіньовий сектор, політизація економічної системи та боротьба за політичну і економічну владу не дали змоги довести розпочаті реформи до логічного завершення.

Різка дестабілізація економічних взаємозв'язків у середині країни (падіння курсу національної валюти, диспропорції в зовнішніх та внутрішніх інвестиціях, нерівномірність розподілу доходів серед населення, дефіцит на ринку товарів широкого вжитку, збільшення тіньового сектора економіки, зниження якості радянських товарів та застаріла технологія виробництва, що не відповідала міжнародним стандартам, непродумана і нечітка зовнішня політика держави, відсутність мотиваційних механізмів здійснення підприємницької діяльності та ін.) та прагнення радянськими республіками самостійно провадити соціально-економічну політику, фактично призвели до краху радянської імперії. З 1989 починається розпад СРСР та становлення нових національних господарств колишніх радянських республік.

В результаті того, що Україна фактично увесь період свого існування перебувала в якості не окремої незалежної держави, а як одиниця інших країн, стадія виникнення та формоутворення як дійсної національної господарської системи з усіма вище означеними ознаками нації та національної економіки відбулись з отриманням нею незалежності у 1991 році. Її економічна система до 1991 року – це синтезована залежна від інших економік форма організації та управління господарським життям. Хоча слід зауважити також і на тому факті, що не зважаючи на залежність українських земель від інших господарських систем, Україна все ж не переставала брати участь як своїми ресурсами, так і продуктивними силами у загальноекономічних процесах, що протікали на їх території. При цьому вона набувала досвіду та відпрацьовувала можливі шляхи розвитку власної господарської системи. Тобто формування національної економіки України відбувалось на основі того досвіду, економічного потенціалу, що вона отримала, перебуваючи частиною інших економічних систем.

Після здобуття незалежності перед Україною постала проблема формування та розвитку власної господарської системи:

- Сформувати структуру економіки за галузями, народногосподарськими комплексами, сферами виробництва та обслуговування, оскільки після розпаду СРСР економіка України не становила цілісного комплексу (до 1991 року в Україні вироблялось лише 20% кінцевого продукту);
- Створити умови та визначити механізми первісного нагромадження капіталу;
- Переформувати управлінські та регулятивні органи, що відповідають за розвиток економічної системи суспільства;
- Створити сприятливі умови для формування ринкової інфраструктури, структури ринків відповідно до нових закономірностей функціонування економіки;
- Визначити стратегічні напрямки руху національної економіки – модель економічного розвитку;
- Відповідно до стратегії економічного розвитку сформувати інституційну базу економічних реформ;
- Закласти підвалини для формування та ефективного функціонування валютної, грошово-кредитної, фінансової, бюджетної, фіскальної та інших підсистем національної економіки;
- Створити умови для переходу національної економіки від системи закритого до системи відкритого типу;
- Реформувати відносини власності;
- Переорієнтація економіки з аграрно-промислової на промислово-аграрну країну;
- Створити умови для активізації розвитку підприємництва;
- Провести повну інвентаризацію господарських одиниць за галузевими, функціональними, організаційними та іншими ознаками з метою формування реєстрів суб'єктів господарювання та економічних ресурсів та ін.

Відповідні економічні реформи було розпочато фактично одразу після здобуття незалежності України, вони тривають і досі. Економічні реформи ознаменували період переходу (трансформації) національної економіки України до нового типу господарювання – змішаної економіки або, якщо говорити більш конкретно, до моделі соціально орієнтованої ринкової економіки.

Розглянемо деякі аспекти економічних реформ в Україні.

1. Реформування відносин власності та формування умов для підприємницької діяльності. Починаючи з 1991 року Верховною Радою України було прийнято серію законів, що визначили основні умови та форми відносин власності і підприємництва в Україні: Закон України „Про власність” (1991 р.), Закон України „Про підприємництво” (1991 р.), Закон України „Про підприємства в Україні” (1991 р.), Закон України „Про господарські товариства” (1991 р.), Закони України „Про

приватизацію майна державних підприємств” (велику приватизацію) (1992 р.), Закони України „Про приватизацію невеликих державних підприємств” (малу приватизацію) (1992 р.), Закони України „Про приватизаційні папери” (1992 р.), Указ Президента України „Про корпоратизацію підприємств” (1993 р.), та ряд інших нормативно-правових актів, що визначали плюралізм форм власності та основні засади підприємницької діяльності в Україні.

На даний період в Україні було створено і введено в дію Господарський Кодекс України, що представляє собою зведений нормативно-правовий акт з урегулювання основних господарських відносин. Щороку розробляються державні та регіональні програми соціально-економічного розвитку, стимулювання та допомоги розвитку підприємництва, створення умов для розвитку малого та середнього бізнесу, оптимізації відносин власності тощо. Щороку приймаються закони України „Про Державну програму приватизації”, які визначають основні пріоритетні галузі, підприємства, в яких доцільно змінити форму власності.

Позитивним моментом реформування відносин власності слід вважати те, що за роки незалежності було сформовано критичну масу недержавної власності та розпочато впровадження обслуговуючої ринкової інфраструктури з метою оптимізації її функціонування, розпочалось вирівнювання диспропорцій у галузевій структурі національної економіки, нарощення темпів промислового виробництва у недержавному секторі економіки. Так, наприклад, обсяги промислового виробництва підприємств недержавного сектора зросли з 18,2% у 1992 році до більш ніж 81% у 2002 році. І ця тенденція зберігається протягом останніх п’яти років. Крім того, покращуються загальноекономічні показники діяльності підприємств, що змінили форму власності шляхом роздержавлення, приватизації та корпоратизації.

Проте у сфері приватизації та корпоратизації й до цього часу існує цілий ряд прогалин та невирішених конфліктів. Так, наприклад, за оцінками експертної групи ЄБРР основна проблема низької ефективності приватизаційних проектів в Україні полягає в тому, що й до цього не розроблені та не впроваджені у життя програми щодо передприватизаційної допомоги підприємствам, критерії оцінки ринкової вартості об’єктів приватизації, рейтингові шкали та система аналізу найбільш вдалих груп інвесторів на визначені об’єкти. Крім того, так само невирішеними залишаються проблеми „ефективного власника”, власності трудових колективів, конфлікти у сфері корпоративних відносин тощо.

2. Грошово-кредитна та фінансова політика в перехідний період в економіці України. Формування грошово-кредитної та фінансової систем України відбувалось протягом 1991-1994 рр. Метою даної реформи було створення ринкової ідеології та здійснення ринкової трансформації

національної економіки, що не можливо без означених систем, а також боротьба з інфляційними процесами, що досить швидкими темпами розвивались у даний період в економіці держави. Результатом впровадження даної реформи було проведення м'якої фіскальної та монетарної політики, а також активне використання зовнішніх запозичень для подолання інфляції та вирівнювання диспропорцій в економіці.

З 1995 року розпочинається новий етап грошово-кредитної та фінансової реформ. У даний період уряд переходить до більш жорстких методів монетарної та м'яких методів фіскальної політики, активно перерозподіляються кредитні ресурси у бік реальної економіки, формуються засади безготівкових розрахунків, припиняється надмірна емісія паперових грошей, а також закладаються підвалини фондового ринку України, відбувається грошова реформа, стабілізується валютний курс, впроваджується система валютних коридорів.

З 2001 року розпочинається процес підвищення ефективності грошово-кредитної та фінансової систем, а також забезпечення загально-економічного зростання. У цей період уряд країни застосовує досить жорсткі методи регулювання грошово-кредитних та фінансових відносин в економіці. Результатом реалізації даних механізмів стали: досягнення профіциту зведеного бюджету країни, зростання бюджетних надходжень, покращення фінансової звітності суб'єктів господарювання, стабілізація валютного курсу, запровадження режиму регульованого плаваючого курсу гривні, зниження темпів інфляції, зростання реального ВВП, підвищення інвестиційної активності, збільшення доходів населення та зменшення їх диференціації за соціальним критерієм, активізація діяльності кредитних та інвестиційних установ, зміцнення позицій національної економіки у системі світового господарства тощо.

В результаті покращення фінансового стану вітчизняної економіки, стабілізації національної валюти та фіскальної системи Україна спромоглась укласти досить вигідні міжнародні та регіональні проекти, що дають можливість збільшувати інвестиційну активність закордонних та національних інвесторів, активізувати становлення та діяльність національного фінансового сектора економіки, підтримки малого та середнього бізнесу.

Так, наприклад, за підрахунками Виконавчого директора ЄБРР, якщо Україна буде виконувати власні зобов'язання перед міжнародними економічними організаціями та загалом перед ЄС, стабілізує інституційне середовище за означеними вище напрямками, то щорічні обсяги інвестицій в Україну з боку ЄБРР можуть збільшитись до 350-450 млн. євро, а це дасть можливість зробити портфель зобов'язань ЄБРР в Україні з 1,1 до більш ніж до 2,0-2,5 млрд. євро у найближчі роки.

Протягом 2000-2005 рр. за допомогою міжнародних економічних інститутів в Україні було реалізовано такі проекти, як наприклад: створено Український банк мікрофінансування (УБМ), реалізується програма акціонерної участі ЄБРР у капіталах вітчизняних банків загальною вартістю понад 20 млн. дол. (Multi Bank Facility), закладено основи реалізації спільного проекту МБРР та уряду України щодо реконструкції системи державного казначейства, розробляється проект підтримки системи соціального захисту населення, гарантійний проект „Морський старт” тощо.

3. Становлення ринку капіталів в Україні. Це процес формування однієї з головних конструкцій ринкової економіки. Він характеризується нагромадженням, насамперед, грошових активів, матеріальних цінностей і, у подальшому, зростанням ролі людського та інформаційного ресурсів для забезпечення процесів інтенсивного суспільного відтворення. Основними механізмами нагромадження первісного капіталу в Україні стали приватизація та корпоратизація.

Метою приватизації в Україні була потреба сформувати основні групи суб'єктів економіки, що у своїй сукупності здатні забезпечувати розвиток національної економіки: малий та середній бізнес (приватні підприємства); великий бізнес (корпорації, крупні приватні компанії); державний сектор економіки.

Проте й на сьогоднішній день актуальними залишаються питання підтримки та розвитку малого і середнього бізнесу, загальноцивілізаційного та інституційного розвитку великого капіталу, ефективного державного управління і регулювання соціально-економічними процесами в Україні.

Поряд з процесами приватизації для забезпечення функціонування приватизованих та корпоратизованих підприємств відбувалось формування фондового ринку та удосконалення кредитно-фінансової підсистем національної економіки. Протягом 1991 – 1999 рр. в Україні було створено Державну Комісію з цінних паперів та фондового ринку (ДКЦПФР), Національну депозитарну систему України, Депозитарій „Міжрегіональний фондовий союз”, Першу Фондову Торговельну Систему (ПФТС), Професійну асоціацію реєстраторів і депозитарії (ПАРД) визначено принципи функціонування ринку цінних паперів в державі, закладено підвалини електронного обігу цінних паперів.

Проте їх робота визначається українськими економістами досить неоднозначно, оскільки за окремими показниками робота фінансових установ України постійно поліпшується, а за іншими знижується або залишається незмінною протягом останніх років (табл. 1.5.1, 1.5.2, рис. 1.5.1).

Таблиця 1.5.1.

Джерела приросту фінансового потенціалу банківської системи України та напрямки його використання, щорічний приріст, млрд. грн.

Показники	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Готівка в обігу	1,0	2,4	3,2	6,7	7,0	6,7	9,2	17,9	7,1
Рахунки суб'єктів господарювання	2,3	2,7	4,2	2,4	4,2	10,7	12,2	18,1	8,5
Рахунки домогосподарств	1,4	1,2	2,5	4,6	8,0	13,1	9,2	31,6	16,5
Банківський капітал	0,9	1,1	0,6	1,4	2,1	2,9	5,5	7,0	6,8
Приріст фінансового потенціалу	5,6	7,3	10,4	15,1	21,2	33,4	36,25	74,7	38,9
Кредити органів загальнодержавного управління	1,9	2,2	1,0	-0,1	0,0	-0,1	-0,8	-0,6	28,3
Кредити реальному сектору та населенню	1,6	2,9	7,8	8,8	13,7	25,8	20,7	54,8	24,6
Приріст активів	3,4	5,1	8,8	8,7	13,7	25,7	20,0	54,3	52,9

* www.bank.gov.ua

Таблиця 1.5.2.

Щорічні темпи приросту реальних обсягів фінансових ресурсів у банківській системі України (%)

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Кошти на поточних рахунках	27,1	22,3	34,8	36,1	-18,3	134,0	21,1
Кошти на депозитних рахунках	28,2	56,5	62,9	79,3	19,0	49,4	24,4

* www.bank.gov.ua

Рис. 1.5.1. Джерела приросту кредитних ресурсів банківської системи України, %

Занижений рівень капіталізації економіки України можна пояснити не лише відсутністю сильного фінансового ринку, а й тим, що суспільне багатство не є капіталізованим, воно не має ринкової вартості. Капітал вітчизняних компаній та фінансових установ досить часто є або переоціненим або недооціненим, крім того, вітчизняні фірми досить скептично ставляться до інституту довіри, що є одним з головних якісних їх характеристик поряд з фінансовими показниками.

4. Зміна ролі держави в господарській системі України. В СРСР панувала ідеологія тотального одержавлення усіх сфер суспільної життєдіяльності, виключної ролі держави у процесі переходу до соціалістичного ладу. Неспроможність адміністративно-командної системи до подальшого економічного розвитку, переходу до нової системи господарювання, бажання швидких та результативних змін, поради міжнародних фінансових інституцій та експертів, які фактично фінансували реформування економіки колишніх соціалістичних республік та базували свої рекомендації на основі ідеології ринкового фундаменталізму, породили нову ідеологічну парадигму для держав з перехідною економікою – мінімізацію втручання держави в економічне буття суспільства. Проте перші роки економічних реформ та досвід розвинених держав довели неспроможність ринку повністю самодостатньо забезпечувати сталий економічний розвиток та ефективне саморегулювання і, особливо, за умов, коли він фактично не існував в національній економіці України.

Невідворотні та об'єктивно викликані процесами швидких реформ диспропорції в економіці, значні темпи інфляції, перехід суб'єктів господарювання в тіньовий сектор, активізація корупції, суспільна напруженість та зубожіння більшої частини населення держави визначили необхідність державного втручання в „новоутворену” економічну систему. Крім того, відомі вітчизняні та зарубіжні економісти обґрунтували недоцільність такого політичного курсу та ідеології – ринкового фундаменталізму.

За роки реформ було переосмислено та трансформовано функції і структуру апарату державного управління і регулювання економіки. Так, його структура перейшла на принципи функціонального, ситуаційного управління, індикативного планування, поєднання економічних механізмів управління з адміністративними, було зміщено центри контролю за процесами суспільного відтворення (функції безпосереднього поточного контролю було делеговано місцевим органам самоврядування та безпосередньо суб'єктам господарювання), було активізовано та більш структуровано процеси нормотворення тощо.

Теоретично було обґрунтовано, що основною метою державного втручання в економіку є здійснення політики забезпечення національної злагоди між усіма суб'єктами економічних відносин, різними верствами населення, секторами і галузями економіки, оптимальна координація

економічної діяльності та процесів суспільного виробництва спільно з іншими суб'єктами регулювання економічних відносин для здійснення ринкових перетворень і формування економіки нового типу.

І хоча структура механізму державного регулювання економіки містить ряд недоліків (недостатня участь держави у створенні сприятливих умов для приватного бізнесу; у розвитку новітньої фундаментальної і прикладної науки, техніки і технології, інноваційних процесів; у стримуванні процесів надмірної міграції робочої сили, пошуку векторів зовнішнього співробітництва, вирішення економіко-екологічних проблем, розмежування сфер владного впливу влади і бізнесу, а також нагальному вирішенні політичної ситуації в країні, підтримки малого і середнього бізнесу, „тамування” інтересів олігархічних кланів і груп з концентрованими інтересами. Ефективна роль держави у вирішенні соціально-економічних, екологічних та політичних питань повинна посилюватись і надалі, щоб ці питання вирішувались з урахуванням інтересів усього суспільства, а не окремих кланів, політиків та олігархів.

5. Боротьба з тіньовою економікою та корупцією. Президент України у своєму зверненні до ВРУ "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році" відзначив, що в умовах, коли перед національною економікою України стоїть стратегічна мета досягнення сталого економічного зростання та формування соціально-орієнтованої ринкової економіки, формування засад демократичного постіндустріального суспільства, важливо усвідомити нагальну необхідність зосередження основних акцентів економічної політики на досягненні відчутних якісних зрушень, зокрема на подоланні тих глибоких деформацій, що сформувалися в період майже десятирічної кризи. Ключовою для досягнення поставлених цілей є проблема обмеження глибокої тінізації економічної діяльності та корупції.

Потрібно виходити з того, що саме тінізація економіки реально загрожує національній безпеці та демократичному розвитку держави. Значні масштаби тіньової економічної діяльності позначаються на обсягах і структурі ВВП, гальмують соціально-економічні реформи, спотворюють офіційні дані про стан економіки, а корупційна діяльність – впливає на загальний рівень довіри суспільства до влади та його консолідації.

Згідно соціологічного дослідження, проведеного у квітні 2006 року Інститутом соціології НАН України, рівень довіри громадян до бізнесу і до найважливіших інститутів держави залишається фактично незмінним. Відповідно, рівень довіри до бізнесу коливається між показниками 2,2 – 2,6 балів, а до державних інститутів – між 2,4 та 2,6 балів.

Як відзначають самі політики та науковці, вибір Україною шляху формування ефективної конкурентоспроможної ринкової економіки вимагає подолання зазначених негативних тенденцій.

Тому з метою подолання кризових явищ в національній економіці України державним органам влади, науковцям та підприємцям необхідно сконцентрувати увагу на виробленні нової стратегії детенізації економіки, яка б першочергово розкрила для українського суспільства негативну роль „тіньової економіки” та створила реальні важелі протидії її негативним наслідкам:

- створення умов для легалізації зайнятості;
- сприяння розвитку банківської системи та забезпечення ефективної діяльності фінансових ринків;
- скорочення рівня монополізації виробництва та розвитку конкурентного середовища;
- підвищення ефективності державного нагляду та контролю за підприємницькою діяльністю шляхом застосування економічних механізмів майнової відповідальності та банкрутства з одночасним обмеженням повноважень державних регуляторних органів щодо адміністративного втручання в господарську діяльність підприємств;
- посилення захисту майнових прав держави шляхом прийняття законів України: "Про управління об'єктами державної власності", "Про державні підприємства", "Про довірче управління майном"; змін і доповнень до Закону України "Про оренду державного і комунального майна";
- забезпечення прозорості в діяльності виконавчої влади;
- підвищення ефективності системи управління корпоративними правами;
- розробка, з урахуванням світового досвіду, відповідного правового забезпечення процесу легалізації (амністії) доходів, отриманих внаслідок приховування від надмірного оподаткування та ін.

6. Міжнародна економічна парадигма розвитку України. Після розпаду СРСР на пострадянському просторі колишніми республіками було створено ряд міждержавних та міжнародних організацій. Їх формування поклало початок розвитку міжнародних відносин нових незалежних держав у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Наприклад, було сформовано такі структури, як: СНД, ЄврАзЕС, ГУУАМ, ОДКБ, ЦАС, кавказьку четвірку, планується створення єдиного економічного простору (ЄЕП). Проте практика їх діяльності свідчить, що вони не спроможні у повній мірі забезпечити усю сукупність необхідних умов для розвитку національних економік як відкритих систем у світогосподарській економічній системі.

З міркувань розширення економічних зв'язків з більш розвиненими економічними системами Україною було взято стратегію на всебічний розвиток міжнародного співробітництва. За роки незалежності національна господарська система досягла у цьому напрямку окремих успіхів. Так, у 1992 році Україна стала учасницею ОБСЄ (у рамках Гельсінського процесу), у 2003 році було укладено угоду про спільне виконання програми

„Підготовка шляхів до запровадження інструменту нового суспільства” з Вишеградською групою, реалізується практична участь України в програмах сусідства „Польща – Україна – Угорщина” та „Угорщина – Словаччина – Україна”, їх спільна участь у регіональній програмі центральний адриатичний дунайський південно-східний європейський простір (CADSES) та ін. З 90-их років Україна чітко визначилась з пріоритетами соціально-економічного міжнародного співробітництва – підвищити рівень розвитку економічної системи до міжнародних вимог та активізація відносин з ЄС (зараз – це політика прискореного входження в ЄС). Для досягнення поставленої мети Україна уклала ряд міжнародних та державних договорів, за якими вона бере активну участь в Угоді про розвиток вільної торгівлі в Центральній Європі (ЦЕФТА), Угоді про чорноморське економічне співробітництво (ЧЕС), у роботі НАТО, TACIS тощо.

Україна тісно співпрацює з європейськими сусідами у напрямку формування єврорегіонів для забезпечення транскордонного співробітництва: „Буг”, „Карпати”, „Нижній Дунай”. Готові до функціонування вільні економічні зони на інноваційній основі, що можуть дати значний економічний ефект країнам та регіонам-учасникам.

Наша держава ратифікує угоди, використовує у практиці господарювання та управління економікою рекомендації ряду міжнародних економічних організацій (СОТ, МВФ, Група Світового Банку, Європейський Банк реконструкції і розвитку, НАФТА, ГАТТ, НАТО, ООН та ін.). Бере участь у спільних інвестиційних проектах разом з вказаними структурами тощо.

З більшістю з них укладаються довгострокові угоди зі спільними фінансовими зобов'язаннями за їх виконанням, в деяких Україна є постійним членом груп та органів або вільним членом слухань тощо. Наприклад, за допомогою міжнародних економічних організацій в Україні протягом останніх шести років активно розробляються та реалізуються проекти у сферах стабілізації загальної економічної політики, електроенергетики та теплопостачання, екологічної стабілізації, розвитку міст, підняття сільського господарства, управління державним сектором економіки, соціальної політиці, фінансів тощо.

Проте й на сьогодні основним пріоритетом зовнішньоекономічного розвитку національної економіки України, на що спрямовані більшість з вказаних напрямків євроспівробітництва, залишається членство в ЄС. Угода про партнерство між Україною і ЄС було підписано ще у 1994 році. За цією угодою Україна та ЄС зобов'язувались спільно: підтримувати демократичні реформи та розвиток демократичних реформ, стабілізувати економічну та соціальну ситуацію, зміцнювати політичний діалог між країнами, брати активну участь у регіональному співробітництві, організувати зустрічі на рівні держав, регіонів тощо. Україна за період співпраці з ЄС набула

членства в Раді Європи і ОБСЄ, стала учасником угоди „Партнерство заради миру”, ратифікувала цілий ряд міжнародних нормативно-правових актів і розпочала переговори з СОТ (входження в СОТ є однією з умов для вступу в ЄС).

За останні десять років Україна значно просунулась у своїй стратегічній меті щодо вступу в ЄС: спочатку здобула статус країни з перехідною економікою (до 2000 року вона мала статус країни з неринковою економікою), а пізніше й статус країни з ринковою економікою. Проте й до цього часу наша держава не виконує усіх вимог, які ставить ЄС до претендентів на членство в ньому. Насамперед це стосується входження України до СОТ, вступ до якої за оцінками наведеними у „Інформаційно-аналітичних матеріалах з питань вступу України до СОТ” надасть можливість національній економіці нашої держави досягти рівня розвитку постіндустріальних країн.

Проблема також полягає в тому, що в Україні при вирішенні питань щодо стратегії зовнішньоекономічної співпраці не об'єднались головні політичні та економічні сили, суспільство в цілому. І на сьогодні ведуться гострі дискусії щодо необхідності та доцільності багатовекторності в зовнішній політиці або щодо переваги просхідного напрямку розвитку України. Невирішеність даного конфлікту веде до затягування інтеграційних процесів національної економіки.

І хоча Україна намагається дотримуватись обраних напрямків внутрішнього соціально-економічного розвитку і зобов'язань за міжнародними домовленостями:

- Розвивати первинний і вторинний сектори економіки;
- Вирівнювати диспропорції між фінансовим та реальним секторами економіки;
- Збільшити реальний ВВП та знизити темпи інфляції;
- Збільшити доходи та покращити умови життя та діяльності населення країни;
- Довести характеристики якості продукції та послуг вітчизняних виробників до міжнародних стандартів якості;
- Сформувати відповідне середовище мотивації до конкурентної поведінки на ринку, а також інституційне поле для боротьби з тіньовою економікою та корупцією;
- Усунути диспаритет між секторами економіки;
- Визначити стратегічним напрямком розвитку національної економіки техніко-технологічний напрям розвитку, підвищення ролі інформації, знань та науки в розвитку суспільного виробництва тощо.

Та все ж *обґрунтованим науковим критерієм* ефективної міжнародної політики незалежної національної держави є зовнішня економічна політика розвитку України як незалежної держави, яка б базувалась на

загальнонаціональних інтересах соціально-економічного розвитку і балансу інтересів на мікро-, мезо- макро- та мегаекономічному рівнях, що в кінцевому результаті забезпечить їй стале економічне зростання та конкурентоспроможність на міжнародному ринку.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що таке національна економіка як явище соціально-економічної реальності?
2. Що є предметом дослідження національної економіки як галузі знань?
3. Перерахуйте основні економічні науки, з якими національна економіка має тісні взаємозв'язки?
4. Що таке тип національної економіки?
5. Перерахуйте основні складові економічної системи?
6. У чому полягає суть теорії інститутів?
7. Чому більшість сучасних економічних систем є змішаними?
8. Що таке національне багатство суспільства? Чим воно відрізняється від національного доходу?
9. В якій системі макроекономічного рахівництва враховувався проміжний продукт?
10. Що таке стратегія розвитку національної економіки? Якою вона є в Україні на сучасному етапі її розвитку?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. **Що вивчає національна економіка:**
  - a. Використання обмежених ресурсів суспільства та управління ними.
  - b. Досліджує питання розвитку окремих галузей народного господарства.
  - c. Методологічні питання розвитку економічної життєдіяльності суспільства.
  - d. Питання про доцільність державного втручання в економіку.
  - e. соціально-економічні явища і процеси, що протікають в економіці певної країни, а також методологічні підходи щодо їх оптимізації і розробки державної політики з питань розвитку національної господарської системи.
2. **Визначте систему базисних інститутів економіки:**
  - a. Праця – управління – влада – власність.
  - b. Праця – влада – капітал – власність.
  - c. Праця – влада – наука – управління – власність.
  - d. Наука – знання – управління – капітал.
  - e. Праця – управління – влада – техніка.

3. Національна економіка як галузь знань зародилась:

- a. У Римі та Греції у V-IV ст. до н.е.
- b. У XVII-XVIII ст. у руслі класичної політичної економії.
- c. У період Великої депресії (30-их рр. XX ст.).
- d. На початку XX ст. у період значних техніко-технологічних, економічних та соціальних зрушень у житті суспільства.
- e. У 70-их рр. XX ст. у теорії неокласичного синтезу.

4. Визначте основні елементи моделі національної економіки:

- a. Продуктивні сили.
- b. Техніко-економічні відносини.
- c. Соціально-економічні відносини.
- d. Організаційно-економічні відносини.
- e. Господарський механізм.
- f. Усі вище вказані елементи.

5. Які з вказаних економічних систем класифікуються з точки зору формаційного підходу:

- a. Первіснообщинний лад.
- b. Рабовласницький лад.
- c. Індустріальне суспільство.
- d. Ринкова економіка.
- e. Соціалізм.

6. За структурно-управлінським аспектом розвитку економіки розрізняють:

- a. Ринкову економіку.
- b. Неринкову економіку.
- c. Індустріальну економіку.
- d. Економіку знань.
- e. Феодальну економіку.

7. Інфляція – це:

- a. Переповнення каналів грошового обігу країни масою надлишкових паперових грошей порівняно з потребами обігу в них, що супроводжується падінням рівня заробітної плати та швидкими темпами зростання цін.
- b. Взаємозалежність між сукупним експортом та імпортом національної економіки.
- c. Спеціальний показник, що поєднує три складові (ВВП, грамотність і тривалість життя) та дає складну оцінку людського прогресу.
- d. Сукупність вироблених і нагромаджених суспільством матеріальних та духовних благ, набутих протягом усього його існування, а також природний потенціал країни.
- e. Загальні зміни цін на товари та послуги, якими користується населення країни протягом певного періоду часу.

8. Індекс технологічного розвитку відображає:

- a. Відносну конкурентоспроможність національної економіки на міжнародному ринку.
- b. Зміни цін на товари і послуги, якими користується населення країни. Застосовується для динаміки реальної заробітної плати у країні.
- c. Роль техніки та науки у розвитку економіки та враховує кількість зайнятого персоналу на НДДКР, кількість патентів та наукових публікацій у розрахунку на мільйон мешканців держави.
- d. Рівень грамотності, кількість людей, що мають середню освіту та кількість людей з вищою освітою (у відсотках від усього населення країни).
- e. Сукупність вироблених і нагромаджених суспільством матеріальних та духовних благ, набутих протягом усього його існування, а також природний потенціал країни.

9. Національне багатство – це:

- a. Сукупність вироблених суспільством протягом певного періоду матеріальних благ.
- b. Сукупність нематеріальних благ суспільства, вироблених та накопичених ним протягом усього його історичного розвитку.
- c. Усе природне багатство суспільства.
- d. Сукупність вироблених і нагромаджених суспільством матеріальних та духовних благ, набутих протягом усього його існування, а також природний потенціал країни.
- e. Сукупність матеріальних та нематеріальних благ, вироблених як резидентами, так і нерезидентами країни за певний фінансовий період.
- f. Грошові цінності у вигляді грошових знаків, цінних паперів, усі людські здібності, досягнення у науці та техніці, культурі і спорті, у мистецтві, а також нагромаджений виробничий досвід суспільства (виражається у загальнолюдському знанні).

10. Перерахуйте основні макроекономічні показники, що відображають розвиток національної економіки (не менше 5 показників).**РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА**

1. А.Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М., Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
2. Ватаманюк З.Г., Панчишин С.М. та ін. Економічна теорія: макро- і мікроекономіка. Навч. посіб. – К.: Альтернатива, 2001. – 607 с.
3. Гальчинський А.С., Єщенко П.С., Палкін Ю.І. Основи економічних знань. Навч. посіб. – К.: Вища школа, 1998. – 544 с.
4. Генеза ринкової економіки (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка, економічний аналіз, економіка підприємства, менеджмент, маркетинг, фінанси, банки, інвестиції, біржова діяльність): Терміни,

- поняття, персоналії. / За заг. ред. Г.І. Башнянина, В.С. Іфтемічука. – К.: Магнолія плюс, 2004. – 688 с.
5. Економічна теорія: Підручник / За ред. В.М. Тарасевича. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 784 с.
  6. Задоя А.А., Петруня Ю.Е. Основы экономической теории: Учеб. пособие. – М.: Рыбари, 2000. – 479 с.
  7. Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка): Навч. посіб. / За заг.ред. Мочерного С.В. – Львів: Новий світ-2000, 2004. – 480 с.
  8. Мочерний С.В. Економічна теорія. Посібник. – К.: Академія, 2001. – 656 с.
  9. Основы економічної теорії / За ред. С.В. Мочерного. – К.: Академія, 1998. – 464 с.
  10. Основы економічної теорії. Підручник / А.А. Чухно, П.С. Єщенко, Г.Н. Климко. – К.: Вища школа, 2001. – 606 с.
  11. Основы економічної теорії. Підручник / За ред. проф. С.В. Мочерного. – Тернопіль: Тарнекс, 1993. – 688 с.
  12. Основы економічної теорії. Підручник / Крупка М.І., Островерх П.І., Реверчук С.К. – К.: Атіка, 2001. – 344 с.
  13. Основы економічної теорії. Тести. Задачі. Кросворди / За ред. С.В. Мочерного, О.А. Устенка. – К.: Академія, 1998. – 256 с.
  14. Основы економічної теорії: Підручник. У 2-х кн. / Ю.В. Ніколенко, А.В. Демківський, В.А. Євтушевський та ін.; За ред. Ю.В. Ніколенка. 2-ге вид. – К.: Либідь, 1998.
  15. Основы економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / Г.Н. Климко, В.П. Нестеренко та ін.; За ред. Г.Н. Климка, В.П. Нестеренка. – К.: Вища школа, 1994. – 559 с.
  16. Основы экономической теории. Учебник / Мочерный С.В., Симоненко В.К., Секретарюк В.В., Устенко А.А. – К.: Знання, 2000. – 608 с.
  17. Перехідна економіка: Підручник / В.М. Геєць, Є.Г. Панченко, Е.М. Лібманова та ін. – К.: Вища школа, 2003. – 591 с.
  18. Продуктивні сили і регіональна економіка: Зб. наук. праць. У 2-х ч. / РВПС України НАН України. – К.: РВПС України НАН України, 2006. – Ч.1. – 282 с.
  19. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А.С. Філіпенко, В.С. Будкін, А.С. Гальчинський та ін. – К.: Либідь, 2002. – 470 с.
  20. Ходжсон Д. Экономическая теория и институты. – М., 2003. – 367 с.
  21. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.
  22. Экономическая теория. Микроэкономика – 1,2: Учебник / Под общ. ред. Г.П. Журавлевой. – М.: Дашков и К°, 2004. – 934 с.
  23. Якубенко В.Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці: Монографія. – К.: КНЕУ, 2004. – 252 с.

Розділ II. ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Основні поняття і терміни

<ul style="list-style-type: none"> • <i>Вичерпні природні ресурси;</i> • <i>Економічний потенціал;</i> • <i>Загальне збільшення населення;</i> • <i>Загальне зменшення населення;</i> • <i>Людський капітал;</i> • <i>Міжнародний поділ праці;</i> • <i>Науковий потенціал;</i> • <i>Національне багатство;</i> • <i>Невичерпні природні ресурси;</i> • <i>Непоновлювальні природні ресурси;</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Нефінансові невироблені активи;</i> • <i>Нефінансові вироблені активи;</i> • <i>Потенційні ресурси;</i> • <i>Природний приріст населення;</i> • <i>Природні ресурси;</i> • <i>Природні умови;</i> • <i>Природно-ресурсний потенціал;</i> • <i>Суспільне виробництво;</i> • <i>Трудовий потенціал;</i> • <i>Фінансові активи.</i>
--	--

2.1. Поняття та склад потенціалу національної економіки

У наш час поняття «економічний потенціал», незважаючи на досить широке розповсюдження в науковій літературі, не має однозначного тлумачення. Найбільш поширеним є наступне. *Економічний потенціал* країни характеризує здатність суспільства виробляти товари і послуги та забезпечувати розширене відтворення з метою задоволення потреб населення, поліпшення якості життя її громадян.

Суспільним виробництвом є процес перетворення ресурсів в продукцію необхідного обсягу і якості. У цьому плані воно у вирішальному ступені залежить від наявності і використання взаємопов'язаних і взаємозумовлених ресурсів, що визначають можливості виробництва:

- основного капіталу та інших нефінансових і фінансових активів;
- природних ресурсів;
- людських ресурсів;
- організації управління;
- інноваційного потенціалу.

Перші три елементи об'єднуються поняттям *національного багатства* в традиційному і розширеному розумінні. Вони визначають початкові ресурсні можливості виробництва.

Разом з тим, темпи і якість економічного зростання в сучасних умовах у вирішальній мірі визначаються розвитком науки і інноваційними перетвореннями, що забезпечують приріст виробництва, в основному за рахунок наукомістких товарів і послуг, істотне зниження ресурсномісткого виробництва, а також поліпшенням організації виробництва й управління.

Потенціал економічного розвитку складається не тільки з початкових ресурсів, але також з науково-інноваційного і управлінського потенціалів. Організація управління і науково-інноваційний потенціал тісно пов'язані з національним багатством, проте через їх сутнісні характеристики розглядаються як самостійні елементи економічного потенціалу.

Наявність і використання цих чинників виробництва, у свою чергу, пов'язані з суспільним і економічним ладом країни, зовнішньоекономічною ситуацією і економічною політикою, здатною прискорювати економічний розвиток, якщо вона націлена на довготермінове ефективне відтворення, підвищення добробуту населення, модернізацію виробничого апарату, зростання конкурентоспроможності і забезпечення економічної безпеки. Питання науково-інноваційного потенціалу, а також суспільного і економічного ладу та економічної політики є предметом розгляду в інших розділах підручника.

Найважливішою характеристикою, що визначає потенційні можливості країни з виробництва товарів і послуг, є національне багатство, що характеризує базові чинники економічного зростання, забезпечує збільшення валового національного продукту і валового національного доходу як джерел задоволення потреб суспільства.

Національне багатство є результатом діяльності попередніх поколінь людей і в той же час основою виробничої діяльності поколінь, що живуть зараз. Воно є вартістю сукупності економічних об'єктів, що забезпечують їх власникам можливість отримання економічної вигоди. **Національне багатство** (національний капітал) в традиційному розумінні відображає величину накопичених в країні матеріальних і нематеріальних цінностей, створених для виробництва і споживання, золотовалютних запасів, боргів інших країн (за вирахуванням боргів іншим країнам) і власності даної країни в інших країнах. У цьому плані воно є реальним, речовим багатством, реальними активами національної економіки.

Разом з тим, національне багатство може бути визначене як сукупна вартість всіх економічних активів (як фінансових, так і нефінансових) в ринкових цінах, що знаходяться у власності резидентів країни, за вирахуванням їх фінансових зобов'язань нерезидентам країни. При цьому слід враховувати, що фінансові документи (акції, облигації і інші цінні папери), як правило, мають цінність лише тому, що представляють права власності на речові елементи національного багатства та доходи від них.

Складовими частинами національного капіталу є індивідуальні капітали. Відтворення індивідуальних капіталів в їх взаємозв'язку утворює єдиний процес відтворення всього капіталу суспільства. У цій складній і суперечливій єдності індивідуальні капітали формально виступають як ресурси незалежних виробників товарів і послуг. В той же час вони об'єднуються системою економічних зв'язків, зумовлених закономірностями ринкового господарства – попитом і пропозицією, конкурентними умовами, станом ринків, факторів виробництва і готової продукції і послуг, ринку позикового капіталу та ін.

Згідно системи національних рахунків (СНР), розробленої Статистичним відділом ООН, до обсягу національного багатства входять нефінансові і фінансові активи.

Нефінансові активи підрозділяються на нефінансові вироблені активи і нефінансові невироблені активи. Окремо визначається також обсяг споживчих товарів тривалого користування в домашніх господарствах і прямі іноземні інвестиції.

Нефінансові вироблені активи – це активи, що є результатом виробничої діяльності: основний капітал, запаси матеріальних оборотних коштів і цінності.

Нефінансовими невиробленими активами є активи виробництва, що не є результатом виробництва. До них відносяться матеріальні невироблені активи (земля, природні ресурси) і нематеріальні невироблені активи, що з'являються в результаті юридичних і облікових операцій (наприклад, права на певні види діяльності).

Фінансові активи – це активи, яким, як правило, протистоять фінансові зобов'язання інших господарюючих суб'єктів. Наприклад, наданий кредит є активом для того, хто надав кредит і борговим зобов'язанням для особи, що його отримала. Активи і фінансові зобов'язання між резидентами країни в основному відповідають один одному. Різниця між активами і зобов'язаннями резидентів країни у взаєминах з нерезидентами характеризує чисту вартість власного капіталу, що входить в національне багатство країни.

Особисте майно населення враховується окремо. До його складу включаються житлові і невиробничі споруди, побутові товари тривалого користування і запаси споживчого призначення. До них відносяться автомобілі, холодильники, пральні машини, телевізори, комп'ютери і інші матеріальні активи, що знаходяться в домашніх господарствах. Включення їх в окрему групу обумовлено тим, що категорія національного капіталу пов'язана з розумінням національного капіталу як сукупності економічних об'єктів, що приносять дохід.

В цілях визначення національного багатства країни складається баланс активів і пасивів. У ньому відбивається вартість нефінансових і

фінансових активів країни і їх фінансових зобов'язань на певну дату. Визначена на цій основі величина нефінансових активів в сумі з чистими фінансовими вимогами до резидентів інших країн характеризує загальну величину національного багатства.

Наявність і ефективність використання національного багатства визначає величину виробництва ВВП в цілому і з розрахунку на одного жителя країни, його приріст, накопичення і дію цих чинників на рівень і якість життя населення. За попередніми даними міжнародних зіставлень, проведених під егідою ООН, розвинені країни у декілька разів випередили інші країни з виробництва ВВП на душу населення. За рівнем виробництва ВВП на одного жителя Україна відстає від США в 4,5 рази, від Німеччини і Японії – більш ніж в 3 рази. Багатократні відмінності в рівні виробництва товарів і послуг є наслідком об'єктивних процесів. В останній третині ХХ ст. в результаті накопичення знань, розробки нових технологій і їх широкого розповсюдження почалося формування інформаційно-індустріального суспільства, що приходить на зміну індустріальному.

В устрої життя людства відбуваються кардинальні зміни. Нове суспільство, що розвивається, істотно відрізняється від своїх історичних попередників. Воно ґрунтується на розвитку науки і ефективних технологій, новій якості людського капіталу, зміні соціальної структури суспільства, вищому рівні управління, раціональнішому використанні ресурсів, пов'язаними з цими чинниками новими можливостями у виробництві, споживанні і зниженні питомих витрат ресурсів на випуск продукції і послуг. В сукупності ці обставини утворюють новий синергетичний ефект, що обумовлює формування нового суспільства, в якому людський капітал перетворюється на головний чинник економічного розвитку.

Людський капітал – це сума природжених здібностей, загальної і спеціальної освіти, придбаного професійного досвіду, знань, творчого потенціалу, морально-психологічного і фізичного здоров'я, що забезпечують можливість приносити дохід.

Він починає розглядатися як найважливіша частина національного багатства. Відповідно виникає нова розширена концепція національного багатства як категорії, що включає також людський капітал.

Основними сферами діяльності, що формують людський капітал, є науково-освітній комплекс, система охорони здоров'я і сфери, що безпосередньо забезпечують умови життя.

Оцінка людського капіталу як складової частини національного багатства здійснюється шляхом визначення витрат на підготовку працівника, включаючи витрати на виховання, освіту, професійну підготовку, самоосвіту і так далі (на це в сучасних умовах потрібно близько 25 років). В цілях зіставлення національного багатства різних країн проводиться його

переоцінка на долари США (або іншу валюту) за паритетом купівельної спроможності валют. В той же час величина людського капіталу може визначатися виходячи з потенційного доходу, який він може приносити.

2.2. Природно-ресурсний потенціал

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) країни є важливим фактором розміщення й розвитку її продуктивних сил. Це поняття, що визначається кількістю, якістю, сполученням природних ресурсів території. Він є важливим фактором розміщення господарської діяльності і населення.

Природні ресурси – це всі ті елементи, властивості або результати функціонування природних систем, які використовуються або можуть бути використані в майбутньому для одержання сировини, палива, енергії, продовольства тощо. Тобто, це сукупність природних ресурсів і природних умов, які знаходяться в певних географічних межах, що забезпечують задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих та естетичних потреб людини і суспільства. Під ними розуміємо все те, що людина використовує для забезпечення свого існування. Це – продукти харчування, мінеральна сировина, енергоносії, повітряний простір, вода, життєвий простір, об'єкти для задоволення естетичних потреб. Природно-ресурсний потенціал регіону впливає на його ринкову спеціалізацію і місце в територіальному поділі праці, визначає тенденції його розвитку.

Категорія «природні ресурси» вказує на безпосередній зв'язок природи з господарською діяльністю людини, що нерідко призводить до негативних суспільних явищ, завдаючи природі великої шкоди. Процес взаємодії людини з довкіллям по суті своїй двоєдиний. З одного боку, це – використання природних ресурсів, а з іншого, – вплив на довкілля і необхідність брати до уваги природоохоронні процеси.

Природні умови – це тіла й сили природи, які мають істотне значення для життя і діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності людей. Однак природні умови значним чином визначають особливості економічної діяльності людини, опосередковано визначають ступінь їх ефективності.

Таким чином, компоненти природи стають природними ресурсами тоді, коли людина залучає їх у процес виробництва як предмет або засіб праці. У випадку опосередкованого впливу на економічну діяльність ці компоненти природного оточення оцінюються або як природні умови, або як системні компоненти природного середовища функціонування продуктивних сил. Таким компонентом, наприклад, є глибокі надра землі, які ми поки на можемо використати в якості ресурсу, але знаємо про їх існування. ПРП є багатокомпонентним. Сучасні дослідники виділяють такі його складові:

- земельні;

- мінерально-сировинні;
- водні;
- лісові;
- фауністичні (мисливсько-рибальські);
- природно-рекреаційні ресурси.

Іноді виділяють окремо в якості компонентів ресурсів просторові ресурси, кліматичні, геотермальні, енергетичні ресурси приливів та відливів, ресурси атмосферного повітря тощо.

Природні ресурси оцінюються також за ознаками належності до ресурсної бази розвитку певних видів виробництва:

- промислові природні ресурси;
- сільськогосподарські природні ресурси;
- культурно-ландшафтні ресурси розвитку рекреаційної галузі;
- ресурси просторового розміщення галузей інфраструктури (транспортних шляхів, ліній зв'язку тощо).

Природні ресурси оцінюються за ознаками вичерпності, за якими вони поділяються на дві групи: вичерпні (більшість ресурсів) та невичерпні (тепло землі й сонця, енергія води та вітру). Якщо ресурси можуть бути штучно або через природні механізми відновлені, як-то: лісові насадження, фауністичний світ, ґрунт, водні ресурси тощо, вони вважаються відновлювальними. Усі ресурси оцінюються з різних точок зору для з'ясування можливостей їх використання у виробничій діяльності людей. Так, існують інженерно-технологічний, економічний та екологічний (еколого-економічний) види оцінки природних ресурсів.

У господарському відношенні можливі для експлуатації природні ресурси поділяються на чотири групи:

- 1) *зовнішні* – енергія Сонця, гравітаційна енергія;
- 2) *поверхні Землі*, що в свою чергу поділяються на ресурси фізичного середовища (поверхні літосфери та гідросфери) та біологічні (наземні, водні, ґрунтові);
- 3) *земних глибин* – мінерально-сировинні (металічні, неметалічні);
- 4) *паливно-енергетичні*.

За цільовим призначенням природні ресурси поділяються на: матеріальні, пізнавальні, естетичні, рекреаційні тощо.

За рівнем необхідності для життя людини природні ресурси поділяються на: вкрай необхідні (повітря, вода, їжа) і відносно байдужі.

У зв'язку з інтенсивним використанням природних ресурсів, їх виснаженням і деградацією вони стають предметом все більшого вивчення багатьох галузей науки: економіки, екології, географії, геології тощо. Комплексність використання природних ресурсів визначає можливість і необхідність варіантного підходу до їх використання. Вибір варіанта, хоч і заснований на всебічному врахуванні природних властивостей ресурсів,

але визначається також соціально-економічними і технічними факторами – загальними і локальними.

Розглянемо детальніше, якими природними ресурсами володіє Україна.

Земельні ресурси. До земельних ресурсів належать землі, які використовуються або можуть бути використані різними галузями господарства. Земельний кодекс України визначає кілька основних категорій землекористування залежно від функціонального використання та цільового призначення земель: землі сільськогосподарського призначення, землі населених пунктів, землі промисловості, транспорту, зв'язку, землі природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, землі лісового фонду, землі запасу, землі водного фонду.

У структурі земельного фонду (територіальний аспект земельних ресурсів) 69,1% становлять сільськогосподарські угіддя, забезпеченість якими одного мешканця країни досить висока – 0,89 га. Площа орних земель становить 32,5 млн. га, на кожного жителя їх припадає 0,69 га. Ліси й лісові площі займають 17,8%, в тому числі вкриті лісом – 14,7%. Чотири відсотки території країни вкрито водою, 1,5% – болота й заболочені території (табл. 2.2.1.).

Таблиця 2.2.1.

Земельний фонд України станом на 1 січня 2005 р.

Види основних угідь	Площа земель	
	всього тис. га	% до заг. площі
Сільськогосподарські землі	41722,2	69,1
Ліси та інші вкриті лісом площі	10782,2	17,8
Забудовані землі	2442,0	4,0
Всього земель (суша)	57926,7	96,0
Води (території, покриті поверхневими водами)	2428,1	4,0
Разом (територія)	60354,8	100

На кінець 2005 р. орні землі становили 77,8% загальної площі сільгоспугідь. У центральних, південних і подільських областях рівень розораності земель сягає 86-90% і більше, в решті областей 60-80%.

Лише в Закарпатті рівень розораності менший (50%). Такі самі відмінності існують і в землезабезпеченості населення – від 0,15 га ріллі на одну особу в Закарпатті до 1,5 га – у південних районах.

Під багаторічними насадженнями перебуває порівняно невелика площа земель (близько 2,5%), проте в Криму й Закарпатті – вже 6-7% сільгоспугідь, в Чернівецькій області – 5%, тоді як на Кіровоградщині – менше 2%. Сіножатями кінець 2005 р. було зайнято 2,42 млн. га, найбільше їх у Закарпатті (20,5%) та на Поліссі (до 15%). Пасовищ 5,5 млн. га.

Площа зрошуваних земель в Україні становить 2,2 млн. га. На них виробляється понад 7% валової продукції рослинництва. Площі земель, які потребують зрошування, становлять понад 10 млн. га.

Структуру ґрунтового покриву України формують 650 видів ґрунтів, які об'єднуються в ґрунтові типи поширені зонально. На Поліссі найпоширеніші дерново-підзолисті, дернові, лучно-болотні, торфові ґрунти й торфовища. В лісостеповій зоні переважають різні типи чорноземів, сірі лісові ґрунти, трапляються лучні, солончакові та солонцеві. У північно-західній частині степової зони поширені чорноземи, а на півдні — каштанові ґрунти, є тут також середньо-, сильно- і слабосолонцюваті ґрунти. Гірські масиви Карпат та Криму вкриті бурими лісовими й сіро-бурими лісовими ґрунтами.

Дедалі більше ґрунтів підкислюється, в них зменшується вміст рухомого фосфору та обмінного калію. Зменшується фізична площа зрошування, а сучасний технічний стан зрошувальних і осушувальних систем не сприяє раціональному використанню землересурсного потенціалу України. До 20% земель міських, приміських та індустріальних районів перебуває у кризовому стані. Брак належного фінансування призвів до практичного припинення робіт з проведення протиерозійних заходів та заходів щодо рекультивації порушених земель.

У найближчій перспективі структура землекористування значно зміниться через зростання кількості фермерських землеволодінь і подальшу приватизацію землі. Однією з найважливіших проблем переходу до ринкових відносин є розробка деталізованого земельного кадастру на основі бонітування ґрунтів.

Кількісні параметри агрокліматичних ресурсів у межах України територіально диференційовані. Так, агрокліматичні ресурси півдня Криму дають змогу вирощувати субтропічні культури, а в цілому територія України придатна для вирощування усіх культур помірної поясу. Проте для одержання гарантованих урожаїв на півдні України потрібне штучне зрошування, оскільки тут випадає недостатньо опадів улітку, а також можливі засухи.

На фоні інших держав – Україна має потужний потенціал земельних ресурсів. Із 60,3 млн. гектарів земель майже 70 % становлять сільськогосподарські, 17% – лісові угіддя. Майже 4 % території країни забудовано.

У результаті перерозподілу земельних ресурсів у державній власності залишилося 49,7% земель. Здійснено паювання 26,4 млн. га земель, переданих у колективну власність 11419 підприємствам. Розпочалося масове відведення власникам земельних часток (паїв) земельних ділянок у натурі та видача державних актів на право приватної власності на землю. Власникам земельних часток передано в оренду 22,4 млн. га земель.

Запроваджуються економічні механізми регулювання земельних відносин. Однак позитивні досягнення у здійсненні земельної реформи ще не привели до радикального та ефективного оновлення сільськогосподарського виробництва, пошквалювання інвестиційних процесів в інших галузях виробництва, підвищення добробуту населення.

Тому в сучасних умовах є необхідним визначення основних напрямів подальшого реформування земельних відносин з метою забезпечення ефективного використання потужного потенціалу земельних ресурсів держави.

В Україні забудовано 4% земель, 2% складає територія міст, в яких проживає 68% населення і зосереджено $\frac{3}{4}$ основних виробничих фондів. Рациональне використання земель міст, населених пунктів як ресурсної складової залишається важливим резервом.

Мінерально-сировинні ресурси. Мінерально-сировинні ресурси (табл. 2.2.2.) належать до невідновних, оскільки процес їх природного відновлення дуже тривалий – десятки й сотні мільйонів років. За характером використання мінеральні ресурси поділяють на три групи паливно-енергетичні, рудні й нерудні. Особливістю розміщення мінеральних ресурсів є їх нерівномірне поширення в надрах землі. На даний час в надрах України виявлено близько 20000, розвідано і враховуються Державним балансом запасів 7829 родовищ і проявлень 97 видів природних і техногенних корисних копалин, з яких 3329 родовищ 62 видів корисних копалин залучено до промислового освоєння більше, ніж на 2000 гірничо-видобувних підприємств.

В структурі паливних ресурсів України домінує кам'яне і буре вугілля, запаси якого зосереджені в Донецькому і Львівсько-Волинському басейнах.

Донецький басейн розташований на сході України і має площу 53,2 тис. км². Родовища кам'яного вугілля тут концентруються на трьох ділянках: Старий Донбас – на межі Донецької й Луганської областей, Західний Донбас – Павлоградсько-Петропавлівська група родовищ у Дніпропетровській області, Південний Донбас – на півдні Донецької та Луганської областей. Вугленосні пласти розвідані до глибини 1200-1500 м, всього виявлено 120 промислових пластів потужністю 0,5-2,0 м. Більшість вугілля залягає на глибині 500-750 м, де в 25 пластах зосереджено 75% розвіданих його запасів. Енергетичні марки вугілля (антрацит) залягають на півдні Донбасу, в інших районах поширене високоякісне коксівне вугілля.

Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн займає площу 8 тис. км². Вугільні пласти залягають тут горизонтально на глибині 300-659 м. З 60 розвіданих пластів лише 16 мають робочу потужність 0,5-1,0 м. Вугілля має меншу теплотворчу здатність, вищу зольність і довге полум'я при згорянні, що сприяє використанню його для теплоенергетичних потреб.

З родовищ кам'яного вугілля розвідані Роменське (Сумська область), Петрівське (Харківська область) і Бешуйське (Крим).

Буре вугілля видобувають у Придніпровському буровугільному басейні площею понад 100 тис. км². Основна маса його залягає в Кіровоградській і Дніпропетровській областях. Тут найбільші родовища – Верхньодніпровське, Олександрійське, Новоолександрівське. Середня потужність пластів – 4-5 м, глибина залягання – від 10 до 200 м, що дає змогу видобувати 2/3 палива відкритим способом.

Таблиця 2.2.2.

Запаси корисних копалин в Україні

Вид корисних копалин	Одиниця виміру	Запаси за категоріями		Кількість родовищ	
		A+B+C ₁	C ₂	Усього	Що розробл.
Нафта, конденсат	тис.т	234848	55500	278	178
Газ природний	млн. м ³	1148283	333800	336	208
Вугілля кам'яне	тис.т	43219900	109106000	685	257
Вугілля буре	тис.т	2588200	319500	77	11
Залізна руда для збагачення	тис.т	26321401	4304375	52	28
Марганцева руда	тис.т	2276397	169192	3	2
Ртутна руда	тис.т	5245	14038	11	4
Сірчана руда	тис.т	665129	145730	12	5
Калійно-магнієва сіль	тис.т	2738099	792246	18	6
Кухонна сіль (кам'яна)	тис.т	16442210	6814828	14	11
Графітова руда	тис.т	125951	38881	5	1
Цементна сировина	тис.т	3132283	906140	39	24
Цегельно-черепична сировина	тис.т	2378572	92882	1825	851
Піщано-гравійна сировина	тис.т	3021049	400562	397	104
Бентонітова сировина	тис.т	61330	221	6	2
Каолін вогнетривкий	тис.т	66992	19903	7	5
Доломіти	тис.т	425098	48463	8	4
Флюсовий вапняк	тис.т	2523843	165369	14	7
Пісок формувальний	тис.т	889726	238687	21	8
Мінеральні підземні води	млн. м ³	64,5 за добу	0,9 за добу	146	112

Перспектива розвитку буровугільної бази полягає в освоєнні родовищ Лівобережжя — Синельниківського, Оріхівського, Санджарівського. Можлива розробка Новодмитрівського (Харківщина), Сула-Удатійського (Полтавщина) родовищ. За оцінками, на Лівобережжі міститься 11% геологічних запасів бурого вугілля. Відоме також Белградське родовище в Одеській області. Загальні промислові запаси бурого вугілля становлять 2588200 тис. т (А + В + С₁) і за категорією С₂ — ще 10906000 тис. т.

Україна — один з найстаріших регіонів промислового видобутку нафти та пов'язаного з нею природного газу. Обстежено й розвідано 278 родовищ нафти і 336 природного газу, з них експлуатується відповідно 178 і 208, з надр України видобуто на сьогодні близько 350 млн. т і 1700 млрд. м³. Обсяги промислових запасів становлять 234,8 млн. т нафти й 1148,2 млрд. м³ конденсату природного газу. Нафтогазоносні площі зосереджені в трьох регіонах — Передкарпатському, Дніпровсько-Донецькому та Причорноморсько-Кримському. У Передкарпатті відкрито 16 родовищ нафти (найбільші — Долинське, Уличинсько-Орівське) на глибинах 1000-3000 м. Серед основних газових родовищ — Угерське, Рудківське, Більче-Волицьке, нафтогазових — Бабчинське і Битків-Пасічне.

Найперспективнішим є Причорноморсько-Кримський район. Тут відкрито понад 20 площ і родовищ природного газу. Перспективні газові поля лише в Азовському морі оцінюються 1,3 трлн. м³ природного газу. Експлуатуються газові родовища Джанкою і Тарханкутського півострова, відкрито Північно- й Східно-Казантипське родовища.

Загальні геологічні запаси горючих сланців оцінюються в 4 млрд. т. Відомі їх родовища на межі Черкаської і Кіровоградської (Болтинське) і в Хмельницькій областях (Флоріанівське), в Карпатах (менілітові сланці).

В Україні відомо понад 1500 родовищ торфу, а геологічні його запаси становлять 2,46 млрд. т, з них промислових 1,84 млрд. т. За загальними покладами виділяються Волинська (Цирське, Турське), Рівненська (Морочне, Дубняки, Кремінне), Чернігівська (Замглайське, Сновське), Київська (Ірпінське, Супійське) та Львівська (Стоянівське, Львівське) області.

Є в Україні також родовища уранових руд, які розробляються Смолінським рудоуправлінням (Кіровоградська область) і виявлені в Побужжі (Південне, Калинівське, Лозоватське), на Волині та Жовтих Водах (Дніпропетровська область).

Загальні запаси залізних руд за категоріями А + В + С₁ оцінюються 26,3 млрд. т, з них 18,7 млрд. т у Криворізькому басейні. Більшість залізних руд зосереджена в 48 родовищах Криворізько-Кременчуцького, Білозерсько-Конкського та Керченського басейнів і Приазовському залізрудному районі.

Криворізько-Кременчуцький залізрудний басейн — єдиний рудоносний масив, який вузькою (2-7 км) смугою простягається на більш ніж 100 км

Дніпропетровської області і до півдня Полтавщини. Загальна площа гірничого відводу сягає 700 км², площа гірничих робіт – 360 км², загальні запаси залізної руди – 27,1 млрд. т (понад 83% загальних у державі). Розробляється 10 кар'єрів глибиною до 300 м кожний і 26 шахт з 65 розвіданих з максимальною глибиною 1125 м. Багаті на залізо руди розробляються шахтним способом, бідні – відкритим. Басейн характерний значним порушенням порід та розвитком техногенної тріщинуватості, що спричиняє підтоплення на гірничих виробітках, ускладнює умови видобутку і загострює вкрай напружену екологічну ситуацію.

У Білозерсько-Конкському басейні поклади залізної руди на 45 км простягаються уздовж лівого берега Дніпра в Запорізькій області, промислові запаси її становлять 0,7 млрд. т, загальні – 2,5 млрд. т.

Керченський залізорудний басейн містить 1,8 млрд. т залізних руд, з них промислових – 1 млрд. т. Руди містять 30-40% металу і залягають неглибоко від поверхні. Руйнування міжгалузевих зв'язків призвело до тимчасової консервації басейну в середині 90-х років.

Приазовський залізорудний район об'єднує кілька родовищ, серед яких найбільші – Базавлуцьке та Гуляйпільське. Він розглядається як першочергова резервна база сировини. Локальні осередки родовищ залізних руд є в Харківській (Вовчанське) та в Донецькій (Мангуське) областях.

З чорних металів другим за значенням є марганець. Загальні його запаси 3,5 млрд. т, промислові – 2,3 млрд. т, Україна забезпечує 32% його світового видобутку. У Нікопольському марганцеворудному басейні виділяються Нікопольський, Інгулецько-Дніпровський та Великотокмацький райони. В останньому сконцентровано 1,4 млрд. т руди. Залягає вона горизонтальними пластами на глибині 15-170 м, що сприяє відкритому її видобутку. Вміст у ній чистого металу 27-28%. Марганцеві руди є також у Побузькому, Донецькому й Покутському марганцеворудних районах.

До чорних металів належить також хром, руди якого є в Побужжі (прогнозовані запаси 2,6 млн. т), а зосереджені переважно в Капітанівському родовищі.

Рівень розвитку кольорової металургії в Україні зумовлений низьким забезпеченням її території рудами кольорових металів. Запаси руд із вмістом нікелю 3-5% зосереджені в 10 родовищах двох груп – Побузькій (6 родовищ, з яких сьогодні експлуатується Деренюське) та Дніпропетровській (Нове, Тернівське, Девладівське). Руди розробляються відкритим способом.

Алюмінієва сировина залягає у вигляді бокситів (Високопільське родовище), алунутів (Берегівське, Беганське, Лопошнянське) і нефелінів (Приазов'я), але експлуатується з них тільки Високопільське. Ртутні руди розробляються на Микитівському родовищі, тут є також запаси сурми.

Родовища титанових руд відомі в Житомирській (Іранське родовище) і Дніпропетровській (Самотканське родовище) областях. Поліметалеві руди виявлено в Берегівському й Беганському родовищах на Закарпатті, у Вінницькій та Луганській областях. Мідні руди є в Донецькій області (біля Артемівська), Рахівському масиві в Карпатах та в Запорізькій області. Перспективними є поклади самородної міді в Рівненській, Волинській і Хмельницькій областях. Молібден виявлено в середньому Придніпров'ї, Побужжі, вольфрам – на Кіровоградщині, олово – у Приазов'ї, ванадій – у Житомирській області.

Знайдені в Україні і запаси золотої руди. Основні її запаси зосереджені в Кіровоградській, Дніпропетровській, Житомирській, Черкаській, Луганській, Донецькій областях та в Мужіївському (Закарпатська область) родовищі. Останніми роками запаси золота виявлено на півночі Одеської області. В цілому відкрито 236 родовищ золота.

Вогнетривкі глини в Україні містяться в кількох основних групах родовищ – Часів'ярське, Новоселівське, Новорайське (Донецька область), Полозьке (Запорізька), Озернянське (Черкаська), Павлоградське і П'ятихатське (Дніпропетровщина).

Близько 4/5 усіх покладів доломітів зосереджено в межах металургійних баз (Криворізьке, Оленівське, Новотроцьке, Ямське), вогнетривів — у межах Кіровоградської, Запорізької і Дніпропетровської областей (Правдинське, Веселівське). Флюсові вапняки виявлено більш як у 20 родовищах, найбільші з них Оленівське, Каракубське, Новотроїцьке. Формувальні піски (Часів Яр, Горохівське, Бантишівське) і глини (Горбківське на Закарпатті, Пижівське в Хмельницькій області) використовують в ливарній справі та інших галузях.

Самородну сірку видобувають у Роздольському та Новояворівському родовищах. Вміст корисної речовини в ній становить 30%. Руда залягає на глибині до 50 м і розробляється відкритим способом. Її запаси повністю забезпечують потреби України й навіть дають можливість експортувати, хоча з точки зору екологічної безпеки слід зменшити масштаби її видобутку.

Загальні промислові запаси кам'яної солі перевищують 16 млрд. т, а основні родовища її розміщені в Донбасі (Артемівськ, Слов'янськ), Закарпатті (Солотвине), Прикарпатті (Болехівське, Долинське, Дрогобицьке), на Харківщині (Єфремівське) та у Присивашші (Генічеське, Східно-Сиваське, Сасик-Сиваське). Калійні солі видобувають як шахтним, так і відкритим способом у Калуш-Голинському родовищі й Стебницькій групі родовищ. Глибина залягання рудних тіл 200-300 м.

Графіт виявлено в Петрівському і Водянському (Запорізька область), Старокримському (Донецька) родовищах, проте розробляється він лише у Завалівському родовищі (Кіровоградська область).

Фосфорити відкриті й розробляються в Ізюмському (Харківська область), Кролевецькому (Сумська), Незвиському (Придністров'я), перспективні апатитові утворення виявлено на Житомирщині та в Приазов'ї.

Україна багата на будівельну сировину. Базальти розробляються в Рівненській (Берестовицьке, Яноводолинське родовища), Донецькій (Волноваське), Дніпропетровській (Криворізьке) областях, мармур – у Карпатах (Лугівське, Терезьке), Криму (Мраморинське, Севастопольське).

Промислові запаси будівельного каменю становлять 2 млрд. м³, мурувального каменю – 375 млн. м³. Вапняки утворюють кілька ареалів – Придністровський, Кримський, Донбаський, а крейда і мергель – Волино-Подільський, Сумський та Східний (Луганська, Харківська, Донецька області) ареали.

Найбільші родовища бентонітів – Черкаське, Камиш-Бурунське родовища. Промислові запаси скляних пісків – 120 тис. т. Вони містяться більш як у 20 родовищах (найбільші Авдіївське, Новоселівське, Глібівське).

У Волинській і Рівненській областях, Приазов'ї та Кривому Розі є запаси напівдорогоцінних каменів. Трапляються берил, топаз, бурштин, аметист, агат, яшма, гірський криштал.

Слід зазначити, що Україна має великі можливості для експорту залізної руди, марганцю, титану, сірки, калієвих солей та іншої сировини.

Водні ресурси. Водні ресурси знаходять застосування в енергетичній галузі, є джерелом виробничого й побутового водопостачання, а також простором розміщення підприємств та шляхів водного транспорту. Рівень забезпеченості більшої частини України водними ресурсами є недостатнім і визначається формуванням річкового стоку, наявністю озер, боліт, штучних водоймищ, підземних та морських вод.

Водні ресурси України становлять 209,8 км³, причому формується в її межах лише 25%, решта – надходить з Російської Федерації, Білорусі, Румунії. Об'єм підземних вод – 7 км³, а в господарстві використовується 1 млрд. м³ морської води.

Балансові запаси річкового стоку країни становлять (без Дунаю) 87,1 км³. Водні ресурси зосереджені здебільшого (58%) у басейні Дунаю за річної потреби лише 5% обсягу використання води у країні в цілому. Разом з тим, у Донбасі, Криворіжжі, Криму, де є значні водокористувачі, формується найменша кількість водних ресурсів, що зумовлює їх дефіцит.

Більшість водоресурсних систем України є природно гостродефіцитними, а нерівномірність їх поширення на території стала еколого-ресурсним детермінантом подальшого розвитку господарства. Природний розподіл водних ресурсів не відповідає потребам водопостачання, а природна вододефіцитність території на фоні виснаження ресурсної бази створює систему факторів обмеження подальшого водогосподарського розвитку. Водні ресурси України формуються переважно за рахунок стоку річок

Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, Тиси. Значна частина річкового стоку є транзитною з територій суміжних держав. Сумарний річковий стік (без урахування стоку р. Дунаю) у середній за водністю рік становить 87,1 млрд. м³, а в розрахунковий маловодний – 55,9 млрд. м³, у т. ч. транзитний стік з територій Росії і Білорусі – відповідно 34,7 і 24,2 млрд. м³. Майже 65% річкового стоку припадає на басейн Дніпра, 11% – Дністра, 4% – Сіверського Дінця, 3,5% – Південного Бугу. Навіть з урахуванням підземних вод питома водозабезпеченість на 1 км² території і на душу населення дуже низька.

В Україні показники природної водозабезпеченості є одними з найнижчих у Європі з розрахунку на одного жителя та одиницю площі. Питома забезпеченість населення України річковим стоком з розрахунку на 1 людину становить майже 1 тис. м³/рік. Аналогічні показники для розвинутих країн становлять, відповідно: у Швеції – 2,5 тис. м³ на рік, Англії – 5, Франції – 3,5, Німеччині – до 2,5, США – 6,8, Канаді – 219 тис. м³/рік.

Майже 11 км³ води акумулюють 3 тис. озер, у т. ч. 2,5 км³ прісної; 80 водосховищ і 20 тис. ставків мають запас води 24 км³. Найбільші озера й лимани розташовані на Поліссі, в басейні Дунаю, на узбережжях Чорного та Азовського морів, у Криму. Штучні водойми створено на Дніпрі, Південному Бузі, Сіверському Донці. Вони займають територію понад 7 тис. км³ (саме таку площу орних земель і сіножатей було вилучено в Україні із сільськогосподарського обороту).

Запаси підземних вод в Україні становлять майже 20 км³ і зосереджені переважно на півночі й заході країни. Глибина їх залягання коливається від 100 м на півночі до 600 м на півдні. Прогнозні ресурси сягають 61690 тис. м³/добу. Забезпеченість прогнозними ресурсами підземних вод по Україні перебуває на рівні 0,3-5,5, а в середньому становить 1,15 м³/добу на 1 людину. Всього розвідано 369 родовищ підземних вод на 999 ділянках із затвердженими експлуатаційними запасами 15760,2 тис. м³/добу, або 26% від їх загальної кількості.

Використовуються підземні води для задоволення різноманітних потреб. У 11 з 27 адміністративних одиниць за їх рахунок забезпечується понад 50% потреб у господарській та питній воді. Водопостачання Львова, Луганська, Тернополя, Хмельницького, Полтави повністю забезпечується підземними водами. Для решти обласних центрів цей показник близький до 50 % або перевищує цей показник, а у північних районах багато містечок і селищ забезпечують власні потреби тільки за рахунок підземних вод.

В Україні забір підземних вод становить 10287 тис. м³/добу. У територіальному плані запаси їх збільшуються з півночі на південь, потреби водокористувачів і водозабір – у зворотному напрямку.

Серед підземних вод особливо важливу роль відіграють мінеральні, зосереджені в 84 родовищах, з них 35 експлуатуються на повну потужність.

У Карпатах, Закарпатській області й на півострові Крим, у Кримських горах на глибині понад 500 м є термальні води, що в Україні ще недостатньо вивчені.

Довжина берегової лінії України становить майже 2 тис. км. В сучасних умовах постає потреба в комплексному використанні природних багатств Чорного й Азовського морів.

Велике значення для перспективного водопостачання міст прибережної частини матимуть у майбутньому субмаринні запаси прісних вод в районі гирл Дніпра та Дністра. У лиманах моря є лікувальні грязі. Сприятливі кліматичні умови сприяють розвитку на узбережжі потужного санаторного комплексу.

Лісові ресурси. Лісові ресурси відіграють важливу роль як у збереженні навколишнього середовища, так і в господарській діяльності людей. У свій час ліси були єдиним відомим людині видом палива. Зараз основним господарським призначенням лісів є сировинне забезпечення промисловості, де головним продуктом користування є деревина, тобто промислова сировина для деревообробної, целюлозно-паперової, лісохімічної промисловості. Помітну частину потенціалу лісових ресурсів становлять недеревні ресурси лісу – технічна сировина, лікарська (для фармацевтики), кормова база тваринництва, продукти харчування.

Україна відноситься до країн з порівняно невисокою забезпеченістю лісом. Згідно з даними державного обліку лісів, площа земель лісового фонду становить 10,8 млн. га. Під лісовою рослинністю перебуває 9,4 млн. га.

Лісом покрито в середньому 15,6% території, у т. ч. на заході й півночі – 30-40%, у Карпатах – понад 40%, на Поліссі – 25,7%, у Криму – 10%, в степових зонах – 4%. Високопродуктивний деревостан мають 75% лісових площ. Загальні запаси деревної маси у лісах України становлять 17736,0 млн. м³. Середній запас деревини на 1 га вкритих лісом земель сягає 185 м³, в т. ч. запас деревини на 1 га стиглих і перестійних деревостанів – 237 м³, середній приріст на 1 га вкритих лісовою рослинністю земель – 3,8 м³/рік.

Ліси першої групи становлять майже 56% від загальної площі земель лісового фонду, решта – ліси другої групи. Запаси хвойних порід становлять 54% деревини, у т. ч. сосни – 35% (Полісся). Запаси деревини твердолистяних порід – до 40% (дуб – 22%, бук – 13%, граб – 2%). Серед листяних порід переважають береза, осика, вільха, липа, тополя. Неабияка роль лісу в заготівлі ягід, грибів, плодів, лікарських трав.

Лісосировинна база України практично виснажена. У структурі деревостанів молодняки і середньовікові ліси становлять 76,1%, що є наслідком надмірних вирубок у минулому і неконтрольованості їх нині. Як результат – частка пристигаючих цінних дубових, букових і соснових лісів у віковій структурі лісового фонду становить нині 7-8%, а за встановлених лісогосподарських норм тільки 20%.

Україна багата на біологічні ресурси, насамперед на цінні види рослин, у т. ч. лікарські. За 1075 видами рослин визнано такими, що мають лікувальну дію, з них 73 види – цінні лікарські рослини, 386 видів безпосередньо пов'язані з лісовими фітоценозами, 312 видів – типові представники безлісних угруповань. Нині українська фармацевтична індустрія використовує всього лише близько 40 видів рослин (до 1991 р. – до 170), що зумовлено не лише складним економічним станом галузі, а й скороченням сировинної бази.

Природно-рекреаційні ресурси. Природно-рекреаційні ресурси становлять собою особливий вид ресурсів, а саме – гармонійне просторове поєднання земельних, водних, кліматичних, культурно-ландшафтних та гідромінеральних ресурсів, яке забезпечує в комплексі відновлення та розвиток життєвих сил людини, витрачених у процесі трудової діяльності, що слугує для регенерації здоров'я і підтримки працездатності населення, а також для культурно-освітньої діяльності. До рекреаційних ресурсів відносять об'єкти і явища природного походження для відпочинку і туризму.

Загальна проща потенційно рекреаційних територій займає 7,2% території України (близько 4,4 млн. га), в т.ч. природоохоронних земель 2,2%. Майже в усіх областях України серед рекреаційних домінують санаторно-курортні ресурси. Всесвітньовідомий своїми санаторно-курортними умовами Південь України (Одеська, Херсонська, Миколаївська, Донецька області і АР Крим). Унікальний за своїми можливостями Південний берег Криму. Крім кліматичних ресурсів район багатий на ресурси грязей для організації лікувальних закладів.

Важливим за рекреаційними ресурсами є район Карпат з його сприятливими умовами для організації як літнього, так і зимового відпочинку. У Сваляві, Синяві, Усть-Чорній та інших місцевостях є мінеральні води. Особливо багата на них Львівська область (Трускавець, Моршин, Східниця, Великий Любін, Немирів). Лікувальні грязі є в с. Чорне Івано-Франківської та с. Конопківці Тернопільської областей. На межі Тернопільської та Хмельницької областей відкрито потужні запаси мінеральних вод типу «Нафтуся» (Сатанів, Гусятин). З рекреаційною метою використовуються Шацькі озера (Західне Полісся).

У Хмельницькій, Вінницькій (Хмільник), Київській, Черкаській, Кіровоградській областях є запаси радонових, а в Полтавській (Миргород) – хлоридно-натрієвих вод. Відомий своїми лікувальними можливостями Слов'яногорськ (Донецька область).

В Україні діє 45 курортів загальнодержавного та міжнародного значення та 13 курортів місцевого значення, понад 400 санаторіїв можуть прийняти на лікування більше півмільйона відпочиваючих. Крім цього, привабливими для громадян України та іноземних гостей є туристичні маршрути по місцях, пов'язаних з історією країни, її видатними історичними

особистостями, діячами культури та мистецтва, з архітектурними та культурно-ландшафтними пам'ятниками (Київ, Харків, Одеса, Умань, Львів, Ужгород, Кам'янець-Подільський, Чернігів, Мукачево, Канів) тощо.

Фауністичні ресурси. В структурі природно-ресурсного потенціалу України особливе місце займають фауністичні ресурси. Окрім великої цінності фауни, як невід'ємної складової природного середовища території, яка відіграє важливу роль в його екологічній системі. Досить помітне значення вона має і з економічної точки зору. Основними фауністичними ресурсами, які мають господарське значення, є мисливські, рибні та медоносні ресурси бджільництва. В структурі фауністичних ресурсів України переважають медоносні ресурси. У Південному районі порівняно високою є забезпеченість рибними ресурсами. Мисливські ресурси країни зосереджені в основному на заповідних охоронних територіях. В користуванні фауністичними ресурсами все більшого значення набувають їх охорона та відтворення. Відзначаються багатством та різноманіттям фауни Полісся, Карпати, Південний економічний район тощо. Потенціал фауністичних ресурсів є найбільшим у південних територіях України за рахунок помітної кількості медоносних ресурсів та рибальських ресурсів річок, лиманів Чорного й Азовського морів. У Чорному морі розвідано 180 представників іхтіофауни. Промислове значення мають білуга, осетр, севрюга, оселедці, хамса, тюлька, кефаль, скумбрія, ставрида, камбала. В Азовському морі налічується 155 видів зоопланктону, 79 видів риб, з них найбільш привабливими для ринку є кефаль, анчоуси, осетр, севрюга, бички, оселедці, судак, тюлька, камбала. З прісноводних риб найціннішими є тарань, судак, лящ, короп.

2.3. Демографічний та трудовий потенціал

Населення країни – чинник її комплексного економічного та соціального розвитку. Його роль особливо зростає в густозаселених регіонах з недостатніми природними ресурсами. Головну роль воно відіграє як елемент продуктивних сил, тобто як трудові ресурси, хоч не слід ігнорувати і його роль як споживача (мається на увазі все населення, а не тільки його працездатна частина).

Від населення значною мірою залежать формування міжрайонних функцій виробництва, потужність і структура потоку продукції, яка вивозиться за межі певної території, розвиток місцевого виробництва. Трудові ресурси створюють можливості для повнішого використання наявних природних ресурсів, сприяючи тим самим підвищенню рівня комплексного розвитку території. На території, добре забезпеченій трудовими ресурсами, розвивається система виробництв з високою трудомісткістю продукції.

Населення як споживач значно впливає на розвиток галузей, які забезпечують його потреби в продуктах харчування і промислових товарах, послугах. За кількістю населення, його статеві-віковою структурою, розподілом між містом і селом, рівнем зарплати, культурно-освітнім рівнем визначають обсяги й асортимент продукції галузей виробництва.

Для визначення багатогранного впливу населення на процес економічного і соціального розвитку країни потрібно детально дослідити як його демографічні параметри, так і особливості розселення, трудову діяльність.

Демографічна ситуація в країні визначається значною мірою міграціями населення. Важливим індикатором внутрішньо-регіональних переміщень населення є сальдо міграції між містом і селом.

Головними характеристиками демографічного потенціалу країни є:

- співвідношення показників природного руху населення, що розглядаються послідовно за певний проміжок часу;
- статеві-вікова структура населення;
- співвідношення показників механічного руху населення. Основні показники руху населення – народжуваність та смертність, механічний притік та відтік відображаються такими сумарними показниками:
- *природний приріст населення* – визначають як різницю між кількістю народжених та тих, хто помер за певний період часу;
- *сальдо міграції* – визначають як різницю між кількістю тих, хто прибув до країни, та тих, хто вибув з неї за певний період часу;
- *загальне збільшення населення* – сума народжених та тих, хто прибув за певний період часу;
- *загальне зменшення населення* – сума кількості померлих та тих, хто вибув з країни за певний період часу;
- *загальна динаміка населення* – сума показників загального збільшення і зменшення, або природного приросту, та сальдо міграції населення країни.

Поряд з абсолютними показниками застосовують відносні показники руху населення у вигляді так званих демографічних коефіцієнтів: *коефіцієнти народжуваності, смертності, природного приросту* і т.д. Демографічні коефіцієнти показують кількість народжених, померлих, природного приросту і т.д. у розрахунку на одну тисячу жителів і обчислюються у проміле (%). В Україні в ХХ ст. зростання кількості межувало з кризами, пов'язаними з Першою світовою війною, голодомором 1932-1933 рр., подіями Другої світової війни на теренах нашої країни. З розвитком системної кризи, пов'язаної з трансформацією українського суспільства, з 90-х років починається скорочення населення України (рис. 2.3.1), що на початок ХХІ ст. набуло характеру демографічної кризи – однієї з найбільших загроз суспільному розвитку нації.

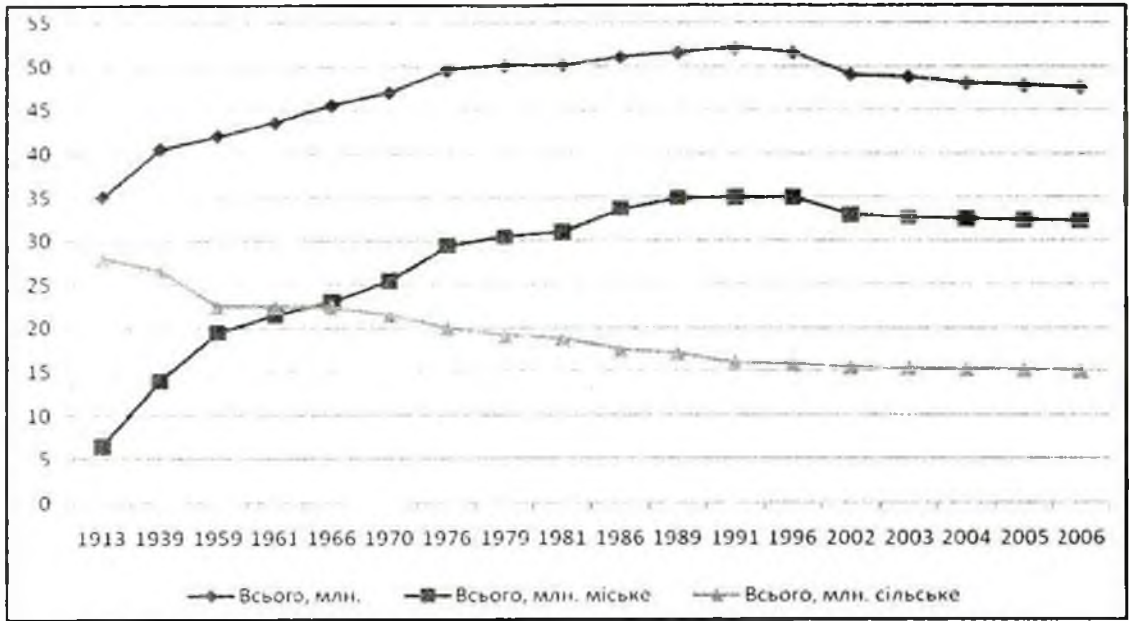

Рис. 2.3.1. Характеристика наявного населення країни з 1913 р.

У 2005 р. в Україні народилося 426,1 тис. дітей. При середньому показнику народжуваності 9,0%, по Україні коефіцієнт народжуваності в сільській місцевості становив 9,4%, а в міських поселеннях – 8,9 %. Така тенденція характерна для країни й зараз. Найвищою кількістю народжених вирізняються в Україні Рівненська, Закарпатська, Івано-Франківська, Волинська, Чернівецька та Львівська області.

Таким чином, для України в останні роки характерним є природне скорочення населення.

При характеристиці статеві-вікової структури насамперед звертають увагу на наявність диспропорцій у кількості населення в різних вікових та статевих групах населення регіону. В Україні чисельно жінки переважають над чоловіками, але переважно за рахунок старших вікових груп. Існують значні територіальні відмінності у співвідношенні жінок і чоловіків. Особливо ця різниця відчутна в областях, які характеризувалися великим відтоком населення, передусім сільського. Найгірше співвідношення кількості чоловіків і жінок склалось у північно-східних і центральних областях країни – у Чернігівській області на 1000 жінок сільського населення припадає 828 чоловіків, коли у Закарпатській області 924 чоловіки.

В Україні на 100 народжених дівчат припадає 107 хлопчиків. Перевищення частоти смертності у хлопчиків-немовлят та у віці до 5 років – природний фактор. Та це перевищення зберігається в усіх вікових групах. В Україні перевищення чисельності жінок над чоловіками починається вже у віці 32 роки, тоді як у розвинутих країнах перевищення кількості жінок над чоловіками спостерігається у віці 50-55 років, тобто за межами репродуктивного періоду.

В Україні відмічають скорочення кількості осіб, молодших за працездатний вік; різке збільшення частки осіб, старших за працездатний вік.

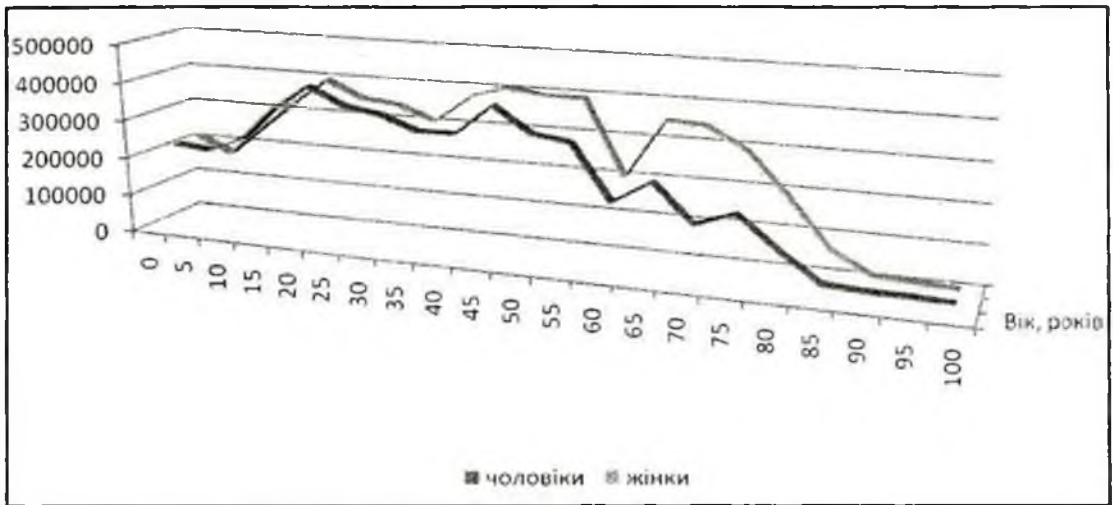

Рис. 2.3.2. Кількість постійного населення за статтю та віком (на 1.01.2005 р., осіб)

На рис. 2.3.2 добре видно вплив Першої світової і громадянської війн на показники народжуваності. Друга демографічна криза викликана голодомором 1932–1933 рр. Третя демографічна криза була викликана Другою світовою війною і тривала з 1942 р. до 1945 р. Отже, в першій половині ХХ століття населення України пережило 3 демографічні кризи, а їх наслідки відчувалися впродовж другої половини століття: другої – у 50-х роках, третьої – у 60-х роках. Упродовж останніх 15 років відбувається нова демографічна криза. Це виражається у постійному зменшенні кількості народжених з середини 80-х років. Статтєво-вікова піраміда має інтенсивне звуження до своєї основи. Це пояснюється глибокою соціально-економічною кризою та погіршенням екологічної ситуації в Україні на рубежі ХХ та ХХІ ст. Форма нижньої частини піраміди показує, що старіння населення відбувається прискореними темпами.

В Україні з кінця 1993 року розпочалися процеси депопуляції, темпи якої весь час прискорюються. Демографічні процеси в Україні перебувають під подвійним «тиском» – унікально низької народжуваності й катастрофічно високої смертності – фактично нині відсутній відтворювальний потенціал для заміщення поколінь батьків поколіннями дітей. Навіть у період економічного зростання країна (порівняно з 2000 роком) втратила 2,7 млн. осіб – понад 5 % населення. А впродовж 1993-2006 рр. загальна чисельність населення скоротилася на 5,1 млн. осіб, або на 11 %. При цьому частка людей похилого віку (вікова категорія понад 65 років) зросла з 13 % до 16 % і нині є однією з найвищих в світі. Масштаб демографічних втрат України продемонстрований на рис. 2.3.3.

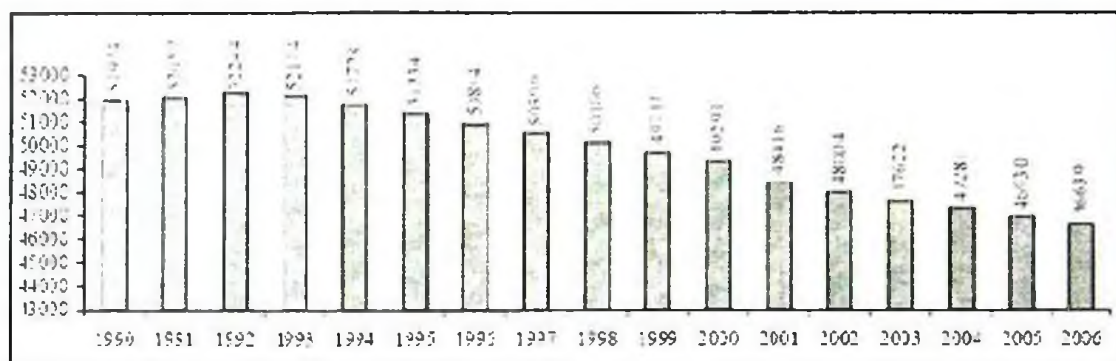

Рис. 2.3.3. Демографічні витрати України за 1990-2006 рр.

Віковий склад населення визначає важливі з економічної точки зору показники демографічного навантаження – чисельність осіб дитячого і пенсійного віку на 1000 осіб працездатного віку (рис. 2.3.4), що зумовлює пришвидшене зростання навантаження на соціальні витрати. Заміщення інвестиційних видатків соціальними не вважається сприятливим фактором для підтримання високих темпів економічного зростання. Наприклад, для країн Єврозони, де населення швидко старішає, прогнозується гальмування середніх темпів приросту реального ВВП з 2,1 % у 1995-2005 рр. до 1 % у 2050 році.

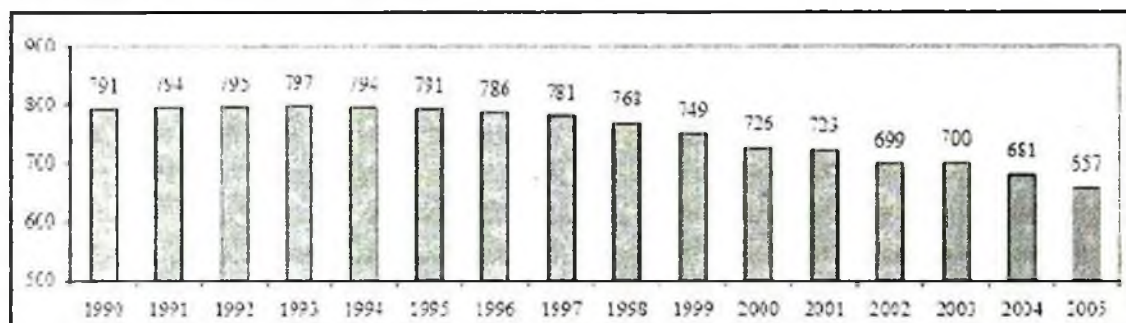

Рис. 2.3.4. Динаміка демографічного навантаження в Україні (осіб на 1000 працездатних)

Об'єктивна інформація розселенського потенціалу країни особливо необхідна при здійсненні регіональної соціальної політики, а також при районних плануваннях і реалізації різних інвестиційних програм.

Найбільш елементарним показником розселення є *густота населення*. Однак при глибшому аналізі з'ясовується, що цей показник має численні „модифікації”: густота населення на обжитій території; густота сільського населення; густота міського населення.

Центрами регіональних систем розселення України виступають найбільші міста – Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса і Львів. У зоні їх інтенсивного впливу та притягання розташовані території власних та сусідніх областей.

Під *трудоим потенціалом* розуміють систему, що має просторову і часову орієнтацію, елементами якої виступають трудові ресурси з урахуванням усієї сукупності їхніх кількісних та якісних характеристик, зайнятості й робочих місць.

Кількісно трудовий потенціал визначається демографічними чинниками (природним приростом, станом здоров'я, міграційною рухомістю та ін.), потребами суспільного виробництва в робочій силі й відповідно можливостями задоволення потреби працездатного населення в робочих місцях.

Якість трудового потенціалу – поняття відносне. Воно характеризується показниками якості працездатного населення, трудових ресурсів, сукупного працівника або робочої сили. Ці якісні характеристики можуть бути розкриті за допомогою сукупності ознак: демографічних, медико-біологічних, професійно-кваліфікаційних, соціальних, психофізичних, моральних та ін.

Одним з основних інструментів регулювання використання трудового потенціалу є *баланс трудових ресурсів*. Його складають за даними статистичного обліку, демографічними розрахунками, даними відділів з використання трудових ресурсів в обласних адміністраціях, міських бюро з працевлаштування та інформації населення.

Чисельність населення в Україні, як уже зазначалося, постійно зменшується через від'ємні показники природного приросту, його механічну рухомість та інтенсивний відтік осіб молодого віку за кордон, що зумовлює деформацію вікової структури працездатних. У перспективі очікується зменшення приросту трудових ресурсів, що позначиться на розширеному їх відтворенні та зумовить потребу в орієнтації на впровадження трудозберігаючих технологій.

Нерівномірне розміщення трудових ресурсів у країні, зниження абсолютних розмірів їх природного приросту в більшості адміністративних районів, низький рівень ефективності використання робочої сили в галузях матеріального виробництва зумовлюють потребу в наукових дослідженнях і практичних заходах щодо раціонального використання ресурсів живої праці не тільки в галузях, але і в окремих районах України. У пропорційному розвитку економіки важливу роль відіграє економія не тільки затрат живої праці, а й матеріалів, сировини, енергії, а також раціональне використання виробничих фондів, раціоналізація транспортних вантажопотоків на основі науково обґрунтованого розміщення продуктивних сил. Економія затрат живої праці передбачає впровадження трудозберігаючих технологій, що дасть змогу зменшити виконання робіт вручну.

Чисельність усіх зайнятих у національному господарстві станом на початок 2006 року становила 20,7 млн. чол. Основна частка працездатного населення зайнята у промисловості та торгівлі (40,5%). Далі йдуть сільське і лісове господарство (19,2%), освіта (8%).

На рівень працересурсного потенціалу значний вплив має статеві-вікова структура населення. Так, затрати чоловічої праці на роботах, що потребують значної фізичної сили, будуть більш ефективними порівняно з такими самими за кількістю і часом затратами жіночої праці.

Багато професій у невиробничій сфері, переважно в охороні здоров'я, освіті, потребує більш високого рівня освіти і тривалої фахової підготовки. Більшість робітників та службовців, зайнятих у національному господарстві – жінки. Найбільше їх у галузях сфери обслуговування – 70-80%.

Сучасне виробництво зумовлює об'єктивну необхідність постійного підвищення якості робочої сили. Високий освітній рівень, широка загальна культура, глибока професійна підготовка і спеціальні знання, творче ставлення до праці та свідомі дисципліна перетворюються на обов'язкову умову високопродуктивної праці все більш широких верств працюючих. Зростає питома вага працівників з вищою і середньою спеціальною освітою – 90% зайнятих. У сільському господарстві однією з найважливіших є проблема *підвищення ефективності використання трудових ресурсів*. У багатьох адміністративних районах сільськогосподарські підприємства сезонно потребують додаткової робочої сили, незважаючи на те, що в цій галузі матеріального виробництва зосереджено 3,9 млн. осіб, або майже 20% середньорічної чисельності зайнятих у господарстві. Причини такого явища неоднозначні. Насамперед різко погіршилася статеві-вікова структура сільського населення. Низький рівень механізації й електрифікації виробничих процесів зумовлює значну трудомісткість продукції. Недосконалі також форми організації виробництва й оплати праці. Все це зумовлює порівняно високий рівень зайнятості населення в сільському господарстві. Зазначені причини зумовлюють відтік із сіл (особливо віддалених) трудових ресурсів, насамперед молоді та кваліфікованих працівників.

В умовах переходу до ринкової економіки урізноманітнюються форми зайнятості населення. Зростає кількість зайнятих у кооперативах, малих підприємствах. Багато хто займається індивідуальною трудовою діяльністю. У зв'язку з цим дедалі більше загострюються проблеми забезпечення робочою силою суспільного сектора виробництва, особливо будівництва та сільського господарства.

Разом з тим у країні зростає безробіття. Тому потрібно шукати додаткові можливості для розширення сфери зайнятості населення. Оскільки попит на товари та послуги широкого вжитку високий, а можливості його задоволення незначні, створення нових та розширення діючих підприємств можна вважати досить містким джерелом додаткової зайнятості населення.

Аналіз зайнятості населення в Україні показує, що у нас є певні надлишки працездатного населення, насамперед у малих містах. Наявність

їх посилює можливість виникнення безробіття в умовах проведення радикальної економічної реформи.

Безробітними вважаються працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку через відсутність роботи, яка їм підходить, зареєстровані в державній службі зайнятості, справді шукають роботу та здатні приступити до неї.

За даними Державного комітету статистики України, у 2006 році було зареєстровано близько 2000 тис. безробітних, у тому числі у Дніпропетровській області – 91,9 тис. осіб (5,5%), Донецькій – 140,2 (6,2%), Львівській – 102,4 (8,8%), Харківській – 91,6 тис. осіб (6,6%). Найменше безробітних у містах Севастополі – 6,3 (3,4 %) та Києві – 60,6 тис. осіб (4,3%).

Проблема безробіття дедалі загострюється, кількість безробітних постійно зростає. Для того, щоб створити умови для реалізації права громадян на працю й забезпечити соціальний захист тимчасово безробітного населення, на всій території України створено обласні, міські та районні центри зайнятості.

При регулюванні використання трудових ресурсів слід враховувати галузеву потребу в робочій силі і територіальний аспект її формування. Потреба в трудових ресурсах за їх прогнозованою чисельністю на цій території визначає зайнятість трудових ресурсів і потребу в них. Звертають увагу на зайнятість працездатного населення протягом року, особливо в областях, районах і містах, де є сезонні виробництва.

Складають також балансові розрахунки додаткової потреби в робітниках і службовцях та джерелах її забезпечення; потреби колективного господарства у робочій силі та джерелах її забезпечення; залучення молоді до праці й навчання.

Реальна вартість робочої сили та її динаміка складаються під впливом комплексу чинників, взаємодія яких між собою формує дві протилежні тенденції. Перша – це зростання вартості робочої сили внаслідок підвищення інтенсивності праці, об'єктивного розширення потреб працівників у споживчих товарах і послугах, рівня освіти і кваліфікації. У зв'язку з цим збільшуються суспільно необхідні витрати на підвищення професійно-освітнього рівня робочої сили і приведення його у відповідність до вимог оновленої матеріально-технічної бази виробництва. Друга – це зниження вартості робочої сили під впливом зростання продуктивності праці. Враховуючи напрями дії чинників, які визначають динаміку робочої сили, можна дійти висновку, що в економіці України сформувалися тенденції прямо протилежні світовим.

Виділяють н'ять типів регіональних ринків праці в Україні:

- **Перший тип** має чітко окреслені ознаки браку трудових ресурсів як у промисловому, так і в аграрному секторах економіки і, тим самим, формує екстремальні умови відтворення робочої сили. Його утворюють

поліські, подільські та карпатські області з низьким рівнем індустріального розвитку: Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернігівська.

- *Другий тип регіональних ринків* наближається до першого, проте ознаки депресивності та застійності не досить чітко відстежуються. Для нього характерні дещо нижчі темпи падіння обсягів промислового виробництва та більш суттєві зміни в його структурі. До цього типу віднесено ринки праці Вінницької, Київської, Кіровоградської, Львівської, Сумської, Полтавської, Черкаської та Чернівецької областей.
- *Третій тип ринку праці* формують індустріальні області – Дніпропетровська, Донецька та Луганська – з досить високо-мобільною робочою силою та глибоким кризовим станом усієї сфери прикладання праці через її високу залежність від економічного стану галузей видобувної і важкої промисловості.
- *Четвертий тип регіональних ринків праці* охоплює Запорізьку, Харківську області та м. Київ. Характерними для нього є висока мобільність робочої сили, достатні пропозиції щодо працевлаштування населення, місткість ринку праці.
- *П'ятий тип регіональних ринків праці* утворюють причорноморські області – Одеська, Херсонська, Миколаївська та Автономна Республіка Крим з високою орієнтацією працездатного населення на різні форми самостійної зайнятості у різних сферах економіки.

2.4. Науково-технічний потенціал

Сучасний період розвитку України характеризує етап прискореного науково-технічного прогресу. Підйом розвитку національної економіки за рахунок науково-технічного прогресу (НТП) на чергову хвилю зростання базується на суттєвих досягненнях в області мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, використання нових видів енергії, біоніки, ефекту надпровідників, освоєння космічного простору. В багатьох країнах світу найбільш активним елементом відтворювального процесу є нарощування темпів НТП. У розвинених країнах світу пріоритетним напрямом економічного розвитку виступають наукоємні галузі.

Для України важливим елементом досягнення високого виробничого розвитку є реалізація моделі „випереджаючого розвитку” національної економіки. Перехід до неї може відбутися за рахунок підготовки та забезпечення технологічного „прориву”, гуманізації основних факторів виробництва, масштабної інтелектуалізації людського потенціалу, прискорення НТП через призму формування нових знань, багаторазове посилення застосування новітніх інформаційних та телекомунікаційних технологій.

Науковий потенціал – це сукупність ресурсів і можливостей сфери науки будь-якої системи (колективу, галузі, міста тощо), яка дає змогу за наявних форм організації та управління ефективно вирішувати господарські завдання. Складовими наукового потенціалу є кадри, кошти, матеріально-технічна база, інформаційне забезпечення. Поняття «науковий потенціал» можна застосовувати щодо будь-якої сукупності наукових організацій (об'єднань у галузях господарства, міністерствах, відомствах), а також галузевих наукових організацій, розташованих на відповідній території. Тому можна говорити про науковий потенціал держави, оскільки вона об'єднує наукові організації різного підпорядкування.

Відсутність дієвого механізму впровадження технологій і технологічних рішень, скорочення кадрового потенціалу у вітчизняній науці – основні перепони на шляху зростання реальної економіки. Україну характеризує зростання віку наукових працівників, особливо з науковим ступенем, що свідчить про нарощування «вимивання умів» – вплив талановитих та працездатних наукових працівників за межі країни. Тенденції деградації НТП в Україні у найближчі роки можуть набути незворотного характеру. В цих умовах в Україні за роки становлення держави практично відсутній приріст організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи.

Основна маса організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи в Україні, зосереджена в економічно розвинутих регіонах – м. Київ (27% усіх організацій на початок 2005 р.), Харківській (15,1), Донецькій, Дніпропетровській, Львівській та Одеській областях (6,8 – 4,8%). Характерно, що майже в усіх регіонах кількість організацій дещо збільшилась порівняно з 1991 р., тоді як чисельність працюючих скоротилася майже вдвічі. Це призвело до появи невеликих і порівняно малопотужних наукових колективів. З 1995 р. починається поступове відновлення наукового потенціалу країни – значно зросла кількість досліджень теоретико-прикладного характеру.

У період економічної кризи в Україні в першій половині 90-х років ХХ століття найсерйозніші руйнування відбулися в науково-технічному потенціалі країни, що є головним джерелом сучасного економічного зростання. Обсяг науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок скоротився більше ніж у 10 разів, що спричинило різке зниження конкурентоспроможності національної економіки і втрату значної частини потенціалу економічного зростання. Спад ВВП і зростання структурних та цінових диспропорцій у виробництві товарів і послуг відбувалися на фоні гальмуючого впливу скорочення обсягів упровадження вітчизняних науково-технічних розробок і розвитку інноваційних процесів.

Важливою складовою наукового потенціалу, від якої значною мірою залежить успішність виконання науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР), є матеріально-технічна база організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи – основні фонди, що знаходяться в їх розпорядженні. Вартість основних фондів організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи, перевищує 6,6 млрд. грн., близько 36,5% їх припадає на м. Київ.

Спостерігаються надзвичайно низькі темпи оновлення наукового парку. Більшість машин і устаткування, які знаходяться в користуванні організацій, що виконують НДДКР України, перебувають в експлуатації 11-20 років (11,6% всієї кількості) або й понад 20 років (26,2%).

В Україні в розрахунку на одну організацію, яка виконує наукові та науково-технічні роботи, припадає в середньому 29 розробок.

В цілому спостерігається тенденція до зменшення числа поданих заявок у Держпатент України при одночасному збільшенні ролі патентних відомств зарубіжних країн. Натомість кількість отриманих документів в обох випадках зменшується – найбільші наукові центри України (м. Київ, Харківська, Донецька, Дніпропетровська, Одеська, Львівська області). Однак, у перерахунку на тисячу вчених та інженерів найвищі показники були характерні переважно для західноукраїнських регіонів.

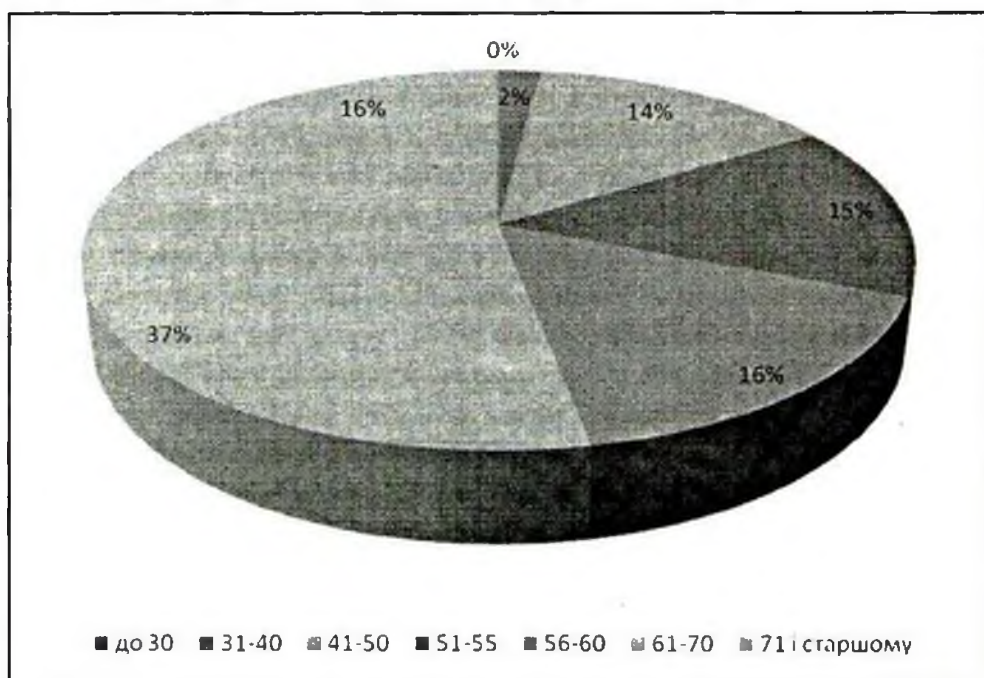

Рис. 2.4.1. Розподіл фахівців вищої кваліфікації за віком (доктори наук)

В останні роки в Україні спостерігається стійка тенденція до скорочення асигнувань на науку – нині відповідно до законодавства України питома вага асигнувань на НДДКР має бути не більше 2,7% ВВП. У

2002-2003 рр. частка витрат на науку в Зведеному бюджеті України скоротилася до 0,36-0,22%, що за абсолютними показниками поступається не тільки розвинутим країнам, а й країнам, що розвиваються. Середній вік працівників у сфері НДР загалом у 2005-2006 рр. перевищував 49 років, докторів наук – 61 рік, а кандидатів наук наближався до 53 років (рис. 2.4.1, 2.4.2).

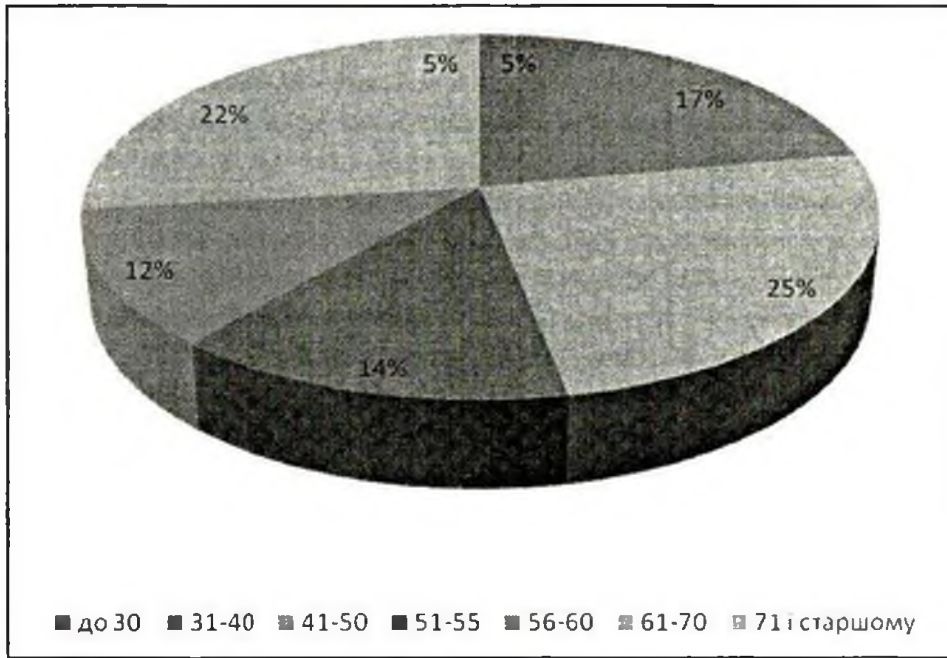

Рис. 2.4.2. Розподіл фахівців вищої кваліфікації за віком (кандидати наук)

Чим більше уваги приділяється державою створенню науково-технічного потенціалу, тим більше коштів на НДДКР витрачають великі компанії. На сьогодні фінансування науки в Україні майже в повному обсязі здійснюється з державного бюджету, комерційні структури фактично не асигнують свої кошти, що позбавляє країну важливого джерела заощадження і нарощування науково-технічного потенціалу.

У 2002-2003 рр. дещо активізувалася інноваційна діяльність промислових підприємств України. З початку 2003 р. інноваційною діяльністю в промисловості займалося 9,8% загальної кількості підприємств. Серед підприємств, що займалися нововведеннями, майже 80% здійснювали продуктивні інновації, 35,2% виконували інновації, спрямовані на створення і впровадження нових або значно вдосконалених виробничих процесів. На ринок України було поставлено 4,3 тис. найменувань нової продукції, а також використано 768 нових технологічних процесів, із яких 332 – маловідходні та ресурсозберігаючі. Майже кожне п'яте підприємство купувало і впроваджувало нові засоби механізації й автоматизації виробництва, кожне тринадцяте – нові технології.

У цілому економічна криза в Україні призвела до зниження науково-технологічного потенціалу: через застарілі технології у виробництві; низький рівень впровадження НДДКР для підвищення якості продукції; надзвичайно низьку частку бюджетного фінансування НДДКР, науки, освіти, охорони здоров'я; значне відставання темпів НДДКР від країн – світових економічних лідерів; загрозу перетворення країни на „технологічний смітник”, „відпливу умів” за кордон; забруднення навколишнього середовища, руйнування екосистеми.

Поза сумнівом, інноваційна модель розвитку є найбільш ефективною в сучасному світі. За інноваційного розвитку реальної економіки використання нових знань, реалізація конкретних переваг, які полягають в НТП, та людського капіталу країни, забезпечують зростання обсягу виробництва, підвищення якості продукту, зміцнення її конкурентоспроможності.

Найбільш узагальнюючими показниками розвитку інноваційної діяльності країни є показники впровадження інновацій на промислових підприємствах. В цілому в 1998-2000 рр. інновації здійснювали лише 18,4% загальної кількості промислових підприємств України (більша частина з них розміщувалась у промислово розвинутих регіонах – Донецькій, Харківській, Львівській, Луганській, Дніпропетровській, Вінницькій та Київській областях і у м. Київ).

Наведемо деякі узагальнюючі показники щодо впровадження інновацій на вітчизняних підприємствах впродовж останніх семи років.

Таблиця 2.4.1.

Впровадження інновацій на промислових підприємствах України у 2000-2007 рр.

Рік	Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, %	Впроваджено нових технологічних процесів, процесів	у т.ч. маловідходні, ресурсозберігаючі	Освоєно виробництво нових видів продукції,* найменувань	з них нові види техніки	Питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової, %
2000	14,8	1403	430	15323	631	
2001	14,3	1421	469	19484	610	6,8
2002	14,6	1142	430	22847	520	7,0
2003	11,5	1482	606	7416	710	5,6
2004	10,0	1727	645	3978	769	5,8
2005	8,2	1808	690	3152	657	6,5
2006	10,0	1145	424	2408	786	6,7
2007	11,5	1419	634	2526	881	6,7

* з 2003 року інноваційних видів продукції

Таблиця 2.4.2.

Інноваційна активність вітчизняних підприємств у 2000-2007 рр.

Рік	Питома вага підприємств, що займалися інноваціями	Загальна сума витрат	У тому числі за напрямками						
			дослідження і розробки ¹	у тому числі		придбання нових технологій	підготовка виробництва для впровадження інновацій ³	придбання машин та обладнання пов'язані з упровадженням інновацій ⁴	інші витрати
				внутрішні НДР	зовнішні НДР				
	%	млн. грн.							
2000	18,0	1760,1	266,2	X	X	72,8	163,9	1074,5	182,7
2001	16,5	1979,4	171,4	X	X	125,0	183,8	1249,4	249,8
2002	18,0	3018,3	270,1	X	X	149,7	325,2	1865,6	407,7
2003	15,1	3059,8	312,9	X	X	95,9	527,3	1873,7	250,0
2004	13,7	4534,6	445,3	X	X	143,5	808,5	2717,5	419,8
2005	11,9	5751,6	612,3	X	X	243,4	991,7	3149,6	754,6
2006	11,2	6160,0	992,9	X	X	159,5	954,7	3489,2	563,7
2007	14,2	10850,9	986,5	793,6	192,9	328,4	X	7471,1	2064,9

¹ з 2007 року сума внутрішніх та зовнішніх НДР;

² з 2007 року придбання інших зовнішніх знань;

³ з 2007 року показник віднесено до інших витрат

⁴ з 2007 року придбання машин обладнання та програмного забезпечення

Упровадження нововведень на підприємствах, які реалізують інноваційну стратегію власного розвитку, надало змогу їм оновити продукцію, підвищити її технічний рівень та конкурентоспроможність, збільшити обсяги виробництва і розширити ринки реалізації, знизити матеріало- та енергомісткість продукції (рис. 2.4.3).

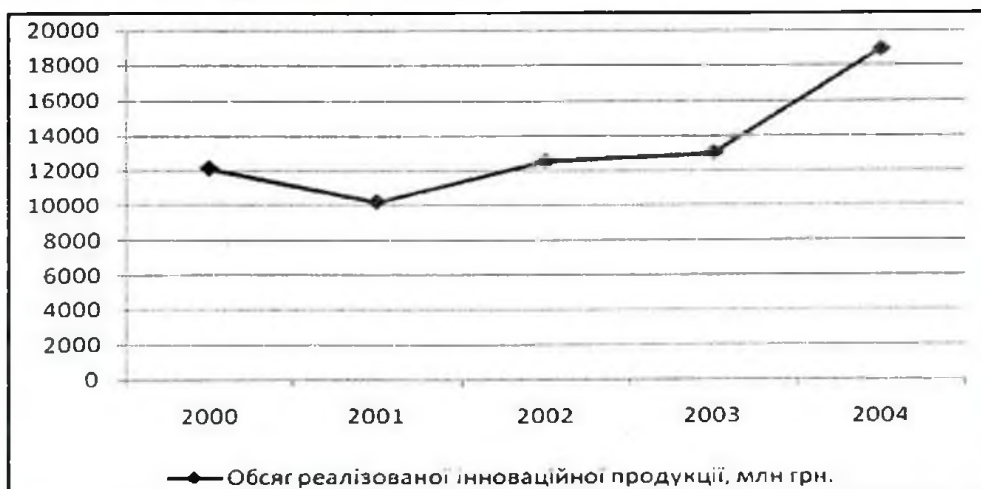

Рис. 2.4.3. Динаміка обсягів реалізованої інноваційної продукції в Україні

Інноваційні процеси конкретизуються на просторовому рівні у вигляді нових форм виробництва: регіонів високого науково-технічного розвитку, технополісів, технопарків, бізнес-інкубаторів. Дві перші форми найвищого рівня організації та ефективності інноваційної діяльності в Україні, на жаль, ще не сформувалися.

Під *технологічним парком* розуміють науково-виробничий комплекс, до якого входять дослідний центр і компактна виробнича зона, що прилягає до нього, де на орендних чи інших умовах розташовані малі наукоємні фірми, які виконують завдання зі створення та впровадження нових розробок, виготовлення сучасного обладнання та приладів. На початок 2005 року в Україні було зареєстровано вісім технопарків, з яких працювало 4.

Під *бізнес-інкубатором* розуміють інноваційну структуру, головним завданням якої є створення локального сприятливого для діяльності малих ризикових фірм підприємницького середовища. В Україні налічується близько 50 бізнес-інкубаторів. Вони, як правило, виникають при реалізації програм зарубіжної технічної допомоги Україні або як реакція на власні потреби підприємницьких виробничих мереж.

Таким чином, пріоритетні напрями розвитку підприємницького сектора в Україні полягають у залученні передового світового досвіду в розбудові нових видів відносин та форм організації в його середовищі та підприємницьких виробничих мереж різного роду.

Загалом розвиток інноваційної діяльності в Україні вирізняється слабкою мірою розвитку – понад 80% промислових підприємств не виконували жодної інноваційної роботи. На його заваді стоять незначна увага держави до реалізації інноваційної стратегії розвитку її регіонів, брак коштів, дуже низька інвестиційна привабливість більшості промислових об'єктів, особливо для іноземних інвесторів.

Основні фактори сучасного зростання реальної економіки України залишаються екстенсивними. Економічне зростання 2002-2004 років не пов'язане з підвищенням конкурентоспроможності через поліпшення технологічного рівня. Воно обумовлене прискоренням темпів зростання українського експорту через сприятливу кон'юнктуру зовнішнього ринку.

Активне пожвавлення в економіці, тривалі тенденції зростання обсягів виробництва, капіталовкладень в основний капітал, інші здобутки останніх років у реальній економіці України не призвели до формування основ інноваційної моделі розвитку. Інноваційні процеси в нашій країні пов'язані з використанням науково-технічних надбань минулих років, що пов'язано з відсутністю інвестиційного підкріплення їх розвитку. В 2006 році на 17,8% знизилась частка підприємств, які впроваджували інновації.

Недостатньо ефективно функціонував Державний банк реконструкції і розвитку – основи дієздатної системи довгострокового інвестиційного кредитування суб'єктів економіки. Не розбудовано інноваційну інфраструктуру, передбачену Законом „Про інноваційну діяльність” – спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань інноваційної політики та спеціалізованих небанківських інноваційних фінансово-кредитних установ у регіонах. Основними факторами зниження науково-технічного потенціалу України, яке відбулося за останній час, стали переважання застарілих технологій виробництва, низький рівень впровадження НДДКР з підвищення якості продукції, низький рівень державного фінансування НДДКР, зниження рівня людського розвитку (освіти, охорони здоров'я, соціальної активності, психологічних настроїв), значне відставання темпів НДДКР у реальній економіці від країн – світових економічних лідерів та ін.

2.5. Інформаційний потенціал

Інформацію завжди вважали важливою, невід'ємною складовою життя людини. Проте до середини ХХ ст. ця категорія не була об'єктом пильної громадської уваги та аналізу з точки зору її впливу на особистість і державу. Лише із входженням суспільства до нової соціальної стадії розвитку, коли економічне лідерство почало свідомо ототожнюватися з наукоємною продукцією, глибокими знаннями, вмінням швидко нарощувати професійний потенціал завдяки умілому опрацюванню інформаційних матеріалів, сформувалося принципово нове ставлення людства до інформації. З того часу її стали визнавати стратегічним ресурсом, що стоїть в одному ряду з природними, фінансовими, трудовими та іншими ресурсами розвитку суспільства і держави.

Інформація перебуває у постійному русі та розвитку, лишаючись основою всіх світових подій та явищ. Залежно від рівня розвитку суспільства, інформація має специфічні форми прояву, по-різному впливає на процеси соціально-економічної розбудови як кожної окремої країни, так і всього світового господарства. Нині, коли людство переживає процеси повсюдного впровадження інформаційних та телекомунікаційних технологій, коли знання набувають рушійної сили в економічному розвитку, коли майже всі країни світу перейшли на шлях ринкової економіки, інформація набуває свого нового значення, перетворюючись на економічну категорію.

Інформація – це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються в суспільстві, призначені для передачі в процесі комунікації; зміст повідомлення; абстрактне поняття, що свідчить про застосування інформаційного підходу (теорії інформації або

теорії комунікації) для аналізу того чи іншого явища об'єктивної реальності.

Обґрунтовуючи тезу про інформацію як складову національної економіки, виходять, як правило, з таких аргументів:

- продукування інформації як такої – це вже самостійна виробнича галузь, тобто вид економічної діяльності;
- інформація нині є невід'ємним фактором будь-якого виробництва, одним із фундаментальних ресурсів кожної економічної системи;
- інформація вже давно стала товаром (інколи всього один біт інформації може коштувати мільярди доларів. Інформаційний товар є досить специфічним, оскільки, з одного боку, лежить в основі створення інформаційного продукту або інформаційної послуги і виступає як матеріальний товар, а з іншого – набуває товарної форми, тобто визначається не вартістю, а монопольною ціною через рівновагу попиту й рівня платоспроможності покупця);
- інформація – це елемент ринкового механізму, який поряд з ціною та корисністю впливає на визначення оптимального стану національної економіки та її рівноваги;
- інформація в сучасних умовах стає одним з найважливіших факторів у конкурентній боротьбі.

Однією із складових економічного потенціалу національної економіки є інформаційний потенціал, який займає особливе місце в економічному розвитку національної економіки та її інтеграції у світове господарство.

Інформаційний потенціал – наявні обсяги інформаційних ресурсів, інформаційної техніки і технологій та інших засобів і можливостей створювати, збирати, накопичувати, обробляти та використовувати різноманітні форми інформації для задоволення інформаційних потреб суспільства.

До **національного інформаційного ресурсу** відноситься уся належна Україні інформація, включаючи окремі документи і масиви документів, незалежно від змісту, форми, часу і місця їх створення, форми власності, а також кінцеві результати інтелектуальної, творчої діяльності, зафіксовані на будь-яких носіях інформації, доступні для використання особою, суспільством і державою через засоби масової інформації та телекомунікації, архіви, бібліотеки, музеї, фонди, банки даних, публічні виступи, художньо-виконавську діяльність тощо.

Інформаційний ресурс має ряд особливостей, які відрізняють його від традиційних ресурсів, зокрема:

- інформація впливає на ефективність виробництва без фізичного збільшення традиційних ресурсів;
- інформація діє на суб'єктивний фактор виробництва – людину, його характер, особливості;

- інформація прискорює процес виробництва, за рахунок зменшення періодів виробництва та обертання.

Таким чином, можна вести мову про те, що саме інформаційний ресурс здатен значно підвищити ефективність національної економіки, без будь-якого помітного збільшення обсягів використання інших ресурсів (праці, землі та капіталу).

Інформаційний ресурс діє у рамках *національного інформаційного простору України*, що становлять собою сукупність суб'єктів, відносин та продуктів інформаційної діяльності, які функціонують у рамках єдиного правового поля для задоволення інформаційних потреб особи, суспільства і держави засобами преси, телебачення, радіомовлення, книговидання та аудіовізуальної продукції на магнітних носіях, а також документних фондів бібліотек, архівів, музеїв.

Матеріальною основою інформаційного потенціалу виступає виробництво та використання відповідного технічного забезпечення.

Сучасний етап розвитку людства характеризується поступовою, але стійкою глобалізацією й інтернаціоналізацією, прискореними темпами розвитку всіх економічних процесів. Якщо промисловим технологіям знадобилося більше двох третин ХХ ст., щоб досягти нинішніх висот, то за останні 20 років інформаційні технології розвивалися прискореними темпами. За деякими оцінками, обсяг ринку інформаційних технологій і систем кожні п'ять років збільшується удвічі, при щорічному темпі у 10-12%. Це дає змогу створювати значну кількість нових робочих місць, збільшувати обсяги внутрішнього національного продукту.

Інформаційні технології – це сукупність методів, виробничих процесів та програмно-технічних засобів, які забезпечують збір, зберігання, обробку, передачу й використання інформації, або, іншими словами, це підсилювачі інтелектуальних можливостей людей і машин, основа розвитку продуктивних сил. Причому всі ці дії спрямовано на зниження трудомісткості процесів використання інформаційних ресурсів, підвищення їхньої надійності та оперативності.

За допомогою телекомунікацій та використання інформаційних технологій, які дають змогу практично миттєво підключатися до будь-яких електронних масивів даних, отримувати інформацію й використовувати її для аналізу, прогнозування, прийняття управлінських рішень у сфері бізнесу, комерції, маркетингу тощо.

В останні десятиріччя відчувається величезний попит на інформацію, а значить, і на комунікації, що зумовлюється діловими зв'язками, обмінами, глобалізацією конкуренції тощо. Цей попит викликаний і підтримуваний значними змінами в самих інформаційних і комунікаційних технологіях, в основі яких лежать три основні сили:

- розширене використання комп'ютерної техніки;

- зниження ціни на передачу інформації;
- поєднання комп'ютерної техніки і телекомунікаційного обладнання.

Швидкість зміни в інформаційних і комунікаційних технологіях, особливо в останні роки, значно зросла. Це спричинило появу нових товарів і послуг: стільникових телефонів, супутникового телебачення, Інтернету з сервісом "світової павутини" (це територіально розподілена гіпертекстова система Інтернет, є сервісом, призначеним для доступу до інформації, організованої за допомогою гіпертекстових зв'язків. Залежно від контексту і змісту інформація може подаватися у вигляді тексту, графіки, звуку, відео чи в будь-якій іншій формі) тощо.

У 2006 р. у світі було зафіксовано майже 1 млрд. користувачів Інтернет (15,7% населення Землі, зростання за п'ять років відбулося у 1,8 раза). Україна за цією статистикою мала 5,3 млн. користувачів (11,4% населення країни, зростання за п'ять років становило 25,4 раза), знаходячись по частці користувачів у загальній чисельності населення європейських країн попереду Молдови (10,6%), Боснії (4,9) та Албанії (2,4%). В Європі найбільша частка Інтернет-користувачів була зареєстрована серед населення Ірландії (78%), Норвегії (68%) та Швейцарії (66%).

Зміни також трансформують методи виробництва та дозволяють значно пришвидшити його процес. Інформаційні і комунікаційні технології, зумовлені розвитком наукових знань, в свою чергу, стають важливим елементом, що прискорює розвиток останніх.

Сучасний етап розвитку національної економіки передбачає впровадження в усі організаційно-управлінські та виробничо-економічні процеси новітніх інформаційних технологій, сучасних машин, механізмів, знарядь праці, використання величезних обсягів інформації і, відповідно, наявність нових та широких знань. Це визначає інформацію та процеси роботи з нею як основний чинник отримання економічних переваг, оскільки вже не потрібно доводити той факт, що країна, яка має високий рівень інформатизації більш самостійна у визначенні своїх свобод, стратегії й тактики розвитку, більш вільна у своїх діях на шляху інтеграції у світове господарство та утвердження свого позитивного іміджу на світовому ринку.

Інформаційний потенціал слід розглядати у поєднанні з технічним потенціалом (потенціалом засобів праці) та технологічним потенціалом.

Інформаційний потенціал в Україні в останнє десятиліття зазнав суттєвих змін. Однією з кардинальних тенденцій сучасного розвитку світової економіки є зростання рівня пріоритетності інформаційних продуктів і послуг порівняно з суто матеріальним виробництвом. За прогнозами дослідників, у перспективі до 90% працездатного населення буде пов'язано з виробництвом і виробничо-технологічним використанням інформаційних продуктів і послуг.

2.6. Виробничий потенціал

Спроможність галузей господарства країни виробляти товари та послуги для населення та виробництва називають *виробничим потенціалом*. В Україні провідною складовою економічного потенціалу є фізичний капітал та рівень розвитку основних виробничих фондів. Дія цих основних факторів з групи виробничих ресурсів економіки конкретизуються через використання основних фондів використання вільних виробничих потужностей, підвищення норм прибутку, запровадження енергозберігаючих технологій, посилення конкурентоспроможності своєї продукції, розвитку підприємництва, малого і середнього бізнесу, виробничої інфраструктури, інформатизації, виробництва, розвитку ТНК, реструктуризації виробництва під впливом змін попиту, ефективності використання природних ресурсів.

Стан основного капіталу в Україні погіршується. Виробничі ресурси характеризує висока міра зносу, вивільнення виробничих потужностей, висока собівартість продукції, матеріало-, енергоємність, фондомісткість виробництва. На підприємствах України фіксується гостра нестача кваліфікованих менеджерів середньої та вищої ланок. Виробництво в Україні переважно низькотехнологічне, збиткове. Неподоланими залишаються такі негативні явища в економіці, як нецільове використання амортизаційного фонду, вимивання обігових коштів, високий рівень неплатежів, незбалансованість економічної системи, наявність диспропорцій в основних економічних балансах. Обсяг виробничих потужностей у промисловості складає близько 85% від обсягу 1990 р. Середній вік устаткування – 16-18 років і вдвічі перевищує відповідний показник у розвинутих країнах. Вибуття застарілих виробничих потужностей набуває обвального характеру, що багаторазово перевищує введення нових. Спад виробництва у високотехнологічних галузях що орієнтувались переважно на держзамовлення, виявився набагато більшим середнього у промисловості. При цьому парадоксально, що темпи спаду зростали відповідно до підвищення технічного рівня галузі. Рівень цих виробництв скоротився більше ніж у 5 разів, що значно перевищує загальний масштаб економічного спаду. В цих умовах постало складне завдання суспільного розвитку – закладання підвалин нової сучасної економіки. За умови, якщо цього не буде досягнуто, соціальних загострень, викликаних стихійним скороченням виробничого потенціалу галузей промисловості, викликаного вибуттям основних виробничих фондів, не уникнути.

За часів становлення української держави наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. рівень продуктивності праці в окремих галузях економіки знизився майже на 20%. На стільки ж підвищилась енергоємність виробництва. Україну на сучасному етапі розвитку характеризує технологічне

відставання від розвинутих країн. Без належного переорієнтування економіки на розвиток високих технологій у виробництві існує значна загроза для країни опинитися на периферії світового розвитку серед країн, які характеризує глибока стагнація.

Найбільшим виробничим потенціалом серед сфер-складових господарського комплексу в Україні характеризується промисловість, що орієнтується як на внутрішній, так і на зовнішній ринки. У промисловості створюється майже половина національного доходу країни. Вона характеризується складною, розвинутою галузевою структурою, представлена потужним паливно-енергетичним і металургійним комплексом, сучасним багатогалузевим машинобудуванням, хімічною і нафтохімічною промисловістю, виробництвом будівельних матеріалів, легкою, харчовою галузями тощо.

Міжгалузевий регіональний комплекс визначають як сформоване територіальне поєднання взаємопов'язаних галузей і виробництв в економічних районах, вузлах, центрах, завдяки якому може бути забезпечений максимальний господарський ефект при найменших витратах. Досягнення таких результатів можливе при найбільш раціональному підборі взаємопов'язаних галузей, підприємств і виробництв, забезпеченні економічно ефективних пропорцій їх розвитку, оптимальних розмірів підприємств з урахуванням загальнодержавних інтересів та відповідно до місцевих природних і економіко-географічних умов.

Визначальним у виділенні міжгалузевих комплексів на регіональному рівні є *відтворювальний підхід*. Він поєднує цільову спрямованість і технологічну послідовність переробки сировинних матеріалів. Характерними для нього є відтворювана цілісність міжгалузевих комплексів на всіх стадіях (виробництво, розподіл, обмін, споживання) та об'єднання підприємств і організацій виробничої та невиробничої сфер господарства.

Найбільш розвиненими міжгалузевими комплексами України є – паливно-енергетичний, машинобудівний, металургійний, хімічний, агропромисловий.

Галузева структура економіки України є вкрай недосконалою. Найбільш розвиненими в країні є види економічної діяльності, які належать до первинного та вторинного секторів економіки. Дуже важливо найближчим часом наростити виробництво продукції машинобудівного, хімічного, агропромислового міжгалузевих комплексів.

Паливно-енергетичний комплекс України розвивається в умовах різкого дефіциту видобутку власного палива – на початок XXI століття паливні ресурси країни забезпечують лише 30-40% її потреб. Отже, постачання нафти і природного газу з інших країн відіграє визначну роль для економіки України.

Напружений паливно-енергетичний баланс вимагає якісних змін у споживанні енергії і палива. Особливо важливим є зменшення витрат

палива й енергії на виробництво продукції; підвищення якості палива, яке споживається; підвищення питомої ваги споживання енергії, яка отримується в процесі використання нетрадиційних джерел енергії (геотермальної, сонячної, вітрової та ін.). Особливо значним виробництвом палива та енергії в Україні виділяються Донецький, Придніпровський, Карпатський економічні райони.

Виняткове значення машинобудування пов'язане із забезпеченням ним знаряддями праці усіх ланок виробництва.

Загалом машинобудування розміщене досить рівномірно по території України. На цьому фоні особливо виділяються вісім великих машинобудівних міст: Харків, Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Одеса, Львів, Донецьк, Луганськ. На основі дії законів територіальної спеціалізації та комплексного розвитку в Україні сформувалося сім машинобудівних районів:

1. *Харківський* (центр – Харків) спеціалізується на енергетичному, транспортному, тракторному і сільськогосподарському машинобудуванні та випуску електротехніки і приладів;

2. *Придніпровський* (Дніпропетровськ) – виробництві металургійного устаткування, верстатів, транспортних, енергетичних, електротехнічних і сільськогосподарських машин;

3. *Донецький* (Донецьк) – спеціалізується на виробництві машин і устаткування для вуглевидобутку і чорної металургії, транспортних засобів;

4. *Центральноукраїнський* (Київ) – спеціалізується на випуску верстатів, устаткування для хімічної і будівельної індустрії, транспортних засобів, електротехнічних машин, приладів, ЕОМ;

5. *Подільський* (Вінниця) – спеціалізується на сільськогосподарському і електротехнічному машинобудуванні, верстато- і приладобудуванні;

6. *Західноукраїнський* (Львів) – спеціалізується на приладобудуванні, виробництві верстатів, підйомно-транспортних машин, автобусів, вантажних несучих конвеєрів, вантажно-пасажирських автомобілів, сільськогосподарських машин;

7. *Південний* (Одеса) – спеціалізується на випуску суден, верстатів, сільськогосподарських машин, кранів, приладів.

Україна є провідною металургійною державою світу і має чималі експортні можливості. Подальший розвиток металургійного комплексу потребує поліпшення якості металопродуктів, забезпечення їх конкурентоспроможності на світовому ринку. Динаміка виробництва прокату чорної металургії представлена на рис. 2.6.1.

Виробництво чорних металів зосереджено переважно на підприємствах повного циклу, що розміщені в чотирьох районах — у Придніпров'ї (Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя), Криворіжжі (Кривий Ріг), Донбасі (Донецьк, Макіївка, Комунарськ, Костянтинівка, Краматорськ), Приазов'ї (Маріуполь). Найбільшими металургійними

комбінатами є «Криворіжсталь», «Азовсталь» (Маріуполь), «Запоріжсталь», Донецький і Макіївський.

Хімічна промисловість допомагає замінювати дорогу й дефіцитну сировину дешевою та поширеною, комплексно її використовувати, утилізувати виробничі відходи тієї самої сировини. Найбільшого розвитку і територіального зосередження хімічна промисловість набула в Донбасі, Придніпров'ї та Прикарпатті.

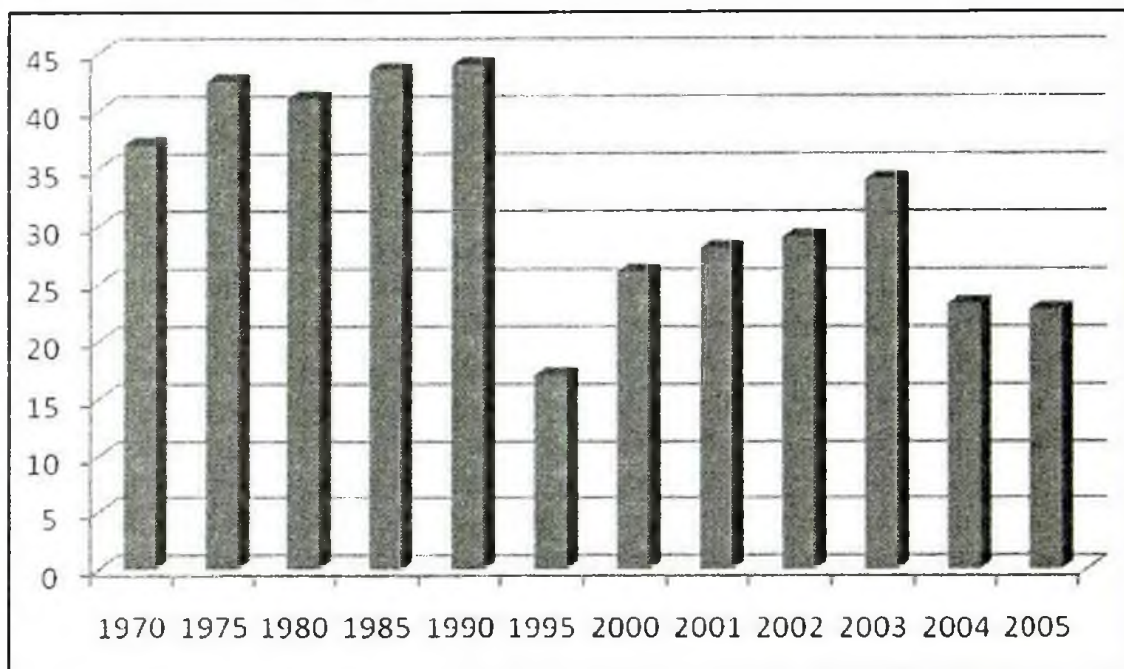

Рис. 2.6.1. Виробництво прокату чорних металів, млн.т

Використання різноманітної сировини територіально майже не обмежує хімічну промисловість. Вона характеризується значно більшою свободою розміщення підприємств, ніж інші галузі, маючи можливості маневрувати у виборі ефективного виду сировини для певного виробництва.

Агропромисловий комплекс України покликаний забезпечити продовольчу безпеку країни та має значне експортне значення. Втім, унікальний агроресурсний потенціал країни – найродючіші ґрунти світу, сприятливі для розвитку сільського господарства кліматичні умови, рівнинний рельєф та ін. – використовується не повною мірою.

В Україні сформувалося три інтегральні агропромислові зони – Поліська, Лісостепова і Степова. В межах Поліської агропромислової зони виробляють понад 90% виробництва льону-довгунця, понад 40% картоплі, 20-25% молока і м'яса в Україні. Тут в основному розвиваються молокопереробні, м'ясопереробні, плодоовочево-консервні, картопляно-спиртові, льонопереробні спеціалізовані комплекси.

У Лісостеповій агропромисловій зоні виробляють майже 70% цукрових буряків, 39% зерна, 46% картоплі. Це найбільш інтенсивна сільськогосподарська зона – на одиницю площі ріллі припадає найбільший обсяг виробництва сільськогосподарської продукції. На основі зональної спеціалізації сільського господарства функціонують цукробурякові, плодово-овочево-консервні, зернові, картопляно-спиртові, молочно- і м'ясопереробні комплекси.

Степова агропромислова зона характеризується найбільшою розораністю земель, із яких понад 90% становлять чорноземи. Степ дає близько 48% виробництва зерна, 100% рису, 81% соняшнику, 96% винограду. Тут найбільше значення мають плодовоовочево-консервні, олійно-жирові, виноградарсько-переробні, ефіроолійні, молоко- і м'ясопереробні комплекси.

На територіях, прилеглих до великих міст та міських агломерацій, сформувалися приміські агропромислові зони. В їх межах агровиробництво зорієнтоване на задоволення потреб міста в малотранспортабельній продукції щоденного вжитку (молоко, овочі, яйця, птиця тощо).

Україна є значним виробником сільськогосподарської продукції. Розбудова розвиненого за світовим стандартами, конкурентоспроможного сільського господарства залишається одним з найважливіших завдань України. На відміну від промислового виробництва на початку XXI століття не вдалося досягнути нарощування частки продукції сільського господарства у загальній структурі господарства.

Потенційно основна причина відставання у розвитку одного з провідних видів економічної діяльності пов'язана з незавершеністю реформи на селі – насамперед відсутністю розвиненого ринку землі.

В основі розвитку регіону, ефективності виробничої діяльності лежить стан виробничої інфраструктури в його межах; її розвиток є одним з головних індикаторів господарського розвитку регіону. Без значних інвестицій та постійної уваги державних структур виробнича інфраструктура стає гальмом суспільного росту території. Тому вона є провідним аспектом регіональної політики держави.

Під *виробничою інфраструктурою* слід розуміти сукупність галузей, тобто організаційно відокремлених об'єктів, які забезпечують нормальний хід суспільного виробництва через надання послуг з обміну результатами діяльності між підприємствами матеріального виробництва. Зокрема, до інфраструктури належать підприємства і організації електро-, тепло- і газопостачання, транспортні різних видів, матеріально-технічного постачання і збуту продукції, інформаційного та ділового обслуговування тощо.

Ефективний розвиток господарського комплексу регіону можливий тоді, коли високому рівню концентрації і спеціалізації основного виробництва відповідає такий самий рівень концентрації і спеціалізації підрозділів, які забезпечують загальні умови господарської діяльності.

Особливе місце у складі виробничої інфраструктури займає енергетична інфраструктура. Вона є невід'ємною частиною господарського комплексу територій усіх таксономічних рангів і включає в себе комплекс об'єктів і споруд електро-, тепло-, газопостачання, а також підприємства і організації, що виконують сукупність робіт енергоінфраструктурного профілю: проектні, будівельні, монтажні та ін.

До транспортної системи належать: транспортні засоби; шляхи і споруди, що входять до галузевих видів транспорту; засоби технічного забезпечення функціональної готовності транспортної техніки; будівництво і забезпечення експлуатаційної готовності транспортної техніки, транспортних шляхів і споруд; система управління транспортними процесами і галузями транспортного комплексу.

Продукція транспорту не може нагромаджуватись, а ефективність його розвитку залежить від формування вантажо- й пасажиропотоків. Внаслідок цього відбувається взаємодія розміщення транспорту й продуктивних сил. Транспортно-географічне положення зумовлює розміщення окремих галузей виробництва.

Транспортні витрати враховуються в загальних витратах виробництва двічі: 1) на стадії процесу виробництва, коли транспорт доправляє необхідні види сировини, палива, матеріалів, а транспортні витрати входять у витрати виробництва; 2) на стадії процесу обороту — доставка готової продукції споживачам.

В Україні найбільш розвиненими є залізничний та водний транспорт (рис. 2.6.2).

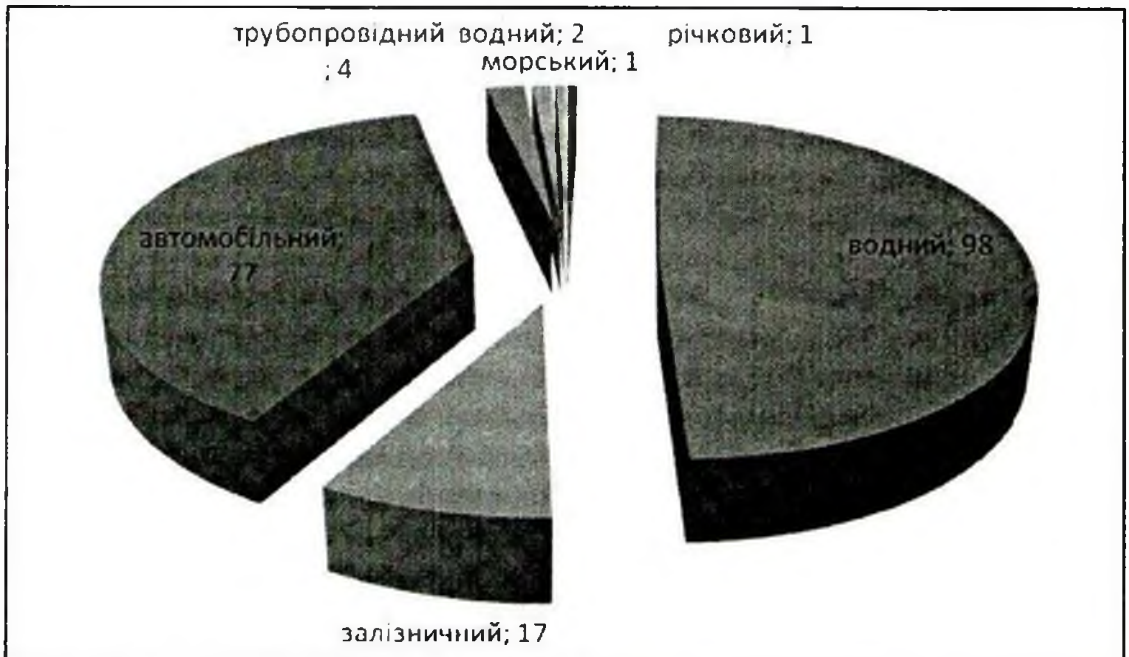

Рис. 2.6.2. Питома вага окремих видів транспорту в перевезенні вантажів, %

Суспільна криза в Україні на зламі XX-XXI століть призвела і до зниження її виробничого потенціалу.

Процес реформування економіки, її матеріально-технічної бази здійснювався в цей період практично без чітко розробленої стратегії досягнення сталого економічного розвитку. Процес реформування виробничих відносин здійснювався без належної оцінки природних ресурсів, перспектив створення ринкових відносин в умовах розбалансованості економіки, обвального дефіциту в усіх його формах і проявах. Ситуацію загострювали недостатня продуманість заходів з реформування економіки, застосування сумнівної ефективності «шокової терапії». Сучасні форми господарювання в країні та її регіонах знайшли своє впровадження насамперед у сфері обігу коштів та інформації, але було дуже незначним у виробничій сфері.

Назріла гостра необхідність розробки такої державної політики, яка б, насамперед, поставила вирішення комплексу економічних, організаційних і технічних проблем з відродження і розвитку виробничого потенціалу як матеріально-технічної бази економіки країни. В основу такої політики доцільно покласти концепцію науково-технічного інноваційного шляху розвитку всього економічного потенціалу України.

2.7. Зовнішньоекономічний потенціал

Територіальний поділ праці — об'єктивний процес виробничої спеціалізації економічних районів чи країн і посилення міжрайонної або міждержавної кооперації, обміну спеціалізованою продукцією та послугами. Просторовий суспільний поділ праці взагалі зумовлений економічними, соціальними, природними, національно-історичними особливостями різних територій та їх географічним положенням.

Розрізняють дві форми територіального поділу праці: *міжрайонний* — у межах однієї країни і *міжнародний* — між країнами. Відповідно до чинних законів міжнародного ринку країни спеціалізуються на тому виробництві, національні вартості продукту якого нижчі за інтернаціональні. Відтак під *міжнародним поділом праці* розуміють процес взаємобумовленої спеціалізації окремих країн на виробництві певних товарів для продажу на світовому ринку, що сприяє створенню системи багатосторонніх зв'язків між країнами.

У міжнаціональному поділі праці існують певні суперечності. Це, насамперед, надмірна спеціалізація країни на виробництві кількох видів продукції, оскільки це ставить її господарство у залежність від коливань кон'юнктури світового ринку, а також збіднює його галузеву структуру. Окремі держави обирають галузі спеціалізації, які вони вважають вигідними. Справді, деякі галузі, що використовують дешеву природну

сировину, дають країні значні прибутки, хоча часто засновані на важкій фізичній праці й слабо пов'язані з іншими галузями економіки. Інша справа галузі обробної промисловості, в т.ч. машинобудування. Вони тісно переплітаються з іншими галузями економіки країни, оскільки ґрунтуються на розвиненому господарстві і є потужним фактором розвитку всього господарства.

Поступове входження України у світовий економічний простір виявляється в розширенні її економічних, політичних, торгових, фінансово-кредитних, господарських і технологічних зв'язків з іншими країнами світу. За їх допомогою господарство України становить єдину господарську систему, яка розвивається на основі суспільного поділу праці.

Займаючи територію менше 1 % земної кулі, Україна має 5 % природних ресурсів світу. Зокрема, її запаси марганцю становлять 80 % його запасів у Європі. Проте вона не може повністю задовольнити свої потреби за рахунок власних ресурсів. Україна й надалі імпортуватиме нафту та горючий газ, ліс і лісоматеріали, бавовну, деякі кольорові метали, вовну та іншу продукцію.

У системі міжнародного поділу праці Україна спеціалізується на виробництві машин (літаки, судна, ракетно-космічна техніка, танкобудування), продукції чорної металургії (залізна й марганцева руди, прокат), продукції АПК, особливо харчової (цукор, борошно, олія, м'ясо, молоко, овочеві консерви, кондитерські вироби), виробництві хімікатів, цементу.

Україна має висококваліфікований науково-технічний і технологічний потенціали в літакобудуванні. Серед семи розвинених країн світу вона має повний цикл проектування й виробництва літаків. За останні роки випущено три принципово нові моделі літаків – «Ан-70», «Ан-140» та «Ан-32», що вважаються перспективними моделями ХХІ ст.

Великі можливості для виходу на міжнародний економічний простір має вітчизняна ракетно-космічна галузь. Вже нині реалізуються міжнародні програми ракетно-космічного комплексу морського базування «Морський старт» і «Глобалстар», де застосовуватимуться українські ракети-носії «Дніпро», «Зеніт» і «Циклон». Здійснюється низка інших міжнародних проєктів.

Дев'ять суднобудівних заводів України спроможні виконувати замовлення на будівництво сучасних суден (транспортних, рибпромислових), суден технічного флоту, військових кораблів, а також забезпечити весь комплекс послуг з їх ремонту.

Реалізуються проєкти розвитку танкобудування. Україна входить до п'ятірки країн світу із замкненим циклом виробництва цієї складної і високотехнологічної продукції. За своїми технічними характеристиками українські танки не лише не поступаються передовим світовим аналогам, а й за багатьма параметрами перевищують їх.

Високотехнологічні конкурентоспроможні виробництва є і в інших галузях машинобудування, зокрема, в приладобудуванні, виробництві енергетичного устаткування та важкому машинобудуванні, в окремих галузях чорної та кольорової металургії.

Значними є потенційні можливості України у виході на світовий ринок з продукцією АПК, зокрема на ринок зерна, цукру, олії.

Зовнішньоекономічна політика України щодо експорту зерна має враховувати шалену конкуренцію на світовому ринку зерна і можливий у зв'язку з цим усілякий опір з боку інших країн-експортерів цієї продукції. Це пов'язано з обмеженою місткістю світового ринку продовольчого й фуражного зерна – близько 185 млн. т. Із загального обсягу експорту пшениці 75% припадає на Аргентину, Австралію, Канаду і США та країни ЄС, у т.ч. на Францію, а на США – 64% всього експорту зерна кукурудзи. Серйозними конкурентами України на ринку зерна з постсоціалістичних країн є Угорщина, Казахстан, Польща.

Незважаючи на спад виробництва сільськогосподарської продукції, у т.ч. й зерна, Україна вже нині вступила в конкурентну боротьбу за її збут на світовому ринку. З урахуванням нинішньої економічної ситуації правомірно ставити завдання щодо експорту 8-10 млн. т зерна і домагатись такої квоти в разі вступу до Світової організації торгівлі (СОТ).

Основними імпортерами зерна нині є 20 держав світу. Найбільш вірогідними партнерами України на ринку зерна будуть Грузія, Азербайджан, Узбекистан, Туркменистан, з якими варто укласти довготермінові угоди. Не виключається також налагодження цього ринку з іншими країнами, передусім Африки.

За висновками німецької консультативної групи при уряді України, щорічно від експорту зерна держава могла б мати майже \$ 4 млрд.

Щодо світового ринку цукру варто зазначити, що за останні роки основні його виробники збільшили обсяги виробництва і стабілізували його на досить високому рівні. Найбільше у світі цукру виробляють Індія та Бразилія (разом майже 25%). Стрімко нарощується його виробництво в Австралії та Мексиці. На високому рівні стабілізувалося виробництво його в США (6-7 млн. т), Китаї (6 млн. т), Франції та Німеччині (відповідно 4,5 і 4 млн. т). Внаслідок цього Україна змістилася за обсягом виробництва цукру на 11-те місце серед найбільших його виробників.

Експорт цукру у світі за останні роки збільшився на 11,6%, у країнах ЄС – на 27,2%, колишнього СРСР — на 9,6%. На Європейському континенті серйозними конкурентами України на ринку цукру є Франція та Німеччина. Виробництво цукру в них є досить конкурентоспроможним, і свій інтерес до цього ринку в країнах колишнього СРСР, особливо Росії, вони виявляють досить активно. На Європейський ринок цукор надходить також з держав Карибського й Тихоокеанського басейнів (АКТ). Так,

згідно з Ломейською конвенцією – угодою між ЄС та країнами АКТ, квота поставок цукру цієї групи держав в ЄС нині становить 1,3 млн. т за рік.

Зовнішньоекономічна політика України щодо її місця на зовнішньому ринку цукру має ґрунтуватись на тому, що на цьому ринку йде жорсткий перерозподіл сфер впливу. Тому Україні треба повернути втрачені позиції на ринку країн СНД, насамперед Росії. Потреба російського ринку в імпорті цукру, навіть за умови виконання федеральної цільової програми «Цукор», становитиме близько 3,5 млн. т.

На Україну припадає понад 7% світового виробництва соняшнику та понад 6% картоплі.

У світовому масштабі Україна виділяється також науково-технічним потенціалом високої кваліфікації. Вона має визнані у світі власні наукові школи та унікальні технологічні розробки нових матеріалів, біотехнологій, в галузі електрозварювання, радіоелектроніки, фізики низьких температур, ядерної фізики, інформатики, телекомунікацій та зв'язку, здатних забезпечити розвиток високотехнологічного виробництва на рівні найвищих світових стандартів.

Відтак порівняно високий економічний, науково-технічний, мінерально-сировинний, земельноресурсний і трудовий потенціали, надзвичайно вигідне економіко-географічне та геополітичне положення в центрі Європи створюють об'єктивні умови для забезпечення взаємовигідного міжнародного поділу праці, спеціалізації, кооперування та інтеграції її у світовий економічний простір.

Міжнародна економічна інтеграція розпочалася із створення Спільного ринку в Європі, що пізніше трансформувалася у Європейський Союз (ЄС), і нині здійснюється в країнах Північної Америки, країнах Тихоокеанського регіону під егідою Японії. Основні напрями інтеграційних процесів зводяться до створення умов для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили.

Україна, як і інші нові держави Східної Європи, прагне приєднатися до Європейського Союзу, маючи для цього всі підстави.

Вже встановлено відносини з такими впливовими міжнародними економічними організаціями, як Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк. Із Світовою організацією торгівлі Україна веде офіційні переговори щодо повноправного членства в ній.

Співробітництво України з міжнародними фінансовими організаціями, зокрема з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком і Європейським банком реконструкції та розвитку, ЄС, з окремими країнами-донорами, допомогло запровадити програми фінансової стабілізації і залучити в економіку країни пільгові кредити. Співпраця із переліченими організаціями і країнами стала для України принципово новою формою фінансово-економічних відносин, яка вимагала створення відповідної

нормативно-правової бази, запровадження жорсткої дисципліни щодо виконання зобов'язань, визначених укладеними міжнародними договорами.

З моменту вступу в 1992 р. України до Світового банку нашою державою було укладено з ним угоди про надання позик для втілення 17 проектів на суму понад \$ 2,5 млрд. Крім того, за період з 1993 по 2000 р. в Україні здійснювалася реалізація 12 інвестиційних проектів, у рамках яких Світовий банк надав позики на суму понад \$ 800 млн.

Важливу роль у розвитку української економіки відіграє Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР). Головним напрямом співпраці з цією установою було сприяння розвитку приватного сектора, зокрема шляхом залучення фінансових ресурсів до підприємств малого і середнього бізнесу, до розвитку приватної банківської справи, інфраструктури, насамперед енергетичної і телекомунікаційної. Так, за допомогою кредитної лінії щодо підтримання малого та середнього бізнесу Світовий банк через українські комерційні банки надав підприємствам малого бізнесу кредити на суму \$ 121 млн. ЄБРР бере також участь у підготовці до приватизації значної кількості підприємств у сфері енергетики й телекомунікацій. Зокрема, для передприватизаційної підготовки «Укртелекому» Світовим банком було виділено 100 млн. євро. Ще одним пріоритетом співпраці з ЄБРР для України стало технологічне оновлення теплоенергетики, підвищення ефективності захисту довкілля на ТЕС. У країні реалізуються проекти модернізації Старобешівської ТЕС та фінансування Української енергозберігаючої сервісної компанії, яка виступає координатором проектів енергозбереження.

За попередні роки Україна уклала угоди щодо фінансового та кредитного співробітництва з такими провідними країнами світу, як Німеччина, Франція, Італія, Іспанія, США, Японія та Швейцарія. За цей період було оформлено кредитів на суму понад \$ 2,5 млрд. і фактично освоєно позичальниками майже 2,2 млрд. Основними напрямками, за якими спрямовувались ці кредити, стали агропромисловий комплекс, охорона здоров'я і медична промисловість, металургія, транспорт, легка промисловість, енергетика, машинобудування, хімічна промисловість.

У сучасних умовах зовнішньоекономічні зв'язки стають могутнім засобом прискорення науково-технічного розвитку та інтенсифікації економіки, оскільки оволодіти найновішими досягненнями науки й техніки без інтенсивного обміну результатами наукових досліджень, різноманітними товарами й послугами означає нераціонально використовувати власні ресурси, втрачати час і темпи розвитку.

Формування і розвиток ринкової економіки в Україні диктують необхідність встановити більш тісні взаємовигідні зв'язки з іншими державами, активно включатися в процеси міжнародної економічної інтеграції. Сьогодні Україна ще слабо інтегрована у світогосподарські структури, і

таке становище треба докорінно змінити, щоб зайняти гідне місце у світовому економічному просторі серед розвинених країн, знайти свій напрям ефективної інтеграції, який би якнайкраще відповідав національним інтересам і враховував наявні ресурси, економічно-географічне положення і потенційні можливості.

Економічні зв'язки між країнами здійснюються переважно завдяки торгівлі й інвестиційній діяльності. Зовнішня торгівля та прямі іноземні інвестиції позитивно впливають на економічне зростання, що, в свою чергу, сприяє поліпшенню якості товарів і збільшенню експорту. Вихід України на світові ринки як рівноправного партнера є можливим лише за умови її вступу у Світову організацію торгівлі, але для цього вона повинна зробити певні кроки, спрямовані на поступову реалізацію вимог цієї організації, дотримання кодексів і конвенцій, які мають визначати національні правила та норми регулювання зовнішньоекономічної діяльності, зокрема торгівлі.

Аналіз зовнішньої торгівлі України за групами товарів показав, що основну позицію займали чорні метали, водночас знизилася частка продажу високотехнологічних товарів – машин, устаткування, транспортних засобів. Така орієнтованість експорту на продукцію з низьким ступенем обробки ставить Україну в залежність від коливань попиту на ринках країн-імпортерів, від їхніх тарифних і нетарифних заходів щодо українського експорту.

Зовнішня торгівля України зорієнтована переважно на країни СНД в імпорті та інші країни світу – в експорті, причому основна частка торгівлі України припадає на РФ і становить близько 25% експорту і 45% загального імпорту товарів. Така орієнтація значно зменшує конкурентні можливості економіки України й погіршує її загальну інтеграційну позицію.

Тенденції торгівлі ЄС з країнами СНД різко відрізняються від становища у торгівлі з країнами Центральної та Східної Європи. Торговельні відносини між ними спочатку будувалися на підставі Угоди 1989 р. про торгівлю і співробітництво між ЄЕС і СРСР. Тепер на зміну їй прийшли індивідуальні угоди про партнерство і співпрацю, які ЄС уклав з Україною, Росією, Білоруссю, Молдовою, Казахстаном, Вірменією, Азербайджаном і Грузією. Угоди регулюють широке коло політичних, економічних і торговельних відносин між сторонами. У сфері торгівлі вони будуються на принципах взаємного надання непріоритетного (непільгового) режиму найбільшого сприяння. Угоди покликані стимулювати торгівлю, інвестиції та політичні взаємозв'язки, що створить необхідні передумови для розгляду можливості укладання найближчим часом ряду угод про вільну торгівлю. Перші кроки в цьому напрямі уже зроблені: в березні 2003 р. між ЄС і Україною укладено Угоду про доступ товарів і послуг на ринки країн ЄС.

Розвиток відносин з ЄС варто розглядати як один із стратегічних пріоритетів зовнішньоекономічної політики України. Сьогодні Україна має мало спільних економічних інтересів з країнами ЄС, що зумовлено різницею в рівнях їх розвитку, в інституційних структурах тощо. Вступ України до ЄС підвищить її міжнародний авторитет, політичну, соціальну й макроекономічну стабільність. Членство в ЄС дасть змогу ефективніше використовувати переваги міжнародної кооперації та спеціалізації. Це, а також доступ до капіталу і новітніх технологій сприятимуть зростанню в Україні обсягів торгівлі. З огляду на значну місткість європейського ринку, високу платоспроможність населення тощо він є для України дуже перспективним.

Правову основу практичного здійснення зовнішньоекономічної політики формують Закони України «Про зовнішньоекономічну діяльність» (1991 р.), «Про вільні економічні зони» (1992 р.), «Про іноземні інвестиції» (1993 р.). Концепція Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність» ґрунтується на використанні можливостей ринкової економіки, яка поступово утверджується в державі. В законі докладно розроблено механізм регулювання зовнішньоекономічної діяльності, який має забезпечувати прогресивні структурні зрушення в економіці та сприятливі умови залучення її до світового поділу праці із збереженням господарського збалансування та рівноваги внутрішнього ринку України.

В Україні не існує поки що чіткої наукової класифікації форм економічного співробітництва. Найчастіше мають місце такі форми зовнішньоекономічних зв'язків: зовнішня торгівля, спільні підприємства на території України, спільні підприємства за кордоном, іноземні підприємства на території України, міжнародні об'єднання та організації, лізинг, залучення іноземної робочої сили, виробниче кооперування, науково-технічне співробітництво, торгівля ліцензіями і технологією, прибережна та прикордонна торгівля, торгівля транспортними послугами, співробітництво в банківській сфері, іноземний туризм, співробітництво у вільних економічних зонах, інші форми міжнародних зв'язків (асоціації, торгові дома, торги та ін.).

В Україні заборонено: експорт з території України предметів, які становлять національне, історичне або культурне надбання українського народу, що визначається законами України; імпорт або транзит будь-яких товарів, про які заздалегідь відомо, що вони можуть завдати шкоди здоров'ю або становити загрозу життю населення і тваринного світу, або призвести до руйнування навколишнього середовища; експорт та імпорт товарів, які здійснюються: порушенням прав інтелектуальної власності.

Товари, що імпортуються на територію України, підлягають обов'язковій сертифікації на предмет їх відповідності фармакологічним, санітарним, фітосанітарним, ветеринарним та екологічним нормам.

Загальна тривала економічна криза в Україні негативно впливає і на стан зовнішньої торгівлі. Нинішній обсяг експорту не відповідає можливостям вітчизняних товаровиробників і не забезпечує потреб держави у валютних надходженнях, необхідних для стабілізації економіки, зниження рівня інфляції та бюджетних витрат. За даними Державного комітету статистики України, експорт товарів і послуг у 2005 – 2006 р. становив близько \$ 34228,4 млн., що на 5% більше, ніж у 2004 р., а імпорт в Україну – приблизно \$ 36136,3 млн. – на 25% більше, ніж у 2004 р. Росія залишається найбільшим торговим партнером, експорт у цю країну становив \$ 7490 млн., а імпорт удвічі більше (\$ 12842,5 млн.). Мільярдний рубіж Україна пододала і в торгівлі з Німеччиною — експорт у 2005 р. становив \$ 1285 млн. та Польщею – 1010,4 млрд. € перспективи збільшення обсягів експорту після підписання низки угод з країнами Близького Сходу і Китаєм.

Крім того, дуже неефективною є структура експорту – понад 70% його становлять сировина, матеріали, товари народного споживання. Вивозяться також гостродефіцитні ресурси і продаються на світовому ринку майже за демпінговими цінами. Навіть з країнами близького зарубіжжя Україна має від'ємне сальдо балансу на продукцію виробничо-технічного призначення. Від'ємне сальдо в торгівлі з цими країнами зберігається по енергоносіях, прокату кольорових металів, целюлозі, деревині, каучуку, акумуляторах тощо. У світовий економічний простір Україна інтегрується в ролі сировинного придатка. Адже впродовж останніх років експорт продукції машинобудування у загальному балансі становив 10-20%, а рівень експорту такої самої готової продукції у світі – понад 50%.

Зовнішньоекономічна діяльність України, зрозуміло, потребує докорінної перебудови. Насамперед необхідно обмежити обсяг експорту сировини, підвищити в ньому частку продукції обробних галузей, а також удосконалити структуру імпорту.

У товарній структурі вивозу переважають вироби чорної металургії, залізна руда і кокс, продукти харчової промисловості. Промисловий потенціал України достатній для надходження валюти, необхідної для сплати державного зовнішнього боргу, закупівлі найнеобхіднішого імпорту та оплати інших загальнодержавних потреб. Реалізація цього потенціалу можлива за відповідної пропускну здатності транспортної інфраструктури, сприятливої соціально-політичної і правової ситуації та здатності зовнішньоторгових організацій, інших виконавчих структур до реалізації продукції.

Експортно-імпортні операції здійснюються як на валютній основі, так і у формі клірингу – системи безготівкових розрахунків, які ґрунтуються на заліку взаємних вимог і зобов'язань і здійснюються через банки або спеціальні розрахункові палати (перша створена в Лондоні в 1775 р.). Використовуються також бартерні операції, тобто операції безпосереднього обміну товарами. Найбільш поширеним був бартер в Україні в 1992 р.

(майже 50% загального товарообігу). Однак за такого товарообміну Україна втрачала великі кошти через нееквівалентний вартісний обмін продовольчих товарів (зерна, цукру, олії) на паливно-мастильні матеріали.

Основним напрямком зовнішньоекономічної діяльності України є розвиток і поглиблення торгово-економічного співробітництва з державами СНД, країнами Східної Європи, розвиненими країнами світу, особливо з тими, що мають численну українську діаспору. Зовнішньоторгові організації та інші виконавчі структури України повинні не тільки реалізовувати продукцію на традиційних ринках, а й виходити на нові перспективні регіони (Азію, Африку, Латинську Америку та Австралію).

Нині спостерігається певна диверсифікація зовнішньоекономічних зв'язків з акцентом на країни далекого зарубіжжя. Проте зростання експорту у країни далекого зарубіжжя не завжди свідчить про зміцнення позицій на західних ринках продовольства. Це пояснюється тим, що у країнах колишнього СРСР обсяг вивезення продукції скорочувався швидкими темпами, а по деяких видах зростав повільніше, ніж загальний експорт.

В експорті України у країни далекого зарубіжжя переважають сировина і продукти первинної переробки, тоді як країни СНД і Балтії закуповують ширший асортимент харчових продуктів, у т.ч. поглибленої переробки (консерви, ковбаси, борошно, крупи), обсяги вивезення яких до близького зарубіжжя сягають 99% від загального українського експорту.

Нині товарний експорт та імпорт України характеризуються яскраво вираженою асиметрією у бік Російської Федерації. Це означає збереження монопольної залежності від російських ринків збуту, особливо від джерел постачання імпортованих товарів, серед яких домінують енергоносії.

В останні роки простежується негативна тенденція до витіснення України з окремих ринків, насамперед у країнах СНД, де вона посідала ще недавно помітне місце (ринки цукру, м'ясних, молочних продуктів тощо).

Україна – ще молодий суб'єкт зовнішньої торгівлі із зарубіжними країнами, оскільки у складі колишнього СРСР вона мала обмежені можливості для укладання зовнішньоторговельних контрактів та здійснення експортно-імпортованих операцій. Через це в державі не було відповідної інфраструктури.

За час своєї незалежності Україна змогла налагодити зовнішньоторговельні стосунки більш як із 180 країнами світу і створити свої торговельно-економічні місії у 34 державах європейського, азіатського, африканського та американського континентів.

У країни далекого зарубіжжя ми поставляємо залізну і марганцеву руди, чорні метали, устаткування для гірничо-шахтних, будівельних, електротехнічних підприємств, засоби автоматизації, автомобілі, прокатні стани, судна, силові трансформатори, магістральні тепловози, одяг та багато іншої продукції.

В Україну з різних країн світу надходять промислове устаткування, медичне обладнання, різні прилади, хімічні товари, джут, цитрусові, продукція легкої промисловості. Проте для таких товарів, як напої, тютюнові вироби, радіотовари, жувальна гумка і деякі інші, необхідно створювати економічні бар'єри для того, щоб зменшити дефіцит платіжного балансу і підвищити попит на аналогічну вітчизняну продукцію.

Найтісніші економічні зв'язки підтримує Україна з країнами Східної Європи, зокрема з Угорщиною та Польщею. У структурі вивозу в ці країни переважає продукція галузей важкої індустрії: руда, чорні метали, устаткування для гірничо-добувної та металургійної промисловості, тепловози, бульдозери, трансформатори, сільськогосподарські машини тощо. Тривалий час експортується донецьке вугілля (щорічні поставки 3-5 млн. т), що визначається попитом на нього як у колишніх країнах РЕВ, так і в ряді інших держав (Італії, Франції, Єгипті). Об'єктивною причиною попиту на це вугілля на європейському, північно-африканському та близькосхідному ринках є недостатня кількість на Землі антрацитового палива, яке має високу калорійність, а головне – не димить.

Залізну руду Україна вивозить до Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії та ін.; самородну сірку – в Чехію, Словаччину, ФРН, Угорщину, Румунію.

З країн Східної Європи Україна імпортує машини, верстати, комплексне промислове устаткування для хімічної, меблевої і харчової промисловості, прилади, продукцію хімічної промисловості, рухомий залізничний склад, судна, автомашини, побутові електроприлади, медикаменти тощо.

Україна бере участь також в економічному співробітництві з промислово розвиненими країнами світу. Понад 20 країн (Австрія, Голландія, Італія, Норвегія, Франція, Фінляндія, ФРН, Швейцарія, Швеція, США, Канада, Великобританія, Японія та ін.) отримують з України промислову продукцію і промислову сировину: залізну і марганцеву руди, кокс, чавун, прокат чорних металів, графіт, металургійне та гірничо-шахтне устаткування, штучні алмази, велосипеди, металообробні верстати, прилади, автонавантажувачі, а також одяг, олійне насіння, олію тощо.

До Великобританії з України надходять прокат чорних металів, чавун, руди, феросплави, олійне насіння, одяг, продукти неорганічної хімії, а Україні Великобританія постачає різні машини, нафтопродукти, парфуми і продукцію косметики, фармацевтичні вироби.

До ФРН Україна експортує одяг, чорні метали, мідь і вироби з неї, алюміній, котли тощо, а звідти імпортує різні машини та промислове устаткування, прокат чорних металів, хімічну продукцію.

До Франції з України вивозиться одяг, олійне насіння, руди, органічні хімічні сполуки, білкові речовини, а з Франції в Україну – авіаційні та космічні апарати, автобусні двигуни, котли, обладнання та механічні

прилади, фармацевтична продукція. На французьких суднобудівних підприємствах виконуються замовлення Чорноморського пароплавства.

Українські машинобудівники виготовили для США унікальний трансформатор на 500 тис. кіловольтампер, для Фінляндії – комплект устаткування для атомної електростанції. Значно зменшився експорт металобрухту з України в США. Це пов'язано з широким вжиттям антидемпінгових засобів щодо експорту такої продукції з України.

У розвитку зовнішньоторговельних стосунків України і США помітне місце зайняли переговори державної авіакомпанії «Авіалінії України» з транснаціональним консорціумом «Airbus Industrie», а також американським концерном «Boeing» про придбання американських літаків. Компанія «Airbus Industrie» пропонувала поставку літаків типу А-310, А-319, А-340 на вигідних фінансових умовах. «Boeing» готовий поставити літаки В-767, В-737. Подальшій активізації зовнішньої торгівлі України і США сприяє діяльність постійно діючої урядової комісії.

З Китаєм Україна підписала низку міжнародних угод про співробітництво в галузі металургії, енергетики, освоєння космічного простору. Ще багато років наша космічна продукція буде конкурентоспроможною на китайському ринку. Торговельний обіг між Україною і Китаєм у перспективі може становити \$ 2-3 млрд.

Україна бере участь в економічному співробітництві також з країнами, що розвиваються. У наданих за часів СРСР цим країнам кредитах на пільгових умовах з відшкодуванням протягом 10-12 років частка України становила майже \$ 18 млрд. Традиційні товари експорту країн, що розвиваються, бавовна, джут, вовна, арахіс, рис, оливкова олія, натуральний каучук, какао-боби, кава, цитрусові, тютюн та ін. Україна вивозить до цих країн машини та промислове устаткування. Так, вантажні автомобілі Кременчуцького заводу поставляються до Індії, Латинської Америки, Близького Сходу; помпи із Сумського заводу – до Індії, Пакистану, Сирії; машини, устаткування, прилади для африканських, азійських і латиноамериканських країн виготовляють з урахуванням їх роботи в умовах тропічного клімату.

Підписано угоду про постачання нафти і газу з Ірану в Україну. З цією метою створено українсько-ірансько-азербайджанську компанію, яка у майбутньому має збудувати систему трубопроводів через Росію в Україну (по 45% – внески України та Ірану і 10% – Азербайджану). Угода розрахована на 15 років, Україна поставлятиме до Ірану машини і обладнання для гірничо-видобувної та металургійної промисловості, братиме участь у реконструкції металургійних підприємств, доріг та морських портів.

Підписана угода між Україною і Тунісом про співробітництво в галузі іригації, за якою на туніських іригаційних спорудах працюватимуть українські фахівці. Туніс постачатиме Україні фосфорити.

Право на здійснення зовнішньоекономічних операцій надано підприємствам і організаціям усіх форм власності, що сприяло підвищенню активності у зовнішньоекономічній сфері. Зареєстровано більш як 30 тис. учасників зовнішньоекономічних зв'язків.

В економічних зв'язках України із зарубіжними країнами використовується науково-технічне співробітництво (торгівля патентами, ліцензіями, технічним досвідом «ноу-хау» тощо), яке сприяє прискоренню темпів економічного розвитку, втіленню у практику найновіших технічних досягнень, раціональному використанню природних ресурсів, автоматизації і механізації технологічних процесів, скороченню строків будівництва сучасних підприємств, підвищенню ефективності капіталовкладень, розширенню сфери міжнародних відносин. Науково-технічне співробітництво здійснюється у формах:

- матеріальній, тобто через обмін продукцією, насамперед наукомісткою, створеною за найновішими технологіями;
- нематеріальній – у вигляді креслень, формул, обміну інформацією, літературою та ін.;
- послуг фахівців і технічного персоналу в галузі менеджменту, маркетингу, контролю за якістю.

Науково-технічне кооперування між фірмами здійснюється у формі консалтингу (технічного консультування та експертизи проєктів), лізингу (оренди промислового і науково-дослідного устаткування).

У зовнішньоекономічних зв'язках України використовується і така форма економічного співробітництва, як кредити. В сучасних умовах нестабільності економічного розвитку Україна зацікавлена в надходженні іноземних інвестицій в українську економіку. На перспективу Україна зможе надавати цільові кредити в національній валюті зарубіжним державам, підприємствам та іншим споживачам під закупівлю вітчизняної продукції машинобудування. Таке кредитування іноземних споживачів сприятиме зовнішньому конвертуванню української грошової одиниці.

Створення спільних підприємств – одна з форм економічного співробітництва України із зарубіжними державами. Ці підприємства діють самостійно, наділені широкими правами для здійснення експортних та імпорتنих операцій. Спільні підприємства погоджують ціни на спільно вироблену продукцію і укладають відповідні контракти, їх прибуток розподіляється між учасниками пропорційно вкладу в статутний фонд. На території України діє понад 2,5 тис. спільних підприємств. За участю фірм США створено 120, Німеччини – 40, Австрії – 22. Найбільше таких підприємств у місті Києві (204) та Одеській області (143).

Перспективним напрямком розширення зовнішньоекономічних зв'язків є створення спеціальних зон «вільного підприємництва» на території України (в районі Одеси, на Закарпатті та в деяких інших місцях). Такі

зони в Україні з часом сприятимуть прискоренню розвитку її економіки на основі створення умов для залучення іноземного капіталу.

У сучасних умовах Україна має розвивати нову державну стратегію, створювати нову модель торговельно-економічних відносин, в основі яких лежить єдність виробництва, експорту та імпорту в процесі обігу капіталу, розширеного відтворення. Істотну роль має відіграти гнучка система протекціоністських заходів, які б дали змогу вітчизняним підприємствам-експортерам почуватися більш впевнено і захищено.

Важливий вектор зовнішньої політики України пролягає через розвиток співпраці з державами СНД, Балтії і Західної Європи. Нові можливості відкриває перед нашою державою статус непостійного члена Ради Безпеки ООН.

Україна утвердила себе повноправним суб'єктом європейського та світового співтовариства, здобула міжнародні гарантії безпеки, уклала договори про дружбу і співробітництво з усіма сусідніми країнами, стала важливим фактором стабільності на європейському континенті. Вона показала світові приклад ядерного роззброєння, добровільно відмовилася від третього у світі за потужністю ядерного арсеналу. Свою стабільність, передбачуваність і прагнення розвивати добросусідські відносини Україна засвідчила, уклавши Угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом, Договір про дружбу, співробітництво і партнерство з Російською Федерацією, Хартію про особливе партнерство з НАТО та інші, не менш важливі міжнародні договори й угоди.

2.8. Екологічний потенціал

На порозі нового тисячоліття в Україні, як і в усьому світі, проблеми охорони природи були такими ж важливими, як і у XX ст. Природа з частими повенями, надзвичайної сили цунамі, посухами, закликала людей не забувати про неї, не послаблювати уваги й ретельної праці з метою її збереження й захисту. Але індустріальний розвиток та зростаюча урбанізація мали й свій зворотній бік: надмірний наступ на природу, нераціональне використання, часто й виснаження природних ресурсів задля потреб людини та виробництва. Наслідками інтенсивної виробничої діяльності людини стають глобальне потепління клімату, зміни фону радіоактивності, танення льодовиків, зміни співвідношення суші та водоймищ в окремих регіонах планети, зникнення цілого ряду рідкісних видів рослин і тварин. Екологічну кризу можна подолати, тільки сприймаючи її як питання існування життя на Землі, питання існування людської цивілізації. За даними ООН, на початку 90-х років XX ст. в атмосферу щорічно викидалося 150 млн. т двоокису сірки, 50 млн. т окису азоту, 300 млн. т двоокису вуглецю, 700 тис. т фреонів, 100 тис. т ртуті, 500 тис. т свинцю тощо.

Екологічна ситуація в Україні є складною. Три основні чинники вплинули на екологічну ситуацію: аварія на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 р.), невміла меліорація земель, розвиток добувної і перероблюючої промисловості при застарілих технологіях і, пов'язана з цим, надмірна урбанізація багатьох районів (Донбас, Придніпров'я).

Чорнобильська аварія призвела до радіаційного забруднення майже всієї території України. Унаслідок того, що вся радіоактивна хмара пішла на захід, особливо сильнозабрудненим стало майже все Українське Полісся – зона стародавнього заселення, господарського освоєння, специфічної матеріальної і духовної культури. Якщо враховувати, що в попередній період тут була здійснена надмірна осушна меліорація, то, зрозуміло, Полісся майже до Шацьких озер перетворилося на регіон з надзвичайно несприятливою екологічною обстановкою.

На всій території України залежно від ступеня забрудненості повітря, води і землі можна виділити наступні території: екологічного лиха, надзвичайно забруднені, дуже забруднені, забруднені, помірно забруднені і умовно чисті.

Умовно чистих територій залишилося дуже мало. До них належать майже весь північний макросхил Українських Карпат, Шацьке поозір'я, південна Волинь на межі Рівненщини і Тернопільщини, Придніпров'я на межі Черкаської і Полтавської областей, північ Сумщини і Чернігівщини, центральне Поділля і деякі ареали в гірському Криму, всього приблизно 50 тис. км², тобто 8,3% площі України.

Помірно забруднені території заходу України (без Полісся) і майже весь північний схід держави, де забруднені і дуже забруднені території укрплюються в зони дії великих і середніх міст. Помірно забруднені території складають майже 150 тис. км², тобто приблизно 24% площі України. Таким чином, умовно чисті і помірно забруднені ареали складають разом трохи менше третини території країни. Решта двох третини це території забруднені, дуже забруднені, надзвичайно забруднені і зони екологічного лиха.

Дуже забруднені (117 тис. км²) і надзвичайно забруднені (61 тис. км²) території займають також майже третину площі країни (29,5 %). Виділяються чотири великі ареали цього забруднення: Полісся, середнє Придніпров'я, Донбас і Південь (окрім південного заходу Одещини і Запорізького Донецького Приазов'я), а також декілька середніх: Пн. Буковина (без гірської частини), південно-східне Поділля, південна Київщина і Черкащина, центральна Полтава. До малих ареалів цього ступеня забруднення відносяться багато центрів гірничодобувної промисловості по всій Україні.

Нарешті, до території екологічного лиха і екологічної катастрофи, яка складає 7,4 тис. км² (більш за один відсоток площі України), належать, окрім вже названої тридцятикілометрової зони Чорнобильської АЕС, також причорноморські райони інтенсивного зрошування. У останніх забрудненість

вод перевищує нормативну в 5,45, а ґрунтів в 10 і більше разів. Це райони півдня Херсонської області і найбільш північної смуги Криму. Найбільші забруднювачі навколишнього середовища – об'єкти енергетики, в першу чергу ТЕС і ГЕС. Споживаючи велику кількість нафтопродуктів, газу і вугілля, вони викидають в атмосферу мільйони кубічних метрів шкідливих газів аерозолів і сажі, займають сотні гектарів землі шлаком і золою.

Іншим джерелом забруднення природи України є транспорт – автомобільний (2056 тис. т шкідливих речовин у 2005 р.), повітряний, водний, залізничний (95,5 тис. т). У всіх великих містах України частина забруднення повітря від автотранспорту в останній час складає 70-90% загального рівня забруднення.

Шкідливими компонентами навколишнього середовища є також об'єкти, що генерують могутні фізичні поля – електромагнітні, радіаційні, шумові ультразвукові і інфразвукові, теплові, вібраційні (великі радіостанції, теплоцентралі, РЛС, трансформаторні підстанції, ЛЕП, ретрансляційні станції, спеціальні фізичні лабораторії і установки, кібернетичні центри, АЕС).

Сучасний напружений екологічний стан більшості регіонів України (Центральне Полісся, Прикарпаття, Причорномор'я, Крим, Азовське море, Центральне Придніпров'я і Донеччина) є спадком помилкової екологічної політики впродовж останніх років: розвиток територіальних промислових комплексів, енергетики сільського господарства без урахування специфіки природних умов краю, інтересів українського народу, екологічних законів. Підприємства металургії і енергетики щорічно викидають в повітря відповідно 35% і 32% всіх забруднень від стаціонарних джерел, вони є головними забруднювачами повітря України (м. Макіївка, Маріуполь, Харцизьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Дніпродзержинськ та ін.).

Металургійні підприємства оснащені очисними спорудами лише на 30-50%, яке є застарілим або не діє зовсім. У 2005 р. інвестиції в основний капітал на охорону навколишнього середовища становили 1463,3 млн. грн. (81,8% до попереднього року), що значно менше за попередні роки.

Головними джерелами забруднення навколишнього середовища важкими металами, особливо сірчаною і азотною кислотами є завод "Укрцинк" (м. Константинівка), Дніпровський, Микитівський ртутний комбінати.

ТЕС виробляють в Україні понад 45% електроенергії (близько 84,7 млрд. кВт·год.); майже всі вони розміщені в містах і промислових центрах і є найбільшими забруднювачами навколишнього середовища серед всіх об'єктів енергетики. Основними компонентами їх забруднень є тверді частинки палива (зола), сірчаний ангідрид, окисли азоту. Загальна кількість викидів енергетичних об'єктів складає близько 2,3-2,5 млн. т за рік. Залишок електроенергії виробляють ГЕС і АЕС. Найбільші гідроелектростанції

знаходяться на Дніпрі (Київська, Кременчуцька, Дніпродзержинська, Запорізька, Каховська). ГЕС вважаються екологічно найбільш безпечними, але створення каскаду водосховищ на Дніпрі, які затопили близько 7 тис. км² прекрасних родючих заплавних земель і за період свого існування перетворилися на водоймища-накопичувачі відходів і забруднень з оточуючих регіонів, призвело до значних негативних екологічних змін (підтоплення 100 тис. га прибережних земель, багаторазове зниження активності процесів самоочищення Дніпра, "цвітіння" водоймищ, зниження продуктивності рибних господарств тощо).

Дуже негативною з точки зору екології є наявність на території України чотирьох діючих АЕС – Рівненської, Хмельницької, Запорізької і Південно-Української. Зберігається не тільки велика небезпека нових аварій на АЕС, але і додається дуже складна проблема поховання відходів ядерного палива і, в недалекому майбутньому, після відробітку належного ресурсу – поховання і ліквідація самих АЕС – дуже складний, небезпечний і дорогий процес.

Також загрозливою для здоров'я людей і навколишнього середовища України залишається діяльність військово-промислового комплексу. Очисні споруди на військових об'єктах, котельних, пунктах заправки ПММ або взагалі відсутні, або дуже погано забезпечують очищення промислових, побутових стоків. Найбільш небезпечний стан в причорноморських районах, особливо в Криму. Тут на протязі десятків років об'єкти і кораблі Чорноморського флоту забруднювали води Чорного моря (лише в Севастопольській бухті вміст нафтопродуктів перевищує ГДК в 180 разів). Гостро стоять проблеми використання лісів і сільськогосподарських угідь військовими під полігони, стрільбища, мисливські господарства, учбові центри (загальна площа земель перевищує 100 тис. га).

Одним з головних забруднювачів навколишнього середовища є також хімічна промисловість, об'єкти якої викидають в повітря сірчаний ангідрид, окисли азоту, вуглеводні тощо. На території України розташовано майже 1000 хімічних комбінатів. Найбільшу шкоду вони спричиняють в Прикарпатті (Ново-Роздольський сірчаний комбінат, Калуський калійний концерн), на Донбасі, в Одесі, Вінниці, Сумах, Рівно (підприємства об'єднання "Азот"), які забруднюють навколишнє середовище фосгеном, вінілхлоридом, хлористим воднем, фенолом, аміаком – дуже небезпечними токсикантами. Дуже шкодять навколишньому середовищу також хімічні підприємства, які виробляють отрутохімікати (м. Первомайськ, Калуш, Маріуполь, Дніпродзержинськ), синтетичні продукти (підприємства об'єднань "Хімволокно", "Хлорвініл", "Дніпрошина", "Укрнафтохім" та ін.). Погіршує стан також те, що майже всі підприємства хімічної промисловості мають застаріле устаткування, піднімають межі санітарно-захисних зон, не мають ефективних очисних споруд.

Як і інші види промисловості, машинобудівна галузь тяжіє до районів розвитку металургії, сконцентрована в містах і також шкодить їх екологічному стану великими обсягами відходів, забруднень повітря і води. Так, в Дніпропетровську лише одне виробниче об'єднання "Дніпротяжмаш" щорічно скидає в води Дніпра 2365,2 тис. м³ забруднених стічних вод, завод прокатних валків – 250 тис. м³. У Запоріжжі викиди Дніпровського електродного заводу в атмосферу складають 35% загальноміських, причому 80% є канцерогенними речовинами першого класу небезпеки. До речі, понад 50% всіх викидів в атмосферу цього міста дає ПО "Запоріжсталь" (понад 150 тис. т шкідливих речовин щороку).

Електротехнічних заводів в Україні діє понад сотня. Але, не дивлячись на те, що більшість з них (а також приладобудівних і радіоелектронних) побудовані в останні десятиліття, на багатьох з них газо- і водоочищувальні споруди або несправні, або діють неефективно (одеський „Агро агрегат”, миколаївський „Никояд”, чернівецький металообробний, дніпропетровський „Південний машинобудівний” тощо).

Також екологічно небезпечною є цементна промисловість. Більш екологічних проблем вона створює в Донецькій, Дніпропетровській областях, забруднюючи навколишнє середовище пилом, сірчаним ангідридом і окислами азоту. Саме у цій області виробництва на підприємствах найбільш повільно виконуються природоохоронні заходи, тому перевищення вмісту пилу у викидах складає майже 5-10 ГДК, а із забрудненими стічними водами у річки щорічно скидаються сотні тон органічних речовин, солей та інших шкідливих з'єднань.

Великої шкоди рельєфу, земельним ресурсам, ґрунтовим водам наносить розробка кар'єрів будівельних матеріалів (вапняку, піску, граніту, лабрадориту) у Житомирській, Вінницькій, Дніпропетровській Кіровоградській областях.

Екологічні проблеми житлово-комунального господарства – це проблеми населених пунктів, територіальної структури виробництва, структурної пропорційності між галузями, які виробляють товари та надають послуги, виробничої структури та інфраструктурних характеристик. Вагомою причиною їх виникнення є процеси урбанізації у багатьох містах України. Перевантаження територій виробничими об'єктами обумовило зростання концентрації населення і неспроможності об'єктів ЖКГ до його обслуговування. Дались ознаки і наслідки економічної кризи, нестачі фінансових коштів, структурної незбалансованості виробництва.

Невідповідність пропорцій між комунальними і промисловими підприємствами, у яких до того ж відсутні технології очищення стічних вод нового покоління, тобто високого ступеня ефективності, призводить до того, що через систему централізованої каналізації у водойми скидаються промислові стічні води, насичені шкідливими речовинами. Це спричиняє

руйнацію каналізаційних мереж, порушення технологічного регламенту очищення міських стічних вод. Крім цього, висококонцентровані стічні промислові води не видаляються в процесі біологічного очищення, тобто подальше їх використання, наприклад, у сільському господарстві стає неможливим.

Велика кількість населених пунктів не мають централізованих систем каналізації (27 міст та 499 селищ міського типу), майже у 190 міських населених пунктах каналізаційні системи застарілі та неефективні, через що у водойми щоденно скидається 4,9 млн. м³ неочищених і недостатньо очищених стічних вод. Проблему становить велика кількість осадів та мулу, які накопичуються у каналізаційних очисних спорудах і є продуктом міських та промислових стоків. Це стосується старопромислових міст із спеціалізацією на важких галузях.

Значною небезпекою вторинного забруднення природного середовища є відсутність оптимальних пропорцій між концентрацією населення і виробництв та можливостями переробки сміття, продуктів їх виробничої та споживчої діяльності. Структурно-екологічною проблемою ЖКГ залишається нагромадження сміття у фонді міст і селищ, яке переробляється на сміттєспалювальних заводах та знешкоджується на міських звалищах. Сьогодні в Україні функціонує чотири таких заводи та 656 міських звалищ, але більшість з них не відповідають вимогам екології й охорони навколишнього середовища. Так, більше, як на 70% звалищ міського сміття відсутні засоби захисту підземних стічних вод та атмосферного повітря.

Безпосередньою причиною погіршення екологічної ситуації в галузі стало помітне скорочення капітальних вкладень у житлово-комунальне господарство, яке у період 1990-2000 рр. становило майже 75%.

Виникнення екологічних проблем у галузях економіки має ланцюговий характер і впливає на природно-ресурсну сферу.

Окремо слід акцентувати увагу на екологічній ролі транспорту і особливостях транспортних забруднень в Україні. Мережа транспортних шляхів в Україні досить густа, кількість і активність автотранспорту в містах висока, і шкоди навколишньому середовищу він наносить дуже значного. Основними причинами є застарілі конструкції двигунів, характер палива (нафтопродукти, а не газ або інші менш токсичні речовини) і погана організація руху, особливо у великих містах. У відпрацьованих газах, які викидаються нашими автомобілями, виявлено до 280 різних шкідливих речовин.

Залізничний транспорт екологічно чистіше, особливо електричний. Стало проблемою лише сильне забруднення полотна залізниць і самої колії. Екологічні і медичні обстеження виявили, що останнім часом, особливо в теплі періоди року, забруднення колій продуктами життєдіяльності стали причиною захворювань значної кількості пасажирів і працівників залізниць хворобами шлунку і легенів.

Досить відчутної екологічної шкоди наносить Дніпру з його водосховищами, Дунаю, Дністру, а також Чорному і Азовському морям водний транспорт, перш за все – від недотримання правил перевезення і перекачування нафтопродуктів, аварій, змивів, через шумо-вібраційні впливи, створення хвиль, які руйнують береги водосховищ тощо.

Все більшою екологічною проблемою міст України, особливо великих і курортних, є проблема очищення комунальних відходів – побутових і промислових, переробка цих відходів. Останнім часом в Україні активізувалися екзогенні геологічні процеси зрушення, сілі, змиви, ерозія, спровоковані антропогенною діяльністю (будівництвом, добуванням корисних копалин, підтопленням територій). Фахівцями в зонах активної антропогенної діяльності зафіксовано більше 15 тис. ділянок зрушень і 2,5 тис. карстово-суфозійних об'єктів.

У річки Сіверський Донець і Дністер щорічно скидається близько 200 млн. м³ перезабруднених стоків. Крім того, Дністер опинився на грані виснаження через непосильні для нього об'єми водозабору для потреб промисловості і меліорації – стік її зменшився з 6 до 3 млн. м³ на рік.

Дефіцит води в Україні сьогодні складає близько 4 млрд. м³. Практично всі поверхневі, ґрунтові і частково підземні води забруднені промисловими, побутовими, сільськогосподарськими стоками і не відповідають за якістю навіть прийнятим на сьогодні заниженим санітарним нормам.

Понад 800 сіл України нині втратили власні джерела питної води. Особливо гостро ця проблема відчувається на Донбасі, Криворіжжі і Дніпропетровщині.

Водні ресурси характеризує потужне господарське навантаження, яке в цілому значно перевищує екоємність водоресурсних систем України. За розрахунками, загальний індекс навантаження на водні ресурси досяг допустимої межі і складає 0,61. Значно погіршується стан підземних вод, що пов'язано, перш за все, з порушенням природоохоронної діяльності у сільськогосподарському виробництві, необґрунтованим використанням пестицидів і мінеральних добрив, інтоксикацією землі та водних ресурсів, перетворенням органічних добрив на забруднювачів природного середовища.

Особливістю нинішньої ситуації щодо водних ресурсів у державі є також мінералізація і підвищений вміст важких металів у воді, що значною мірою обумовлене існуванням трьох тисяч накопичувачів для очищення стічних вод.

Разом з тим, проблеми водних ресурсів також мають еколого-економічний характер і можуть вирішуватися шляхом ліквідації причин, що їх породжують. До таких слід віднести:

- незбалансовану господарську діяльність;
- структурну незбалансованість між накопиченням відходів виробництва та їх переробкою;

- незбалансованість обсягів водних ресурсів і виробництва, що призводить до їх нераціонального використання;
- штучну зміну режиму водних об'єктів, яка не завжди економічно доцільна;
- наявність високоурбанізованих і високоіндустріальних територій, у структурі яких переважають галузі важкої промисловості (металургія, нафтохімія) — потужних споживачів води, на яких деградаційні процеси переважають процеси самовідновлення і самоочищення водних ресурсів;
- нестачу інвестиційних коштів для оновлення основного капіталу водозабезпечуючого та водоочисного призначення.

За останні 100 років антропогенна діяльність завдала великого збитку тваринному і рослинному світові України. Лише у післявоєнні роки на Донеччині, в Криму зникло близько 40 видів рослин, у Карпатах – 20. У «Червону книгу» України сьогодні занесено більше 800 видів рослин і тварин, яким загрожує вимирання або знищення.

Але, не дивлячись на кризовий стан, екологічні проблеми поступово вирішуються. В Україні діють різні за кількістю і спрямуванням громадські екологічні організації, об'єднання, рухи. Першою національною неурядовою екологічною організацією став “Зелений світ”, зареєстрований 1987 р. завдяки активній підтримці прогресивної інтелігенції – О.Гончара, Ю.Щербака, С.Плачинди та ін. “Зелений світ” організував сотні акцій-демонстрацій, мітингів, пікетів, конференцій, збирання підписів і відіграв значну роль у припиненні роботи ряду екологічно небезпечних об'єктів. Найсильніші організації “Зеленого світу” діють у найбільш забруднених регіонах – на Донеччині, Придніпров'ї, Миколаївщини, Буковині, Тернопільщині, Хмельниччині, в Криму. Зокрема, під впливом акцій “Зеленого світу” було припинено будівництво Чигиринської, Кримської АЕС.

У 1991 р. групою відомих вчених був заснований Національний екологічний центр. Впливовими стали неурядові організації “Всеукраїнська спілка врятування від “Чорнобилів”, комітет порятунку Дніпра та малих рік, Національний екологічний центр “Довкілля”, Кримська асоціація “Екологія і світ”, “Мама-86” (екологічна організація матерів), “Дитина і довкілля”, “Екоправо” (мережа еколого-правових організацій Львова, Києва, Харкова, що здійснюють діяльність у сфері застосування юридичних норм стосовно довкілля) та багато інших.

Однією з найвпливовіших екологічних організацій України є “Грінпіс-Україна”, заснована як національне відділення всесвітньо відомого “Грінпіс-Інтернешнл”, що проводить кампанії із захисту природних ресурсів, за енергозбереження та альтернативну енергетику, проти ввезення на територію України шкідливих речовин. Українська філія Грінпісу звертала увагу громадськості на найгостріші екологічні проблеми, зокрема на безпеку

перетворення України у своєрідний “смітник” для більш розвинених країн Європи, куди звозять для захоронення шкідливі для здоров’я і життя людей речовини.

Значна кількість громадських природоохоронних організацій виникла після чорнобильського лиха, адже люди з біллю й тривогою сприймали екологічні проблеми України й прагнули докласти зусиль до їх розв’язання. Так, у столиці України у 1992 р. виникла міська екологічна організація “Ініціатива матерів Кисва на захист дітей” (скорочено “Мама-86”). Метою цієї організації стало захистити здоров’я дітей від наслідків Чорнобиля, від техногенного навантаження великого індустріального міста, здійснювати екологічне виховання батьків та дітей, надавати допомогу в лікуванні дітей. “Мама-86” здійснює медичну діагностику київських дітей, допомагає медикаментами, сприяє оздоровленню дітей в екологічно чистих регіонах. Згодом міська громадська екологічна організація “Мама-86” здобула статус всеукраїнської, і у 2004 р. вона налічувала 19 регіональних представництв.

У 1994 р. в Україні був створений Міжнародний молодіжний фонд “Чорнобиль”, що засвідчувало про намагання молоді допомогти найшвидшій ліквідації наслідків Чорнобильської аварії на українській землі, про усвідомлення відповідальності за долю планети, забезпечення її екологічного здоров’я, про розв’язання існуючих проблем збереження й охорони довкілля. Ще однією ознакою значного посилення уваги українського суспільства до проблем захисту довкілля стало створення екологічної партії – Партії зелених України (ПЗУ), що була зареєстрована у травні 1991 р. Серед головних положень її партії – формування “екологічно солідарного” суспільства, в якому інтереси людини, груп громадян, кожної нації “гармонійно поєднувались би з вищими біосферними законами природи”.

Таким чином, серед національних пріоритетів Української незалежної держави у 1991 – 2007 роки стояла й екологія. Соціальні та економічні труднощі не повинні заступити загрозу екологічної біди, потребу найшвидшого вилікування болісних ран Чорнобиля на українській землі. Україна робила кроки по здійсненню такої важливої функції суверенної держави, як: охорона навколишнього природного середовища, регулювання еколого-економічної діяльності, гарантування прав своїх громадян на екологічну безпеку. Ефективне вирішення проблем охорони довкілля в Україні нерозривно пов’язане з реструктуризацією економіки, утвердженням демократичних принципів розвитку суспільства, високою екологічною свідомістю людей.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Сформулюйте основні принципи визначення національного багатства в традиційному і розширеному розумінні.

2. Чим характерний процес накопичення національного багатства в Україні на початку ХХІ ст.?
3. Дайте визначення природно-ресурсного потенціалу та розкрийте його класифікацію.
4. Назвіть основні характеристики демографічного потенціалу України.
5. Вкажіть на регіональні відмінності основних показників відтворення населення.
6. Які чинники визначають рівень працересурсного потенціалу регіону?
7. Дайте характеристику типам регіональних ринків праці України.
8. Назвіть сфери діяльності людини, в яких поступ НТП є більш значимим.
9. Дайте оцінку рівня розвитку матеріальної бази організацій, які виконують наукові та науково-технічні розробки в регіонах України.
10. Визначте особливості розвитку інноваційної діяльності в Україні на сучасному етапі її розвитку.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. **Економічний потенціал – це:**
  - a. маса вироблених у країні протягом року предметів споживання та наданих населенню послуг;
  - b. величина накопичених в країні матеріальних і нематеріальних цінностей, створених для виробництва і споживання;
  - c. здатність суспільства виробляти товари і послуги та забезпечувати розширене відтворення з метою задоволення потреб населення, поліпшення якості життя її громадян.
2. **Національне багатство – це:**
  - a. величина накопичених в країні матеріальних і нематеріальних цінностей, створених для виробництва і споживання;
  - b. здатність суспільства виробляти товари і послуги та забезпечувати розширене відтворення з метою задоволення потреб населення, поліпшення якості життя її громадян;
  - c. сукупна вартість товарів та послуг, які вироблені галуззю, групою виробників або економікою в цілому.
3. **Сума природжених здібностей, загальної і спеціальної освіти, придбаного професійного досвіду, знань, творчого потенціалу, морально-психологічного і фізичного здоров'я, що забезпечують можливість приносити дохід – це:**
  - a. підприємницька здібність;
  - b. людський капітал;
  - c. здібність до праці.
4. **Природні ресурси – це:**

- a. сукупність природних ресурсів і природних умов, які знаходяться в певних географічних межах, що забезпечують задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих та естетичних потреб людини і суспільства;
  - b. все те, що людина використовує для забезпечення свого існування;
  - c. всі ті елементи, властивості або результати функціонування природних систем, які використовуються або можуть бути використані в майбутньому для одержання сировини, палива, енергії, продовольства тощо;
  - d. всі відповіді правильні.
- 5. Природні умови – це:**
- a. все те, що людина використовує для забезпечення свого існування;
  - b. тіла й сили природи, які мають істотне значення для життя і діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності людей;
  - c. величина накопичених в країні матеріальних і нематеріальних цінностей, створених для виробництва і споживання.
- 6. На які ресурси поділяється природно-ресурсний потенціал країни? Назвіть ще чотири:**
- a. земельні;
  - b. мінерально-сировинні;
  - c. _____;
  - d. _____;
  - e. _____;
  - f. _____.
- 7. Природний приріст населення – це:**
- a. різниця між кількістю народжених та тих, хто помер у певний період часу;
  - b. різниця між кількістю тих, хто прибув до країни, та тих, хто вибув з неї в певний період часу;
  - c. сума кількості померлих та тих, хто вибув з країни за певний період часу.
- 8. Спроможність галузей господарства країни виробляти товари та послуги для населення та виробництва називають:**
- a. виробничим потенціалом;
  - b. природно-ресурсним потенціалом;
  - c. інвестиційним потенціалом.
- 9. Науково-технічне співробітництво здійснюється у формах:**
- a. матеріальній;
  - b. нематеріальній;
  - c. менеджменту;
  - d. маркетингу;
  - e. _____.

10. До основних проблем водних ресурсів належать:

- a. незбалансована господарська діяльність;
- b. структурна незбалансованість між накопиченням відходів виробництва та їх переробкою;
- c. незбалансованість обсягів водних ресурсів і виробництва, що призводить до їх нераціонального використання;
- d. нестача інвестиційних коштів для оновлення основного капіталу водо-забезпечуючого та водоочисного призначення;
- e. _____.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Статистичний щорічник України за 2005 рік. Державний комітет статистики України. – К.: Консультант, 2006. – 575 с.
2. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Навч. посібник / Є.П. Качан, Т.Є. Царик, Д.В. Ткач та ін. / За ред. Є.П. Качана. – К.: Юридична книга, 2005. – 704 с.
3. Регіональна економіка: Навчальний посібник / За ред. Я.Б. Олійника. – К.: КНТ, Видавець Фурса С.Я., 2007. – 444 с.
4. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка України: Навч. посібник. / За ред. Л.Г. Чершок: – К.: ЦУЛ, 2006. – 728 с.
5. Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні. – К., 2000. – С. 53.
6. Спроби захистити бідних і клімат. // Голос України – 2002. 3 вересня.
7. Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні. – К., 2000. – С. 78.
8. Гарантувати екологічну безпеку планети. Виступ на 19-й сесії Генеральної асамблеї ООН. // Урядовий кур'єр. – 1997, 26 червня. – С. 3-10.
9. І. Салій. Українські міста: питання власності і муніципального управління. – К., 2001. – 415 с.
10. Економіка України. – №1 (458). – 2000. – С. 60.
11. Основні напрями земельної реформи в Україні на 2001-2005 роки. // Урядовий кур'єр. – 12 червня 2001 р. – № 102. – С. 5-6.
12. Білоцерковець В.В., Лященко А.В. Нова економіка: сутність та генеза. – Дніпропетровськ: Січ, 2007. – 221 с.
13. Економіка й організація інноваційної діяльності: Підручник: / О.І. Волков, М.П. Денисенко, А.П. Гречан та ін.; За ред. проф. О.І. Волкова, проф. М.П. Денисенка. – К.: Професіонал, 2004. – С. 668-737.
14. Економічна енциклопедія: У 3-х т. / Відп. ред. С.В. Мочерний. Т. 1. – К.: Академія, 2000. – С. 130, 308, 422.
15. Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. – К.: Логос. 2003. – 632 с.
16. <http://www.internetworldstats.com/>

Розділ III. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ І ЙОГО СТРУКТУРА

Основні поняття і терміни

<ul style="list-style-type: none"> • <i>Агропромисловий комплекс;</i> • <i>Будівельний комплекс;</i> • <i>Зв'язок;</i> • <i>Господарський комплекс національної економіки;</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Міжгалузевий комплекс;</i> • <i>Промисловий комплекс;</i> • <i>Ресурси;</i> • <i>Соціальна інфраструктура;</i> • <i>Транспорт.</i>
--	---

3.1. Основи формування господарського комплексу

Економічний розвиток держави обов'язково супроводжується процесами поглиблення суспільного поділу праці і спеціалізації у господарській діяльності. Але будь-яка спеціалізація доцільна та правомірна тільки при наявності координації діяльності і формування зв'язків між різними галузями і виробництвами. Розвиток і певна фіксація таких зв'язків приводить до тісного поєднання суб'єктів господарювання, тобто до створення *господарського комплексу національної економіки*.

До основних факторів формування господарського комплексу національної економіки слід віднести:

- економіко-географічне положення;
- природно-ресурсний потенціал;
- трудові ресурсний потенціал;
- історія розвитку і рівень господарського освоєння території.

Господарський комплекс України виник на основі соціально-економічного розвитку, міжнародного поділу праці та внутрішньодержавних інтеграційних процесів. Для нього є характерним:

- наявність потужної промислової та агропромислової ланки;
- активна участь у міжнародному територіальному поділі праці;
- надмірно високий рівень зосередження промисловості у промислових агломераціях;
- паритетність промислового і агропромислового виробництв в більшості областях;
- екстенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва з недосконалими системами землеробства;
- недостатній розвиток рекреаційного комплексу, що не відповідає значному рекреаційному потенціалу країни;

- наявність розгалуженої транспортної системи, що має міжнародне значення;
- недостатній розвиток ринкової, виробничої, соціальної та екологічної інфраструктури;
- застарілість технологій, зношеність основних виробничих фондів, слабкий розвиток інноваційної складової;
- низька забезпеченість паливно-енергетичними, лісовими, водними ресурсами;
- недостатнє використання потужностей сировинної бази (в т.ч. відходів), зокрема в будівництві.

На рівні галузей економіки можна спостерігати об'єктивно існуючий процес створення *міжгалузевих комплексів*, які виступають в формі пов'язаних у певному відношенні галузей (підгалузей, видів діяльності) окремої території.

Основними чинниками утворення комплексів і їх територіальної організації є певні види ресурсів. Стимулятором розвитку багатьох міжгалузевих комплексів є локальні природні ресурси. Класифікація міжгалузевих регіональних комплексів, що розвиваються на природно-ресурсній базі наведена на рис.3.1.1.

Рис.3.1.1. Чинники утворення міжгалузевих комплексів

Визначають такі основні підходи до виділення міжгалузевих комплексів.

1. **Цільовий підхід.** Міжгалузевий комплекс розглядається як група галузей господарського комплексу або окремих виробництв, які *поєднують спільною метою розвитку*.
2. **Технологічний підхід.** Передбачає групування галузей, які *пов'язані між собою послідовністю переробки і використання загального матеріалу та однаковим призначенням продукції*.
3. **Відтворювальний підхід.** Є визначальним у виділенні міжгалузевих комплексів на регіональному рівні. Він *поєднує цільову спрямованість і технологічну послідовність переробки сировинних матеріалів*. Характерним для нього є відтворювальна цілісність міжгалузевих комплексів на всіх стадіях та об'єднання підприємств і організацій виробничої та невиробничої сфер господарства.

3.2. Промисловий комплекс

Паливно-енергетичний комплекс – це сукупність галузей промислового виробництва, які здійснюють видобуток палива, виробництво електроенергії, їх транспортування та використання. До складу паливно-енергетичного комплексу входять галузі паливної промисловості (вугільна, нафтова, газова, торф'яна, сланцева) та електроенергетика, що включає теплові, гідравлічні, атомні електростанції та електростанції які працюють на нетрадиційних джерелах енергії. В структурі виробництва (видобутку) палива в Україні переважає вугілля. Питома вага вугілля складає майже 60%, тоді як на нафту припадає близько 7%, на природний газ – 25%. Разом з тим у споживанні паливно-енергетичних ресурсів домінуюча роль належить природному газу. Вугільна промисловість України своїм розміщенням орієнтується на запаси вугілля, зосереджені в основному в Донецькому, Львівсько-Волинському та Дніпровському басейнах. В загальних запасах вугілля в Україні найвища питома вага належить Донецькому басейну – 87,0% (близько 100 млрд. т), Львівсько-Волинському та Дніпровському буро-вугільному басейні – відповідно 2,0% (біля 2 млрд. т) та 3,5% (4,1 млрд.т). Крім того, запаси вугілля є на території Харківської і Полтавської областей – 8,7 млрд. т та Закарпатської вугленосної площі – 0,2 млрд. т. Головним завданням розвитку вугільної промисловості є компенсація потужностей, що вибули за рахунок завершення вже початого будівництва і реконструкції ряду шахт.

Нафтова і нафтопереробна промисловість України в своєму розміщенні орієнтується на родовища Передкарпаття – Долинське і Північно-Долинське, Бітків-Бабчинське, Орів-Уличнянське та інші, а також нафтогазоносною провінції на території Полтавської, Сумської та Чернігівської областей, до найбільших з яких належать Гнідинцівське, Лесяківське,

Глинсько-Розбишівське, Рибальське, Качанівське, Новогригорівське та інші. Розробка цих родовищ стала основною базою для розвитку нафто-видобувної промисловості України у повоєнні роки. Зараз основний видобуток нафти припадає на Дніпровсько-Донецький нафтогазоносний регіон – 111 родовищ, запаси 785,4 млрд. м³. Його питома вага у загальному видобутку нафти в країні досягає майже 80%. У Причорноморсько-Кримському нафтогазоносному регіоні балансові видобувні запаси становлять 3% (17 родовищ, запаси 14,3 млрд. м³) від запасів України, тому видобуток нафти практично відсутній. В Україні розміщені і функціонують шість основних нафтопереробних заводів (НПЗ) – Дрогобицький, Кременчуцький, Лисичанський, Надвірнянський, Одеський, Херсонський. У зв'язку з незначним видобутком нафти в Україні обсяги її переробки в значній мірі залежать від масштабів імпорتنих поставок. Найважливішим завданням розвитку нафтопереробної промисловості є забезпечення суттєвого зростання технічного рівня виробництва. В першу чергу слід підвищити глибину переробки нафти до рівня країн, що мають розвинуту нафтопереробку, тобто до 80% від загальних запасів.

Газова промисловість України орієнтується в своєму розміщенні на дев'ять нафтогазоносних областей, об'єднаних у три нафтогазоносні райони: Дніпровсько-Донецький (охоплює Сумську, Полтавську, Харківську, Дніпропетровську, Донецьку, Луганську і Чернігівську області), Карпатський (Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька і Закарпатська області) та Причорноморсько-Кримський (включає Запорізьку і Херсонську області, а також Автономну Республіку Крим). Забезпеченість споживання газу за рахунок власного видобутку в останні роки становить близько 20%. Решта газу імпортується з Росії та Туркменистану. Перспективи розвитку газової промисловості України пов'язані з розширенням геолого-пошукових робіт, збільшенням обсягів пошукового буріння та прискоренням промислового освоєння відкритих родовищ. Поряд з цим слід широко впроваджувати новітні досягнення технологій і техніки, які дозволятимуть підвищити ефективність видобутку ресурсу.

Торфова промисловість, розміщена в основному на Поліссі природно-географічній зоні для поліпшення забезпечення паливом районів місць зосередження цього виду ресурсів зберігає видобуток паливного торфу, однак повністю забезпечити потреби в ньому неможливо через невеликі його запаси. На території України загальні геологічні запаси торфу становлять 2172,6 млн. т, у тому числі 1555,0 млн. т – придатні для виробництва палива, з яких балансові запаси становлять 724,7 млн. т. Враховуючи радіоактивну забрудненість багатьох торф'яних родовищ, запаси паливного торфу є ще більш обмеженими для використання у виробництві.

Функціонування виробничої та обслуговуючої сфер неможливе без використання електричної й теплової енергії. Енергетичною основою

розвитку продуктивних сил на сучасному етапі та в перспективі є і буде електрична енергія. Сучасна електроенергетика є високо механізованою, автоматизованою галуззю промисловості. У вартості електроенергії міститься висока частка матеріальних затрат і незначна частка живої праці.

В Україні експлуатують три типи електростанцій: теплові, гідравлічні та атомні, а також ті, які використовують енергію вітру та Сонця.

Основними регіонами розміщення підприємств з виробництва електроенергії є Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Харківська та Луганська області – на сході, Львівська та Івано-Франківська – на заході, Вінницька та Київська області – в центральній частині України.

Підприємства, які виробляють і передають споживачам теплову енергію, розташовані в усіх великих населених пунктах України.

Металургійний комплекс України представлений підприємствами чорної та кольорової металургії. Металургія є галуззю спеціалізації України в міжнародному територіальному поділі праці. Чорній металургії належить одне з провідних місць в сучасній економіці України. Великий вплив має чорна металургія на розвиток і розміщення машинобудування, хімічної промисловості, енергетики. В металургії значно розвинене комбінування виробництва, на її відходах працюють виробництво будівельних матеріалів, мінеральних добрив тощо. Металургія є потужним фактором формування територіальних промислових комплексів. В місцях розміщення її основних підприємств зосереджується важке машинобудування, коксохімія, виробництво вогнетривких матеріалів, формуються крупні транспортні вузли. Розвитком і розміщенням металургія орієнтується на схід України, де сформувалися унікальні природні умови для розвитку цього комплексу. Тут знаходяться найкрупніші паливно-сировинні бази чорної металургії – Донецький кам'яновугільний, з коксівними марками вугілля, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцеворудний басейни, значні поклади вапняків, доломітів, вогнетривких глин. Залізорудна база чорної металургії України представлена Криворізьким (18,7 млрд.т), Кременчуцьким 4,5 млрд.т), Білозерським (2,5 млрд.т) та Керченським (1,8 млрд.т) басейнами. В Україні із рідкісних металів, які використовуються в чорній металургії як легируючі добавки для надання сталі певних якостей, є родовища титану (у Житомирській області) та хрому. Головні родовища нерудної сировини (вогнетривів, флюсів тощо), яка використовується в металургії, знаходяться на Донбасі і в Автономній Республіці Крим. Нині в Україні нараховується 50 основних підприємств чорної металургії, у складі яких 14 металургійних комбінатів і заводів, 3 феросплавних заводи, 16 коксохімзаводів, 6 трубних заводів, 8 гірничозбагачувальних комбінатів і три заводи металоконструкцій.

Найбільшими металургійними комбінатами України, потужність яких становить 5 млн. т і більше металу за рік, є «Азовсталь», «Запоріжсталь»

та «Криворіжсталь». Головним виробником коксу є Донецький металургійний підрайон. Він дає більше половини всього його випуску в країні. Практично весь металургійний комплекс України зосереджений в Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій областях, де сформувався один з найбільших металургійних районів світу.

На території країни історично сформувалося три металургійних райони. Придніпровський металургійний район розташований вздовж правого і лівого берегів Дніпра – від Кременчука до півдня Дніпропетровської і Запорізької областей. За своїм значенням цей район є найбільшим виробником сталі і прокату. Донецький металургійний район охоплює металургійні підприємства Донецької і Луганської областей. Це основний підрайон по виробництву коксу і чавуну. Приазовський металургійний підрайон включає дві території: місто Маріуполь з його двома металургійними комбінатами – «Азовсталь», а також ім. Ілліча, коксохімзаводом, північну і східну частини Керченського півострова.

Кольорова металургія України розвивається на основі розробки родовищ сировинних ресурсів – алюмінію, магнію, руд титану, цирконію, нікелю, ртуті та інші. Алюмінієва промисловість використовує в якості сировини боксити, запаси котрих на території України незначні. Промислове значення мають родовища Смілянське (Черкаська обл.) і Високопільське (Дніпропетровська обл.). Боксити завозять з Угорщини. Дуже важливою сировиною для виробництва алюмінію є каолін. Його родовища є в багатьох областях України, а видобувається він в основному у Вінницькій, Хмельницькій, Дніпропетровській і Запорізькій областях. Головними родовищами калійно-магнієвих солей в Україні є Стебниківське і Калуське у Прикарпатті та сполук магнію – Сиваське в Криму. Виробництво нікелю орієнтується на найбільші родовища промислового значення, якими є Побузьке і Придніпровське. Найбільші родовища титанових руд знаходяться в Житомирській (Іршанське і Стремигородське) і Дніпропетровській (Самотканське). Поки ще не експлуатуються родовища хромітів в Кіровоградській і Дніпропетровській областях, тому потреба України в хромі задовольняється за рахунок імпорту з Уралу та Казахстану. Руди цирконію в Україні відкриті в Самотканському родовищі титанових руд, вони є також в Приазов'ї. В Україні є значні запаси ртуті. Основне її родовище – Микитівське, яке розташоване в межах м. Горлівки, є також родовище в Закарпатті (Вишкове). Розміщення підприємств кольорової металургії зумовлено переважно двома основними факторами – сировинним та енергетичним. Підприємства, які переробляють руди з незначним вмістом основного металу, тяжіють до джерел сировини (виплавка ртуті, нікелю, рідкісних металів). Енергомісткі виробництва (титано-магнієве, цинкове, алюмінієве) розміщують у місцях дешевої електроенергії, як правило поблизу потужних електростанцій. В розміщенні підприємств кольорової

металургії в Україні виділяється два основних райони. У Донецькому районі знаходяться Микитівський ртутний комбінат, Костянтинівський цинковий завод «Укрцинк», Артемівський завод по обробці кольорових металів, який випускає латунь, латунний і мідний прокат, а також Свердловський завод алюмінієвого прокату. В Придніпровському районі розвиток галузі орієнтується також на потужну енергетичну базу Дніпрогесу, теплових й атомних електростанцій. В Запоріжжі зосереджені титано-магнієвий та алюмінієвий заводи, у Вільногірську – Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат, який працює на титано-цирконієвих рудах Самотканського родовища. У Світловодську, біля Кременчуцької ГЕС діють завод чистих металів і завод твердих сплавів. В Кіровоградській області на базі родовища нікелевої руди діє Побузький нікелевий завод. Виробництво магнію здійснюється також Калуським ВО «Хлорвініл».

Головними напрямками розвитку металургійного комплексу України є підвищення технічного рівня сталеплавильного, прокатного, трубного, і метизного виробництва для забезпечення поліпшення якісних і сортamentних показників готової металопродукції з метою задоволення потреб власних споживачів і підвищення ефективності експортного потенціалу.

Машинобудівний комплекс України значною мірою визначає не лише галузеву структуру промисловості, але й її розміщення. Рівень розвитку машинобудування є одним з основних показників економічного та промислового розвитку країни. Визначальну роль при розміщенні конкретних машинобудівних підприємств відіграють такі чинники:

- сировинний фактор;
- споживчий чинник;
- фактор трудових ресурсів та наукоємності.

На основі технологічних процесів, матеріаломісткості та місця і ролі у виробничому комплексі галузі машинобудування поділяються на:

- важке;
- загальне;
- середнє;
- виробництво точних механізмів;
- виробництво приладів та інструментів;
- виробництво металевих виробів та заготовок;
- ремонт машин і устаткування.

Важке машинобудування включає виробництва металургійного, гірничо-шахтного, підйомно-транспортного та енергетичного устаткування. Переважна більшість підприємств важкого машинобудування розміщується в Донецькому та Придніпровському економічних районах, де є взаємопоєднання сировини і споживача його продукції. Виробництво устаткування для нафто-, газовидобувної промисловості орієнтується своїм розміщенням на райони зосередження споживачів продукції – Східний, Карпатський тощо.

Енергетичне машинобудування спеціалізується на виробництві устаткування для всіх видів електростанцій, в т. ч. парових гідравлічних турбін, атомних реакторів, генераторів, котлів, дизельних моторів, електроапаратури, кабелю та іншої продукції. Найбільшим центром енергетичного машинобудування є Харків, в якому розташовані заводи: «Електроважмаш», турбінний ім. С.М.Кірова, «Електромашина» та електромеханічний (ХЕМЗ).

Стратегічну роль у машинобудуванні виконує верстатобудування. Центром виробництва важких верстатів є Краматорськ.

У структурі загального машинобудування провідне місце займають транспортне машинобудування. Підприємства ці орієнтуються в своєму розміщенні в основному на споживача готової продукції, а також на наявність металу.

В Україні розвинуте морське і річкове суднобудування. Головним чинником розміщення їх є орієнтація на морське узбережжя та внутрішні магістральні водні шляхи.

Автомобілебудування України випускає великовантажні (Кременчук), легкові (Запоріжжя, Луцьк, Сімферополь, Ужгород) автомобілі, мікроавтобуси. Львівській автобусний завод (ЛАЗ) є найбільшим в СНД.

Літакобудування України є однією з найперспективніших галузей економіки. Його розміщення орієнтується на науково-дослідну базу та висококваліфіковані кадри. Центрами авіаційної промисловості є Київ і Харків.

Сільськогосподарське машинобудування орієнтується в своєму розміщенні в основному на райони виробництва відповідної сільськогосподарської продукції.

Трудомісткі галузі точного машинобудування орієнтуються на великі міста, наявність науково-дослідної бази і кваліфікованих кадрів.

Виведення з кризи машинобудівного комплексу України потребує відповідної програми, яка повинна охоплювати такі заходи:

- визнання пріоритетності розвитку машинобудівного комплексу на базі новітніх європейських, світових і національних технологій та розбудови його на засадах технологічної й економічної самодостатності;
- вдосконалення галузевої структури машинобудування, розширення асортименту його продукції за рахунок розвитку виробництв соціального комплексу (виробництва товарів народного споживання) на рівні сучасних вимог якості та конкурентоспроможності;
- розроблення і впровадження стратегії національної політики в галузі машинобудування, яка б забезпечувала зростання темпів випуску наукомісткої продукції високого рівня; освоєння нових конкурентоспроможних зразків техніки, підвищення якості й ефективності виробництва з орієнтацією на потреби внутрішнього ринку та збільшення експортного потенціалу; розвиток ракетно-космічної, літакобудівної, суднобудівної галузей; формування інформаційних і телекомунікаційних систем тощо.

Хімічний комплекс відзначається особливостями технологічного циклу, в яких, на відміну від інших галузей, основу складають процеси хімічних реакцій. Розміщення хімічної промисловості має свої особливості у зв'язку з тим, що на нього впливають такі чинники:

- **Екологічний чинник.** Хімічна промисловість є одним з основних джерел техногенної небезпеки й забруднювачів навколишнього середовища.
- **Невисока трудомісткість.** Її підприємства можна розмістити у слабо заселених районах. Винятком є виробництва хімічних волокон і фармацевтична промисловість.
- **Споживчий чинник** визначає в основному розміщення підприємств основної хімії (виробництва мінеральних добрив, крім калійних, сірчаної кислоти тощо), та виробництв, що переробляють напівфабрикати хімії органічного синтезу (виробництво хімічних волокон, гумово-технічні вироби тощо).

У міжнаціональному поділі праці Україна займає одне з провідних місць у галузі хімічних виробництв, володіючи потужною сировинною базою для хімічної промисловості. В надрах України є запаси майже всіх видів мінеральної хімічної сировини: вугілля, природного газу, нафти, сірки, карбонатної сировини, кухонної і калійної солей тощо. Хімічний комплекс використовує в значних обсягах як сировину, так і промислові відходи, які створюються у значних обсягах в деяких галузях промисловості (чорна та кольорова металургія, нафтопереробка, тепла електроенергетика, лісова промисловість тощо).

Провідною підгалуззю хімічної промисловості України є виробництво мінеральних добрив – азотних фосфорних, калійних. Підприємства, які виготовляють азотні добрива, розміщують поблизу крупних коксохімічних заводів у Донбасі і Придніпров'ї (Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Горлівка тощо), а також на трасах газопроводів в районах інтенсивного розвитку сільського господарства (Лисичанськ, Черкаси, Рівне) і в припортовому районі Одеси. Виробництво фосфорних добрив, як правило, тяжіє до районів їх споживання, їх виготовляють у Сумах, Вінниці, Костянтинівці і Одесі, Маріуполі. Виробництво калійних добрив розвивається в Прикарпатті в Калуші (Івано-Франківська обл.), Стебнику (Львівська обл.) та у Запоріжжі.

Україна спеціалізується також на виробництві сірчаної кислоти та соди. Виробництво сірчаної кислоти зосереджено переважно у центрах переробки фосфатів – у Сумах, Костянтинівці, Вінниці і Одесі. Крім того, її виготовляють у Горлівці («Стирол»), Дніпродзержинську («Азот»), коксохімічних заводах Донбасу та Придніпров'я. Содове виробництво переважно сконцентроване у Донбасі (Лисичанськ і Слов'янськ), який має великі запаси кухонної солі. Потужне виробництво соди є і на Кримському содовому заводі у Красноперекопську, який працює на солях Сиваських озер. Синтетичні смоли і пластмаси виготовляються в районах зосередження

покладів первинної сировини (вугілля) на Донбасі (Горлівка, Северодонецьк, Донецьк, Рубіжне), у Придніпров'ї (Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя), в Черкасах, Одесі тощо.

Виробництво хімічних волокон відносять до трудомістких тому їх виготовляють у великих містах – Чернігові, Черкасах, Житомирі, Сокалі (Львівської обл.). У великих містах, які мають науково-дослідні заклади, розвинена хіміко-фармацевтична промисловість, її центрами є: Київ, Житомир, Харків, Полтава, Луганськ, Львів, Одеса. Найбільші підприємства гумово-азбестової промисловості – шинний завод у Дніпропетровську і Білоцерківський завод гумово-технічних виробів. Підприємства цієї галузі є також у Харкові, Києві, Запоріжжі, Одесі, Бердянську тощо. Основну частину лако-фарбової продукції виготовляють у Донбасі (Луганськ, Донецьк) і Придніпров'ї (Кривий Ріг, Дніпропетровськ). Виробництво лаків і фарб є також у Києві, Харкові, Кременчуці, Львові, Бориславі, Івано-Франківську, Одесі, Сімферополі.

Більшість підприємств хімічної промисловості знаходяться у трьох районах: Придніпров'ї, Донецькому і Прикарпатті. Значна їх концентрація спричиняє сильне забруднення довкілля хімічними речовинами, що негативно відбивається на здоров'ї людей, які живуть в цих регіонах. Необхідне проведення заходів для очищення від цих забруднень, використання маловідходних і безвідходних технологій на всіх підприємствах хімічної промисловості.

Лісопромисловий комплекс (ЛПК) об'єднує підприємства, пов'язані з вирощуванням і переробкою лісової сировини. Основний продукт лісу – деревина, яку використовують переважно для виробництва засобів виробництва (круглий ліс, пиломатеріали, фанера, деревні плити, метиловий спирт тощо) і предметів споживання (меблі, папір, оцтова кислота).

Підприємства комплексу здійснюють заготівлю деревини, її комплексну механічну, хімічну обробку й переробку. В її галузевій структурі виділяють лісозаготівельну, целюлозно-паперову, лісохімічну, гідролізну промисловість, виробництво деревно-стружкових плит, тари, а також меблеву промисловість.

Лісові ресурси України забезпечують потреби господарства майже на 20%, решту деревини (круглий ліс) Україна постачає переважно з північних і східних районів Росії. На райони зосередження лісових ресурсів орієнтується лісозаготівельна промисловість. Основним споживачем ділової деревини є лісопильна промисловість, яка є базою для наступної обробки деревної сировини. У тісному поєднанні з нею розвивається стандартне домобудування, виробництво меблів, фанери, деревостружкових плит тощо.

Структура і організація ЛПК. Основою ЛПК України є лісове господарство, яке займається вивченням, обліком, збереженням лісів, відтворенням та поліпшенням їхньої якості, підвищенням продуктивності.

Лісове господарство України охоплює переважно Українські Карпати, Полісся, Кримські гори, Лісостепову і частково Степову зони. Основні виробничі підприємства лісового господарства – лісгоспзаги та лісокомбінати.

Лісова промисловість України – сукупність галузей і виробництв, підприємства яких здійснюють заготівлю, комплексну механічну, хімічну обробку та переробку деревини. У її галузевій структурі виокремлюють лісозаготівельну, деревообробну, целюлозно-паперову, лісохімічну, гідролізу промисловість.

Лісозаготівельна промисловість проводить лісосічні роботи, вивозить і сплавляє деревину та здійснює її первинну обробку. Продукцією її є ділова деревина (використовують у лісопилянні, фанерному, тарному і целюлозно-виробництві, будівництві, гірничодобувній промисловості), дрова (використовують як паливо), а також сировина для лісохімічної промисловості.

Основні лісозаготівельні райони України – Українські Карпати (Івано-Франківська і Закарпатська обл.) і Полісся (Волинська, Житомирська, Київська, Чернігівська обл.).

Деревообробна промисловість переробляє деревину та виготовляє з неї широкий асортимент матеріалів, напівфабрикатів, готових виробів для населення й народного господарства.

Основною галуззю деревообробної промисловості України є меблева, підприємства якої виробляють меблі для житлових, культурно-побутових, адміністративних та інших громадських приміщень. Виробництво меблів сконцентровано у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях, які виготовляють їх понад 25% від загальної кількості. В інших регіонах центрами меблевого виробництва є крупні міста.

З відходів лісової та деревообробної промисловості в Україні виробляють деревостружкові (ДСП) та деревоволокнисті (ДВП) плити (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Свалява, Дрогобич, Малин, Чернігів, Ковель, Сарни та ін.).

Целюлозно-паперова промисловість об'єднує підприємства, які з рослинної сировини виробляють папір, картон та вироби з них, штучне волокно, фібру і напівфабрикати (деревну масу), целюлозу. Основна сировина галузі – деревина хвойних порід та відходи її обробки, меншою мірою – солома, костриця конопель та льону, стебла бавовнику, очерет, рогіз, макулатура і ганчір'я. Продукцію целюлозно-паперової промисловості використовують майже в усіх галузях народного господарства та в побуті.

Лісохімічна промисловість охоплює пірогенетичне (суха перегонка деревини), каніфольно-терпентинне, хвойно-ефірне та дьогтекурильне виробництва. Сировиною для лісохімічної промисловості є дрова листяних порід, з яких гідролізом одержують деревне вугілля, оцтовий порошок і кислоту, метиловий спирт, формалін, розчинники, флуатаційні масла,

карбамідні смоли. Соснова живиця і пневий сосновий осмол використовують для виготовлення каніфолі, скипидару та ефірної олії; дубову кору – для дубильно-екстрактного виробництва.

Гідролізна промисловість об'єднує підприємства, які методом гідролізу деревини й нехарчової рослинної сировини виробляють етиловий спирт, кормові дріжджі, глюкозу та ксиліт, органічні кислоти, лігнін тощо. Сировиною є тирса та інші відходи деревообробної промисловості, подрібнена деревина, бавовняна та соняшникова лузга, кукурудзяні качани, солома хлібних злаків, лляна костриця.

Перспективи розвитку лісового комплексу пов'язані передусім із зменшенням використання ділової деревини в окремих галузях народного господарства, поглибленням комплексної переробки деревини, розширенням використання заміників деревини. Необхідно збільшувати виробництво паперу, картону, деревно-стружкових плит, меблів, що матиме велике соціальне значення.

3.3. Агропромисловий комплекс

Агропромисловий комплекс (АПК) – другий після індустріального виробництва структурний підрозділ господарства України. На галузі, що входять в АПК республіки (включаючи забезпечення його засобами виробництва), припадає майже 40% валового суспільного продукту, майже чверть основних виробничих фондів і чисельності зайнятих працівників.

В АПК входять підприємства і організації, пов'язані з випуском і переробкою сільськогосподарської продукції, її зберіганням, перевезенням і реалізацією, випуском основних виробничих фондів і ремонтом машин та устаткування, проведенням дослідницької роботи і втіленням результатів у практику землеробства і тваринництва тощо. Всі галузі, що входять до складу АПК, об'єднують в чотири сфери або групи:

1. **Фондоутворюючі галузі** – сільськогосподарське машинобудування і будівництво; виробництво обладнання і машин для переробних галузей АПК, торгівлі, громадського харчування; хімія мінеральних добрив; комбікормова промисловість тощо.
2. **Сільське господарство** – основна частина комплексу, складена з рослинництва і тваринництва.
3. **Переробні галузі** – харчова, частково легка промисловість, підприємства зі зберігання і реалізації готової продукції АПК.
4. **Виробнича інфраструктура** (транспорт, зв'язок, енерго-, тепло-, водозабезпечення) та система спеціальних навчальних і наукових закладів.

Агропромислові умови України сприятливі для вирощування більшості сільськогосподарських культур помірного поясу і розвитку продуктивного тваринництва.

Підприємства і служби всіх чотирьох сфер взаємопов'язані між собою економічно і технологічно і утворюють складну виробничо-територіальну систему.

АПК виробляє продовольчі товари і непродовольчі, які отримують при переробці сільськогосподарської сировини. Частина АПК, які переробляють певну продукцію рослинництва чи тваринництва, називають галузевими АПК. Найважливішими серед них:

- на базі рослинництва – зернопродуктовий, бурякоцукровий, плодовоовочеконсервний, льонопромисловий та інші;
- на базі тваринництва – молочнопромисловий, м'ясопромисловий, птахопромисловий тощо.

В територіальній структурі АПК виокремлюють:

- **агропромисловий пункт** – локальна форма АПК, яка об'єднує в населеному пункті переробку кількох видів сільськогосподарської сировини;
- **агропромисловий центр** – локальна форма АПК, яка здійснює в населеному пункті переробку кількох видів сільськогосподарської сировини, а більшість населення обслуговує його виробництво;
- **агропромисловий куц** – локальна форма АПК, яка характеризується компактним розташуванням на невеликій території агропромислових пунктів і центрів з їх сировинними зонами;
- **агропромисловий вузол** – складне територіальне агропромислове утворення, система компактно розташованих агропромислових пунктів, центрів і куців навколо адміністративного обласного чи районного центру.

В межах природно-кліматичних зон виділяють зональні АПК, які формуються під впливом природних умов відповідної зони. Вони розташовані у межах Полісся, Лісостепу і Степу України.

Поліська зона займає майже 19% площі України, охоплює північну частину України (північ Львівської, Рівненської, Волинської областей, Житомирську, Київську, Сумську області). Для зони характерний помірний клімат з достатньою зволоженістю, дерново-підзолистими ґрунтами.

Сільськогосподарська зона має тваринницько-льонарсько-картоплярський напрямок. Розвинуте молочно-м'ясне скотарство. У центральній і частково західній частинах зони допоміжне значення мають виробництво хмелю і свинини, у південній – цукрових буряків і зерна.

На Полісся припадає 90% виробництва льону-довгунця, більше 40% картоплі, 20-25% молока і м'яса в Україні. Тут в основному розвиваються молокопереробні, м'ясопереробні, плодовоовочеконсервні, картопляно-крохмало-спиртові, льонопереробні спеціалізовані комплекси.

Лісостепова зона займає близько 34% площі України. Охоплює значну частину Івано-Франківської, Тернопільську, Хмельницьку, Вінницьку області, південну частину Житомирської, Київської, Чернігівської, Сумської, Кіровоградської областей, Черкаську, Полтавську і Харківську області.

В зоні родючі ґрунти і достатнє зволоження. Тут сформувалася тваринницько-буряко-цукрово-зернова спеціалізація сільського господарства. Переважає молочно-м'ясний напрям скотарства, у сировинних зонах – м'ясо-молочний. Допоміжне значення має м'ясо-сальне свинарство, птахівництво.

Головною зерновою культурою є озима пшениця, з технічних культур – цукрові буряки. Значні площі відведені під кукурудзу, ячмінь, гречку, просо, з технічних – коноплі, соняшник. Поширені картопля та овочеві культури. На зону припадає більша частка товарного виробництва фруктів.

У Лісостепу виробляється майже 70% цукрових буряків, 39% зерна, 46% картоплі. Це найбільш інтенсивна сільськогосподарська зона.

Степова зона – основне джерело товарного зерна. Вирощують соняшник, льон-кучерявець, рицину, сою, арахіс, рис, лікарські, ефіроолійні, баштанні і овочеві культури. Розвинені садівництво та виноградарство. Недостатньо продуктивна кормова база стримує розвиток тваринництва. У північному і центральному степу розвинуте молочно-м'ясне, в південному – м'ясо-молочне скотарство. Додатковими галузями є свинарство, вівчарство і птахівництво.

Сільське господарство складається з двох основних галузей – рослинництва і тваринництва.

Рослинництво дає 45% продукції сільського господарства. Ця велика галузь охоплює вирощування різноманітних культурних рослин, що дають продукти харчування, сировину для легкої і харчової промисловості, корми для тварин, ліки тощо.

Рослинництво за способом використання земель поділяють на такі галузі:

- рільництво (вирощування польових культур на орних землях);
- плідівництво (розведення багаторічних насаджень – садів, ягідників, виноградників);
- луківництво (використання і покращення природних лук, створення штучних сіножатей і пасовищ).

Зернове господарство охоплює вирощування продовольчих хлібних культур – пшениці і жита; продовольчих круп'яних – гречки, проса, риса; фуражних – ячменю, вівса, кукурудзи; зернобобових.

Технічними називають культури, які переважно є сировиною для промисловості (харчової, легкої). За значенням їх поділяють на волокнисті – льон-довгунець, коноплі; цукроносні – цукрові буряки; олійні – соняшник, льон-кучерявець, соя, ріпак; ефіроолійні – троянда, кмін, м'ята, шавлія тощо; лікарські – валеріана, горицвіт тощо.

Високоякісні продукти харчування дають вирощування картоплі, овочів, баштанних культур. Найбільш поширеними овочевими культурами в Україні є білокачанна капуста, помідори, огірки, цибуля, столові буряки, морква тощо. Баштанні культури є різновидністю овочів, які представлені у нас кавуном, динею, гарбузом, кабачками.

Вирощування кормових культур складає посіви багаторічних і однорічних трав, кукурудзи на силос та кормових коренеплодів. Плодівництво представлене садівництвом, ягідництвом, виноградарством.

В структурі посівів провідне місце займають зернові культури. В Україні вирощують озимі та ярі культури. Їх площі майже однакові. Сіють, як правило, більш озимих культур, бо вони дають вищі врожаї. Однак при загибелі озимих вони пересіваються ярими.

Провідне місце в структурі посівів озимих культур посідає озима пшениця (врожайність 25-38 ц/га). Основними регіонами вирощування озимини є області Степової і Лісостепової зон, де ця культура займає понад 1/4 посівів і 1/2 площ, зайнятих під зерновими.

Цінною продовольчою культурою є озиме жито. Основні райони його вирощування – Полісся і західна частина України. Врожайність культури становить 15-24 ц/га.

Провідне місце в структурі посівів зернових належить ярому ячменю. Він вирощується повсюдно з найбільшою концентрацією у південних районах України. Площі ярого ячменю розширюються у ті роки, коли ним пересівають озимі.

Другою за площею ярою зерновою культурою є кукурудза. Найбільш значна територіальна концентрація кукурудзи спостерігається в північній і центральній частинах Степу, на півдні Лісостепу. Високими врожаями кукурудзи на зерно відзначаються Закарпатська, Чернівецька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Полтавська, Запорізька, Миколаївська і Херсонська області.

Цінною фуражною і продовольчою культурою є овес. Його вирощують в основному у північній та західній частинах України, а на півдні й у центрі республіки його часто використовують для пересіву озимини.

Значні площі в Україні відводяться під гречку – до 342 тис. га. Найбільш значні площі культура займає у Чернігівській, Житомирській, Київській та Сумській областях.

Рис сіють в Степовому Криму, на заплавах Дунаю і Південного Бугу. Культивують його переважно при штучному зрошенні, найчастіше з постійним затопленням поля.

В Степовій і Лісостеповій зонах вирощують просо. Значно розширюються посіви зернобобових.

Україна займає провідне місце за рівнем територіальної концентрації посівних площ технічних культур.

Провідною технічною культурою є цукровий буряк, під ним зайнято 44% площі під технічними культурами. Так як культура потребує родючих ґрунтів, достатню кількість тепла, значне зволоження тому основним районом їх вирощування є Лісостеп (понад 85% виробництва цукрових буряків), а також південь Полісся і північ Степу.

Друге місце за посівами технічних культур належить соняшнику. Культура світлолюбива, посухостійка, вимагає родючих ґрунтів. Найкращі умови вирощування соняшнику є в Степовій зоні. На його посіви припадає 40% усієї площі під технічними культурами.

Основною волокнистою культурою є льон-довгунець, який потребує вологого нежаркого літа, тривалого світлового дня. Культура добре росте у Поліссі та передгір'ях Карпат. Коноплі вирощують на сході Полісся і в Придніпров'ї, а також у Миколаївській та Одеській областях.

Лікарські та ефіро-олійні культури вирощують в основному на правобережжі Лісостепу та в Криму.

Важливе значення також має хміль, тютюн та махорка.

Частка картоплі у загальній посівній площі становить близько 6%. Третина посівних площ культури знаходиться на Поліссі, близько половини – в Лісостепу. Найбільші врожаї збирають на Поліссі, оскільки тут достатня кількість вологи, супіщані ґрунти з добрим доступом повітря.

Вирощування овочів поширене на всій території країни, але найбільше в Степовій та Лісостеповій зонах.

Баштанні культури вирощують у південних районах Степу – Херсонська, Миколаївська, Одеська області.

Важлива товарна галузь плідівництва – виноградарство. В Україні вирощують майже 50 сортів винограду. Основні площі виноградників зосереджені в південній і центральній частині Степу, передгір'ях Криму і Закарпатті.

Найбільш питома вага кормових культур у південних і південно-східних областях країни, а найменша – у поліських областях та передгір'ях Карпат. Кормовими культурами засіяно понад третину орних земель. З них половину займають однорічні та багаторічні трави, близько 40% – кукурудза на силос і зелений корм, а решту припадає на кормові коренеплоди і кормові баштанні культури.

Тваринництво. В структурі валової продукції сільського господарства на тваринництво припадає 55%. Основні його галузі – скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. До тваринницьких галузей також відносяться рибництво, бджільництво, шовківництво та кліткове звірівництво.

Розвиток тваринництва залежить від рослинництва, насамперед від кормовиробництва. Сучасне кормовиробництво складається з вирощування кормових і зернофуражних культур, а також використання відходів і побічної продукції зернових, технічних та інших культур.

Промисловим виробництвом комбінованих кормів зайнята комбінаторсько-кормова промисловість.

Відходи підприємств харчової промисловості, громадського харчування та харчові відходи населення використовують як корм для тварин безпосередньо, без додаткової переробки.

Провідне місце у структурі тваринництва належить скотарству. Галузь поширена по всій території України. Розрізняють скотарство молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямків. М'ясо-молочними вважаються такі господарства, в яких товарна продукція молока становить менш як 50% від усієї реалізації. Коли на м'ясо припадає 75% і більше від вартості продукції скотарства, то господарство належить м'ясному напрямку. Молочне скотарство розвивається переважно навколо великих міст і на Поліссі, де є достатньо соковитих трав. Для районів з потужною кормовою базою, де висока частка соковитих трав, властивий молочно-м'ясний напрям. Це характерно для Лісостепу, частково Степу, гірських районів Карпат та Криму. М'ясо-молочна спеціалізація скотарства збереглась у господарствах південно-східних частинах посушливих областей (Миколаївської, Херсонської), степового Криму. М'ясний напрям розвивається тільки у спеціалізованих на вирощування молодняка господарствах усіх зон, які виникли при цукрових, крохмале-патокових, спиртових заводах, відходи яких служать висококалорійними кормами.

Потужною галуззю продуктивного тваринництва є свинарство. Воно, як галузь скороспілого тваринництва розвивається в усіх регіонах України. У найбільших масштабах воно сконцентровано у великих вузькоспеціалізованих господарствах приміських зон більших і найбільших міст.

Вівчарство поширене головним чином у Степу, особливо південному, та в Карпатах. У Степу розвивається вовняне, переважно тонкорунне і напівтонкорунне вівчарство, яке дає якісну вовну. На Поліссі і в Карпатах переважає грубововняне, шубне вівчарство, що дає високоякісні, міцні, теплі овчини, з яких виготовляють кожухи.

Птахівництво розвинуте в усіх областях. Розводять курей, гусей, качок, індиків. Найбільша увага приділяється збільшенню поголів'я курей для одержання м'яса і яєць. Створено великі птахофабрики поблизу великих міст, промислових і рекреаційних центрів.

Конярство зосереджене переважно в районах Карпат, Закарпаття та на Поділлі і Поліссі. Поголів'я коней в Україні становить не менше 1 млн.

Важливого значення набуває ставкове рибництво. Розводять переважно коропа. Товарне значення має форель, яка водиться у гірських річках.

Бджільництво поширене у всіх зонах, але найкращі умови для його розвитку на Поліссі та в Лісостепу.

Шовківництво добре розвинуте в степових і частково в лісостепових областях.

Розвивається в Україні звірівництво. З хутрових звірів на спеціалізованих фермах і звірогосподарствах розводять сріблясто-чорну лисицю, норку, голубого песця, нутрію.

У лісостепових і поліських областях поширене кролівництво, яке дає вдвічі більше м'яса, ніж вівчарство.

Зведені показники розвитку сільського господарства в Україні у 1990-2007 рр.

Рік	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	Індекси сільськогосподарського виробництва, % до попереднього року								
		усі категорії господарств			у тому числі					
		валова продукція	з неї		сільськогосподарські підприємства			господарства населення		
			продукція рослинництва	продукція тваринництва	валова продукція	з неї		валова продукція	з неї	
			продукція рослинництва	продукція тваринництва	продукція рослинництва	продукція тваринництва	продукція рослинництва		продукція тваринництва	
1990	42030,3	...	...	...	...	...	...	...	...	...
1991	41973,4	86,8	82,9	90,1	82,5	78,3	86,6	96,5	96,5	96,5
1992	41929,5	91,7	101,4	84,3	82,6	88,0	77,9	109,5	133,9	95,0
1993	41890,4	101,5	111,5	92,1	97,6	109,2	86,1	107,1	115,3	100,3
1994	41861,6	83,5	76,5	91,3	79,3	74,2	85,7	89,1	80,0	97,8
1995	41852,9	96,4	103,5	89,7	91,0	97,8	83,6	102,8	111,5	95,9
1996	41839,7	90,5	91,2	89,8	78,8	79,4	78,2	102,9	105,9	100,1
1997	41854,3	98,2	107,1	88,5	95,3	113,4	71,8	100,7	101,2	100,1
1998	41826,5	90,4	81,9	101,6	84,1	76,1	100,5	95,1	88,0	102,1
1999	41829,5	93,1	89,5	97,1	90,8	91,5	89,7	94,7	87,8	100,7
2000	41827,0	109,8	123,2	96,4	95,0	104,4	80,1	119,3	140,7	103,5
2001	41817,0	110,2	112,6	107,0	120,4	125,0	110,9	104,9	104,1	105,7
2002	41800,4	101,2	98,0	105,3	98,3	92,7	111,2	102,9	102,5	103,2
2003	41788,5	89,0	85,4	93,5	74,8	67,5	89,0	97,1	98,9	95,3
2004	41763,8	119,7	135,4	102,0	140,4	162,5	108,1	110,7	121,4	99,8
2005	41722,2	100,1	97,0	104,7	102,7	96,0	117,5	98,6	97,7	99,7
2006	41675,9	102,5	101,7	103,6	109,5	106,8	114,4	98,5	98,3	98,6
2007	41650,0	93,5	90,5	97,7	95,8	89,0	107,1	92,1	91,6	92,7

Рік	Рентабельність сільськогосподарського виробництва, %														
	продукція сільськогосподарства	у тому числі													
		продукція рослинництва	з неї						продукція тваринництва	з неї					
			зерно	насіння соняшнику	цукрові буряки (фабричні)	картопля	овочі відкритого ґрунту	м'ясо великої рогатої худоби ¹		м'ясо свиней ¹	м'ясо овець та кіз ¹	м'ясо птиці ¹	молоко	яйця	
1990	42,6	98,3	275,1	236,5	29,5	27,2	27,6	22,2	20,6	20,7	2,3	17,0	32,2	27,3	
1991	56,2	114,6	166,2	307,6	59,9	150,4	60,3	33,9	43,9	36,0	29,3	2,6	21,7	47,1	
1992	118,9	206,5	346,0	541,6	142,9	233,8	72,8	76,1	131,2	95,4	119,0	32,0	39,6	67,8	
1993	116,2	214,6	361,1	505,6	143,5	68,6	39,4	56,7	88,0	67,0	84,7	13,4	42,0	75,1	
1994	57,8	123,2	214,1	224,1	66,0	112,1	106,8	15,7	29,8	31,0	28,9	-2,3	-5,2	55,0	
1995	13,6	55,5	85,6	170,9	31,2	34,3	12,8	-16,5	-19,8	-16,7	-31,9	-18,4	-23,2	36,5	
1996	-11,7	29,7	64,6	53,0	3,8	6,4	-26,5	-39,7	-43,1	-42,1	-51,8	-32,8	-44,0	-2,4	
1997	-24,1	14,5	37,5	19,4	-10,4	-24,1	-37,4	-54,3	-61,5	-57,4	-58,8	-44,9	-53,7	-5,5	
1998	-29,5	-3,3	1,9	22,0	-12,0	-18,6	-25,2	-49,9	-59,3	-47,4	-59,4	-43,4	-46,7	-1,3	
1999	-22,1	8,0	12,0	54,5	-14,8	-12,5	-12,8	-46,6	-57,9	-51,0	-57,0	-45,5	-36,6	-0,7	
2000	-1,0	30,8	64,8	52,2	6,1	14,0	-1,7	-33,8	-42,3	-44,3	-46,4	-33,2	-6,0	10,6	
2001	18,3	35,8	43,3	68,7	1,5	11,4	-0,8	-6,6	-21,4	-7,2	-24,9	-1,7	-0,8	25,1	
2002	4,9	22,3	19,3	77,9	-8,6	24,2	8,9	-19,8	-40,5	-16,9	-26,7	-1,1	-13,8	14,6	
2003	12,6	41,7	45,8	64,3	6,2	33,5	30,9	-18,8	-44,3	-33,0	-37,8	11,0	9,9	18,5	
2004	8,1	20,3	20,1	45,2	-0,8	-0,7	-5,0	-11,3	-33,8	-14,4	-44,3	3,8	-0,4	15,2	
2005	6,8	7,9	3,1	24,3	4,8	17,8	16,1	5,0	-25,0	14,9	-32,1	24,9	12,2	23,5	
2006	2,8	11,3	7,4	20,7	11,1	56,2	14,8	-11,0	-38,4	-9,2	-34,3	12,1	-3,7	-6,8	
2007	15,6	32,7	28,7	75,9	-11,1	24,7	14,1	-13,4	-41,0	-27,6	-46,4	-19,0	13,8	9,1	

¹ Реалізація худоби та птиці на м'ясо без урахування їх передачі на переробку на власних виробничих потужностях.

Загалом слід відзначити, що темпи розвитку сільського господарства в Україні залишаються на досить низькому рівні у порівнянні з аналогічними показниками розвинених країн світу.

Харчова промисловість є провідною переробною ланкою аграрно-промислового виробництва. Із перероблюваної сільськогосподарської продукції 85% як сировина, поступає на підприємства харчової, а 15% – у галузі легкої промисловості. Розміщення окремих галузей цього виробництва має свої особливості залежно від ступеня впливу на них сировинного чи споживчого фактору. У відповідності з цим виділяються три групи галузей харчової промисловості:

1. Галузі, які переробляють нетранспортабельну (або мало-транспортабельну) сировину при високих нормах її витрат і обмежених строках зберігання і виробляють транспортабельну продукцію, здатну до зберігання. Ці галузі орієнтуються на джерела відповідної сировини. До складу цієї групи галузей входять цукрова, спиртова, крохмале-паточкова, консервна, маслоробна, олійно-жирова промисловість.
2. Група галузей та виробництв, що переробляють транспортабельну сировину і випускають малотранспортабельну продукцію або продукцію з обмеженими строками її зберігання. Такі галузі розміщуються в районах споживання готової продукції. Це – хлібопекарська, кондитерська, пивоварна, макаронна, молочна промисловість, виробництво безалкогольних та слабоалкогольних напоїв.
3. Галузі, які можуть бути розміщені як в районах зосередження сировини, так і в районах споживання готової продукції (м'ясна, борошномельна). До цієї групи входять і ті галузі, в яких стадії технологічного процесу можуть бути територіально відокремленими. Зокрема, в районах виробництва сировини здійснюються первинні стадії переробки сировини, а в районах споживання – стадії, що завершують процес переробки напівфабрикатів (тютюнова, виноробна галузі промисловості).

Цукрова промисловість є традиційною галуззю спеціалізації України. Україна дає до 60% цукру країн СНД. Більшість цукрових заводів розміщені в Лисостепу. До складу галузі входить 214 підприємств, у тому числі 192 цукропіскові та 7 рафінадних заводів. Найбільшими виробниками цукру є Вінницька, Київська, Хмельницька, Тернопільська, Черкаська, Полтавська області.

Борошномельно-круп'яна промисловість є однією з найдавніших галузей. Значна кількість її підприємств зосереджена як у районах сировини, так і в місцях споживання, зокрема в степових і лісостепових областях. Найбільші центри – Київ, Харків, Дніпропетровськ, Звенигородка, Миронівка, Тальне (Черкаська обл). Основне завдання – підвищення якості продукції, виробництво борошна і круп вищих сортів.

Хлібопекарна та кондитерська промисловість. Їх об'єднує схожа сировинна база та головний фактор орієнтації – споживач. У великих та найбільших містах – Києві, Харкові, Одесі, Луганську, Львові, Житомирі, Донецьку, Дніпропетровську тощо – працюють найпотужніші хлібокомбінати і кондитерські фабрики України.

М'ясна промисловість щороку дає до 2,5 млн. тонн м'яса, яке надходить у торгівельну мережу в свіжому вигляді, як ковбаси, копченості, м'ясні консерви. Крім цього постачає іншим галузям шкіри, кістки, желатин тощо. Найбільшими виробниками м'яса є Київська, Дніпропетровська, Донецька, Харківська, Вінницька, Чернігівська області та Крим. В структурі виробництва м'яса на першому місці – яловичина та телятина; свинини, м'яса птиці, баранини виробляється менше.

Молокопереробна промисловість охоплює маслоробну, сироварну, молочноконсервну галузі, а також виробництво продуктів з незбираного молока. На сировину орієнтуються маслоробні, сироварні та молочноконсервні заводи. В районах споживання розміщують підприємства, що випускають продукцію з незбираного молока. В Україні працює близько 500 підприємств молокопереробної промисловості та 10 молококонсервних заводів, всі вони розміщені в районах зосередження сировини.

Олійно-жирова промисловість виробляє олію та маргарин. Основою для її розвитку в Україні є значні посіви соняшнику. Галузь щороку дає до 1 млн. тонн олії та 200 тис. тонн маргарину. Комбінати галузі тяжіють до сировини. Найбільшими виробниками продукції є Дніпропетровська, Одеська, Запорізька, Донецька, Чернівецька, Кіровоградська області.

Підприємства **плодоовочевої промисловості** здійснюють усі види переробки плодів і овочів, а також їх зберігання. Найбільші підприємства галузі (консервні та овочесушильні заводи, засолювальні пункти) розміщуються в південних та західних областях України (Херсонська, Миколаївська, Одеська, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Закарпатська, Вінницька, Тернопільська області, республіка Крим).

Виноробна промисловість як сировину використовує виноград, фрукти, ягоди. Первинне виноробство розміщене у районах виробництва сировини, а вторинне виноробство та розлив вина розміщені як у районах виробництва сировини, так і у місцях споживання. Найбільшими виробниками різних виноградних вин та коньяків є міста Криму, Одеської, Херсонської, Миколаївської та Закарпатської областей. У Донбасі, Придніпров'ї, деяких обласних центрах лісостепової зони, де багато садків та ягідників, виробляються плодово-ягідні вина.

Спиртова промисловість, як правило, розміщується в невеликих містах, орієнтується на сировинну базу – мелясу, зерно (пшениця, жито, ячмінь, кукурудза), картоплю тощо. Виробництво винного спирту та

спирту-сирцю сконцентровано в Черкаській, Вінницькій, Київській, Чернігівській та інших областях.

Крохмале-патокова промисловість виробляє крохмаль, що використовується в основному в харчовій промисловості. Сировинний фактор є вирішальним в картопле-крохмальному виробництві, оскільки для одержання 1 тонни крохмалю необхідно майже 6 тонн картоплі. Найбільшими виробниками картопляного крохмалю є Чернігівська і Житомирська області. Останнім часом виробляють крохмаль з пшениці, кукурудзи, рису. На переробці кукурудзи спеціалізується Верхньодніпровський комбінат.

Рибна промисловість розміщена у Південному економічному районі та прив'язана до портів Керчі, Бердянська, Маріуполя, Одеси, Севастополя, Очакова, Херсона, Вилкова, Ізмаїла, Кілії. Там переробляють і реалізують рибу, виловлену у Світовому океані. У деяких містах, віддалених від моря, переробляють рибу місцевих водоймищ.

3.4. Будівельний комплекс

Будівельний комплекс – це сукупність галузей матеріального виробництва і проектно-пошукових робіт, які забезпечують капітальне будівництво. До складу будівельного комплексу входять такі галузі матеріального виробництва: будівництво, промисловість будівельних матеріалів, виробництво будівельних конструкцій і деталей.

Будівництво охоплює всі регіони країни. Потужні будівельні організації створені у великих містах. Нині виробництво будівельних матеріалів більше ніж наполовину зосереджено в межах будівельної індустрії, тобто в системі підрядних будівельних організацій. Таким чином, будівельна індустрія і промисловість будівельних матеріалів дуже тісно взаємодіють між собою, формуючи специфічні індустріально-будівельні територіальні сполучення.

Будівельний комплекс як одна з найбільш капіталоємних і диференційованих виробничих систем справляє вагомий вплив на визначення темпів, масштабів і розміщення виробництва. Тому при розміщенні капітального будівництва враховується наявність будівельної організації в регіоні. В той же час слабкість будівельної бази стримує промислове будівництво, створення великих комбінатів, галузевих і територіально-виробничих комплексів, фондоемної важкої промисловості, які потребують великих обсягів робіт з капітального будівництва.

Промисловість будівельних матеріалів. Необхідність постійного здійснення капітального будівництва визначає велике значення промисловості будівельних матеріалів. Найбільш важливими її підгалуззями є: виробництво стінових матеріалів, цементна промисловість, видобуток і первісна обробка мінерально-будівельних матеріалів, склоробна промисловість,

виробництво облицювальних, оздоблювальних матеріалів, виробництво санітарно-технічних виробів. Для більшості підгалузей загальною сировинною базою є нерудні корисні копалини, багато з яких зустрічаються повсюдно. За останній час у виробництві будівельних матеріалів все ширше стали використовуватися вторинні ресурси, відходи інших галузей промисловості – доменні шлаки, зола електростанцій та ін. Розміщення промисловості будівельних матеріалів визначається переважно обсягами будівельно-монтажних робіт за економічними районами. І розповсюдженість сировинних ресурсів, дешевизна і вантажомісткість сировини і готової продукції, масовість і повсюдність їх використання обумовлюють одночасне тяжіння виробництва і до сировини, і до споживача.

Значення сировинного і споживного факторів для різних галузей, стадій технологічного процесу і типів підприємств є неоднаковим. З цієї точки зору можна розрізнити:

- *галузі переважно сировинної орієнтації* – перш за все це первинна обробка природних будівельних матеріалів (граніту, мармуру, бутового каменю та ін.), а також виробництво цементу, цегли, азбоцементних і шиферних виробів, вогнетривких матеріалів, скла, керамічних труб, гіпсу, вапна та ін.;
- *галузі з орієнтацією переважно на споживача* – виробництво бетону, залізобетонних виробів і конструкцій, м'якої покрівлі, санітарно-технічних виробів та ін.

Видобуток будівельних матеріалів, їх транспортування, виробництво будівельних металів і, нарешті, саме будівництво є джерелом забруднення повітря (наприклад, пил і гази при виробництві цементу) і порушення рельєфу землі (відкриті розробки). Тому у великих центрах розміщення галузі (особливо цементної) є потреба у проведенні системи заходів з охорони навколишнього середовища.

Промисловість будівельних матеріалів об'єднує кілька тисяч підприємств, які розташовані в усіх областях України. Найпотужнішими центрами промисловості будівельних матеріалів є Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь.

Цементна промисловість. Це матеріаломістка галузь, тому цементні заводи розміщуються в районах видобутку сировини. Найбільші центри цементного виробництва України – Амвросіївка, Краматорськ, Єнакієво (Донецька обл.), Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ (Дніпропетровська обл.), Балаклея (Харківська обл.), Миколаїв (Львівська обл.), Здолбунів (Рівненська обл.), Ямниця (Івано-Франківська обл.), Кам'янець-Подільський (Хмельницька обл.), Бахчисарай (Автономна Республіка Крим), Вільшанка (Миколаївська обл.), Одеса.

Виробництво збірного залізобетону і залізобетонних конструкцій. Виробничі потужності галузі тяжіють до великих промислових центрів і

вузлів, а також до населених пунктів зі значним обсягом житлового і цивільного будівництва.

В країні діє 25 виробничих об'єднань по виготовленню комплектів збірних залізобетонних конструкцій і деталей, основними з яких є Харківське, Львівське, Криворізьке, Луганське, Сумське. Домобудівні комбінати розміщені в усіх областях країни (найбільш потужні комбінати зосереджені в Києві, Донецьку, Луганську, Запоріжжі, Одесі).

Виробництво будівельної цегли. Оскільки сировина для її виготовлення майже всюди, розміщення цих виробництв орієнтується на споживача. Великі центри виробництва будівельної цегли – Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів, Чернігів, Івано-Франківськ, Слов'янськ, Бахмут. Багато цегельних заводів споруджено в сільській місцевості.

В будівництві використовується продукція склоробної і фарфоро-фаянсової промисловості. Забезпечує виробництво необхідними матеріалами (фарбою, лінолеумом, пластмасою, смолами тощо) хімічна промисловість.

Промисловість будівельних матеріалів характеризується дуже низьким рівнем механізації та автоматизації технологічних процесів, невеликим асортиментом продукції, низькою її якістю. Тому підприємства галузі потребують модернізації і реконструкції, розширення випуску нових будівельних матеріалів, збірних будівельних конструкцій тощо.

Необхідно нарощувати обсяги виробництва будівельних матеріалів, раціонально розмішувати підприємства, щоб ефективніше забезпечувати потреби будівництва.

У перспективі розвиток галузей промисловості будівельних матеріалів пов'язаний з реконструкцією технічної бази, подальшим впровадженням механізації та автоматизації технологічних процесів, розширенням випуску нових будівельних матеріалів, ефективних збірних будівельних елементів, легких та економічних великомірних конструкцій і виробів поліпшеної якості. Важливим напрямом є комплексне використання сировини, ширше впровадження матеріалів попутного видобутку, вторинної сировини, неухильне підвищення якості виробів для будівництва. Географія галузі має вдосконалюватися з урахуванням подальшого комплексного розвитку економічних районів та областей України, повного забезпечення обсягів будівельно-монтажних робіт.

Особливості розміщення і розвитку будівництва характеризуються тривалим виробничим циклом, з нерухомими територіально закріпленими об'єктами, які зводяться (промислові будинки, житлові будинки, електростанції, трубопроводи тощо), а також високою залежністю виробництва від географічних умов.

У процесі спеціалізації виділились окремі види будівництва – промислове, транспортне, житлове, водогосподарське та ін.

При розміщенні об'єктів капітального будівництва слід враховувати наявність будівельної організації, вирішуючи питання доцільності розміщення ще на допроектній стадії. Найважливіші фактори, на основі яких обираються райони і пункти будівництва, – це трудовий, сировинний, паливно-енергетичний, водний та ін. Значний вплив на будівництво чинять кліматичні особливості різних регіонів. Вони впливають, перш за все, на сезонність відкритих будівельних робіт. При виборі конкретних майданчиків для будівництва промислових підприємств, при спорудженні доріг, транспортних і гідротехнічних об'єктів важливе, а нерідко і вирішальне значення набувають такі географічні умови, як рельєф місцевості, ґрунти і ґрунтові води, карстові явища, сейсмічність, які в тій чи іншій мірі впливають на вартість будівництва і його організацію.

3.5. Транспорт і зв'язок

Транспорт є важливою сферою інфраструктурного забезпечення населення та народного господарства України, складовою частиною її комунікаційної інфраструктури поряд із зв'язком та електропередачею.

В Україні отримали розвиток всі види транспорту. Об'єднанні транспортними вузлами, вони утворюють транспортний комплекс республіки. Тектонічна стабільність, рівнинний рельєф, давні господарські освоєння території та деякі інші фактори сприяють розвитку транспортної мережі. Велику роль відіграють зв'язки між всіма видами транспорту.

За транспортно-географічним положенням Україна знаходиться в надзвичайно вигідних умовах. Це особливо стосується напрямку захід – схід (з Західної та Середньої Європи до Східної Європи та Азії, і навпаки), а також північ – південь (з Північної Європи до Близького Сходу, і навпаки). До сьогоденного часу ці переваги транспортно-географічного положення практично не використовувалися.

Найважливіша функція транспорту – переміщення людей та вантажу. Звідсіля витікає розподілення транспорту за об'єктами переміщення на пасажирський та вантажний. За середовищем переміщення виділяють сухопутний, водний і повітряний транспорт. Вищезгадані види транспорту можна розподілити за способом переміщення. В сухопутному транспорті – це автомобільний, залізничний та трубопровідний транспорт. У водному – річковий та морський. Повітряний представлений одним видом – авіаційним транспортом.

Залізничний транспорт отримав в Україні досить високий рівень розвитку. Займає перше місце за вантажообігом і друге (після автомобільного) – за пасажирообігом, відповідно 14,6% і 9,5%. Він виконує важливі функції по перевезенні пасажирів та вантажу у внутрішньодержавному і особливо в міждержавному сполученні. Загальна довжина залізниць

становить на 2007 рік 23 тис. км (2/3 з них – електрифіковані). Приблизно стільки ж (до 25 тис. км) становить протяжність залізниць підприємств (у т.ч. під'їзних шляхів та відгалужень). Середня густина мережі залізниць – 38 км на 1 000 км² території. Найгустішу мережу залізниць мають промислові райони Донбасу, Придніпров'я та західні області України. Діє п'ять залізниць, що відрізняються напрямком, характером вантажів і функціями. Донецька і Придніпровська залізниці найбільш завантажені, здійснюють великий обсяг перевезень промислової сировини (вугілля, залізні та марганцеві руди) та продукції (сталь, прокат, машини і обладнання тощо). Придніпровська та Південно-Західна залізниці кооперуються з річковим транспортом в районах дніпровських портів. Львівська та Одеська залізниці здійснюють більшу частину експортно-імпорتنих операцій (Одеська також тісно взаємодіє з морським транспортом). Залізниці здійснюють прямий та транзитний зв'язок України з Росією, Білоруссю, країнами Балтії, Молдовою, Польщею, Чехією, Угорщиною, Словаччиною, ФРН, Румунією.

Основні вантажі (до 90% в залізничному транспорті України займає саме перевезення вантажів і лише 10% – пасажирів): будівельні матеріали, вугілля, залізні та марганцеві руди, чавун, сталь, нафта, зерно, ліс тощо.

Найбільші залізничні вузли: Харків, Київ, Одеса, Львів, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Дебальцеве, Жмеринка, Чоп, Лозова, Стрий, Ковель, Коростень, Шепетівка, Здолбунів, Помішня, П'ятихатки, ст. ім. Т. Шевченка та ін.

Важливою проблемою для України в плані її інтеграції в європейську єдину залізничну систему є приведення ширини української колії (1524 мм) до європейського зразку (1435 мм). Необхідно також увійти в європейську програму будівництва швидкісних магістралей (швидкість 200-300 км/год).

Автомобільний транспорт міцно утримує перше місце за перевезенням пасажирів та друге – за вантажообігом. Протяжність автошляхів біля 170 тис. км (155 тис. км доріг має тверде покриття), якість їх за європейським стандартами – незадовільна. Недосконалий автопарк та відсутність необхідного сервісу на дорогах роблять автотранспорт одним з найдорожчих видів транспорту. Внаслідок переважно рівнинного характеру рельєфу України автомобільний транспорт розвивається більш менш рівномірно по всій її території, правда, більш густа мережа автошляхів – на заході держави.

Велике значення автотранспорт має для обслуговування АПК, перевезень на великі відстані та доставки вантажів і пасажирів у важкодоступні райони. Україна має досить рівномірно розміщену густу мережу автошляхів (середня густина 280 км доріг на 1000 кв. км території). Важливі вузли: всі обласні і багато районних центрів (Київ, Львів, Харків та ін.). Через територію країни прокладені важливі міждержавні та міжрегіональні автомагістралі: Москва – Київ – Львів – Ужгород – країни Центральної Європи; Санкт-Петербург – Одеса; Москва – Харків – Севастополь; Київ – Дніпропетровськ – Донецьк та ін. В перспективі планується зв'язати Україну сучасними швидкісними

магістральними автошляхами з країнами Західної та Центральної Європи. Планується вдосконалення транспортних засобів, перехід на екологічно чисті види палива (поки що автотранспорт – один з найбільших забруднювачів атмосфери), створення розгалуженої автосервісної мережі і т.д.

Морський транспорт. Морський транспорт включає судна різних типів і призначень, морські порти й шляхи, судноремонтні підприємства та суднопідйомне устаткування, засоби зв'язку та електрорадіонавігації тощо. Широко використовується для внутрішніх і, особливо, міжнародних перевезень. Характеризується високою ефективністю перевезень порівняно з іншими видами транспорту; виконує більше половини всіх зовнішньоторговельних зв'язків країни.

Питома вага вантажообігу морського транспорту у вантажообігу транспортної системи країни становить більше 30%.

Морський транспорт концентрується виключно на півдні країни – на побережжі Чорного і Азовського морів, тобто в Азово-Чорноморському басейні, який через Босфор і Дарданелли зв'язаний із Середземномор'ям, а потім – зі Світовим океаном.

Організаційно морський транспорт України складається з трьох морських пароплавств: Чорноморського, Азовського і Українського Дунайського. Головними вантажами є нафта і нафтопродукти, залізна руда, зернові вантажі, будівельні вантажі та ін.

Морський транспорт забезпечує основні імпорتنі та експортні поставки вантажів, а також здійснює транзитні перевезення.

Морські порти. Найбільші морські порти України розміщені в Азово-Чорноморському басейні.

До складу Чорноморського пароплавства входять морські порти Одеса, Іллічівськ, Південний, Білгород-Дністровський, Миколаїв, Очаків, Херсон, Євпаторія, Севастополь, Ялта, Феодосія. Управління пароплавства розміщене у м. Одеса.

Азовському морському пароплавству (центр управління в Маріуполі) підпорядковані морські порти Маріуполь, Бердянськ, Керч.

До складу Українсько-Дунайського пароплавства (управління в Ізмаїлі) входять морські порти Ізмаїл, Кілія, Рені.

Постійно діють три міжнародні паромні переправи – українсько-болгарська Одеса-Варна, українсько-грузинська Одеса-Поті та українсько-російська Керч-Тамань.

Річковий транспорт здійснює перевезення вантажів переважно внутрішніми водними (природними і штучними) шляхами. Довжина внутрішніх судноплавних шляхів, що експлуатуються в Україні, становить 4,5 тис.км, у т.ч. довжина штучних водних судноплавних шляхів – 2,2 тис.км. Щорічний вантажообіг річкового транспорту не перевищує в середньому 10 млрд-т/км.

У складі річкового флоту країни понад 1500 різноманітних суден, близько 600 одиниць службово-допоміжного флоту, 9 портів, 3 суднобудівних і судноремонтних заводи. Найбільшими механізованими річковими портами із сучасними перевантажувальними машинами, порталними і плавучими кранами та іншою технікою є Київський, Дніпропетровський, Дніпродзержинський. Запорізький, Херсонський, Кременчуцький, Черкаський, Миколаївський, Чернігівський. Основний обсяг перевезень вантажів здійснюється по Дніпру та Десні. Особливе значення має Дунай, який зв'язує Україну з Румунією, Болгарією, Сербією, Угорщиною, Словаччиною, Австрією, Німеччиною. Річкові порти Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Херсон, Миколаїв та інші зайняті переробкою зовнішньоторгових вантажів. Загалом же річковим транспортом України щорічно перевозиться понад 1,3 млн. т зовнішньоторгових вантажів. Найбільша частка в обслуговуванні зовнішньоторгового обігу належить Миколаївському річковому порту, який здійснює експортні перевезення та забезпечує транзит вантажів через територію України. Імпорт вантажів в Україну здійснюють три порти – Київський, Херсонський і Дніпропетровський, але їх частка у перевезеннях імпортованих вантажів країни незначна (менше 4%), оскільки такі перевезення здійснюються морськими портами.

Суднами річкового флоту перевозяться вантажі у порти Дніпра і Дунаю, Чорного, Азовського і Середземного морів. Здійснюється регулярне перевезення вантажів на дев'яти основних лініях: Італійська лінія (Трієст, Венеція, Равенна, Генуя, Анкона, Барі); Грецька лінія (Салоніки, Пірей, Александруполіс); Югославська лінія (Масленіца, Рієка, Пула, Спліт, Белград, Кладово); Румунська лінія (Галац, Бреїла, Констанца); Турецька лінія (Стамбул, Зонгулдак, Ізміт, Ізмір, Іскандерон); Болгарська лінія (Варна, Бургас, Русе, Силістра); Дунайська лінія; Кримсько-Кавказька лінія (Туапсе, Новоросійськ, Сочі, Поті, Батумі); Азовська лінія (Керч, Маріуполь, Таганрог). Також налагоджено перевезення вантажів у порти Франції, Іспанії, Північної Африки, Близького Сходу, а також Балтійського і Північного морів.

Судна річкового флоту України перевозять: мінерально-будівельні вантажі (більше 80% вантажообігу річкового транспорту), вугілля і нафтококс, металобрухт і руди металів, метали різноманітного асортименту, труби і ліс, будівельні матеріали і конструкції, вантажі у контейнерах і ліхтерах, мінеральні добрива, каучук, зерно, плоди, овочі та консерви тощо.

Збільшився розрив між обсягами вантажних перевезень водним транспортом у 2007 році порівняно з початком 90-х років. Темпи скорочення перевезень становлять за вказаний період 37%. Понад 70% вантажних перевезень виконуються головними власниками транспортного торговельного флоту – Чорноморським морським пароплавством (24% загального обсягу перевезень), Українською Дунайською акціонерною компанією (22%), акціонерною компанією "Укррічфлот" (20%), а також орендним підприємством "Азовське морське пароплавство" (8%).

Морськими і річковими портами переробляється щорічно більше 40 млн. т вантажів. Для морських портів характерним є переробка експортних вантажів (54% до загального обсягу переробки) та транзитних (33%); для річкових вантажі внутрішнього сполучення. Найбільші потоки експортних вантажів проходять через Запорізький і Миколаївський річкові та Іллічівський, Ізмаїльський і Південний морські порти. Імпорتنі вантажі направляються переважно через Іллічівський і Одеський морські порти. Половина загальних обсягів транзитних вантажів транспортується через Одеський і Маріупольський морські порти. Найбільшими переробниками вантажів внутрішнього сполучення є Дніпропетровський і Київський річкові порти. Силами і засобами морських та річкових портів обробляється біля 18 тис. суден за рік.

Трубопровідний транспорт поділяється на магістральний (загального користування) і технологічний. Він об'єднує магістральні нафтопроводи, нафтопродуктопроводи, газопроводи і відводи від них, а також магістральні водопроводи, призначені для транспортування води на великі відстані, крім того до нього належать етиленопроводи, аміакопроводи, вуглепроводи тощо.

В Україні функціонує велика кількість магістральних газопроводів. Перший магістральний газопровід довжиною 70 км був збудований від м. Дашава до Львова. Від м. Дашава збудований газопровід до Києва, який продовжено через Брянськ (Росія) до Москви. Також діють газопроводи Шебелинка – Харків, Шебелинка – Полтава – Київ, Шебелинка – Дніпропетровськ – Кривий Ріг – Ізмаїл та інші. Споруджено газопроводи із Прикарпаття до Мінська, Риги, Польщі. Введено в дію магістральний газопровід "Братерство" від м. Долина до м. Шаля. Територією України проходять газопроводи „Союз” та Уренгой – Помари – Ужгород; трансконтинентальна нафтомагістраль „Дружба”; магістральний нафтопровід Лисичанськ–Кременчук; магістральний нафтопровід Центр – Захід; нафто-продуктопроводи від нафтопереробних заводів Кременчук – Лубни – Київ, Кременчук – Кіровоград – Черкаси, Лисичанськ – Нижньодніпровське та ін.

Найбільша густина трубопровідного транспорту відмічається на заході України, дещо менша – в її середній частині. Пересічно в державі на 1 тис. км² території припадає 71 км трубопроводів. Загальна довжина трубопроводів України складає 40,2 тис. км, з них на газопроводи припадає 34,8 тис. км (87%), нафтопроводи – 2,5 тис. км (6%), нафтопродуктопроводи – 2,9 тис. км (7%). Середня відстань відправлення однієї тонни вантажів трубопровідним транспортом загального користування дорівнює 766 км.

Сучасна система нафто- і нафтопродуктопроводів дозволяє перекачувати більше 120 млн. т за рік нафти і нафтопродуктів. У порівнянні з попередніми роками транзит нафти у 2006 році збільшився на 5%, газу зменшився на 3%. Загалом же, найбільшого спаду (в 2 рази) зазнало транспортування нафтопродуктів, що пов'язано зі зменшенням випуску продукції на нафтопереробних заводах.

Повітряний транспорт. За об'ємом відправок пасажирів знаходиться на останньому місці (не беручи до уваги трубопровідний транспорт) – 2 млн. пасажирів, або 0,1%. За об'ємом відправлень вантажів також утримує останнє місце – 0,1 млн. тонн, або 0,01%.

Повітряний транспорт – один з наймолодших видів сполучення. Його почали ширше використовувати для пасажиро- та вантажоперевезень тільки в повоєнний час. Перевагами повітряного транспорту є швидкість, цілорічність функціонування, можливість доставки вантажів у важкодоступні райони. Має важливе значення для перевезення пасажирів, пошти, цінних та термінових вантажів. Здійснює переважну більшість трансконтинентальних пасажироперевезень та перевезень товарів з невеликим терміном зберігання на значні відстані. Недоліки: висока собівартість, залежність від погодних умов. Найбільші аеропорти: Бориспіль, Жуляни (Київ), Донецьк, Одеса, Львів, Запоріжжя, Луганськ, Харків, Сімферополь.

На Київ припадає 1/7 перевезень пасажирів авіатранспортом, біля 1 млн. пасажирів. Для перевезення пасажирів характерна яскраво виражена сезонна нерівномірність. Обсяг відправлень пасажирів влітку в 3-4 рази перевищує обсяг відправлень взимку. Основним видом перевезення є комерційні вантажі і пошта.

В перспективі в процесі все більш тісної інтеграції України в європейські і світові соціально-економічні структури роль авіатранспорту буде збільшуватися.

Структура перевезення вантажів (%):

- Залізничний- 23,3
- Автомобільний-61,3
- Трубопровідний- 14,4
- Морський-0,4
- Річковий-0,5
- Авіаційний- 0,1

Структура перевезення пасажирів (%):

- Залізничний- 6,4
- Автомобільний-33,3
- Трамвайний-17,6
- Тролейбусний-33,0
- Метрополітен-9,6
- Морський-0,07
- Річковий-0,02
- Авіаційний-0,01

Зв'язок – галузь народного господарства, яка забезпечує передачу та прийом інформації поштовим, телеграфним, радіо-, телефонним та іншим способами. Обслуговує всі галузі народного господарства, служить для задоволення побутових і культурних потреб населення.

Зараз в Україні завершується перший етап виконання програми створення єдиної національної системи зв'язку яка передбачає модернізацію «верхнього» рівня зв'язку в 23 обласних центрах, встановлення сучасних цифрових АТС, створення волоконно-оптичної лінії зв'язку Північ – Південь, Схід – Захід. Відкрилась міжнародна телекомунікаційна лінія ITUR, яка об'єднала Італію, Туреччину, Україну, Росію сучасним зв'язком. Вона інтегрована із системами TEL («Трансєвропейські лінії»), ТАЄ («Транс-Азія-Європа»), BS-FOCS (Чорноморська волоконно-оптична кабельна система), що дало змогу Україні приєднатись до цифрової мережі європейських країн, Близького та Середнього Сходу, а також до системи FLAG («Волоконно-оптична лінія навколо земної кулі»).

Розпочався також процес створення власної системи супутникового зв'язку, який буде поєднаний із системою мобільного зв'язку. Прийнято відповідну програму. Для будівництва та експлуатації наземної інфраструктури створено підприємство «Укрзв'язоксупутник», яке налагоджує стосунки зі світовими компаніями – власниками систем супутникового зв'язку, а також із виробниками обладнання для супутникових систем.

3.6. Соціальна інфраструктура

Соціальна інфраструктура – це сукупність, або комплекс галузей, призначенням яких у суспільному поділі праці є задоволення потреб населення у соціально-культурних і соціально-споживацьких послугах.

Складові компоненти соціальної інфраструктури (за І. Салієм) зображені на рис.3.6.1.

Рис.3.6.1. Соціальна інфраструктура

Розвиток усіх ланок обслуговування населення має бути комплексним. Умовами комплексного розвитку соціальної інфраструктури в регіонах є:

- врахування регіональних чинників, що визначають обсяг і структуру потреб населення в послугах;
- розробка і використання нормативів з урахуванням особливостей статей видатків;
- досягнення оптимальних меж і внутрішньо регіональних пропорцій у розвитку соціальної інфраструктури;
- обґрунтоване визначення обсягів капітальних вкладень в галузі соціальної інфраструктури та їх розподіл за підгалузями.

Соціально-споживацький комплекс. Розглянемо особливості функціонування складових соціально-споживацького комплексу.

Торгівля і громадське харчування. За формальний показник, який характеризує рівень розвитку торгівлі в регіоні є роздрібний товарообіг. Він відображує дію складної сукупності соціальних і економічних чинників, зокрема, купівельна спроможність населення, розвиненість мережі торговельних закладів, товарна забезпеченість, інформаційна, транспортна інфраструктура тощо.

В Україні спостерігається регіональна відмінність обсягів роздрібного товарообігу. Він визначається насамперед:

- динамікою економічного розвитку регіону;
- структурою економіки;
- особливістю умов життєдіяльності населення;
- статеві-вікові відмінності населення;
- рівень освіти;
- середній дохід на одного члена сім'ї.

Товарообіг громадського харчування прогнозують окремим показником і вводять його складовою частиною до загального обігу роздрібного товарообігу.

Розвиток громадського харчування регіону характеризують такі економічні й соціальні показники:

- обсяг товарообігу громадського харчування, в тому числі продукції власного виробництва;
- кількість страв;
- кількість підприємств громадського харчування та місць у них на 1000 осіб;
- коефіцієнт забезпеченості населення місцями;
- чисельність населення, яке користується послугами підприємств громадського харчування.

Потреба населення у послугах підприємств громадського харчування за окремими регіонами неоднакова. Для того, щоб її визначити, треба

врахувати місцезнаходження регіону, контингент його жителів, наявність промислових підприємств, навчальних закладів, шкіл тощо.

Житлово-комунальне господарство. Це складний комплекс підгалузей, завданням яких є задоволення комунальних, побутових і соціально-культурних потреб населення.

До складу житлово-комунального господарства входять:

- житлове господарство;
- санітарно-технічні підприємства;
- служби інженерних мереж і споруд;
- транспорт;
- енергетичне господарство;
- всі види зовнішнього благоустрою;
- служби обрядових і спеціальних послуг.

Важливими даними для розробки заходів регулювання розвитку житлово-комунального господарства є:

- чисельність населення і його соціальний склад;
- нормативи забезпеченості житлом і комунальними послугами;
- перспективні показники розвитку галузей виробничої і невиробничої сфер регіону;
- обсяг ресурсів, які можуть бути спрямовані на розвиток житлово-комунального господарства.

Треба зазначити, що принципи розвитку і функціонування комунального господарства за радянських часів (система покращення житлових умов, система формування комунальних тарифів, відсутність конкурентного середовища в сфері надання комунальних послуг тощо) в умовах ринкової економіки набули руйнівного характеру. Тому зараз першочерговим завданням є впровадження ринкових механізмів в сферу управління комунальним господарством, а також формування у населення нових стандартів соціальної справедливості.

Побутове обслуговування. Належне побутове обслуговування населення сприяє економії суспільної праці, витрат, раціональному використанню вільного часу, зближенню рівнів життя міських і сільських жителів.

Структура підгалузей побутового обслуговування:

- ремонт і індивідуальне пошиття взуття, швейних, хутрових, шкіряних виробів, головних уборів і текстильної галантереї;
- ремонт, пошиття і в'язання трикотажних виробів;
- ремонт побутових машин та приладів;
- ремонт і виготовлення металовиробів і меблів;
- ремонт і техобслуговування індивідуальних транспортних засобів;
- хімчистка і фарбування;
- послуги пралень;
- фотопослуги;

- будівельні послуги;
- послуги лазень, перукарень;
- прокат речей;
- транспортні послуги;
- ритуальні послуги.

Для визначення прогнозних показників розвитку сфери побутового обслуговування обраховують такі показники:

- потрібні виробничі потужності;
- розміри основних фондів, матеріальних, трудових, фінансових ресурсів і джерела їх формування.

Вихідними для цих розрахунків є такі дані:

- досягнутий рівень обслуговування населення;
- потреба в послугах в цілому на одного жителя;
- можливий приріст чисельності населення;
- зміни в структурі доходів і витрат населення;
- дані визначення попиту і ступінь його задоволення;
- стан і розвиток матеріально-технічної бази;
- характеристика мережі підприємств побутового обслуговування.

Пасажирський транспорт і засоби зв'язку. Для аналізу роботи пасажирського транспорту в регіоні застосовуються такі показники:

- кількість перевезених пасажирів у міжрайонному сполученні і пасажирооборот (в тому числі по всіх видах транспорту);
- середня відстань перевезення пасажирів за окремими видами транспорту;
- довжина автомобільних шляхів загального користування, в тому числі з твердим покриттям;
- будівництво нових автомобільних шляхів;
- реконструкція доріг;
- обсяг капітальних вкладень в будівництво доріг;
- площа території і протяжність транспортних шляхів на 100 км кв.

Органи територіального управління повинні особливу увагу приділяти внутрішньоміським перевезенням. Внутрішньо міський пасажирооборот залежить від визначеної на перспективу чисельності міського населення, його транспортної рухомості (кількість поїздок у розрахунку на одного жителя) та середньої дальності поїздок.

Прогнозування розвитку засобів зв'язку пов'язане з розробкою показників приросту кількості відділень зв'язку, телефонних станцій, телефонів-автоматів, абонентів міського і сільського телефонного зв'язку, трансляційних радіоточок, довжини телефонних міжміських ліній.

Соціально-культурний комплекс. Із складових соціально-культурного комплексу більш детально розглянемо народну освіту, культуру і охорону здоров'я.

Народна освіта. Регулювання розвитку народної освіти має охоплювати мережу дошкільних закладів, загальних шкіл, шкіл і груп з подовженим днем, шкіл-інтернатів тощо.

Для задоволення потреб населення в дошкільних закладах використовують дані про чисельність дітей на перспективу. Крім того, враховують зростання кількості осіб, зайнятих у суспільному виробництві, працюючих жінок, у тому числі віком 18-44 роки, а також рівень забезпеченості дітей постійно діючими дошкільними закладами.

На підставі даних про потребу в дитячих дошкільних закладах розробляють зведену програму будівництва цих закладів по регіону.

Регулювання розвитку загальноосвітніх шкіл здійснюється за багатьма показниками, які розраховують по кожному регіону окремо з урахуванням міського і сільського населення. Основним показником є контингент учнів. Його визначають по типах шкіл і групах класів (1-4; 5-9; 10-11).

Кількість класів і класів-комплектів визначають в залежності від загального контингенту, наповненості класів (за нормами гранична наповненість 1-9 класів – не більше 30 чол., 10-11 класів – 25 чол., груп продовженого дня – 20-30 чол., клас-комплекту з двох класів – не більше 30 чол., з трьох класів – до 20 чол.

Прогнозування шкільної мережі розпочинають з визначення кількості необхідних класних кімнат за формулою:

$$K = Ч / (Н*З), \quad (3.6.1.)$$

де Ч – чисельність учнів;

Н – наповненість класу;

З – коефіцієнт змінності роботи школи.

Ефективність роботи закладів освіти значною мірою залежить від забезпечення педагогічними кадрами. Потребу в них визначають за контингентом учнів окремо по групах класів. По 1-4 класах вона відповідає кількості класів. Для 5-11 класів необхідну кількість педагогів визначають за формулою:

$$Ч = K * C / В, \quad (3.6.2.)$$

де К – кількість класів в прогностичний період;

С – кількість педагогічних ставок на один клас;

В – кількість педагогічних ставок на одного вчителя.

Регулювання розвитку галузей культури передбачає вивчення умов формування суспільних потреб в культурному обслуговуванні, а також аналіз ресурсних можливостей їх задоволення.

Потребу в об'єктах культури визначають за встановленими нормами (кількість місць на 1000 осіб). Розміщення закладів культури здійснюють з урахуванням особливостей розселення та умов кожного регіону.

Систему охорони здоров'я в містах та сільській місцевості треба розглядати як єдину систему регіону.

Для оцінки якості роботи закладів охорони здоров'я використовують такі показники:

- тривалість перебування хворого в лікарні;
- оборот ліжка;
- рівень госпіталізації.

Потребу конкретного регіону в лікарняних ліжках можна розрахувати за формулою:

$$Л = Н * Г * П / (Д * 100), \quad (3.6.3.)$$

де Н – чисельність населення;

Г – процент госпіталізації;

П – середня кількість днів перебування хворого в лікарні;

Д – тривалість використання ліжка протягом року.

Забезпеченість лікарняними ліжками в розрахунку на 10000 чол. відповідно дорівнює:

$$З = Л * 10000 / Н \quad (3.6.4.)$$

Потужність амбулаторно-поліклінічних закладів установлюють на основі нормативів кількості відвідувань лікарень одним жителем за рік, загальної чисельності населення і даних про пропускну спроможність існуючої мережі амбулаторно-поліклінічних закладів.

Основними показниками функціонування санаторно-курортних, оздоровчих закладів і закладів відпочинку є кількість ліжок у санаторіях і місць у будинках відпочинку, пансіонатах і на туристичних базах.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. У чому полягає суть поняття „господарський комплекс національної економіки”?
2. Перерахуйте основні підсистеми господарського комплексу України.
3. Що таке соціальна інфраструктура і які складові вона включає?
4. З яких основних підсистем складається промисловий комплекс України?
5. Перерахуйте основні фактори, що впливають на структуру та діяльність суб'єктів агропромислового комплексу України?
6. Що становить собою побутове обслуговування населення?
7. Які підсистеми можна виділити у сфері транспорту в Україні?
8. Визначте особливості розвитку галузі зв'язку в Україні.
9. Що представляє собою соціально-споживацький комплекс?
10. Охарактеризуйте сферу торгівлі та громадського харчування в Україні.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. **Технологічний підхід до виділення міжгалузевих комплексів передбачає:**
  - a досконале вивчення технології виробництва товарів та послуг;
  - b групування галузей, які пов'язані між собою послідовністю переробки і використання загального матеріалу та однаковим призначенням продукції;
  - c розгляд міжгалузевого комплексу як групи галузей національного господарства, які поєднані спільною метою розвитку;
  - d технологічне вдосконалення виробництва;
  - e вивчення технологічних можливостей створення міжгалузевих комплексів.
2. **У споживанні паливно-енергетичних ресурсів в Україні домінуюча роль належить:**
  - a вугіллю;
  - b газу;
  - c нафті;
  - d торфу;
  - e іншим паливно-енергетичним ресурсам.
3. **Визначальну роль при розміщенні конкретних машинобудівних підприємств відіграють такі чинники:**
  - a сировинний фактор, споживчий фактор, фактор трудових ресурсів та наукоємності;
  - b енергетичний і споживчий фактор;
  - c експортно-імпортний потенціал країни;
  - d екологічний фактор і фактор трудових ресурсів;
  - e близькість до родовищ залізної руди і водних ресурсів.
4. **Більшість підприємств хімічної промисловості знаходяться в таких економічних районах:**
  - a Придніпров'ї, Столичному і Північно-Східному;
  - b Донецькому, Причорноморському, Центральному;
  - c Прикарпатті, Придніпров'ї і Донецькому економічному районі;
  - d рівномірно розміщена по всіх економічних районах України;
  - e Донецькому і Придніпровському економічному районі.
5. **До лісопромислового комплексу входять:**
  - a лісова промисловість;
  - b лісозаготівельна промисловість;
  - c _____;
  - d _____;
  - e _____;
  - f _____.

6. **Всі галузі, що входять до складу АПК об'єднують в такі сфери, або групи:**
- a рослиництво та тваринництво;
  - b рослиництво, тваринництво та переробні галузі АПК;
  - c фондоутворюючі галузі, сільське господарство та переробні галузі;
  - d переробні галузі та виробнича інфраструктура;
  - e фондоутворюючі галузі, сільське господарство, переробні галузі, виробнича інфраструктура.
7. **В структурі посівів в Україні провідне місце займають:**
- a зернові культури;
  - b технічні культури;
  - c овочеві культури;
  - d бахчові культури;
  - e Україна характеризується рівномірним розподілом посівних площ між різними культурами.
8. **Розміщення окремих підприємств харчової промисловості відбувається з урахуванням таких чинників:**
- a Оскільки продукція є нетранспортабельна підприємства територіально орієнтуються на джерела відповідної сировини;
  - b Для якісного споживання підприємства територіально тяжіють до споживача;
  - c Розміщення окремих підприємств має свої особливості залежно від ступеня впливу на них сировинного чи споживчого фактору;
  - d Підприємства в основному орієнтуються на транспортабельну сировину, місце переробки визначається рентними витратами;
  - e Важливим фактором для розміщення є транспортна інфраструктура.
9. **Регіональна відмінність роздрібного товарообігу в Україні зумовлена:**
- a динамікою економічного розвитку регіону і структурою економіки;
  - b особливістю умов життєдіяльності населення;
  - c статеві-віковими відмінностями і рівнем освіти населення;
  - d середнім доходом на одного члена сім'ї;
  - e всіма вище переліченими чинниками.
10. **Основним показником регулювання розвитку загальноосвітніх шкіл є:**
- a контингент учнів;
  - b наявність викладацького складу;
  - c загальна площа навчальних приміщень;
  - d розвиненість інфраструктури поселень (зокрема транспортної мережі).
  - e всі вищевказані показники.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. www.ukrstat.gov.ua. розділ Транспорт і зв'язок. Дані станом лютий 2007 року.
2. Моніторинг макроекономічних та галузевих показників звичайної діяльності залізниць України / Наук. кер. Ю.М. Цветов, М.В. Макаренко; Виконав. Н.С. Соколовська, Т.С. Рябчун, Т.В. Горяїнова, О.В. Прихненко, О.В. Шевченко, А.І. Білоус, М.Ю. Цветов та ін. – К.: КУЕТТ, 2006. – 148 с.
3. Автомобільний транспорт України: стан, проблеми, перспективи розвитку: Монографія / Державний автотранспортний науково-дослідний і проектний інститут; За заг. ред. А.М. Редзюка. – К.: ДП "Державто-трансНДІпроект", 2005. – 400 с.
4. www.kmu.gov.ua. Українська залізниця маневрує шляхом реформ // Департамент комунікацій влади та громадськості Секретаріату Кабінету міністрів України. – 2006 р.
5. Макаренко М.В. Економічна доцільність державного регулювання на транспорті. // Економіст. – 2006. – №10. – С. 25-27.
6. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил: теоретико-методологічні основи. – К.: УФІМБ, 1997.
7. Коротун І.М. Розміщення продуктивних сил України. – Рівне: УІВГ, 1997.
8. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / С.І. Дорогунцов, Т.А. Заяць, Ю.І. Пітюренко та ін.; За ред. С.І. Дорогунцова. – К.: КНЕУ, 2005. – 988 с.
9. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Навч. посібник / Є.П. Качан, Т.Є. Царик, Д.В. Ткач та ін; За ред. Є.П. Качана. – К.: Юридична книга, 2005. – 704 с.
10. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навч. посіб.– К.: Вікар, 2001.– 377с.
11. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка: Навч.посібн. – К.: Кондор, 2005. – 344 с.
12. Іщук С.І. Промислові комплекси України. Наукові основи територіальної організації: Навч. посібн. – К: Вид. Паливода А.В., 2003. – 248 с.
13. Заболоцький Б.Ф. Розміщення продуктивних сил України: Національна макроекономіка: Посібник. – К.: Академвидав, 2002. – 368 с. (Альма-матер)
14. І.Л. Сазонець, В.В. Джинджоян, О.О. Чубар. Розміщення продуктивних сил: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 320 с.
15. Лишиленко В.І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Навч. посібн. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 325 с.

Розділ IV. ЧИННИКИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Основні поняття і терміни

<ul style="list-style-type: none"> • Економічне зростання; • Економічний розвиток; • Інтенсивний тип економічного зростання; • Моделі економічного зростання; 	<ul style="list-style-type: none"> • Екстенсивний тип економічного зростання; • Показники економічного зростання; • Способи економічного зростання; • Чинники економічного зростання.
---	---

4.1. Економічне зростання як категорія національної економіки

У найзагальнішому вигляді *розвиток* визначається як необоротна, спрямована, якісна, закономірна зміна об'єктів будь-якої природи. Розвиток – це рух, який призводить не лише до кількісних змін, а й породжує нову якість. Спрямованість розвитку характеризує його векторний характер. Розвиток породжується внутрішніми причинами, які відповідають природі об'єкта, а не суто зовнішніми обставинами, хоча й мають значний вплив на нього. Однак, рушійна сила розвитку будь-якого об'єкта лежить всередині нього самого. Причиною розвитку є внутрішні суперечності об'єкта.

За характером та швидкістю змін розрізняють два протилежних різновиди розвитку – *еволюція і революція*.

Еволюція – вид розвитку з поступовим характером змін.

Революція – стрімкий вид розвитку із раптовим переходом у нову якість. Ці види розвитку відрізняються механізмами дії закону переходу кількісних змін у якісні.

За направленістю виділяють два напрями процесів розвитку – *прогресивний та регресивний*.

Прогрес – це рух об'єкта, що розвивається, уперед, по висхідній траєкторії, від нижчого до вищого, від гіршого до кращого, від менш досконалого до більш досконалого.

Регрес – рух об'єкта назад, по нисхідній траєкторії, від вищого до нижчого, від кращого до гіршого, його деградація.

Динаміка економічних процесів проявляється в різних напрямках руху – розвитку чи занепаду, які, в свою чергу, можуть мати різні форми.

Економічний розвиток – це перехід від одного стану економіки до іншого, який характеризується розширенням виробництва нових товарів

і послуг з використанням нових технологій. Економічний розвиток є багатofакторним процесом, який відображає зміни в усіх сферах господарського життя країни.

Для оцінки цього рівня використовують систему показників, яка включає:

- валовий внутрішній продукт на душу населення;
- показники ефективності функціонування економіки, що обчислюються на базі ВВП;
- виробництво основних видів продукції на душу населення;
- рівень та якість життя населення.

Інтегральним показником економічного розвитку є індекс людського розвитку. Цей показник розраховується як середньозважена величина від індексів чотирьох показників – очікуваної тривалості життя, рівня грамотності дорослого населення, рівня охоплення населення початковою, середньою та вищою освітою, рівня виробництва реального ВВП на душу населення із врахуванням купівельної спроможності.

Співставлення індексу людського розвитку кожної країни із світовими показниками дає можливість визначити її порівняльний індекс та місце. Якщо цей індекс менший за 0,5, то країна має низький рівень людського розвитку; від 0,5 до 0,8 – середній рівень; 0,8 і більше – високий. Україна за індексом людського розвитку (менше 0,8) входить до першої сотні країн світу.

Згідно «Звіту ООН про людський розвиток – 2005», Україна перемістилася з 70-го в 2004 р. на 78-е місце в 2005 р., посівши місце між Саудівською Аравією та Перу. У цей же час найкраща за цим показником пострадянська країна – Естонія – посідає 38 місце у світі, Росія – 62, Білорусь – 67. Лідерами рейтингу у 2005 році стали Норвегія, Ісландія, Австралія, Люксембург і Канада.

Однією з форм розвитку є *економічне зростання*, яке має позитивну динаміку. Воно не тотожне економічному розвитку. Економічне зростання є частковим випадком розвитку, може мати різний кількісний та якісний характер змін. Категорії розвитку та економічного зростання співвідносяться як загальне і часткове. Поняття розвитку є більш ширшим та змістовнішим, оскільки характеризує здатність підвищувати якість життя за рахунок сукупності факторів, в тому числі і економічного зростання.

Економічне зростання може відбуватися і без економічного розвитку, але економічний розвиток неможливий без економічного зростання.

Проблема економічного зростання є найважливішою проблемою економічної теорії та практики на сучасному етапі.

Категорію економічного зростання досліджували економісти ще в XVIII-XIX ст. (Ж.Б.Сей, І. фон Тюнен та ін.), а в кінці 30-х років XX ст. вивчення цієї проблеми виділилось в окремий напрямок.

Основоположниками теорії зростання вважаються американський економіст Е.Домар і англієць Р.Харрод. Вивчення цього процесу у сучасній економічній теорії проходить за трьома основними напрямками.

Перший напрям – це неокласичні теорії зростання, в основі яких лежать положення про ринкову саморегуляцію, розроблені А.Маршаллом і Л.Вальрасом. Провідним ідеологом цього напрямку сьогодні вважають М.Фрідмена.

Другий напрям – це неокейнсіанські теорії, які поєднують декілька течій (Д.Тобін, О.Сімомура, С.Фудзіно).

Третій напрям спирається на праці К.Маркса, Й.Шумпетера, Дж.Ст. Мілля.

У представників усіх напрямів немає чітких меж між теоріями зростання і теоріями рівноваги циклів і криз, проблемами відтворення, теорії і практики державного регулювання, що відображає зв'язок економічного зростання з багатьма іншими процесами економічного розвитку.

На сьогодні не існує єдиного тлумачення категорії економічного зростання. Суть економічного зростання визначається по-різному. Одні вчені визначають економічне зростання як збільшення загального обсягу валового національного продукту за певний період або як збільшення чистого національного продукту на душу населення. Інші дослідники вважають, що економічне зростання має місце тоді, коли разом із збільшенням населення відбувається аналогічне за темпами зростання національного доходу. Деякі економісти ототожнюють економічне зростання з розвитком економіки взагалі (зростання продуктивних сил, суспільного продукту, добробуту населення тощо). Однак переважає думка, що **економічне зростання** – це такий економічний розвиток, коли протягом певного періоду кількісно і якісно зростає суспільне виробництво.

Деякі трактування категорії “економічне зростання” наведено на рис.4.1.1.

Економічне зростання національної економіки – це такий її розвиток, який призводить до збільшення реального національного доходу за певний період. Тому досягнення певного рівня економічного зростання є однією з головних макроекономічних цілей держави.

Ефективність будь-якої системи господарювання можна оцінювати на основі характеристик економічного зростання. Воно проявляється у збільшенні потенційного і реального обсягів продукції, доходу та багатства нації. Економічне зростання має певні **якісні та кількісні характеристики**. Його якісний характер відображає реальний приріст сукупності споживчих вартостей та їх відповідність суспільним потребам. Кількісний характер економічного зростання знаходить свій вираз у рівнях та темпах розвитку національного господарства.

Зміст категорії економічного зростання можна виразити через оцінку змін основних макроекономічних показників.

Рис. 4.1.1. Деякі визначення категорії „економічне зростання”

Оцінка змін економічного зростання, як правило, відображається відносними величинами – індексів та темпів. Індеси показують співвідношення рівнів показників за певний період.

Індекс зростання – це відношення приросту певного показника за звітний період до цього ж показника базового періоду. Динаміка економічного зростання визначається його темпами.

Темп зростання показує кількісне зростання суспільного продукту.

Можна виділити два підходи до оцінки та розуміння змісту категорії економічного зростання – на основі абсолютних і на основі питомих показників.

Перший підхід базується на *абсолютних оцінках* динаміки розвитку країни в цілому і пов'язує економічне зростання із збільшенням реального валового внутрішнього продукту за певний період часу. Таке тлумачення цього поняття використовується при дослідженні макроекономічних проблем оцінки рівня розвитку країни, формування її бюджету тощо.

Явище економічного зростання за першим підходом до його розуміння графічно можна показати двома способами – *на основі кривої пропозиції* та *кривої виробничих можливостей* (рис. 4.1.2, 4.1.3).

В класичному варіанті крива пропозиції відображає зв'язок між ціною (P) і кількістю продукції (Q), яку виробник готовий виробити та продати за певного рівня цін. Економічне зростання супроводжується зростанням виробництва товарів і може бути відображене графічно переміщенням кривої пропозиції вправо (показано стрілкою) із положення S_1 в положення S_2 .

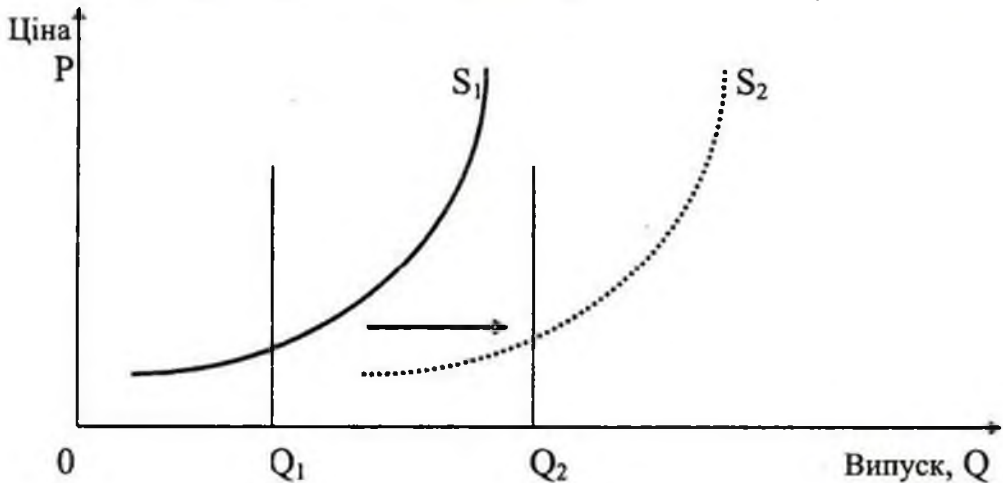

Рис.4.1.2. Економічне зростання як переміщення кривої пропозиції

Економічне зростання як збільшення кількості товарів і послуг, які створює національна економіка, може також бути відображене як зміна параметрів кривої виробничих можливостей (рис.4.1.3.).

Якщо припустити, що у відносно короткому періоді технологія та організація виробництва, обсяги та комбінація ресурсів незмінні, то кількість виробничих благ можна описати кривою виробничих можливостей АВ, яка характеризує обсяги співвідношень виробництва предметів споживання (Q_k) та засобів виробництва (Q_p). Вона може бути використана для характеристики варіантів виробничої комбінації будь-яких двох змінних (товарів). Крива АВ окреслює і відображає межу виробничих можливостей підприємств, будь-яка точка на ній показує конкретні обсяги випуску засобів виробництва та предметів споживання (або того чи іншого товару) в певному співвідношенні із граничними абсолютними значеннями 0: Q_{k1} або Q_{p1} . 0. Неповне чи нераціональне використання ресурсів призведе до зменшення можливих обсягів виробництва. В той же час,

збільшення обсягів виробництва понад теперішні виробничі можливості потребує кількісних чи якісних змін у застосовуваних ресурсах чи інших факторах впливу, тобто економічного зростання. Це буде характеризувати уже нові економічні можливості, які на графіку відображені кривою трансформації CD. Нарощування виробничих можливостей відбувається під впливом певних чинників економічного зростання, а її крива відображає взаємодію цих чинників.

Засоби

виробництва, Q_p

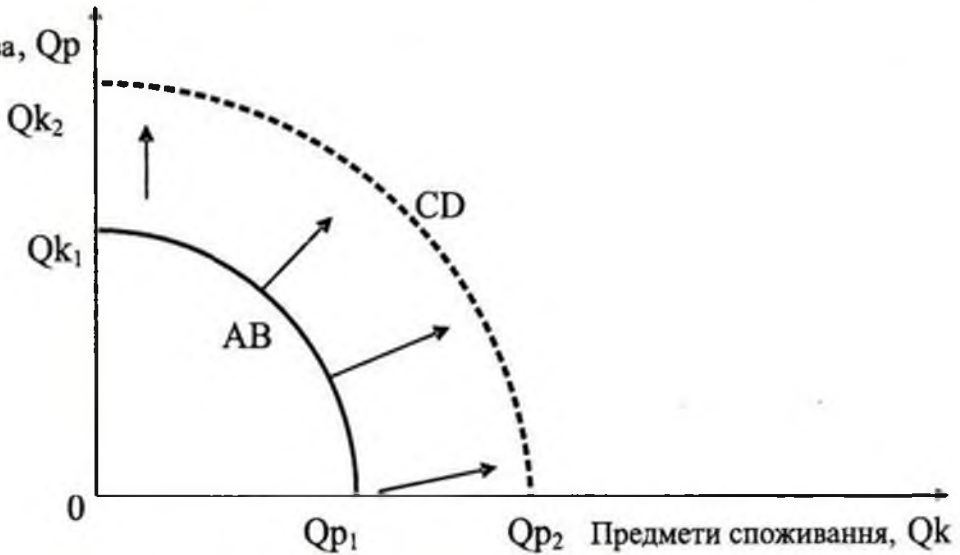

Рис.4.1.3. Зображення економічного зростання як кривої виробничих можливостей

Другий підхід до розуміння економічного зростання базується на *питомих оцінках* динаміки розвитку країни з врахуванням кількості її населення і виражає його через зростанням обсягу валового внутрішнього продукту на душу населення за певний період часу. Це дає можливість досліджувати соціально-економічні проблеми добробуту, оцінки рівня життя тощо.

Якщо у певний період ВВП відтворюється у тих самих обсягах, що й у попередньому періоді, то це свідчить про нульове економічне зростання. Якщо в розрахунковому періоді обсяг ВВП скорочується, то відбулося від'ємне зростання, і якщо ВВП зріс, то має місце власне (додатне) зростання.

Економічне зростання перш за все проявляється у зростанні обсягів виробництва. Залежно від цілей економічного аналізу розміри виробництва можна виразити різними макроекономічними показниками – валовим внутрішнім продуктом (ВВП), валовим національним продуктом (ВНП), національним доходом (НД). Однак, основним показником національного виробництва є валовий внутрішній продукт (ВВП), на базі якого визначаються основні показники економічного зростання. При цьому

оцінюється динаміка змін ВВП за певний період, як правило за рік, в цілому або на душу населення. Темпи економічного зростання розраховують відношенням абсолютного приросту ВВП до його початкового значення. До основних показників економічного зростання належать:

1. **Індекс економічного зростання ВВП** – розраховується як відношення ВВП звітного періоду до цього ж показника базового періоду і показує, у скільки разів він змінюється:

$$I_{зр} = \text{ВВП}_1 / \text{ВВП}_0, \quad (4.1.1.)$$

де $I_{зр}$ – індекс економічного зростання;

ВВП_1 – валовий внутрішній продукт звітного року, грн;

ВВП_0 – валовий внутрішній продукт базового року, грн.

2. **Темп економічного зростання (приросту) ВВП ($T_{пр}$)** – визначається як відношення абсолютного приросту ВВП до його початкового значення і показує процентну зміну ВВП:

$$T_{пр} = [(\text{ВВП}_1 - \text{ВВП}_0) / \text{ВВП}_0] * 100, \% \quad (4.1.2.)$$

3. **Темп приросту ВВП на душу населення** – розраховується як відношення абсолютного приросту ВВП у розрахунку на душу населення до початкового значення цього показника:

$$T_{пр/осіб} = [(\text{ВВП}_{1/осіб} - \text{ВВП}_{0/осіб}) / \text{ВВП}_{0/осіб}] * 100 \% \quad (4.1.3.)$$

де $T_{пр/осіб}$ – темп економічного зростання у розрахунку на душу населення, %;

$\text{ВВП}_{1/осіб}$ – валовий внутрішній продукт у розрахунку на душу населення даного періоду, грн.;

$\text{ВВП}_{0/осіб}$ – валовий внутрішній продукт у розрахунку на душу населення базового періоду, грн.

На величину цього показника впливає не тільки зміна обсягів ВВП, але й чисельності населення.

Економічне зростання економіки в цілому пов'язане із збільшенням річного обсягу виробництва товарів і послуг як в цілому, так і в окремих галузях. Тому економічне зростання можна визначити за показником валового національного продукту (ВНП) національного господарства або темпах зростання виробництва по окремих галузях виробництва в цілому і на душу населення.

Категорія економічного зростання відноситься до динамічних понять і відображається різними динамічними характеристиками. Можна визначити декілька ознак, які дають можливість здійснити класифікацію окремих видів економічного зростання.

- За ознакою перервності змін виділяють безперервне та перервне економічне зростання.

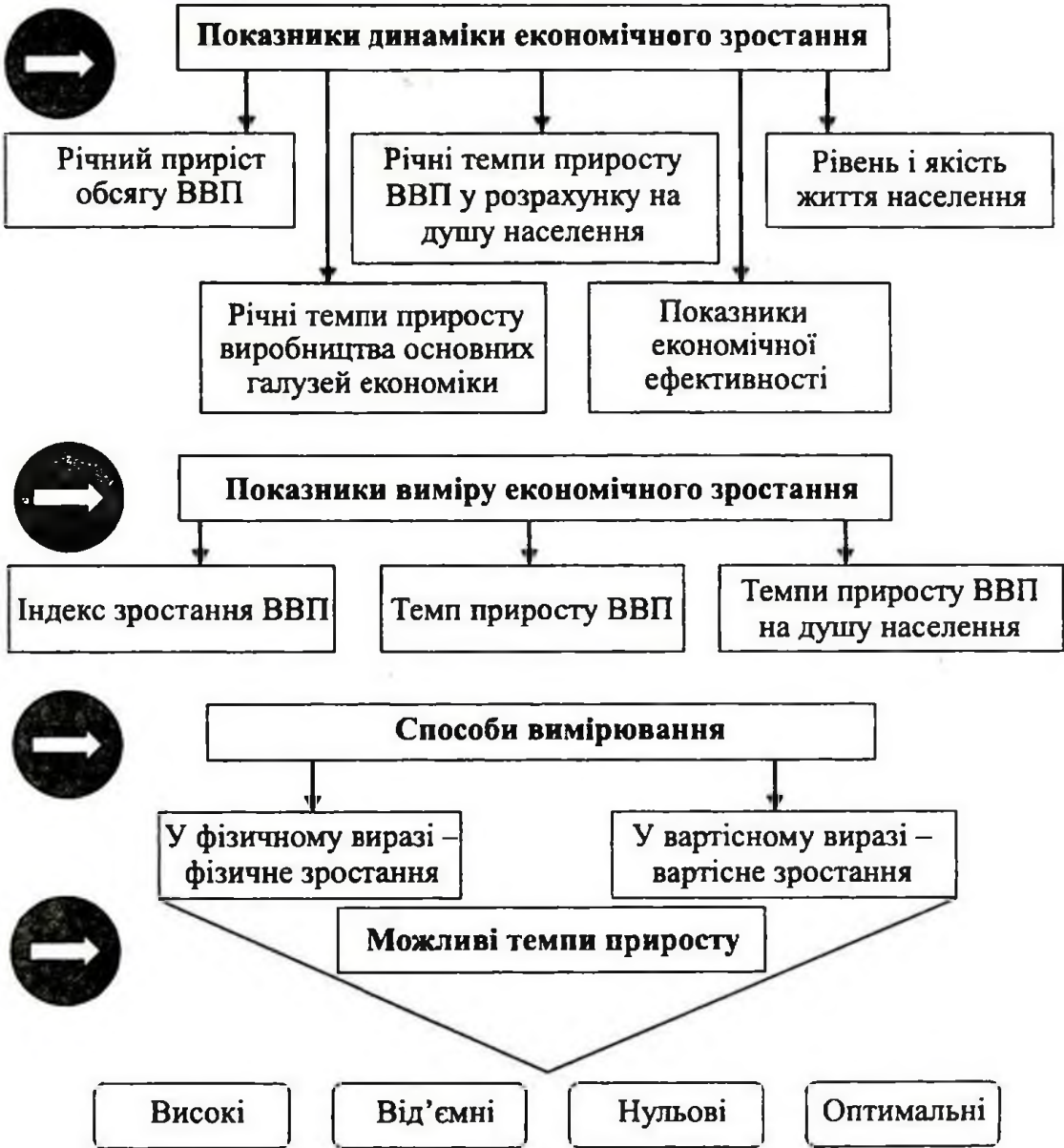

Рис. 4.4.4. Показники виміру економічного зростання

- За ознакою поступовості змін характеризують пропорційне і непропорційне економічне зростання.
- За напрямком змін розрізняють власне (додатне) економічне зростання та спад (від’ємне економічне зростання).
- За кількісною ознакою динаміки змін розрізняють економічне зростання з високими та низькими темпами.

Темпи економічного зростання найчастіше виступають основним критерієм економічного розвитку. Однак, високі темпи економічного зростання не завжди свідчать про прискорений економічний розвиток країни.

I, навпаки, зниження темпів зростання або навіть нульові його темпи не означають припинення економічного розвитку.

Проте в основному темпи економічного зростання визначають динаміку всіх інших економічних показників. Тільки безперервне економічне зростання дає можливість країні зайняти передові позиції в світі.

На основі показника темпів економічного зростання можна зробити висновок, що сучасна ринкова економіка функціонує ефективніше, ніж економіка попередніх періодів (табл.4.1.1).

Таблиця 4.1.1.

Світові темпи економічного зростання

Періоди	Зростання випуску продукції на душу населення, %
Раннє Середньовіччя 500-1000 рр.	0
Пізнє Середньовіччя 1000-1700 рр.	0,1
Період торгового капіталізму 1700-1860 рр.	0,2
Епоха промислового капіталізму 1860-1980 рр.	1,6

Динаміка розвитку національних економік, як і світової економіки, характеризується нестабільними темпами. Це підтверджується показниками їх середньорічних темпів зростання, наприклад, за останню третину ХХ ст. (1965-2000 рр. (табл. 4.3.2).

Таблиця 4.1.2.

Середньорічні темпи зростання окремих груп країн

Країни за рівнем доходів	Приріст ВВП, %	Приріст ВВП на душу населення, %
Низького	4,1	1,8
Середнього	4,2	2,4
Високого	3,2	2,3
Увесь світ	3,3	1,6

Друга половина ХХ ст. характеризувалася високими темпами економічного зростання в Японії, Німеччині, скандинавських країнах, державах Північної Америки, нових індустріальних країнах та ін. Саме високі темпи економічного зростання в післявоєнний період вивели Японію та ФРН в число передових країн світу, а країни Південно-Східної Азії (Тайвань, Сінгапур, Південна Корея та ін.) в 70-90-х роках стали новими індустріальними країнами.

Темпи світового економічного зростання за останні 100 років за показником реального ВВП становили в середньому 3,2 %, що призводило до подвоєння національного багатства за кожні 22 роки. Темпи зростання

у розрахунку на душу населення становили 1,6 %, що забезпечувало подвоєння цього показника кожні 39 років.

Економічне зростання у більшості країн світу складає декілька відсотків на рік. Так, за останні п'ять років темпи приросту реального ВВП у країнах Європейського Союзу становлять в середньому трохи більше 2 %.

Динаміка економічного зростання (спаду) в Україні характеризувалась наступними показниками (табл.4.3.3). Реальний обсяг виробництва почав зменшуватися ще з середини 80-х років, але в 90-х роках, уже за умов становлення незалежності, його падіння прискорилося. Наслідки економічної кризи 90-х років відкинули країну далеко назад. За період десятилітнього спаду обсяг реального ВВП скоротився майже в 1,9 рази. Після тривалого спаду в 1990-х роках, починаючи з 2000 року, в Україні спостерігаються позитивні щорічні темпи приросту реального ВВП.

Таблиця 4.1.3.

Динаміка ВВП України, у % до попереднього року

Роки	ВВП, %
1990	- 4,0
1991	- 8,7
1992	- 9,9
1993	- 14,2
1994	- 22,9
1995	- 12,2
1996	- 10,0
1997	- 3,0
1998	- 1,9
1999	- 0,2
2000	5,9
2001	9,2
2002	4,6
2003	9,6
2004	12,1
2005	2,7
2006	7,1
2007	6,2
2008*	6,7
2009*	7,1
2010*	7,5

* – прогнольні дані інституту економіки та прогнозування НАН України

Будь-яка перехідна економіка переживає період спаду виробництва, що підтверджує досвід західних країн. Україна успадкувала адміністративно-командну систему, зношені виробничі фонди, ірраціональну галузеву і виробничу структури. Обтяжливими обставинами стали стрибкоподібне підвищення цін на імпортні енергоносії, незавершеність виробничого циклу в національній економіці, розрив економічних відносин із сусідніми державами, значний військово-промисловий комплекс, катастрофічна екологічна ситуація, а також суб'єктивні прорахунки, непослідовність у переході до ринкових відносин, поява величезного тіньового сектору. Результат дії цих негативних факторів проявився в тому, що нині обсяг національного виробництва становить трохи більше як третину від рівня 1990р.

Темпи економічного зростання визначають динамічні параметри економічного розвитку країни, її місце та історичні перспективи на міжнародній арені. Забезпечення стійких темпів економічного зростання є одним із найважливіших завдань національної економіки будь-якої країни світу. В той же час економічне зростання стало метою економічної політики урядів більшості розвинених країн. Все більше країн світу беруть на озброєння ідеологію економічного зростання, яка стає основою створення держав загального добробуту.

За основним показником розвитку національної економіки – ВВП на душу населення – усі країни поділяють на розвинуті і країни, що розвиваються. На даний період до розвинутих відносять країни, у яких, зокрема, величина ВВП на душу населення перевищує 12 тис. дол. за рік.

Середньосвітове значення показника ВВП на душу населення в 5 разів менше ніж в США. Для подвоєння ВВП на душу населення в Україні при 5 % зростанні необхідно 14 років а при 7 % зростанні – 10 років. Відомо, що США знадобилося 47 років, щоб подвоїти ВВП на душу населення, Японії – 33, Індонезії – 17, Південній Кореї – 10 років. Щоб наблизитися до середньосвітового рівня за умови середнього темпу економічного зростання світової економіки в 1,6 %, Україні необхідно протягом 30 років підтримувати 7 % економічне зростання або подвоювати цей показник кожні 10 років. Навіть враховуючи від'ємний приріст населення України, вирішення цієї проблеми потребує втілення абсолютно нової економічної стратегії, яка потребує серйозної розробки та втілення в життя спільними зусиллями всього народу, що є надзвичайно складним завданням. При цьому забезпечення стійких темпів економічного зростання є одним із найважливіших завдань макроекономічного регулювання.

Економічне життя суспільства супроводжується величезною кількістю та різноманітністю економічних процесів та явищ, перебуває у постійному русі. Економіка зазнає певних кількісних та якісних змін. Змінюються продуктивні сили і виробничі відносини, як в цілому, так і за

окремими видами. Економічне зростання ж означає поступальний рух економіки, її прогрес і розвиток.

Причинами економічного зростання виступають зв'язки між суспільним виробництвом і споживанням. Економічні потреби людини породжують виробництво і самі породжуються ним.

Потреби країн зростають у зв'язку з ростом чисельності населення. Так, тільки за останні 40 років чисельність населення світу збільшилася в два рази. Протягом останнього десятиліття щорічний приріст склав близько 75 млн. чоловік, що рівнозначно появи на карті світу нової великої держави.

Одночасно з цим зростають, змінюються та урізноманітнюються в якісному відношенні потреби кожної людини. Поряд із традиційними потребами в їжі та воді, одязі, житлі зростають потреби в засобах пересування, спілкування, послугах по охороні здоров'я, освіті, відпочинку, виникають і нові потреби.

В умовах росту населення та його потреб національна економіка повинна забезпечувати безупинний приріст благ, необхідних для їх задоволення. Адже життєздатність економічної системи держави визначається ступенем задоволення потреб свого населення.

Економічне зростання – основна форма розвитку передових країн світу. Забезпечення економічного зростання виступає однією з основних передумов зростання добробуту населення. Підвищення рівня життя в державі вимагає більш швидкого росту національного доходу порівняно з ростом чисельності населення. Значення економічного зростання для країни проявляється у збільшених можливостях вирішення національних проблем, зокрема:

- зростання реального продукту;
- розв'язання соціально-економічних проблем;
- підвищення життєвого рівня населення;
- задоволення нових потреб суспільства;
- зміцнення зовнішньоекономічних позицій держави;
- нарощування виробничої, технічної та фінансової бази для подальшого зростання тощо.

Економічне зростання, яке забезпечує збільшення обсягу продукції в розрахунку на душу населення, є одним із факторів національної безпеки держави.

Підходи до перспектив економічного зростання. Існують два протилежні підходи щодо перспектив економічного зростання та проведення національної економічної політики країн.

Противники економічного зростання вважають, що у зв'язку з обмеженістю ресурсів та інтенсивним їх використанням, людство може вичерпати життєво важливі для процесу виробництва природні ресурси. Інтенсивний обробіток землі перетворить її в пустелю. Скорочення запасів

Світового океану, вирубування лісів, збільшення відходів, забруднення довкілля, зменшення озонового шару, збільшення кількості техногенних і природних катастроф та інші негативні явища змінюють клімат планети. Це створює загрози екологічній системі й самому життю на Землі. Крім того, існує певне побоювання серед людей відносно того, що нагромаджені ними професійні навички і досвід можуть виявитися застарілими, і вони не зможуть підвищувати свою професійну майстерність відповідно до вимог науково-технічного прогресу. Сукупність цих факторів, на думку частини політиків та вчених, є підставою для проведення політики уповільнення темпів економічного зростання і переходу до „нульового зростання”.

Прихильники економічного зростання вважають, що це – єдиний шлях забезпечення матеріального достатку й підвищення життєвого рівня населення. Збільшення виробництва товарів і послуг та доходів населення покращує освітнє та медичне обслуговування, подовжує середню тривалість життя, тощо. Науково-технічний прогрес, який є матеріальним носієм економічного зростання, призводить до збільшення розвіданих запасів ресурсів, створення нових заміників наявних ресурсів та нових джерел енергії тощо. Введення жорсткіших законодавчих обмежень та спеціальних податків сприятиме ефективнішому вирішенню екологічних проблем.

Враховуючи всі фактори, можна зробити висновок, що економічне зростання не є абсолютним благом. Воно потребує відповідного моніторингу, оцінки наслідків його впливу на всі суспільні явища та процеси. Однак, без відповідних темпів економічного зростання забезпечення добробуту та благополуччя населення неможливе. Технічний та технологічний прогрес, відповідальна державна національна політика кожної країни та регулювання темпів економічного зростання є передумовами виведення людства на передові рубежі розвитку, надання економічному зростанню якісного та прогресивного характеру.

Світовий досвід показує, що стабільність економічного зростання можлива в довгостроковому періоді. В короткочасному періоді економічне зростання має циклічний характер.

Як відомо, період, протягом якого економіка проходить шлях від одного спаду або піднесення до іншого спаду або піднесення, називається економічним циклом.

Окремі економічні цикли істотно різняться між собою. Незважаючи на всі відмінності, при розгляді структури економічних циклів виділяють два статичних стани і два динамічних періоди, які можна представити окремими послідовними фазами: 1) пік, 2) спад, 3) дно, 4) піднесення (рис. 4.1.5.).

У процесі циклічних коливань обсягів виробництва економіка послідовно проходить чотири фази.

У *піковій фазі* циклу спостерігається найбільший рівень виробництва. В цій фазі циклу в економіці досягається повне використання наявних ресурсів і тому виробничі потужності найбільш завантажені, а ціни, як правило, зростають.

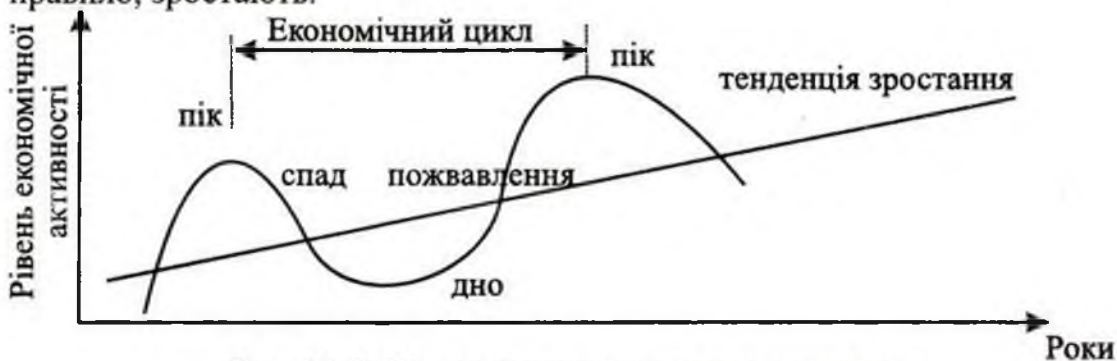

Рис. 4.1.5. Циклічність економічного розвитку

За піком настає *фаза спаду*, яка фіксується за умови скорочення обсягу виробництва тривалістю не менше півроку, більш тривалий період спаду називають депресією. Найвідомішою є Велика депресія 1929—1933 рр. у США, під час якої обсяг виробництва скоротився на третину, ціни знизились на 25 %, а рівень безробіття досяг 24 %.

Депресія 1992-1999 рр. в Україні перевершила Велику депресію за тривалістю у два рази, за глибиною економічного спаду – у півтора рази.

Спад порушує економічне зростання. Всі наступні фази відновлюють його.

Дно, як наступна фаза економічного циклу, відображує найнижчу точку спаду (або депресії) і може мати різну тривалість.

Піднесення – фаза економічного циклу, протягом якої обсяг виробництва спочатку відновлюється до попереднього рівня, а потім перевищує фазу *пік* попереднього циклу. Під час фази піднесення економічні процеси, притаманні спаду, розгортаються у протилежному напрямі. Підприємства намагаються використати інтенсивні чинники нарощування виробництва, що підносить економіку у пікову фазу.

Головними ознаками економічних циклів є їхня тривалість і причини виникнення. Виявлені найбільш важливі економічні цикли:

- короткострокові (цикли Китчина) тривалістю 3-5 років, основними причинами яких є збурення на фінансових ринках;
- середньострокові (цикли Джаглера і Кузнеця) тривалістю 10-20 років, джерелом яких є структурні зрушення в економіці та міжгалузеві переливи капіталу;
- довгострокові (цикли Кондратьєва) тривалістю близько 50 років, що спричинені радикальними змінами в технологічній базі.

Циклічні коливання в економіці зумовлюються як зовнішніми (війни, революції, політичні збурення, демографічні вибухи, відкриття нових

родовищ корисних копалин, великомасштабні науково-технічні нововведення тощо), так і внутрішніми (нерациональна монетарна політика, нестабільність інвестицій, негнучкість цін і заробітної плати, коливання продуктивності праці, тощо) чинниками.

Економічне зростання є основною складовою економічної динаміки, яка визначає тенденції та траєкторії обсягів виробництва. Основною особливістю є її зростання на основі періодичного чергування збільшення та зменшення обсягів ВВП.

Для економічного зростання характерна циклічність – періоди економічного піднесення чергуються з періодами економічного спаду. Кожен з цих періодів характеризується певними ознаками. Наприклад, у роки економічного спаду зростає безробіття, знижуються, як правило, ціни, зменшуються прибутки підприємств. У роки економічного піднесення все відбувається в протилежному напрямку. Хоча можливі інші комбінації основних наслідків розвитку економіки. Незважаючи на тимчасові відхилення та коливання, важливим є те, що в довгостроковому періоді зберігається загальна тенденція до зростання економіки.

Основні характеристики явища економічного зростання подано у табл. 4.1.4.

Таблиця 4.1.4.

Основні показники економічного зростання

Характерні ознаки	Характерні прояви
Причина	Зростання населення та його потреб
Значимість	Одна із макроекономічних цілей
Спосіб досягнення	Зростання національного продукту на душу населення
Показники оцінки	ВВП, ВНП, НД, обсяги виробництва по галузях
Абсолютні показники	Абсолютний приріст показників
Відносні показники	Коефіцієнт зростання, темп зростання, темп приросту на душу населення

4.2. Типи та способи економічного зростання

Економічне зростання залежить від багатьох чинників, їх кількісних та якісних характеристик. За ознакою сутнісного впливу на економічне зростання спостерігаються кількісний та якісний впливи факторів за рахунок збільшення обсягів факторів виробництва (земля, праця, капітал) і підвищення рівня їхньої ефективності (продуктивності). Дія цих чинників може забезпечувати нарощення економічного потенціалу і зростання сукупної пропозиції. У разі адекватного збільшення сукупного попиту економічне зростання із можливого переходить в реальне. Збільшення сукупного попиту реалізує спроможність економіки до зростання обсягів ВВП.

Залежно від ознаки характеру зростання виділяють різні його типи – “екстенсивний”, “інтенсивний” та “змішаний”, які дають основну характеристику напрямку розвитку (рис.4.2.1, 4.2.2).

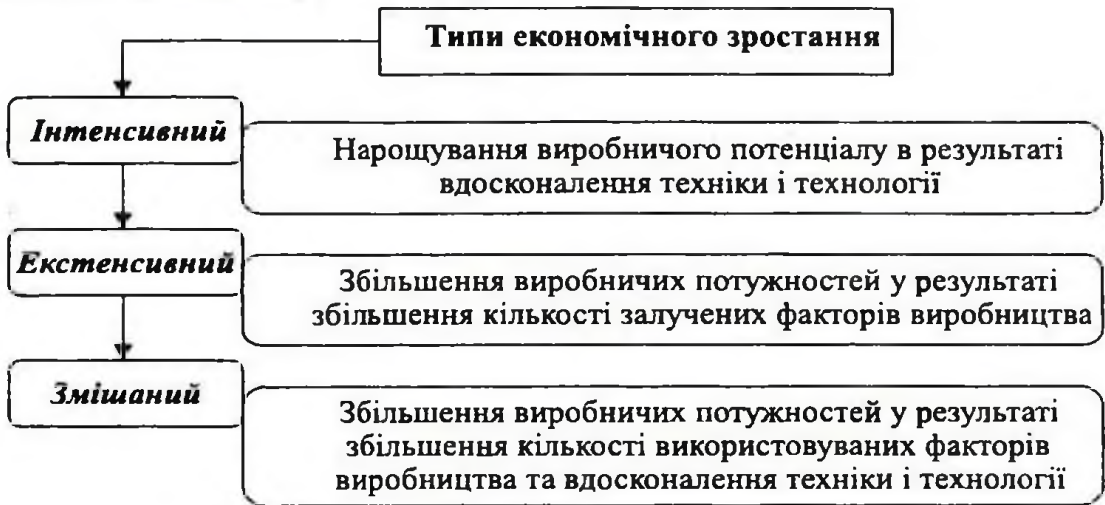

Рис. 4.2.1. Типи економічного зростання

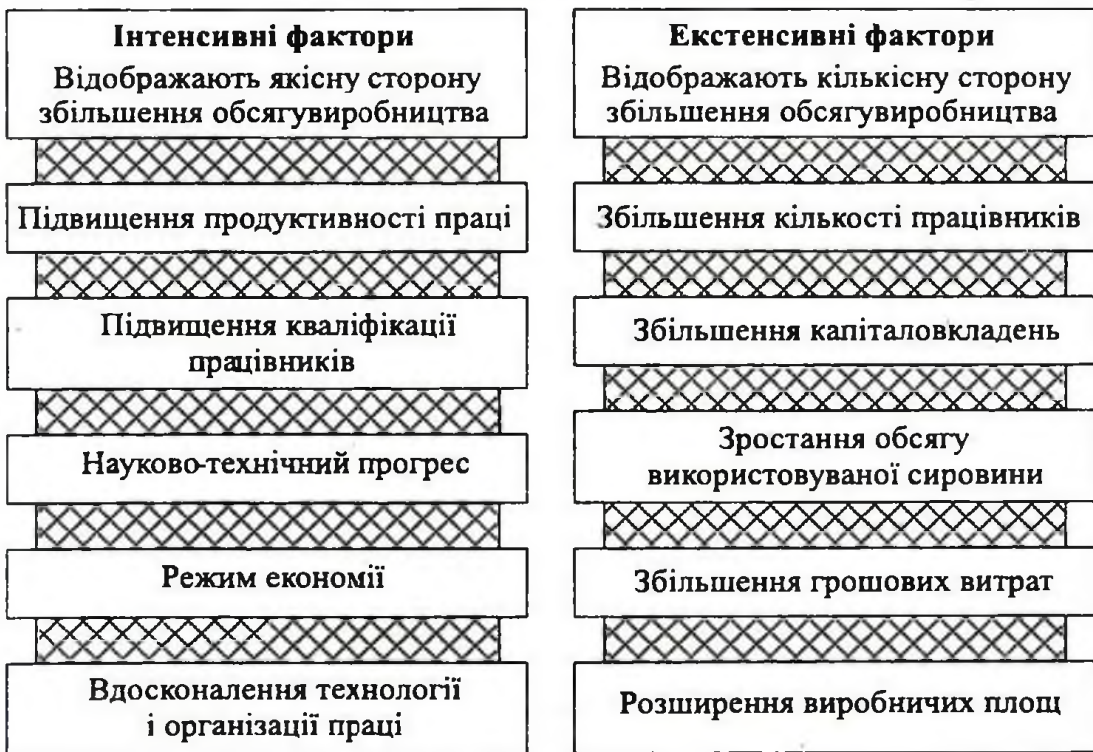

Рис.4.2.2. Характеристика факторів економічного зростання

Екстенсивний тип економічного зростання – це розширення виробництва на основі кількісного збільшення його факторів при незмінних їх якісних параметрах. Обсяги виробництва продукції зростають за рахунок збільшення чисельності робочої сили, обсягу інвестицій, використовуваних

земельних та інших ресурсів. Економічне зростання називається *екстенсивним*, якщо воно характеризується незмінним співвідношенням факторів та результатів виробництва, тобто не змінює середню продуктивність праці і відбувається за рахунок залучення додаткових факторів виробництва – землі, праці і капіталу, якісні і технічні рівні яких залишаються незмінними. Можливості такого розвитку пов'язані насамперед з наявністю вільних ресурсів та запасів. Екстенсивне зростання відбувається лише за рахунок збільшення обсягів факторів виробництва при незмінній продуктивності їхнього використання. Економічне зростання є виключно екстенсивним, коли обсяг виробництва збільшується прямо пропорційно збільшенню обсягів факторів виробництва.

Якщо зростання обсягів виробництва відбувається лише завдяки підвищенню продуктивності виробничих факторів, говорять про зростання економіки на виключно інтенсивній основі.

Інтенсивний тип економічного зростання – розширення виробництва на основі якісного вдосконалення його факторів та організаційно-економічних відносин.

При інтенсивному типі економічного зростання збільшення масштабів випуску продукції досягається шляхом якісного вдосконалення всієї системи продуктивних сил, насамперед речових і особистих факторів виробництва, підвищення кваліфікації працівників, поліпшення використання фізичного капіталу, застосування принципово нових машин і механізмів, кращої організації господарської діяльності тощо.

Економічне зростання називається *інтенсивним*, якщо воно характеризується випереджуваним зростанням результатів порівняно з факторами виробництва, тобто коли збільшення національного доходу випереджає зростання кількості зайнятих у виробництві і продуктивність праці в країні підвищується. При цьому вихід кінцевої продукції з кожної одиниці залучених у виробництво ресурсів збільшується, жива та уречевлена праця економиться, якість продукції підвищується, ефективність виробництва зростає. У розвинутих країнах збільшення затрат праці забезпечує приблизно третину приросту реального національного доходу, а дві третини припадає на підвищення продуктивності праці. Тому підвищення продуктивності праці є найважливішим чинником зростання реального обсягу виробництва й національного доходу.

Ефективність використання трудових ресурсів залежить від рівня, типів організації виробництва, методів та способів організації праці, стану освітньої і професійної підготовки працівників, їх відношення до виконаної роботи, якості робочої сили тощо. При цьому близько 60 % приросту продуктивності праці забезпечується за рахунок технічних факторів. Тому в умовах обмеженості ресурсів більш ефективним є інтенсивний тип економічного зростання на основі росту продуктивності праці і більш ефективного використання всіх факторів виробництва. Основою інтенсивного

зростання є науково-технічний прогрес, а в наш час революційна форма його розвитку – науково технічна революція.

Окремі характерні ознаки різних типів економічного зростання показано на рис. 4.2.3.

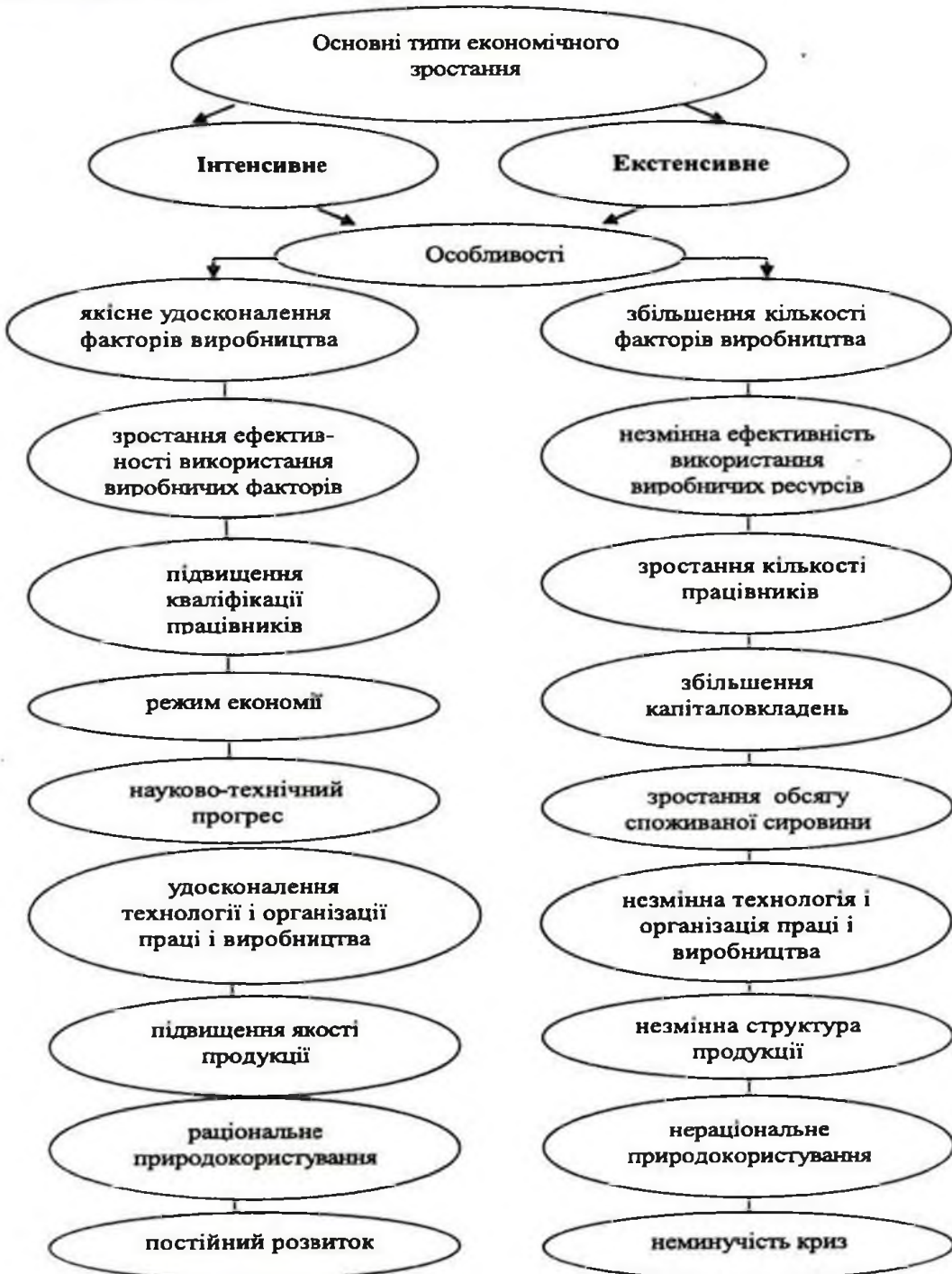

Рис. 4.2.3. Характерні ознаки основних типів економічного зростання

Екстенсивне та інтенсивне зростання в абсолютно чистому вигляді на практиці не існує. Реально обсяг виробництва збільшується під впливом сукупності факторів, що свідчить про змішаний тип економічного зростання. Наприклад, може відбуватися одночасно і приріст кількості діючої робочої сили, і підвищення її якості, розширення масштабів виробництва і удосконалення технічної бази виробничого процесу. *Змішаний* тип економічного зростання поєднує в собі ознаки двох попередніх типів зростання. Залежно від того, який спосіб збільшення виробництва благ переважає, говорять про «переважно екстенсивний» чи «переважно інтенсивний» типи економічного зростання. Віднесення до того чи іншого типу зростання здійснюється залежно від питомої ваги приросту виробництва, отриманого за рахунок якісних і кількісних змін його факторів.

За ознакою можливостей збільшення ВВП на душу населення можна виділити два способи економічного зростання:

- наближення сукупного попиту до сукупної потенційної пропозиції;
- збільшення потенційної пропозиції.

Використання першого способу зростання обсягів виробництва (рис.4.2.4) не призводить до нарощування виробничого потенціалу економіки. Збільшення ВВП відбувається за рахунок стимуляції попиту, а потенційний ВВП, який описується кривою сукупної пропозиції S_1 , залишається незмінним. Крива сукупного попиту D_1 наближається до потенційної пропозиції і описується кривою D_2 , що і зумовлює збільшення ВВП від Y_1 до Y_2 . Однак, такий спосіб збільшення виробництва не можна віднести до економічного зростання.

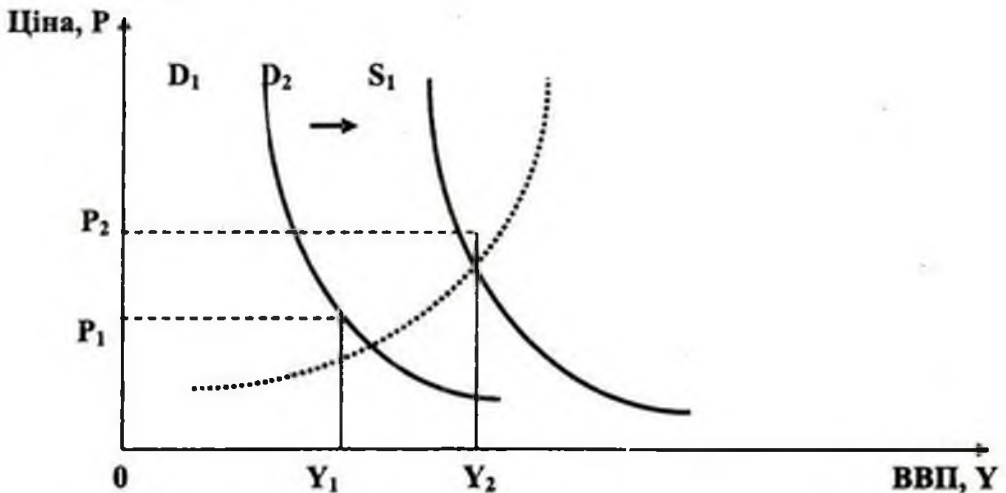

Рис.4.2.4. Економічне зростання на умовах наближення попиту до сукупної пропозиції

При другому способі зростання обсягів виробництва відбувається за рахунок збільшення виробничого потенціалу, розширення масштабів економіки, а відтак і потенційного ВВП (рис.4.2.5.). Такий спосіб базується

на економічному зростанні, при якому крива сукупної пропозиції S_1 трансформується в криву S_2 . Обсяг виробництва збільшується від Y_1 до Y_2 , тобто пропорційно до зростання довгострокової сукупної пропозиції і потенційного ВВП. Це відбувається за умови відповідності динаміки сукупного попиту динаміці потенційного ВВП в довгостроковому періоді. Оскільки зростання сукупного попиту випереджає короткострокову сукупну пропозицію, то зростають і ціни, що створює мотивацію для збільшення потенційного ВВП.

Довгострокове зростання обсягів виробництва за рахунок збільшення потенційного ВВП при відповідному зростанні сукупного попиту розкриває сутність економічного зростання.

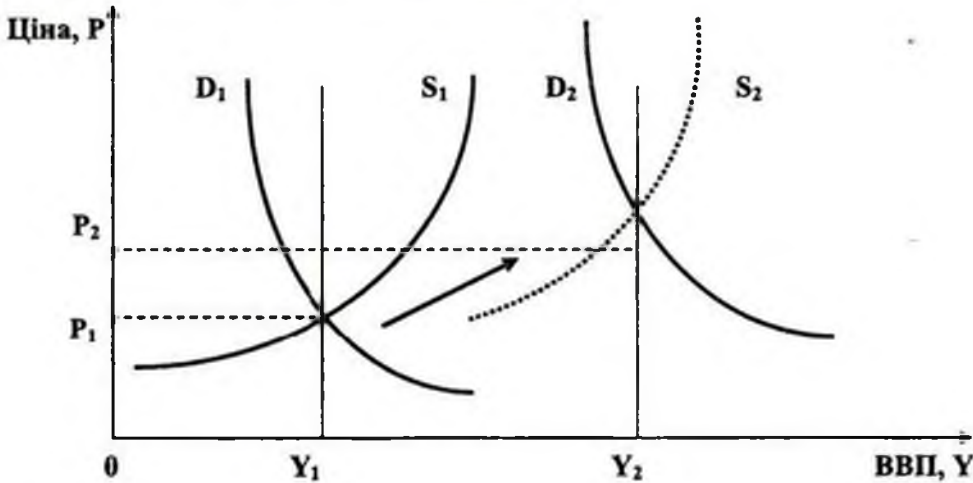

Рис. 4.2.5. Економічне зростання на умовах зростання сукупної пропозиції

Поряд із типами та способами розробляються відповідні моделі економічного зростання, які показують конкретне співвідношення та роль задіяних факторів суспільного виробництва, а також його матеріальну основу. В екстенсивних моделях основою зростання є збільшення обсягів традиційних ресурсів, тобто зростання їх кількісної визначеності. В моделях економічного зростання інтенсивного типу, на відміну від моделей екстенсивного типу, переважають якісні фактори впливу на кінцеві результати. Матеріальною основою економічного зростання в моделях інтенсивного типу є інновації, які забезпечують зростання якісної визначеності та підвищення ефективності використання залучених ресурсів.

Використання тієї чи іншої моделі залежить від рівня розвитку та інших можливостей і визначається окресленими цілями та прагненнями. Існування різних матеріальних основ у цих моделях породжує різні стимули в отриманні обсягів прибутку для окремих суб'єктів господарювання. Екстенсивна модель економічного зростання забезпечує отримання середнього прибутку, а інтенсивна відкриває можливості до отримання надприбутку, хоча й пов'язана з певним ризиком.

4.3. Фактори економічного зростання

В будь-якому суспільстві прагнення до розвитку невинне. При цьому основною проблемою забезпечення економічного зростання є з'ясування чинників впливу і побудова моделей та механізмів збільшення обсягів валового внутрішнього продукту в довгостроковому періоді, який є критерієм економічного добробуту суспільства.

Темпи та якість економічного зростання залежать від певних чинників зовнішнього та внутрішнього характеру (рис.4.3.1.).

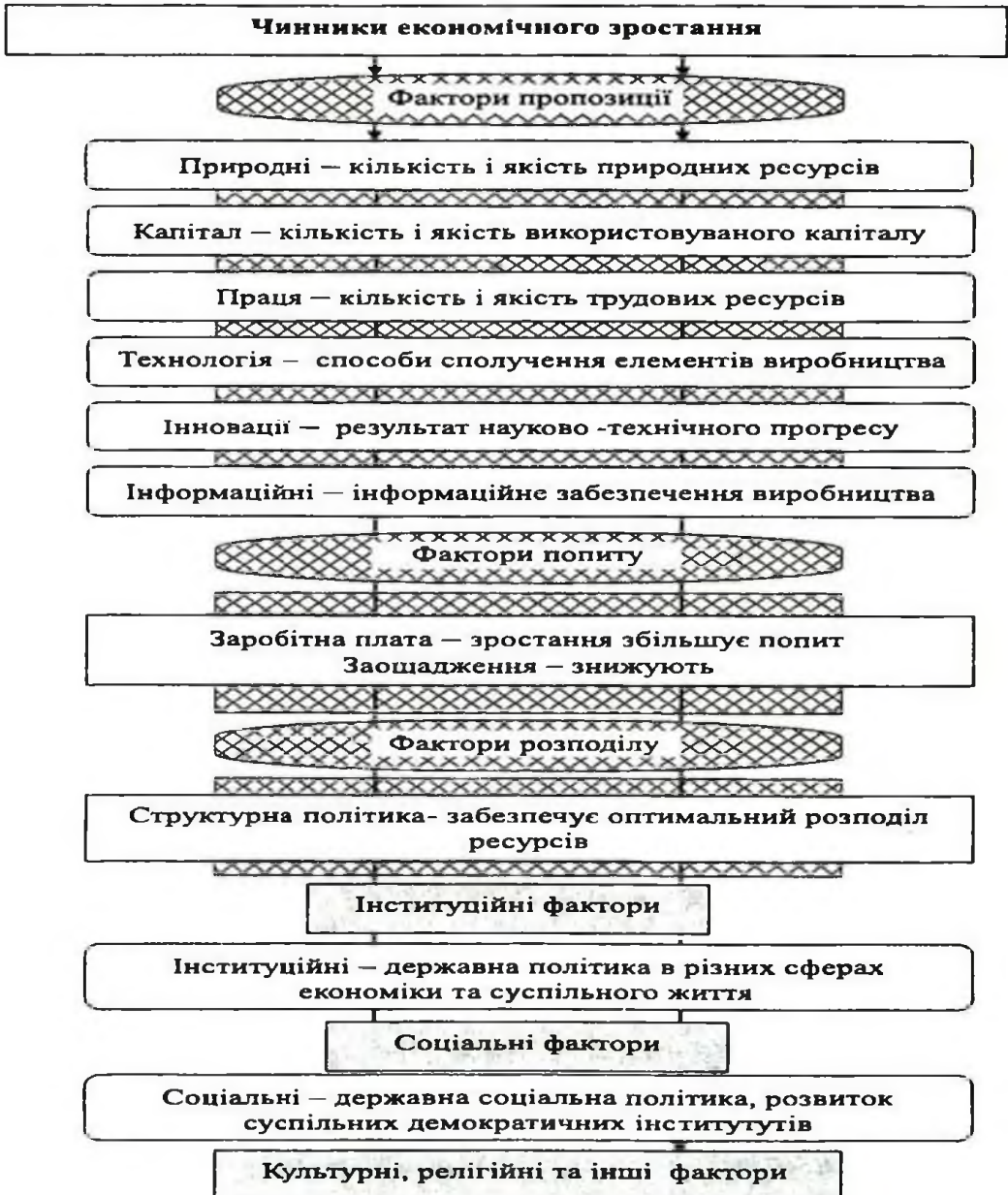

Рис.4.3.1. Чинники економічного зростання

Всю різноманітність факторів, які здійснюють вплив на економічне зростання, можна звести до наступних груп:

- базисні фактори або фактори пропозиції;
- фактори попиту;
- фактори розподілу;
- інституційні фактори;
- соціальні фактори;
- культурні фактори;
- релігійні та інші фактори.

Різним етапам розвитку економіки відповідають різні чинники економічного зростання та їх структурні комбінації. Кожна країна використовує доступні їй фактори для свого розвитку із врахуванням національних особливостей. Для країн з низьким рівнем розвитку більш характерним є залучення ресурсних факторів економічного зростання, а для розвинутих – інтелектуальних.

Фактори пропозиції забезпечують основу для економічного зростання, безпосередньо діють і впливають на підприємства, виступають зі сторони пропозиції. До них відносять:

- кількість та якість природних ресурсів;
- кількість та якість трудових ресурсів;
- обсяг капіталу країни;
- технології;
- інновації;
- менеджмент.

Перелічені фактори є необхідними складовими для здійснення виробничого процесу, визначають можливості фізичного збільшення обсягу продукції, створюють можливості для існування пропозиції товарів у країні взагалі. Збільшення кількості або покращення якості ресурсів, вдосконалення технології призводить до нарощування економічного потенціалу.

Природні ресурси – це землі, корисні копалини, енергоносії, водні ресурси, клімат, тощо. Більшість країн світу відчувають нестачу природних ресурсів, що спонукає їх до залучення інших факторів економічного зростання. Найціннішим природним ресурсом України вважають орні землі, які займають 68 % усіх земель країни. Якщо за площею Україна займає 40-е місце у світі, то за кількістю земельних ресурсів – 21-е місце. Проте рівень їх використання значно поступається розвиненим країнам. Україна має близько 1 відсотка найродючіших сільськогосподарських угідь світу, однак земельний потенціал країни знижується внаслідок нерациональної системи землекористування. Через зниження культури землеробства в Україні щороку втрачається від 0,6 до 1 тонни гумусу з кожного гектара землі.

Україна має достатні мінеральні ресурси, серед яких значні запаси вугілля, залізної та марганцевої руд, сірки, ртуті, різноманітної сировини для будівельних матеріалів. Однак, є проблеми із комплексним видобування ресурсів і вилученням з них усіх корисних елементів. Надра України містять 4,6% усіх розвіданих корисних копалин світу. Загалом за природно-ресурсним та соціально-економічним потенціалом наша держава посідає п'яте місце в Європі та восьме — у світі, однак використовуються вони дуже неефективно.

Рекреаційні ресурси знаходяться на узбережжі Чорного та Азовського морів, а також у Карпатах.

Запаси ділової деревини незначні, оскільки рівень лісистості складає тільки 14,2% при середньоевропейському занченні 24 % і є найменшим у Європі. Україна забезпечена технічними водними ресурсами, однак відчуває дефіцит питної води.

Трудові ресурси – кількість та якість робочої сили, її кваліфікація, дисциплінованість, мотивація до праці, інтелект – є найголовнішим чинником економічного розвитку. В Україні чисельність зайнятого населення віком 15-70 років на початок 2006 року становила 20,7 млн. осіб, а чисельність безробітного населення працездатного віку – 1,6 млн. осіб. Рівень зайнятості населення за методологією МОП становив 57,7%, а рівень безробіття – 7,2 %.

Наявна в Україні екологічна криза порушує традиційну систему життєзабезпечення нації і є однією з найголовніших причин неухильної деградації українського суспільства. За рівнем життя, його тривалістю та рівнем освіти (індекс розвитку ООН) Україна серед інших держав світу посідає позицію у другій сотні: 1994 р. посідала 45-ту, 1997 р. – 94-ту. За одним з найважливіших індикаторів людського розвитку – очікуваною тривалістю життя Україна займає одне з останніх місць серед країн Європи. Зараз значення цього показника знизилося до 68,2 років.

Протягом 90-х років в Україні знижувався рівень народжуваності та одночасно відбувалося підвищення загальної смертності, обумовлене незадовільним харчуванням, побутовими умовами, станом медичної допомоги населенню, високим травматизмом на виробництві, погіршенням екологічної ситуації. В Україні несприятливий екологічний стан докільля обумовлює зростання екологічної складової здоров'я до 60 – 70%. Нині смертність в Україні істотно перевищує народжуваність (на сотні тисяч щорічно).

В результаті комплексної дії несприятливих факторів наша держава займає перше місце в Європі за рівнем смертності і останнє за рівнем народжуваності. Природне скорочення населення – 373 тис. на рік, але ці темпи дуже швидко зростають. Згідно з прогнозами вчених-демографів, депопуляція населення триватиме й надалі.

Важливим чинником економічного зростання є *підвищення продуктивності праці*, яка служить основою для зростання заробітної плати та підвищення рівня життя працівників.

В свою чергу, продуктивність праці залежить від низки чинників, серед яких:

- якість робочої сили, що визначається збільшенням частки висококваліфікованої робочої сили;
- оновлення, модернізація, реконструкція застарілих основних засобів виробництва;
- стан навколишнього природного середовища, забруднення якого вимагає великих затрат на його відновлення, що відволікає можливі інвестиції в розвиток технологій та інші складові економічного потенціалу.

Капітал як фактор економічного зростання може виступати в двох проявах – натуральному і грошовому. Капітал як виробничі активи (будівлі, устаткування, машини і т.д.) у вигляді засобів та предметів праці обслуговує виробничий процес і є основою для нарощування виробництва. Капітал як грошові активи є передумовою залучення інших факторів виробництва. Річне нагромадження обсягів капіталу коливається в межах від 5 % національного доходу у слаборозвинутих країнах до 25 % у багатих країнах, що створює різні можливості для економічного зростання.

Для України характерні низькі темпи нагромадження основного капіталу в економіці та незабезпеченість міжгалузевого перетоку капіталу у сектори економіки, що інтенсивно використовують інновації, хоча частка інвестицій в основний капітал поступово збільшується. Якщо у 2002 р. вона становила 16,5 % ВВП, то в 2005 зросла до 22,2%. Проте галузева структура інвестицій залишається вкрай недосконалою.

В сучасних умовах найважливішим фактором економічного зростання є використання *технологій* та *інновацій*. Передумовою цього виступає науково-технічний прогрес (НТП), який призводить до поступового удосконалення і використання у виробництві нової техніки і технологічних процесів. Поступові зміни накопичуються і стають основою революційних перетворень в техніці, технології, матеріалах. Основними напрямками цих перетворень є:

- автоматизація виробництва, заміна машин принципово новими технічними системами, що змінюють положення і роль людини в процесі виробництва;
- комп'ютеризація виробництва, яка перетворює інформатику в новий ресурс і елемент технологічного процесу;
- відкриття і використання нових видів і джерел енергії – атомної, термоядерної тощо;

- створення і використання нових видів матеріалів, не існуючих у природі, із задалегідь заданими властивостями;
- відкриття і застосування нових “високих технологій” (хімічних, біологічних, лазерних тощо).

Застосування високих технологій підвищує технічний рівень і якість продукції, економічність виробництва, зменшує витрати праці, матеріалів і засобів виробництва в розрахунку на одиницю продукції. З’являється можливість направити додаткові ресурси для покращення якості життя членів суспільства. Однак, різні країни по різному використовують цей чинник для забезпечення економічного зростання. Справа в тому, що можливості використання новітніх технологій виробництва тісно пов’язані з науково-технічною політикою держави, її економічним потенціалом і вимагають відповідного фінансування цієї сфери.

Уже багато років в Україні не виділяється достатньо коштів на розвиток науки, техніки та технологій, а наявні розробки та новинки не знаходять свого використання у господарській сфері.

Науково-технічний прогрес створює можливості для масового оновлення науково-технічного потенціалу за рахунок нововведень, яке і стає основним чинником економічного зростання на сучасному етапі. Тому розвиток інноваційної сфери економіки є одним з основних завдань, що сприяє розширенню виробництва. Все це потребує проведення відповідної державної політики щодо підтримки та регулювання інноваційних процесів, структурних змін, розвитку науково-технічного та інтелектуального потенціалу.

Використання досягнень НТП обумовлює направленість впливу структурного фактора на створення прогресивної структури виробництва, підвищення питомої ваги наукомістких галузей. В Україні частка промисловості в загальній структурі інвестицій в основний капітал у 2005 р. становила 37,6 %, із них близько 40 % інвестицій здійснено в видобувну промисловість та виробництво і розподілення електроенергії, газу та води, а на новітні галузі не вистачає коштів. У таких інноваційних секторах економіки, як машинобудування, частка виробництва машин та устаткування у 2004 р. складала лише 2,9 % загальних інвестицій в основний капітал в промисловості, що є надзвичайно низьким показником.

В умовах великомасштабного виробництва зростає значення такого фактора економічного зростання, як *менеджмент*. Сучасний менеджмент підвищує ефективність використання усіх видів ресурсів, організовує раціональне сполучення факторів виробництва, забезпечує освоєння нових технологій, вирішує інші важливі функції технічного, економіко-організаційного, соціально-психологічного характеру, які сприяють економічному зростанню.

Чинники економічного зростання взаємозалежні і часто взаємопов'язані. Так, наприклад, неповне залучення трудових ресурсів призводить до зменшення обсягів виробництва та нагромадження капіталу, а низькі обсяги інвестицій не сприяють досягненню повної зайнятості населення.

Вищеназвані фактори визначають можливості зростання з боку виробництва. Існують такі фактори і зі сторони споживання. Ринковий механізм включає в себе не тільки елементи пропозиції, але й попиту, зв'язок між якими опосередкований ринком. І хоча попит визначається пропозицією, сама динаміка сукупного попиту виступає активним фактором економічного зростання. У зв'язку з цим виділяються фактори, що належать до сукупного попиту.

Вплив *фактора попиту* проявляється в певному рівні сукупних витратків споживачів. Попит формується доходами громадян, які використовуються для споживання, державними витратами, а також попитом на капіталовкладення, що направляються на інвестиції.

Запити споживачів є стимулом для розвитку підприємств та повнішого використання наявних ресурсів. Незавантаження виробничих потужностей сповільнює економічне зростання, оскільки спостерігається недо-виробництво продукції. Забезпечення повного використання збільшених обсягів усіх ресурсів потребує підвищення загального рівня сукупного попиту та окремих його видів.

Економічне зростання в значній мірі залежить від *факторів розподілу*, оскільки дії в цій сфері відображають елементи раціоналізму та справедливості відносин у суспільстві та в значній мірі впливають на трудову діяльність його членів. Ці фактори проявляють свій вплив як в сфері постачання, так і в сфері виробництва. В умовах недостатності ресурсів економічна політика має бути націлена на найекономніше їх використання з метою виробництва найважливіших для суспільства товарів і послуг.

Суспільний процес відтворення, як правило, відбувається на розширеній основі, коли частина доходів направляється на розширення загального випуску продукції. Для розширення цих можливостей необхідним стає такий розподіл зростаючих обсягів ресурсів та доходів, який би оптимізував кількість затрачених активів з кількістю корисної для суспільства продукції. Така розподільча діяльність стає певним чинником подальшого економічного зростання.

Господарський комплекс України раніше був зорієнтований на важку промисловість, добувні галузі та воєнний комплекс і характеризувався низьким рівнем виробництва продуктів споживання. Структура економіки України характеризується високою часткою сировинних галузей промисловості та високою матеріаломісткістю промислового виробництва.

Так, у 2004 р. частка матеріальних витрат складала понад 68 % загальних витрат, а в обробній промисловості – 79,0 %.

Актуальною є проблема переорієнтації економіки на більш збалансоване виробництво засобів виробництва та предметів споживання. Проведення структурних перетворень в економіці набуває важливого значення для економічного поступу України. А структурна перебудова виступає одним з головних факторів зростання економіки нашої країни.

Значною мірою забезпечення економічного зростання залежить від правильного визначення пріоритетів у державі взагалі і, зокрема, в частині проведення бюджетної політики при направленні коштів бюджету в окремі галузі та сфери. Визначальним тут є фінансова підтримка новітніх галузей економіки, науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт за фундаментальними напрямками розвитку науки та технології.

Деякі фактори мають значний вплив на розвиток виробництва, але важко піддаються кількісній оцінці, зокрема, кліматичні умови, соціальна, культурна, політична атмосфера, релігійні відносини та національні традиції, соціально-психологічний клімат тощо. Ці фактори відносяться до нематеріальних і мають якісний характер. Вони здійснюють зовнішній вплив на суб'єкти господарської діяльності. Ці нематеріальні фактори можна представити такими групами: інституційні, політичні, соціальні, культурні та релігійні.

Інституційний чинник впливу на економічне зростання є чи не найвагомим. Як правило, від діючого порядку в країні, чинного законодавства, прийнятих процедур створення чи припинення діяльності підприємств, інших правил ведення бізнесу залежить і формується відповідна підприємницька атмосфера, дружнє, байдуже чи агресивне зовнішнє середовище. Державні важелі впливу, як то податкова, кредитна, бюджетна, валютна та інші складові економічної політики, або стимулюють та сприяють економічному зростанню, або навпаки – створюють перешкоди та стримують його. Особливо негативний вплив для розвитку економіки мають такі явища, як корупція, хабарництво і здирництво, які погіршують умови для підприємницької та інвестиційної діяльності. Низька правова культура, неповага до закону чи пряме невиконання законодавчих положень щодо регулювання економічних відносин свідчать про недостатній розвиток громадянського суспільства, що не сприяє його економічному розвитку.

На сучасному етапі розвитку ринкових відносин велика роль такого явища як *підприємництво*. Дія цього фактора безпосередньо залежить від створення в країні умов для розвитку середнього та малого бізнесу, формування в суспільстві середнього класу, виховання в індивідів підприємницького духу, збільшення кількості власників.

Економічне зростання залежить від політичного режиму держави. Історія свідчить, що демократичні країни, які забезпечують гарантії прав власності, мають більш впорядковані та цивілізовані принципи, відносини, процедури діяльності суб'єктів господарювання, що стимулює прискорення розвитку їх економіки. І, навпаки, у країнах з недемократичними, неправовими режимами панує невпевненість та невизначеність відносин в економічній, правовій, соціальній та інших сферах, що гальмує їх розвиток.

Значний вплив на економічне зростання має соціальна, культурна і політична атмосфера, що склалася в країні. У країнах з високим рівнем розвитку культури, віковими традиціями, національною згуртованістю населення, панує позитивна атмосфера для діяльності бізнесу. Існує усвідомлення громадської думки про роль та значення економічного зростання, яке розглядається як бажана соціальна мета. Всі види діяльності, які сприяють матеріальному успіху, належать до престижних. Достатні матеріальні та моральні стимули, визнання в суспільстві, повага оточуючих створює атмосферу задоволення та гордості за виконувану роботу у членів суспільства. Праця стає для особи благом, а не покаранням чи "виправними роботами" за проступки. Виникає важливий чинник економічного зростання у вигляді позитивного та добросовісного ставлення до праці, що підвищує її продуктивність.

Вагомим чинником, який може впливати на виробництво та економічне зростання, є пануючі релігійні звичаї і обряди, які можуть суттєво обмежувати тривалість робочого дня або робочого року. При цьому на здійснення різних релігійних церемоній можуть направлятися значні ресурси.

Можна виділити фактори, які не залежать від національної політики, такі як існуючий міжнародний поділ праці, розвиток транснаціональних компаній, глобалізація тощо. За умови відкритості економік ці транснаціональні компанії сприяють переливанню капіталів і впровадженню нових технологій в менш розвинутих країнах, прогресу в організації праці та в управлінні.

Досить суттєвими можуть бути такі чинники економічного зростання як політика відкритості економіки, макроекономічна стабільність, забезпечення використання нових технологій.

Разом з тим, існує цілий ряд факторів, які протидіють процесу економічного зростання. До них можна віднести:

- низький рівень доходів населення, що обмежує його попит;
- низька норма нагромадження підприємств, що знижує їх інвестиційні можливості;
- нестабільна соціально-політична атмосфера у країні;
- вичерпування природних ресурсів;

- підвищення рівня екологічних стандартів;
- необгрунтоване державне втручання у ринкові відносини;
- високі податкові та процентні ставки, тощо.

Серед факторів, які негативно впливають на економічне зростання, виділяють:

- корупцію, хабарництво, криміналізацію економіки;
- порушення трудової дисципліни та недобросовісне ставлення до праці;
- втрати робочого часу під час страйків, трудових конфліктів;
- техногенні та природні катаклізми, несприятливі погодні умови.

Висока результативність економіки може бути досягнута тільки при відповідному пропорційному та узгодженому залученні всього комплексу факторів економічного зростання, які спроможні забезпечити високий рівень конкурентоспроможності країни в глобалізованому світі при обмежених економічних ресурсах.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Дайте визначення категорій "економічне зростання" і "економічний розвиток".
2. Що таке економічне зростання і в яких формах воно може відбуватися?
3. Яке значення має економічне зростання?
4. Якими показниками вимірюється економічне зростання?
5. Які ознаки кожного типу економічного зростання?
6. Які основні фактори економічного зростання?
7. Що показує індекс людського розвитку?
8. Дайте загальну характеристику моделей економічного зростання.
9. Поясніть, як впливають на капіталоозброєність окремі чинники (нагромадження капіталу, приріст населення, технічний прогрес).
10. Дайте визначення економічного циклу та охарактеризуйте окремі його фази.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. По відношенню до економічного розвитку економічне зростання є:
  - a. визначальним фактором; складовою;
  - b. показником кількісних змін в економіці; показником якісних змін в економіці;
  - c. другорядним фактором.
2. Економічне зростання — це:
  - a. еволюція економічної системи в цілому;

- b. характер використання продуктивних сил суспільства;
  - c. приріст обсягу виробництва за рахунок збільшення продуктивності праці, капіталу і технічних нововведень;
  - d. зростання номінального ВВП.
3. Економічне зростання вимірюється:
- a. приростом грошової маси; приростом реального ВВП;
  - b. зниженням загального рівня цін; зниженням рівня безробіття;
  - c. приростом реального ВВП на душу населення.
4. Економічне зростання називають від'ємним, якщо в розрахунковому періоді обсяг ВВП:
- a. зростає;
  - b. спадає;
  - c. сповільнюється;
  - d. прискорюється;
  - e. залишається незмінним.
5. До чинників економічного зростання не належить:
- a. збільшення чисельності робочої сили;
  - b. науково-технічний прогрес;
  - c. соціально-економічна політика держави;
  - d. зовнішні запозичення;
  - e. зростання внутрішнього боргу країни.
6. До факторів пропозиції економічного зростання належить:
- a. обсяг внутрішніх інвестицій; сукупні витрати;
  - b. кількість і якість трудових ресурсів; пропозиція на грошовому ринку;
  - c. науково-технічний прогрес.
7. Графічною ілюстрацією економічного зростання є:
- a. переміщення кривої виробничих можливостей вліво;
  - b. переміщення кривої виробничих можливостей вправо;
  - c. переміщення точки на кривій виробничих можливостей;
  - d. переміщення точки на кривій виробничих можливостей вгору;
  - e. переміщення точки на кривій виробничих можливостей вниз.
8. Найбільш суттєвим фактором економічного зростання у розвинутих країнах світу сьогодні є:
- a. збільшення обсягів капіталовкладень
  - b. збільшення чисельності працівників;
  - c. технологічні зміни у виробництві;
  - d. збільшення експорту;
  - e. збільшення розвіданих запасів ресурсів.
9. На економічне зростання негативно впливають:
- a. зниження продуктивності праці;
  - b. покращення освіти;

- c. несприятливі погодні умови;
  - d. технічний прогрес;
  - e. скорочення населення.
10. До сприятливих чинників економічного зростання належать:
- a. простої;
  - b. стабільність політичної системи;
  - c. значні капіталовкладення в навколишнє середовище;
  - d. збільшення чисельності населення;
  - e. зростання ресурсомісткості виробництва.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка: Навч. посіб. У 2-х кн. Кн. 1: Вступ до аналітичної економії. Макроекономіка / [С.М. Панчишин, П.І. Островерх, В.Б. Буняк та ін.]; За ред. С. Панчишина і П. Островерха. – 2006. – 723 с.
2. Базилевич В.Д. Макроекономіка: Підручник. / В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич, Л.О. Баластрик; За ред. В.Д. Базилевича. – 3-є вид. – К.: Знання, 2006. – 622 с.
3. Базилінська О.Я. Макроекономіка: Навч. посібн. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 442 с.
4. Вопросы экономического развития Украины: [Сборник] / Одес. гос. экон. ун-т; Науч. ред. Ковалёв В.Г. – Одесса, 2004.
5. Горбач Н. Національна економіка: Мета та результати. / Горбач Н., Лещука О., Тарасевич В.; Укр. Акад. держ. упр. при президентові України. Дніпропетр. філ. – К., 1996. – 31 с.
6. Дробноход Н. Устойчивое экологически безопасное развитие: украинский контекст // Зеркало недели. – 2001. – № 21 (345). – С. 15.
7. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку/ За ред. В.М. Гейця. – К.: Фенікс, 2003.
8. Єрохін С.А. Структурна трансформація національної економіки: Теорет.-методол. аспект. – К.: Світ Знань, 2002. – 526 с.
9. Задоя А.А. Макроекономіка: Учебник. / А.А. Задоя, Ю.Е. Петруня. – К.: Знання, 2006. – 368 с.
10. Інноваційна складова економічного розвитку / Відп. ред Л.К. Безчасний. – К.: ІЕ НАНУ, 2000.
11. Інноваційний фактор сталого економічного зростання: Зб. наук. пр. / Ін-т економіки НАН України; Редкол.: Безчасний Л.К. (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – 127 с.
12. Інноваційні фактори економічного зростання: Наук. доп. / [Бажал Ю.М., Александрова В.П., Данько М.С. та ін.; Відп. ред. Ю.М.Бажал]; НАН України. Ін-т екон. прогнозування. – К., 1999. – 51 с.

13. Кривцов О.С. Макроекономіка у запитаннях та відповідях: Навч. посібн. / О.С. Кривцов, В.М. Бережний, В.М. Онегіна; Харк. нац. автомоб.-дор. ун-т. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 199 с.
14. Круш П.В., Тульчинська С.О. Основи макроекономіки: Матеріали для вивчення курсу та підготовки до практичних занять. – К.: Політехніка, 2004. – С. 57-62.
15. Крючкова І.В. Структурні чинники розвитку економіки України / Відп. ред. Б.Є. Кваснюк; НАН України. Ін-т екон. прогнозування. – К.: Наук. думка, 2004. – 316 с.
16. Кулинич Р.О. Статистична оцінка чинників соціально-економічного розвитку – К.: Знання, 2007. – 276 с
17. Кучерук С.А. Макроекономіка: Учеб.-метод. посіб. / С.А. Кучерук, В.Н. Кузнецова, И.В. Дмитриева; Донец. екон.-гуманит. ин-т. – Донецк: Юго-Восток, 2004. – 200 с.
18. Кучерявенко І.А. Макроекономіка: Практикум: Навч. посіб. – 2-е вид. – К.: Вікар, 2006. – 239 с.
19. Макконнелл Кемпбелл Р. Аналітична економія: Принципи, проблеми і політика. – 13-е вид. Ч. 1: Макроекономіка / Пер. з англ. Т. Панчишин, О. Ватаманюк. – Львів: Просвіта, 1997. – 671 с.
20. Макроекономіка: Навч. посіб. / Губарев О.О., Щербаха О.М., Сотніков В.І. та ін.; Харк. держ. екон. ун-т. – Х.: ІНЖЕК, 2004. – 178 с.
21. Міхов Л.І. Макроекономіка: Навч. посіб. / Л.І. Міхов, Л.Л. Кірова; Бердян. ін-т п-ва. – Донецьк: Юго-Восток, 2006. – 318 с.
22. Нагачевська Т. В Інновація як фактор економічного розвитку. – К., 1995.
23. Национальная экономика: Учебник / Бадалов Л.М., Бешенковский В.Л., Блинова Т.В. и др.; Под общ. ред. В.А. Шульги; РЭА им. Г.В. Плеханова. – М., 2002. – 590 с.
24. Панчишин С.М. Макроекономіка: Навч. посібн. / Голов. ред. С. Головка. – 3-є вид. – К.: Либідь, 2005. – 614 с.
25. Попова В. В. Факторная теория экономического роста и развития / Нац. аграр. ун-т. – К.: Изд-во Европ. ун-та, 2005. – 450 с.
26. Пухтаєвич Г.О. Аналіз національної економіки: Навч. посіб. / Редкол.: А.П. Наливайко (голова) та ін.; Київ. нац. екон. ун-т. – К., 2005. – 254 с.
27. Пушкаренко П. І. Основи макроекономіки: політекономічний аспект: Навч. посіб.-практикум / Пушкаренко П.І., Несветов О.О., Логвиненко М.І.; За заг. ред. П.І. Пушкаренка. – Суми: Унів. кн., 2004. – 198 с.
28. Радіонова І.Ф. Макроекономіка: теорія та політика: Підручник / Ун-т економіки і права «Крок». – К.: Таксон, 2004. – 346 с.
29. Радіонова І.Ф. Макроекономіка: теорія та політика: Підручник. – К.: Таксон, 2004. – С. 302-341.

30. Савченко А.Г. Макроекономіка: Підручник / Редкол.: А.П. Наливайко (голова) та ін.; Київ. нац. екон. ун-т. – К., 2005. – 441 с.
31. Самофалова Е.В. Государственное регулирование национальной экономики: Учеб. пособ. / Е.В. Самофалова, Э.Н. Кузьбожев, Ю.В. Вертакова; Под ред. Э.Н. Кузьбожева. – М.: КНОРУС, 2005. – 261 с.
32. Семюелсон, Пол А. Макроекономіка / Ред., пер. з англ.: С. Панчишин та ін. – К.: Основи, 1995. – 573 с.
33. Сотников В.И. Макроэкономика в структурно-логических схемах: Учеб. пособ. / В.И. Сотников, О.А. Сотникова; Харьк. нац. экон. ун-т. – Х.: ИНЖЭК, 2005. – 238 с.
34. Тарасевич Л.С. Макроэкономика: Учебник. / Л.С. Тарасевич, П.И. Гребенников, А.И. Леусский; Санкт-Петербург. гос. ун-т экономики и финансов. 5-е изд. – М.: Юрайт, 2004. – 654 с.
35. Турецкий О. А. Национальная экономика и ее регулирование. – Одесса: СМІЛ, 2002. – 378 с.
36. Фактори економічного зростання: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т економіки. Редкол.: Л.К. Безчасний (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – 104 с.
37. Факторы экономического роста российской экономики / Энтов Р., Луговой О., Астафьева Е. и др.; Ред. Н. Главацкая; Ин-т экономики переходного периода. – М., 2003. – 383 с.
38. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Д. Экономика. – М.: Дело, 1995. – С. 580-595, 653-667.
39. Харкянен Л.В. Макроекономіка: Навч. посіб. – К.: Каравела, 2006. – 176 с.
40. Цимбал Л.Л. Задачі і вправи з макроекономіки: Практикум: Навч. посібн. / Нац. банк України. Львів. банк. ін-т. – Львів, 2005. – 139 с.
41. Эдвин Дж. Макроэкономика / Пер. с англ. В. Лукашевича и др.; Под общ. ред. Б. Лисовика и др. – СПб.: Литера плюс, 1996. – 402 с.

Розділ V. ТЕОРІЯ РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Основні поняття і терміни

<ul style="list-style-type: none"> • Бізнес; • Державне регулювання економіки (ДРЕ); • Економічні закони; • Конкуренція; 	<ul style="list-style-type: none"> • Корпорація; • Підприємництво; • Попит; • Пропозиція; • ФЕС.
--	---

5.1. Ринковий механізм регулювання національної економіки

Ринковий механізм є фундаментальною економічною категорією, з якої, напевне, і починається комплексне дослідження економічних систем та різних типів національної економіки як комплексного, динамічного та цілісного явища соціально-економічної реальності.

Еволюція поглядів на його сутність та форми прояву відбувалась одночасно з розвитком самого ринку, ускладненням суспільно-економічних відносин між людьми, регіонами, територіями та державами.

Класична політична економія трактує ринковий механізм як таку форму організації суспільного виробництва, яка базується на принципах вільного ціноутворення, вільної конкуренції, вільного і стихійного переливу капіталу між галузями, вільної взаємодії між попитом і пропозицією. Це найоптимальніший спосіб регулювання економічних відносин між людьми, оскільки вони виступають у цих відносинах рівноправними і вільними від будь-якого тиску, вони не здатні впливати на об'єктивні закономірності розвитку ринку (принципи економічної свободи і демократії).

П.Самуельсон та В.Нордхаус визначають ринковий механізм як форму організації господарства, за якої індивідуальні споживачі і виробники взаємодіють шляхом ринку з метою вирішення проблем економіки, серед яких однією з головних є вирішення проблем обмеженості ресурсів та зростання потреб суспільства.

В.Варга описує ринковий механізм як механізм пристосування пропозиції до існуючого попиту. Він є рухом через ряд спроб і помилок до загальної рівноваги в ціні, збалансованості пропорцій суспільного виробництва.

Ф.Хайек зазначає, що ринковий механізм дає змогу використовувати розсіяне та невидиме знання для формування надіндивідуальних схем

взаємодії між суб'єктами економічної системи. Він є основою саморегулювання економічних відносин між людьми, оскільки створює необхідне інформаційне середовище для ведення господарської діяльності. Попит, пропозиція, ціна і сили конкуренції є більш інформативними, ніж будь-який індивід. Ринковий механізм опосередковує поділ праці, поширює інформацію, сприяє перерозподілу ресурсів, очищує суспільне виробництво від економічно слабких одиниць.

Сучасні науковці визначають ринковий механізм як:

- способи взаємозв'язку і взаємодії основних елементів ринку: попиту, пропозиції, ціни, конкуренції та економічних законів, що мають об'єктивну сутність;
- сукупність взаємопов'язаних економічних законів, елементів, що утворюють (тобто форм їх прояву) спосіб організації ринкової економіки як саморегульованої системи;
- це механізми формування цін, розподілу і перерозподілу ресурсів та благ, взаємодія продавців та споживачів товару, регулювання обсягу і структури інвестицій, попиту і пропозиції на блага, механізм стимулювання НТП, розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у суспільстві;
- форма організації суспільного виробництва, за якої індивідуальні споживачі і виробники взаємодіють між собою з метою вирішення трьох основних проблемних питань економіки: що, для кого і як виробляти?

Відповідно до наведених визначень, можна зробити висновок, що *ринковий механізм містить у собі наступні складові:*

- Систему принципів і правил, за якими взаємодіють суб'єкти ринку (індивідуальні споживачі і виробники) – *закони і закономірності економічних відносин.*
- *Сукупність основних форм зовнішнього прояву закономірностей ринку та інструментів їх реалізації:* ціни, попиту, пропозиції і конкуренції.
- *Межі дії ринкового механізму* – охоплюють увесь процес суспільного виробництва (власне виробництво, обмін, споживання та розподіл).
- *Мету дії* – задоволення всезростаючих потреб усіх членів суспільства з урахуванням проблем обмеженості економічних ресурсів та встановлення пропорцій між сферами, галузями та окремими виробниками благ. Тобто мета ринкового регулювання – це забезпечення максимального взаємоузгодження інтересів усіх агентів ринкових відносин у певній економічній системі суспільства та прагнення утримувати баланс її стану.

Економічні закони – відображають стійкі, постійно повторювані внутрішні, сутнісні, необхідні, причинно-наслідкові, якісні і кількісні взаємозв'язки між економічними явищами і процесами що їм властиві.

Економічна наука доводить, що закони економіки не є тотожними законам природи чи тим, що встановлюються власне людьми.

Економічні закони – це:

- закони розвитку суспільної життєдіяльності, господарської діяльності людей;
- вони носять історично визначений характер – вони трансформуються, еволюціонують разом з еволюцією людського суспільства;
- вони не існують поза межами людської діяльності, суспільства;
- їх трансформації найчастіше супроводжуються складними соціально-економічними та політичними перетвореннями;
- вони носять об'єктивний характер, тобто не залежать від волі і свідомості людей – вони відображають рівень пізнання людиною навколишнього світу та сутності оточуючих її явищ. Проте суб'єктивні бачення індивідів, їх думки, ідеї, пізнання законів і дії людей відповідно природі суспільних законів суттєво впливають на реалізацію законів економіки, тобто ефективний розвиток економічної системи.

У своїй сукупності економічні закони є системою економічних законів розвитку людського суспільства. У її структурі виділяють три групи законів:

Всезагальні закони економічного розвитку – характерні усім без винятку економічним системам у всі історичні періоди, оскільки виражають процес поступального розвитку суспільного виробництва: закон економії часу, закон зростання потреб, закон суспільного поділу праці, закон адекватності рівня розвитку продуктивних сил виробничим відносинам та ін.

Особливі економічні закони – характерні лише для певних історичних епох у силу певних особливостей розвитку суспільного виробництва: закон вартості, закон товарного виробництва, закон переважного росту виробництва засобів виробництва тощо.

Специфічні економічні закони – діють лише у певних економічних системах, тобто відображають особливості розвитку певних форм господарювання: закони розподілу за рабовласницького ладу, за капіталістичного чи феодалного ладу, закон доданої вартості та ін.

Закони економічного розвитку знаходять своє відображення у всезагальних законах розвитку живих систем: закон синергії, закон упорядкованості, закон самозбереження, закон розвитку, закон онтогенезу.

Закон синергії визначає, що сума властивостей системи не рівна сумі властивостей її елементів, відповідно її функції не зводяться до простої суми функцій, які виконують її елементи. Різниця між сумою властивостей економічної системи та її властивостями її елементів веде до синергічного ефекту – ефект творчої, активної, динамічної взаємодії її елементів. Наявність синергічного ефекту свідчить про рівень організованості системи.

Закон упорядкованості твердить, що головним елементом зв'язку між елементами системи є інформація. Вона забезпечує стійкі взаємозв'язки між елементами системи, забезпечує їх упорядкованість, визначає напрямки руху, організованість у всьому, стійкість функціональних взаємозв'язків між елементами системи.

Закон самозбереження будь-яка система прагне зберігати як цілісне утворення, і, відповідно, більш економно розпоряджатись своїми ресурсами.

Закон розвитку визначає, що будь-яка система не є статичною, вона перебуває у процесі постійного руху. Рух – об'єктивна, незворотня закономірна зміна матерії і свідомості.

Закон онтогенезу – кожна система проходить усі стадії економічного розвитку – від зародження до занепаду (переходу у новий якісний стан).

Закони економічного розвитку суспільства не діють окремо один від одного, усі вони як елементи єдиної системи економічних законів виступають діалектичним началом, що визначає межі і напрямки людської життєдіяльності у процесі її історичного розвитку.

Незалежно від того, які явища і процеси, покладені в основу того чи іншого закону, якими вихідними категоріями він оперує для дослідження свого об'єкту, усі вони мають спільні форми та інструменти свого реального прояву. До цих елементів належать ціна, прибуток, заробітна плата, процент, рента, попит, пропозиція і конкуренція. Саме вони є основною формою прояву і рушійною силою еволюції законів економічного розвитку соціально-економічних систем.

Так, **ціновий механізм** ринку є об'єднуючим началом основних його суб'єктів – продавців та споживачів. Він встановлює принципи, правила та обмеження у їх взаємодії, приводить до руху процеси суспільного виробництва, стимулює здійснювати операції обміну і, таким, чином, зберігає цілісність економічних взаємовідносин між визначеними ринковими агентами.

Проявляється ціновий механізм через функції, які виконує ціна в системі економічних відносин. Сама по собі, взята поза процесами виробництва, обміну, споживання та розподілу, вона є абстрактним вираженням процесів обміну між ринковими агентами. До основних функцій ціни слід віднести:

- **Вимірвальну** – за допомогою цін продавець здатен спрогнозувати суму свого прибутку за виготовлене благо, а покупець – визначити необхідну для отримання блага суму витрат.
- **Порівняльну** – полягає у тому, що за допомогою цін можна порівнювати цінності і корисність різних товарів, визначати внесок товаровиробників та працівників у виготовлення певного товару.
- **Обліку** – ціна відображає усі необхідні дані про товар: матеріально-речовий внесок, внесок людської праці, якісні показники тощо. Ця

функція дає реальну можливість прогнозувати, контролювати процеси суспільного виробництва на усіх його стадіях.

- **Засобу розподілу** – рівень цін допомагає диференціювати за різними показниками суб'єктів господарювання та споживачів, а також визначати кількісні та якісні параметри використання та виробництва благ, необхідних суспільству, окремим його групам та індивідам.

- **Інформаційну** – ціна несе у собі інформаційні потоки про необхідність тих чи інших благ, ресурсів різним агентам ринку, про можливі канали їх руху, і, таким чином, веде до збалансування пропорцій в національній економіці.

- **Стимулюючу (стримуючу)** – ціни здатні активізувати виробничі процеси або гальмувати їх в залежності від ринкової кон'юнктури. Так, чим вища ціна, тим більше товаровиробник готовий виробляти певне благо і просувати його на ринок. Тут діє механізм бажання отримати більший дохід і прибуток за рахунок збільшення, в першу чергу, витрат власної праці.

- **Соціальну** – ціна показує рівень та обсяги споживання товарів та послуг, рівень заощаджень і напрямки руху товарних та грошових потоків в національній економіці.

- **Обмежуючу** – ціни здатні обмежувати попит споживачів і виробництво.

Функції ціни об'єктивуються і простежуються у її тісній взаємодії з інструментами попиту і пропозиції – майже всі економічні проблеми зводяться до проблем врівноваження взаємовідносин між попитом і пропозицією за допомогою цінового механізму.

Попит – це платоспроможна потреба або ж та кількість товарів і послуг, яку хочуть і можуть придбати покупці за певною ціною протягом певного періоду.

Економічна наука виділяє різні види попиту. Кожен з них дає можливості проаналізувати реальний стан національної економіки:

- **Попит на фактори виробництва** – попит виробництва;
- **Попит на предмети споживання** – попит населення;
- **Дійсний попит** – такий, що реально заявляється на товари та послуги;
- **Реалізований попит** – частина дійсного попиту, яка вже реалізована на ринку;
- **Незадоволений попит** – нереалізована частина дійсного попиту в наслідок відсутності необхідних споживачам товарів чи невідповідності їх якісних характеристик бажаним для споживачів;
- **Спекулятивний** – пов'язаний з висковими інфляційними очікуваннями;
- **Нераціональний** – пов'язаний з нераціональною поведінкою покупців на ринку;

- **Платіжеспособний попит** – той, що реально забезпечений можливостями покупців на ринку придбати ті чи інші товари та послуги;
- **Екзогенний попит** – викликаний діями уряду чи іншими зовнішніми до даного ринку силами;
- **Ендогенний попит** – формується в самому суспільстві за рахунок факторів, що визначаються в ньому.

З позицій залежності між попитом і ціною він виступає як множина співвідношень цін і відповідних кількостей товару, що за них можна придбати. Кількість товарів прийнято називати **обсягом попиту**.

Між ціною та обсягом попиту існує обернений зв'язок, який описується **законом попиту**:

Обсяг попиту скорочується зі зростанням ціни і зростає зі зниженням ціни. Тобто споживач при зниженні цін здатен і бажає купувати більше товарів, а зі збільшенням цін на них він здатен обмежувати свої бажання щодо купівлі даного товару.

Дія закону попиту пояснюється двома ефектами:

1. Ефект доходу – зі зростанням цін реальний дохід споживачів за інших рівних умов скорочується, а коли ціна падає, купівельна спроможність споживачів зростає, тому вони можуть купувати більше даного товару на зекономлену суму від сукупного доходу.

Реальний дохід – це та кількість товарів та послуг, які особа може придбати за свій номінальний дохід, скоригований на рівень цін.

2. Ефект заміщення – зміни ціни змушують покупця надавати перевагу більш дешевим товарам аналогічного типу (товари-замінники).

Сам попит, як співвідношення цін і кількостей товару, що можна придбати за них, має наступне графічне відображення (рис.5.1.1). А можливі варіанти його зміни можна графічно зобразити наступним чином (рис.5.1.2.).

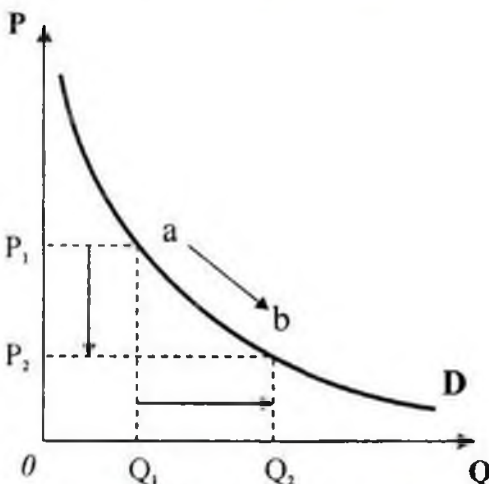

Рис. 5.1.1. Крива попиту

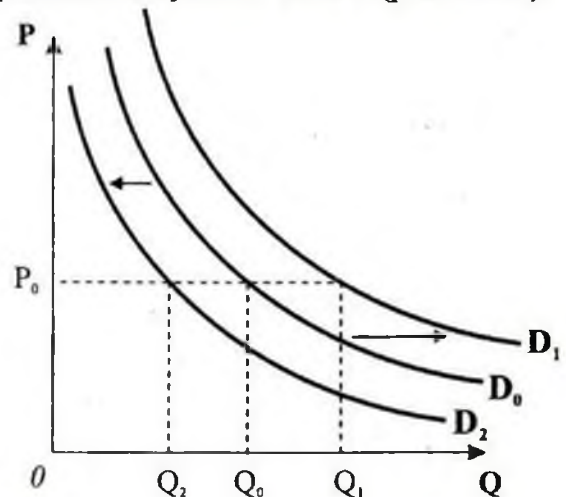

Рис. 5.1.2. Крива змін попиту

де Q – кількість певного товару

P – ціна на певний товар

Величина попиту та характер його змін визначається впливом ряду факторів:

- смаки і уподобання споживачів;
- доходи споживачів;
- ціни взаємопов'язаних товарів (товари-замінники та доповнювачі);
- кількість споживачів на ринку;
- очікування споживачів відносно майбутніх цін та доходів;
- сезонні коливання попиту.

Реакцію споживачів на зміну ціни та вказаних факторів характеризує показник *еластичності попиту*.

Еластичність попиту показує, на скільки відсотків змінилась величина попиту від зміни ціни або іншого чинника на 1% (5.1.1–5.1.3).

$$E_d = \frac{\Delta Q, \%}{\Delta P, \%} = \frac{Q_2 - Q_1}{Q_1} \cdot \frac{P_2 - P_1}{P_1} \text{ – цінова еластичність попиту} \quad (5.1.1)$$

$$E_d = \frac{(Q_2 - Q_1) : (Q_1 + Q_2)}{(P_2 - P_1) : (P_1 + P_2)} \text{ – цінова еластичність попиту} \quad (5.1.2)$$

$$E_Y = \frac{\Delta Q, \%}{\Delta Y, \%} = \frac{Q_2 - Q_1}{Q_1} \cdot \frac{Y_2 - Y_1}{Y_1} \text{ – еластичність попиту за доходом} \quad (5.1.3)$$

де Q – кількість товару,

P – ціна на даний товар,

Y – величина реального доходу населення.

Пропозиція – це така кількість товарів і послуг, яку товаровиробники готові продати на певному ринку за певного рівня цін у конкретний період. На відміну від оберненої залежності між попитом і ціною, між ціною та пропозицією існує прямий взаємозв'язок, що виражається дією закону пропозиції:

За інших рівних умов зростання ціни товару веде до збільшення обсягів продукції, яку можуть і хочуть вивезти на ринок виробники. Збільшення рівня цін за інших незмінних умов окрім ціни веде до збільшення доходу і прибутків підприємця, що стимулює його до нарощення темпів і обсягів виробництва.

Графічно дію закону пропозиції можна представити наступним чином (рис. 5.1.3.), а зміну пропозиції під дією цінового фактору зображено на рис.5.1. 4.

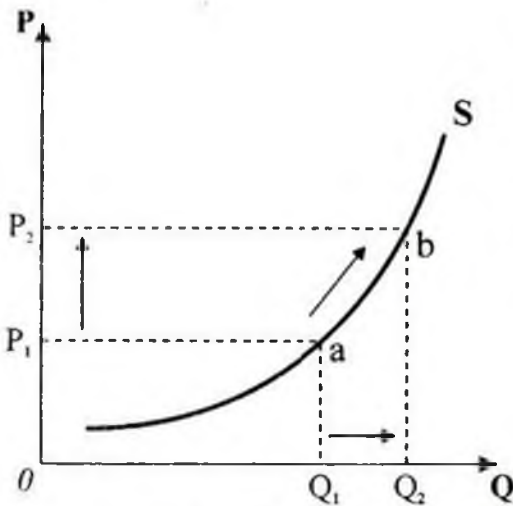

Рис. 5.1.3. Крива пропозиції

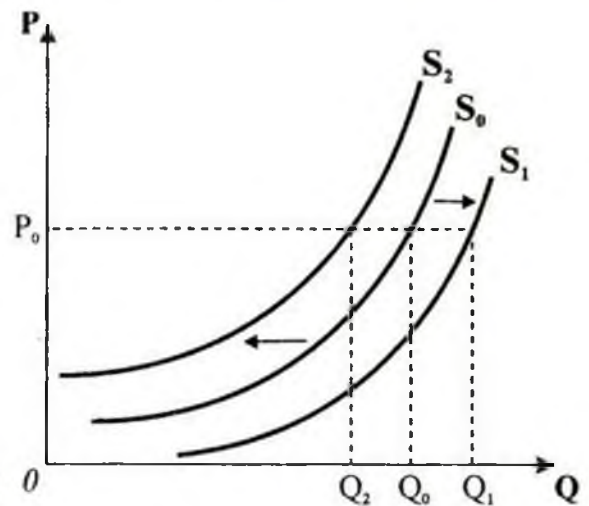

Рис. 5.1.4. Зміна кривої попиту

На пропозицію крім цінового фактору, впливає також ряд нецінових:

- ціни на ресурси (впливають на витрати на виготовлення товару, тобто закладаються у його собівартість);
- технології виробництва;
- кількість продавців на ринку;
- податки та субсидії;
- зміни цін інших товарів;
- очікування зміни цін;
- сезонні коливання.

Еластичність пропозиції описується аналогічно до еластичності попиту (5.1.4.).

$$E_S = \frac{\Delta Q, \%}{\Delta P, \%} = \frac{Q_2 - Q_1}{Q_1} \cdot \frac{P_2 - P_1}{P_1} \text{ – еластичність пропозиції} \quad (5.1.4)$$

В результаті взаємодії попиту і пропозиції (покупців і споживачів) під дією, в першу чергу, цінового фактору в ідеальному варіанті на ринку встановлюється так звана **рівноважна ціна**.

Рівноважна ціна – це такий стан на ринку, при якому інтереси споживачів та виробників збігаються, тобто споживачі готові купувати продукцію, а виробники мають намір постачати її на ринок в тому ж обсязі і за такого рівня цін.

Графічно **ціну рівноваги** визначає точка перетину кривих попиту і пропозиції (рис. 5.1.5.).

Рівноважна ціна встановлюється в наслідок постійного коливання цін на ринку, на які також впливає ряд економічних та неекономічних чинників. За умов, коли ціна вища за рівноважну, виникає надлишок товарів у продавців, а якщо нижча – дефіцит. За умов зміни інших чинників змінюється і структура попиту та пропозиції, і, відповідно, рівноважна ціна.

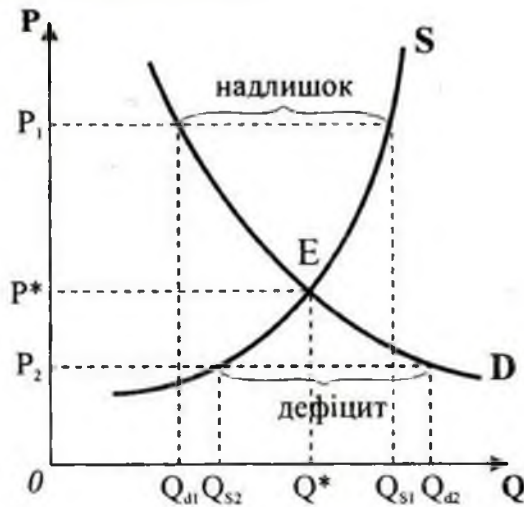

Рис. 5.1.5. Ринкова рівновага

На макроекономічному рівні ринковий механізм аналогічно до мікрота мезорівнів координується механізмами *сукупного попиту* та *сукупної пропозиції*, тобто його кінцевою метою є встановлення *макроекономічної рівноваги* на рівні господарської системи держави загалом.

Сукупний попит (AD) – це сума планових витрат на придбання кінцевою продукції в межах національної економіки загалом за певний період або сума всіх витрат на кінцеві товари та послуги, вироблені в економіці.

Його структура залежить від цінового фактору та таких основних нецінових факторів:

- розмірів доходів населення;
- намірів людей на майбутнє;
- очікування інфляції;
- рівня податків;
- рівня урядових витрат;
- грошової пропозиції та ін.

Графічно криву сукупного попиту можна представити у вигляді кривої, кожна точка якої зображає залежність між обсягом товарів і послуг, які планується закупити за відповідного рівня цін (рис.5.1.6.). Рух кривої сукупного попиту означає зміни у його структурі при зміні цін чи інших вказаних чинників (рис.5.1.7.).

Крива сукупного попиту зміщується: праворуч (тобто від AD_1 до AD_2) при збільшенні одного чи кількох із зазначених факторів, а вліво (з AD_1 до AD_3) – при їх скороченні.

Сукупний попит вимірюється наступним чином:

$$AD = \text{споживчий попит} + \text{інвестиції} + \text{державний попит} + \text{попит на експорт з боку іноземців} \quad (5.1.5.)$$

$$AD = \text{кількість грошей у обігу} \times (\text{швидкість їх обігу} / \text{рівень цін}) \quad (5.1.6.)$$

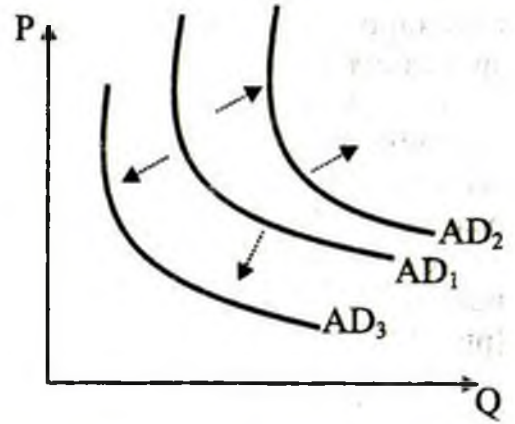
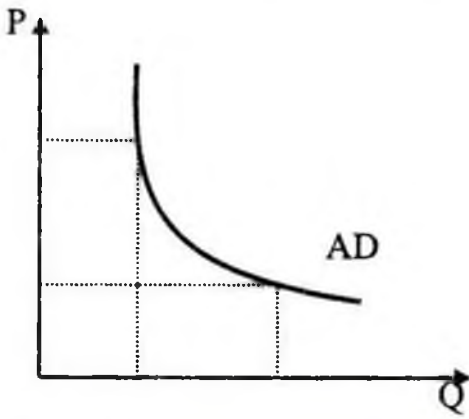

Рис. 5.1.6. Крива сукупного попиту Рис. 5.1.7. Зміни кривої сукупного попиту

Сукупна пропозиція (AS) – загальна кількість товарів та послуг, вироблених в економіці. Показниками, що реально відображають її рівень є валовий внутрішній продукт (ВВП) і валовий національний продукт (ВНП). Крива сукупної пропозиції показує, який обсяг сукупного випуску продукції пропонує виробник за означеного рівня цін. Складається з трьох відрізків: горизонтального (кейнсіанського), проміжного та класичного (вертикального) (рис. 5.1.8.). Зміни у структурі сукупної пропозиції, відповідно, зображено на рис. 5.1.9.

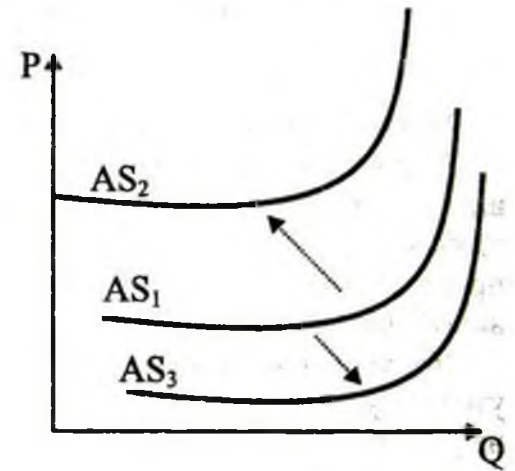
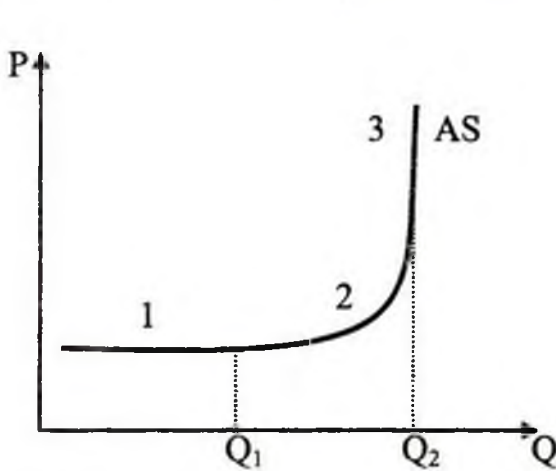

Рис. 5.1.8. Крива сукупної пропозиції Рис. 5.1.9. Зміни сукупної пропозиції

Відрізки на кривій сукупної пропозиції відображають різний стан національної економіки (рис.5.1.8.):

1. – кейнсіанський або горизонтальний (Q_1) – характеризує період спаду національної економіки з низьким рівнем зайнятості, надмірним використанням усіх факторів виробництва, ціни на які залишаються незмінними, тобто в економіці спостерігається також і перевиробництво.

2. – проміжний (Q_1, Q_2) – виражає періоди піднесення національної економіки, тобто підвищення рівня зайнятості, зниження темпів

перевиробництва, налагодження диспропорцій в економіці, проте зі зростанням рівня цін на товари, послуги та засоби виробництва.

3. – вертикальний або класичний – (Q, Q) – характеризує рівень повної зайнятості у національній економіці, діяльності усіх її сфер та галузей на повну потужність, тому зміни рівня цін не викликають зростання реального обсягу національного виробництва (ВВП або ВНП).

Точка перетину кривих сукупного попиту та сукупної пропозиції визначає рівень макроекономічної рівноваги національної економіки (рис. 5.1.10).

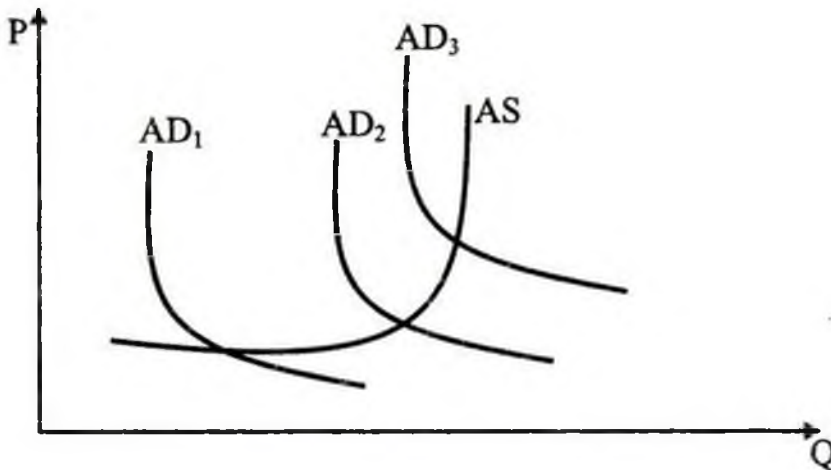

Рис. 5.1.10. Крива макроекономічної рівноваги

Макроекономічна рівновага може бути повною або частковою.

Повна макроекономічна рівновага – це показник узгодженого розвитку усіх сфер та галузей національної економіки. Основою загальної економічної рівноваги є відповідність між сукупним попитом і сукупною пропозицією на всі товари і послуги на усіх ринках (робочої сили, засобів виробництва, предметів споживання).

Часткова макроекономічна рівновага – це показник, який виражає узгодженість між певними параметрами макроекономічного розвитку, наприклад, між виробництвом і споживанням, інвестиціями і заощадженнями на певних ринках тощо.

Основи теорії макроекономічної рівноваги були закладені швейцарським економістом і математиком Л.Вальрасом. Проте його модель не знайшла свого практичного вираження і залишалась гіпотетичною протягом тривалого періоду часу. Макроекономічна рівновага у Вальраса була суто теоретичною, ідеальною моделлю. Відповідно до дії „теорії Вальраса” суб’єкти економіки не мають ніяких надходжень коштів з зовнішніх джерел і „відкладеного попиту”. Саме тому за незмінної ціни попит і пропозиція будуть збігатися на всіх ринках, а значить автоматично і на єдиному ринку. Свої погляди Вальрас виразив системою рівнянь:

$$Q = D(P \dots A, M) - \text{для попиту}; \quad (5.1.7.)$$

$$Q = S(P \dots A, M) - \text{для пропозиції}; \quad (5.1.8.)$$

де Q – обсяги продажу даного товару,
 D – функція попиту на даний товар,
 S – функція пропозиції на даний товар,
 P – ціна одиниці товару,
 A – реальні наявні у суб'єктів активи,
 M – запас готівки.

Теорія загальної рівноваги була доповнена Д.М. Кейнсом у періоді затяжної депресії (30-ті рр. ХХ ст.). Саме він довів, що рівновага між сукупним попитом і сукупною пропозицією може порушуватись, наприклад, в наслідок зменшення попиту на розмір заощаджень, що зумовлює особливий інтерес підприємців в кредитованих інвестиціях. Відповідно рівність між сукупними попитом і пропозицією буде досягатись за умови рівності між заощадженнями та інвестиціями, що досягається досить рідко і не на всіх ринках одночасно.

Рівновага AS і AD:

- 1) на горизонтальному відрізку ($ASAD_1$) зумовлена залученням недовикористаних ресурсів;
- 2) на проміжному відрізку ($ASAD_2$) відбувається в наслідок того, що зміни цін виключають недовиробництво чи перевиробництво;
- 3) на вертикальному відрізку ($ASAD_3$) видно, що збільшення AS неможливе через максимальне використання ресурсів, що зумовлює зростання цін.

Якщо $AS = \text{const}$, то на кейнсіанському відрізку зміщення кривої AD праворуч збільшує реальний обсяг національного виробництва та зайнятість без змін ціни; на проміжному – зростання попиту збільшує і реальні обсяги виробництва і ціни; на класичному – зростання попиту супроводжується зростанням ціни, але без змін в реальних обсягах виробництва.

Більш детально питання можливих варіантів зміни макроекономічної рівноваги досліджуються в курсах „Економічна теорія” та „Макроекономіка”.

Ключовим інструментом, який виражає сутність ринкових відносин між суб'єктами економіки, є *конкуренція*.

Конкуренція – це суперництво між ринковими суб'єктами за найбільш вигідні умови виробництва, реалізації і купівлі товарів. Вона виступає як об'єктивний економічний закон ринкової економіки, зовнішньою примусовою силою, що змушує виробників підвищувати ефективність виробництва, якість продукції, урізноманітнювати асортимент товарів, збільшувати нагромадження і розширювати виробництво, а споживачів вимагати підвищення якості вказаних параметрів для найбільш повного задоволення власних потреб. Конкуренція створює постійну загрозу того, що при

випуску неякісної чи дорогої продукції якийсь інший виробник переходить споживача, доходи і призведе даного виробника до розорення.

Як зазначає більшість економістів, без конкуренції ринок не спроможний координувати обсяги і структуру пропозиції та попиту, тобто встановлення загальних пропорцій розвитку національної економіки. Ринкова економіка і є саморегульованою системою лише тому, що їй властивий інструмент – конкурентна боротьба.

Конкуренція – це рушійна сила будь-яких економічних відносин, в які вступають суб'єкти ринку.

Роль конкуренції у стимулюванні та забезпеченні розвитку національної економіки визначає її сутність:

- вона є одним з найбільш дієвих інструментів стимулювання НТП та впровадження його досягнень у виробництво; дає можливості зіставляти ефективність виробництва різних товаровиробників, виявляти та стимулювати найбільш дієздатних та звільнятися від тих виробників, які не здатні задовольняти прийняти в країні та за її межами параметри виробничих процесів, якості продукції тощо;
- за її допомогою формується оптимальна структура національної економіки за галузями, сферами економіки, рівнями її функціонування;
- вона підпорядковує товарне виробництво загальнонаціональним суспільним інтересам, забезпечує пріоритет покупця над виробником;
- забезпечує рівновагу на ринку ціни через механізм суперництва;
- вона сприяє ефективному використанню і перерозподілу ресурсів.

Існує багато видів і форм конкурентної боротьби, головні з них:

1. За суб'єктами конкурентної боротьби:

- **Конкуренція продавців** – це такий вид конкурентної боротьби, який ведеться за найкращу позицію на ринку.

- **Конкуренція покупців** – виникає, коли попит на товари більший за пропозицію на них. Кожен покупець прагне отримати певний товар за об'єктивними чи власними суб'єктивними причинами (якість, звичка, характер, відсутність товарів-замінників тощо).

2. За галузевими ознаками:

- **Внутрішньогалузева конкуренція** – це форма економічного суперництва між товаровиробниками однієї галузі виробництва за найбільш вигідні умови виробництва і збуту готовою продукції. Вона сприяє впровадженню у виробництво нової техніки і технології.

- **Міжгалузева конкуренція** – це суперництво між товаровиробниками різних галузей виробництва переважно за найбільш вигідні умови переливу капіталів. Вона сприяє встановленню середньої норми прибутку у галузях національної економіки.

3. За умовами формування та впливом на загальну ринкову ситуацію розрізняють:

- **Вільна (досконала) конкуренція** – це така форма організації ринкових відносин, за якої на ньому діє велика кількість продавців та покупців, що знаходяться у рівних стартових умовах. Відповідно, входи і виходи з ринку певного блага є вільними для будь-якого суб'єкта господарювання. Основою вільної конкуренції є дрібна приватна власність на засоби виробництва, що не дозволяє концентрувати значну ринкову та економічну владу в руках одного чи кількох суб'єктів господарювання. Вони з об'єктивною необхідністю підкоряються єдиним „ринковим правилам гри”.

- **Монопольна конкуренція** – це вид недосконалої конкуренції, форма організації ринкових відносин, за якої на ринку може існувати значна кількість покупців і навіть продавців. За таких умов купівля-продаж здійснюється не за однією ціною, а за певним діапазоном цін. При цьому підприємець-монополіст має можливість впливати на рівень цін на ринку даного товару, обмежувати число бажаючих увійти на нього методами цінової та нецінової конкурентної боротьби, тобто представники даного ринку вже не знаходяться в рівних умовах. Серед числа дрібних та середніх приватних власників у силу різних причин економічного та соціального характеру (насамперед, через прагнення збільшувати ринкову та економічну владу окремими виробниками та через об'єктивну необхідність віднайдення оптимальних пропорцій між виробництвом та ускладненням структури потреб і їх збільшенням їх носіїв) з'являються групи великих власників, які об'єднують засоби виробництва і власні ресурси для реагування на вказані проблеми. Вони поляризують дію ринкового механізму: частина економічної і ринкової влади так само є розпорошеною серед числа дрібних та середніх власників, а частина – зосереджується у руках крупних суб'єктів господарювання (корпоративна, колективна та державна власність).

4. За рівнем дотримання правил конкурентної боротьби:

- **Добросовісна конкуренція**, коли суб'єкти ринкових відносин дотримуються правових і певних етичних норм у своїй діяльності.

- **Недобросовісна** – коли застосовують шпигунство, переманювання покупців, неправдиву рекламу тощо, тобто такі методи конкурентної боротьби, що дозволяють обходити загальноприйняті і встановлені „правила гри”.

За допомогою вказаних інструментів ринковий механізм виконує ряд важливих функцій, що не притаманні окремим суб'єктам економіки:

- **Інтеграційну** – забезпечує взаємозв'язок між усіма економічними суб'єктами національної економіки. Ринок поєднує виробників і споживачів, що спілкуються мовою цін і вирішують основні питання економічного розвитку національної економіки.

- **Інформаційну** – полягає у поширенні знань, відомостей, що необхідні для постійного відтворення суспільного виробництва національної економіки (насамперед, через ціновий інструмент).

• *Регулюючу* – впливає зі взаємодії всіх інструментів ринкового механізму. При їх раціональній та оптимальній взаємодії формуються найбільш вигідні для національної економіки пропорції у розподілі економічних ресурсів і благ.

• *Розвитку* – ринковий механізм діє як об'єктивна, незалежна від волі і свідомості людей сила, він саморозвивається в ході еволюції товарного господарства і, відповідно, впливає на його структуру, стратегію і способи її реалізації у подальшому розвитку національних економік.

• *Стимулюючу* – на основі ринкового механізму розробляються і використовуються найбільш передові у техніко-технологічному значенні способи виробництва, зменшуються виробничі витрати, відбувається пошук і впровадження альтернативних економічних ресурсів, формується система високотехнологічної та високоякісної продукції. Також за допомогою цієї функції ринковий механізм забезпечує зведення індивідуальних цілей товаровиробників до суспільно значимих, тобто таких, вирішення яких визначає подальший розвиток національної економіки.

Таким чином можна зробити висновок про те, що ринкові відносини довели свою ефективність протягом усього історичного розвитку товарного господарства. Й досі вони не мають реальної альтернати завдяки об'єктивній та закономірній дії інструментів ринку. Проте ринок довів і свою обмеженість у вирішенні цілого спектру важливих для суспільства проблем.

Недоліки механізму ринкового саморегулювання:

- ринок повільно реагує на потребу в докорінній структурній перебудові економіки, яка вимагає великих витрат і не дає швидких результатів;
- ринок не завжди підтримує саме існування некомерційних галузей людської діяльності (загальна освіта, фундаментальна наука тощо);
- ринок досить часто призводить до нерівномірного розподілу доходів та жорсткої стратифікації суспільства;
- ринок не може попередити кризові явища та монопольні тенденції в економіці та швидко реагувати на їх зміни;
- циклічні коливання за умов дії лише ринкового механізму носять довготривалий характер і економіка важко піддається вирівнюванню.

Ці проблеми закладені в самій природі ринкового механізму, що діє в умовах відосблених між собою товаровиробників і споживачів. Їх плани досить часто не співпадають зі стратегією загальнонаціонального соціально-економічного розвитку. Ось чому на певному етапі розвитку суспільства його суб'єкти перейшли до утворення таких регуляторів економіки, які б могли не лише адаптуватись до дії об'єктивних ринкових законів, а частково згладжувати їх недоліки. До таких регуляторів у сучасних економічних системах слід віднести державу та корпоративну форму організації економічних відносин.

5.2. Корпоративне регулювання в господарській системі національної економіки

Аналіз сучасної економічної думки та практики господарювання розвинених держав свідчить, що важливим елементом системи регулювання економіки – розподілу і використання обмежених ресурсів є корпоративне регулювання сучасної економіки. Г.Б.Кочетков та В.Б.Супян зазначають, що „корпорація – це найважливіший інститут сучасної економіки. В промислово розвинених державах він становить невід’ємний атрибут системи влади і одночасно інструмент експансії економічних відносин”.

Визначення сутності корпоративної форми організації бізнесу в економічній науці та її участі у процесах координації господарської діяльності національної економіки пов’язане з розвитком теорії недосконалої конкуренції: чистої монополії, конкурентної монополії та олігополії. І продовжується до цього часу: теорія мереж, кластерів, альянсів, транснаціоналізації господарських зв’язків, корпоративного суспільства.

Для розуміння суті корпоративного регулювання економіки за доцільне визначитись з тим, що становить собою корпорація як предмет наукового вивчення та суб’єкт господарської діяльності національної економіки (табл.5.2.1).

Таблиця 5.2.1.

Основні підходи до розуміння сутності дефініції „корпорація”

Автор / напрямок	Базова характеристика для аналізу	Корпорація
1	2	3
Римська правова доктрина	Характер взаємовідносин між людьми у процесі спільної діяльності	Об’єднання індивідів за професійними, підприємницькими чи іншими цілями і уподобаннями
А.Сміт	Розширення в якісному та кількісному відношенні базових економічних відносин	Монопольна фірма, що має більші права щодо прав власності на ресурси
А. Маршалл	Специфіка організаційної структури суб’єкта господарювання	Складна ієрархічна структура, наявність штату професіональних менеджерів
Дж.Робінсон	Обсяг ринкової влади	Значна ринкова влада, що дає суб’єкту господарювання додаткові важелі впливу на ринкову ситуацію

<i>Продовження таблиці 5.2.1.</i>		
1	2	3
Й.Шумпертер	Політика суб'єкта господарювання	Так звана „підприємницька фірма”, що конкурує на ринку шляхом виробництва нових товарів, технологій, джерел сировини чи нових типів організації. Метою діяльності є першочергово не максимізація прибутку, а пошук стратегічних переваг на базі різного роду інновацій
Р.Коуз, Ф.Найт, О.Вільямсон та ін.	Сутність дії ринкового механізму та відхилень від нього	Система довгострокових контрактів; Об'єднання кількох виробництв в межах одного цілого; Ієрархічна фірма;
Теорія прав власності	Структура та можливості використання права власності	Широкий набір прав власності у асоційованого суб'єкта щодо усіх видів ресурсів та шляхів їх використання. Поява мережевого ефекту
Дж.Гелбрейт	Наявність ринкової та економічної влади, засоби її утримання	Велика виробнича організація, що прагне встановити контроль над ринками, і впливати на споживачів. Ієрархічна структура, що володіє технікою, технологією, складною організаційною структурою. Головна структурно-функціональна ланка сучасного „нового індустріального суспільства”
Ф.Шамхалов, Д.Робертс	Аналіз з позицій наявності ринкової та економічної влади	Гнучка, часто диверсифікована структура, що досить швидко реагує на зміни попиту і потреб населення. Вона є наукоємною, енерго- та працезберігаючою, використовує найновіші технологічні досягнення, розширює сферу впливу на всі аспекти життєдіяльності суспільства
Г.Хемел, К.Прахалад, Р.Нельсон, С.Вінтер, К.Менар	Аналіз з позицій внутрішніх стимулів та способів росту (еволюції) фірми	Інноваційні перетворення в структурі управління, еволюція ієрархії компанії, формування дерева цілей фірми та пошук нових шляхів їх досягнення на базі інформаційних технологій та знань
Дж.Річардсон	Аналіз способів кооперації на базі специфічності діяльності	Варіативність сфер діяльності, їх комбінація по горизонталі та вертикалі. Прагнення укладати довгострокові „надійні” договори. Постійне стимулювання та розвиток різних видів кооперації та спеціалізації

Продовження таблиці 5.2.1.

1	2	3
Правові теорії	Юридичне обґрунтування організаційно-правової форми суб'єкта господарювання	Чітко визначена організація, що має ознаки юридичної особи, об'єднується за капіталом (як правило, лише фінансовий капітал є основою для емісії акцій), характеризується делегуванням управлінських повноважень, має на меті здійснювати не лише виробничу, фінансову чи наукову, а й суспільно корисну діяльність
Сучасні авторські визначення з позицій економіко-правового обґрунтування сутності корпорації		
В.А. Євтушевський	Юридичний статус компанії Права власності Тип об'єднання – за капіталом	Корпорація – правова форма бізнесу, відокремлена від конкретних осіб, що володіють ним. Корпорація (згідно укр. законодавства) – договірні об'єднання, створені на основі поєднання виробничих, наукових, комерційних інтересів, з делегуванням окремих повноважень централізованого регулювання кожному з учасників.
Д.В. Задахайло, О.Р. Кібенко, Г.В. Назарова	Юридичний статус компанії Права власності Історичний розвиток форм підприємництва в державі	Усі форми товариств та об'єднань, проте з виділенням саме акціонерних товариств
В.М. Горбатов	Права власності Структура управління Світовий досвід	Акціонерні товариства
Л.Є. Довгань, І.П. Малик	Світовий досвід Специфіка управління Законодавче визначення	Переважно акціонерні товариства та засновані на їх базі об'єднання
А.В. Сірко	Світовий досвід визначення корпорації	Акціонерні товариства
Ю.В. Єгорова	Структура власності Специфіка реалізації управлінських функцій Фінансовий та інші види контролю за діяльністю компанії	Акціонерні товариства, державні корпорації, товариства з обмеженою відповідальністю, що в той же час разом з іншими організаційно-правовими формами підприємств та об'єднань також входять і в структуру приватного і в структуру державного секторів

<i>Продовження таблиці 5.2.1.</i>		
1	2	3
О.Г.Білоус	Масштаб та межі системи Зміна сутності реалізації прав власності Роль в економічному відтворенні	Переважно транснаціональні корпорації, що є носіями глобальної економіки з новими продуктивними силами та організаційно-економічними відносинами
Бредні Ричард, Маєрс Стюарт	Великий та середній бізнес Капітал складається з часток власності Наявність цінних паперів Власність відділена від управління Обмежена відповідальність Юридична та фінансова самостійність	Великі та середні за розміром компанії Акціонерна компанія Ділове підприємництво, що може залучити широке коло інвесторів

Як видно з даних, наведених у таблиці, **корпорація** в найбільш загальному вигляді – 1) це система організації господарської діяльності суб'єктів економіки переважно в організаційно-правовій формі акціонерних товариств, що формується за згодою юридичних та фізичних осіб здійснювати спільну діяльність і отримувати прибуток відповідно до частки учасників в об'єднанні; 2) складна інтегрована економічна система, що виникає в результаті об'єктивної необхідності оптимізувати функціонування суб'єктів господарювання в умовах ускладнення світогосподарських зв'язків, обмеженості економічних ресурсів, прагнення оптимізувати їх використання, а також задовольнити всезростаючі потреби суспільства у нових високоякісних товарах та послугах.

В українському законодавстві визначення корпорації значно відрізняється від найбільш вживаних у світовій практиці господарювання, оскільки корпорація найчастіше ототожнюється з акціонерною компанією, а в Україні ці поняття чітко розмежовуються. Проте одночасно воно відображає тенденції інтеграції основних економічних відносин між суб'єктами господарювання – мережі, альянси, групи за інтересами тощо. Корпорація згідно Господарського кодексу України – це договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових, комерційних інтересів, з делегуванням окремих повноважень централізованого регулювання кожному з учасників. Тобто корпорація – це, фактично, вже не фірма, а надфірмове утворення.

Більшість сучасних дослідників корпорацій все ж зазначає, що акціонерні товариства також слід вважати корпораціями, оскільки більшість сучасних корпоративних структур має юридичну форму та організацію управління аналогічну до акціонерних компаній.

Акціонерне товариство (АТ) – це об'єднання, що створене з метою задоволення потреб суспільства шляхом виробництва продукції, виконання робіт та надання послуг, діє як юридична особа, має статутний капітал, що складається з частин декількох власників, які несуть обмежену відповідальність за своїми зобов'язаннями, управляється спеціально обраними органами товариства, що відокремлені від власників, що дозволяє товариствам залучати фінансові та людські ресурси, ефективно здійснювати господарську діяльність і, таким чином, продовжувати своє функціонування, нагромаджуючи довгострокову економічну вартість шляхом підвищення вартості акцій і дотримуючи при цьому інтереси акціонерів та суспільства в цілому.

Завдяки вищевказаним можливостям АТ інтегрують акціонерний капітал, що дозволяє і спонукає до подальшого укрупнення бізнесу, тобто формування надфірмових утворень у формі інтегрованих корпоративних структур (ІКС) – відбувається процес багатоетапного взаємопроникнення одних компаній в інші шляхом взаємної участі в акціонерному капіталі, формами якого є створення холдингів, фінансово-промислових груп (ФПГ), фондових бірж, консорціумів, концернів, транснаціональних корпорацій (ТНК) тощо. Різниця між АТ та ІКС полягає фактично в тому, що останні є більш складними структурами, що часто зберігають юридичну і/або фінансову самостійність і створюються переважно на тимчасовій договірній основі. Так, розглянемо систематизовану класифікацію сучасних ІКС (табл. 5.2.2.).

Таблиця 5.2.2.

Сучасні форми ІКС: організаційно-функціональний підхід

Вид ІКС	Визначення	Функціональна спрямованість (горизонтальна/вертикальна інтеграція)
1	2	3
Трест	Об'єднання, при якому всі учасники втрачають виробничу і комерційну самостійність, об'єднані єдиним центром управління, представлене Правлінням або ж самою головною компанією, що фактично бере на себе функції правління.	Забезпечення максимального ринкового ефекту на базі активізації зусиль у виробництві однорідної продукції – горизонтально інтегрована структура

Продовження таблиці 5.2.2.

1	2	3
Концерн	Становить статутне об'єднання промислових, наукових чи фінансових організацій та підприємств на основі фінансової залежності від одного чи групи підприємств. Найчастіше контроль в таких об'єднаннях зосереджений у найвпливовіших фінансових групах. Учасниками такої ІКС можуть бути інші корпорації чи корпоративні об'єднання, які поєднують свої ресурси та можливості в ринковій стратегії. Головна особливість концерну полягає в тому, що він може в надлишку концентрувати усі наявні ресурси учасників в результаті об'єднання в дану структуру різногалузевих підприємств.	Максимізація зусиль у напрямку охоплення певної галузі чи підгалузі економіки. Найчастіше працюють у галузях масового виробництва, сферах використання високих технологій – вертикально інтегрована структура
Синдикат	Об'єднання однорідних промислових одиниць, яке характеризується тим, що розподіл доходів, закупка сировини і реалізація виробленої продукції здійснюється через єдиний збутовий центр. Учасники втрачають комерційну самостійність.	Концентрація зусиль на забезпеченні максимальних ринкових вигод від збуту продукції однорідного профілю – горизонтально інтегрована структура.
Конгломерат	Об'єднання підприємств за принципом фінансової залежності при повній виробничій незалежності. Формуються переважно у процесі злиттів та поглинань.	Прагнення охопити в рамках своєї діяльності різні за профілем та спрямованістю ринкові сегменти – вертикально інтегрована структура.
ФПГ	Інтегрований комплекс, в рамках якого об'єднуються виробничі, фінансові, науково-дослідні, збутові тощо одиниці. Яскравий приклад сіткової організації сучасної економіки. До його структури можуть входити господарські одиниці різного рівня інтеграції та специфіки діяльності.	Прагнення охопити в рамках своєї діяльності різні за профілем та спрямованістю ринкові сегменти або галузь економіки переважно на національному та міжнародному рівнях – вертикально інтегрована структура.
Картель	Об'єднання підприємств, на яких виробляють переважно однорідну продукцію, укладають угоду про поділ ринків збуту, розміри виробництва, рівень цін на продукцію. При цьому підприємства зберігають виробничу та економічну самостійність.	Максимізація ринкового ефекту від певного виду діяльності компаній переважно в умовах жорсткої конкуренції в галузі – горизонтально інтегрована структура.

<i>Продовження таблиці 5.2.2.</i>		
1	2	3
Консорціум	Об'єднання, засноване за угодою між декількома банками чи промисловими компаніями для здійснення великих фінансових операцій по випуску цінних паперів, розміщення або реалізації проектів будівництва промислових та інших об'єктів. Створюються на тимчасовій чи постійній основі.	Створюється переважно для високоякісного виконання термінових та довгострокових замовлень і проектів. Рідко займається безпосередньо виробництвом – вертикально інтегрована структура.
Асоціація	Добровільне об'єднання господарських одиниць на договірній основі з метою швидкої реалізації спільної для учасників мети.	Формується для реалізації спільної переважно некомерційної мети, що не може бути досягнута за короткий період часу або з низькими затратами окремими її учасниками - може бути як вертикально, так і горизонтально інтегрованою структурою.
Стратегічний альянс	Домовленість про кооперацію зусиль між невеликим колом господарських одиниць на базі об'єднання і взаємодоповнення стратегічних ресурсів компанії.	За кінцеву мету має реалізацію певної комерційної мети, яка досягається з найменшими витратами та зниженням конкурентного навантаження шляхом об'єднання стратегічних ресурсів постачальників, споживачів і, навіть, конкурентів. Найчастіше зусилля об'єднуються у сфері НІОКР, високотехнологічних виробництв, освоєнні нових ринків - може бути як вертикально, так і горизонтально інтегрованою структурою.
Пул	Тимчасове об'єднання, в якому прибуток накопичується в єдиному фонді, а потім за результатами діяльності учасників об'єднання розподіляється між ними. Носить тимчасовий характер.	Об'єднання зусиль для втримання позицій у сферах торгівлі, фінансів та інвестицій – переважно горизонтально інтегрована структура.

За своєю внутрішньою архітектонікою та зовнішніми формами участі в розвитку національної економіки корпорації значно відрізняються від приватних та державних підприємств.

В силу своєї специфіки (табл. 5.2.1, 5.2.2), корпорації здатні об'єднувати під єдиним координаційним центром різні сфери господарської діяльності: по-горизонталі, по-вертикалі та конгломератно. Відповідно, корпорації можуть бути:

Горизонтально інтегрованими об'єднаннями – об'єднання фірм, в руках яких концентрується більша частка виробництва певної сфери чи галузі.

Вертикально інтегрованими об'єднаннями – сучасна форма концентрації капіталу великих корпорацій, за якої вони об'єднують послідовні стадії процесу виробництва, збуту тощо у певній сфері господарювання.

Конгломератами – форма сучасних монополістичних об'єднань крупних корпорацій, яка характеризується повним проникненням у галузь чи несуміжні за своєю суттю галузі та сфери як за продукцією, що виготовляється, так і за виробничою технологією.

Їх структура не є тотожною первинним ланкам виробництва – підприємствам за структурою взаємозв'язків між базисними економічними інститутами (табл. 5.2.3.).

Таблиця 5.2.3.

Характер взаємозв'язку базисних економічних інститутів у корпорації та на підприємстві

Характеристика	Підприємство	Корпорація
1	2	3
Власність	з визначеним власником – одноосібна, сімейна, суспільна. <i>Співпадання власника і підприємця</i>	<i>Синтез різних форм об'єднання власників – окремих осіб, організацій, установ, ринкових посередників тощо.</i> <i>Диференціація власника і підприємця</i>
Влада	Власники формально мають однакові частки влади або ж влада зосереджена в руках однієї особи	Розподіляється відповідно до частки, внесеної у компанію і, відповідно, нормативно визначена її неоднаковість для власників
Управління	Реалізується безпосередньо власником або делегується менеджменту під безпосереднім керівництвом власника = <i>власність + управління</i>	Чітке розмежування управління та власності
Праця	Наймана праця без права на участь в управлінні	Наймана праця з правом на участь в управлінні

<i>Продовження таблиці 5.2.3.</i>		
1	2	3
Організаційна структура	Найчастіше лінійна структура, що не забезпечує підприємству самодостатності і змушує звертатись за додатковими послугами до ринкових посередників	Складна ієрархічна структура, що забезпечує компанії самодостатність на ринку (блоки з фінансових, виробничих, науково-технічних, збутових та інших питань, що самі є складними комплексами і мають певну самостійність)
Масштаби діяльності	Малий та середній бізнес	Переважно великий бізнес
За способом отримання ресурсів	Вихід на ринок	Більший рівень самозабезпечення в наслідок концентрації та інтеграції з іншими ринковими агентами
Відношення до ринку	Ринок невідомий	Ринок відомий, що забезпечується інтеграційними зв'язками та активними маркетинговими дослідженнями
Організаційно-правова форма	Домогосподарство, комунальне підприємство, державне підприємство, партнерство, сімейне підприємство	Об'єднання, що засновані на пайових принципах з обмеженим вкладеними частками правом на управління – АТ та складні корпоративні утворення
Межі діяльності	Переважно місцевий, регіональний, іноді національний рівні економічної активності	Переважно національний та наднаціональний рівні економічної активності

У структурі економічних взаємовідносин між структурними ланками корпорації також відбуваються значні зміни, оскільки ланками фірм та надфірмових утворень є не певні виробничі та управлінські одиниці, а цілі майнові та виробничі комплекси, що мають змогу бути самостійними організаційно-правовими формами господарювання. Так, наприклад, сучасні корпорації можуть включати такі блоки (рис.5.2.1).

Взаємовідносини між блоками вже не є конкурентними у повному розумінні даного поняття, вони є відносинами „материнськими або батьківськими”, оскільки усі суб'єкти об'єднання мають єдину мету діяльності і дотримуються єдиної філософії на ринку. Так само, за умов стійкого корпоративного утворення рух ресурсів забезпечується не через ціновий механізм, а шляхом внутрішньо корпоративних контактів та домовленостей, тобто через систему внутрішньо корпоративних інститутів. Вони представлені у двох основних формах: як формальні інститути

корпорації (внутрішня документація, офіційні договори та домовленості) та неформальні інститути (змови, неофіційні домовленості, погрози, шантаж, шпигунство).

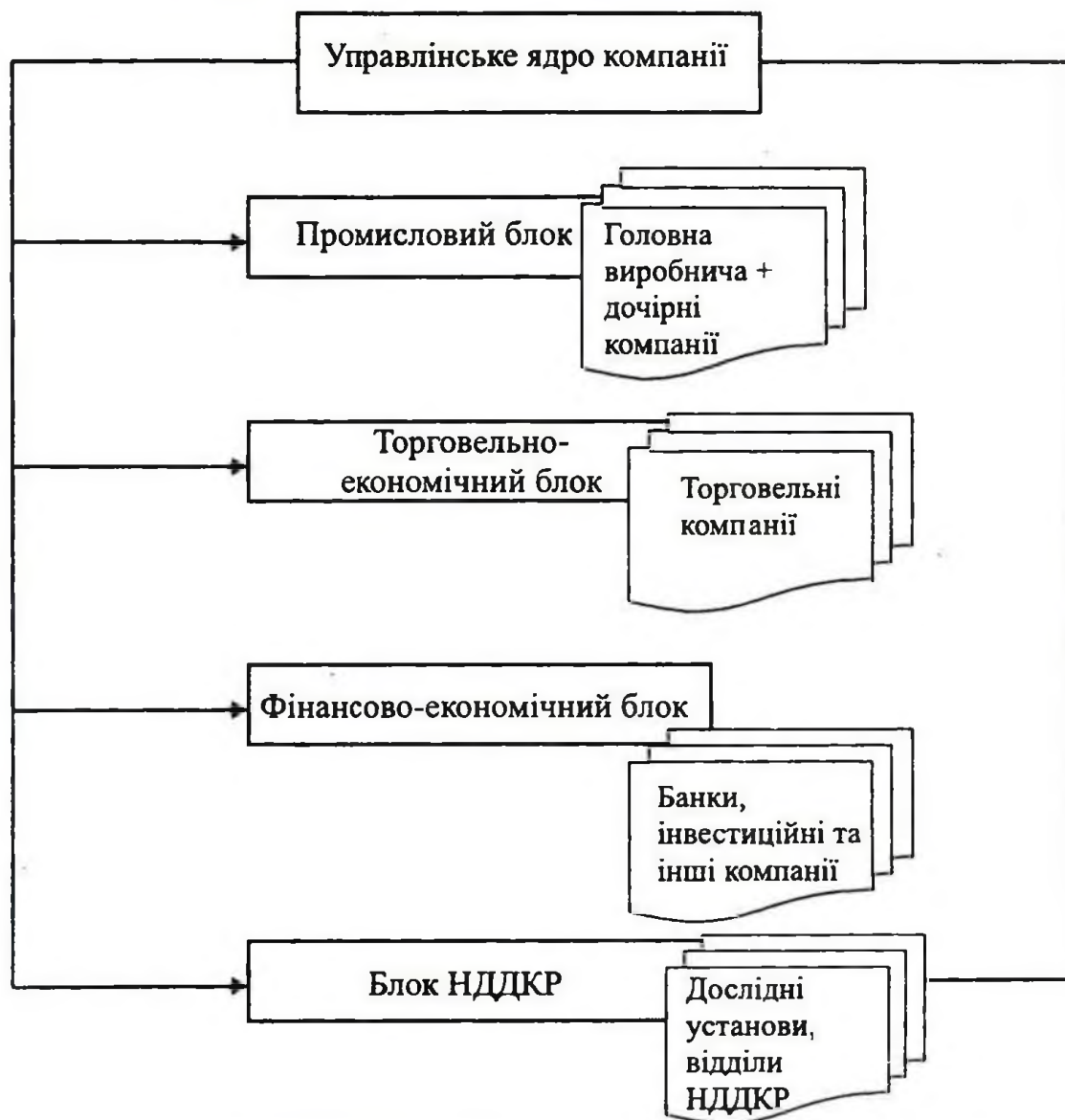

Рис. 5.2.1. Структура сучасної корпорації за основними блоками

Так, формальні інститути забезпечують внутрішню стабільність компанії, регулюють рух ресурсних потоків, встановлюють права та обов'язки сторін. Крім того, вони слугують основним джерелом інформації для формування інституту репутації компанії для громадськості, ЗМІ, органів влади, постачальників, споживачів, конкурентів, інвесторів. Вони гарантують законність діяльності компанії та забезпечують для іншої сторони надійність взаємовідносин з фірмою. Офіційні договори та домовленості

прописують усю сукупність необхідних умов для забезпечення діяльності компанії: від строків домовленості та сторін, що беруть у ній участь, до питань ресурсних потоків, принципів управління, ціноутворення, стратегії і тактики договірних відносин.

Неформальні інститути досить часто застосовуються на противагу деяким формальним аспектам діяльності. Основна причина такого стану полягає в тому, що компанія-ініціатор (ініціатори) взаємовідносин не повинна апріорі звітувати про результати виконання домовленості, може легко обійти державне втручання та нагляд за діяльністю компанії і зеконмити на оформленні домовленості.

Змови без офіційного афішування умов домовленості можуть розглядатись в якості механізму забезпечення конкурентної переваги на ринку, особливо в умовах нестабільної ринкової ситуації, загрози з боку інших учасників даного ринкового сегменту чи держави. „Змовники” неофіційно встановлюють єдиний диктат на ринку шляхом маніпулювання цінами, товарним асортиментом, розповсюдженням „необхідної” інформації про конкурентів та власні фірми на ринку.

В результаті неофіційного згрупування кількох великих компаній у прагненні певним чином вплинути на ринок з метою реалізації власних інтересів у галузі, підгалузі, на ринковому сегменті відбувається формування так званого „ринкового вакууму”, коли ринковий механізм витісняється корпоративними важелями впливу. Наприклад, якщо за умов ринкового саморегулювання компанії-змовники діяли окремо у політиці формування та підтримання певного рівня цін, то при змові вони можуть сформувати єдину ціну на товар чи ресурси, яка об’єктивно буде впливати на ціноутворення середнього та малого бізнесу, представленого на ринку даного товару чи ресурсу, відіб’ється на цінах постачальників, структурі попиту і пропозиції.

Наприклад, лідерство у цінах. Олігополісти і монополісти мають змогу координувати свою цінову політику, не вступаючи у пряму змову один з одним: коли компанія-лідер штучно занижує або підвищує ціну, інші фірми змушені робити аналогічний крок, що не притаманно ринковому механізму з вільним ціноутворенням. Таким чином, ІКС здійснюють додаткову до власної господарської владу, тобто пануючи, управляючи, керуючи, організовуючи і контролюючи ситуацію у державі, створюючи її за рахунок цілеспрямованого впливу на суспільство і параметри виробництва і тим самим забезпечуючи собі стабільний прибуток та подальший розвиток.

Специфічним інститутом компанії, що поєднує в собі формальний та неформальний елементи її діяльності, частково відображені в документах та практиці укладання контрактів (формальні чи неформальні домовленості), є корпоративна культура. В сучасних умовах вона вже давно

перестала уособлювати лише внутрішню архітектуру компанії, перетворившись на „соціальний клей”, який не просто „допомагає утримувати цілісність організації за рахунок створення прийнятних стандартів мислення і поведінки”, а й забезпечує внутрішню і зовнішню інтеграцію, зв'язок між внутрішніми формами її прояву та механізмами зовнішнього позиціонування для зміцнення свого становища на ринку.

Вона поєднує в собі елементи організації внутрішнього життя фірми (моделі поведінки, фірмовий одяг, логотип, взаємовідносини керівництва з персоналом, філософія існування, внутрішні комунікації, стиль управління тощо) зі способами прояву її „унікальності” в зовнішньому середовищі. Ці способи реалізації зовнішніх контактів є своєрідними каналами, що передають і отримують імпульси з зовнішнього середовища.

У дію вступає цілий комплекс форм зовнішнього прояву корпоративної культури, які вже не можна розглядати як окремі елементи структури компанії: маркетинг, стратегічне планування та прогнозування, корпоративна політика та корпоративні програми, що у своїй сукупності ведуть до формування єдиної конкурентної стратегії фірми на ринку і виступають основним засобом комунікації між нею та ринковими агентами. Вони є системою планомірного цілеспрямованого і, фактично, альтернативного впливу на ринкову та загальну економічну ситуацію в економіці країни та за її межами. Їх прояв не описується лише законами ринкового саморегулювання чи державного втручання в економічні процеси, він виходить за їх рамки як „внутрішньо триєдиний світ корпорації – мікро-, мезо- і макрорівні діяльності є нероздільними у цілях і стратегії існування фірми”.

Так, якщо за ринкового саморегулювання основним джерелом інформації про попит, пропозицію та конкуренцію виступає ціна, то корпорація використовує в першу чергу „внутрішні резерви фірми” – маркетингові стратегії та політику.

В рамках сучасної маркетингової стратегії корпорацій вирішуються такі задачі: постановка стратегічних цілей; формування ресурсів розвитку (матеріальних, фінансових, людських, технологічних, інформаційних); побудова і підтримка системи зовнішніх відносин корпорації; визначення найбільш вигідних сфер діяльності; визначення „глибини” операцій, які можливо виконати власними зусиллями; побудова механізмів управління зонами бізнесу; побудова і розвиток відносин всередині корпорації (організаційної структури), яка б забезпечила ефективне виконання всіх вказаних задач; отримання об'єктивної інформації про насиченість ринку пропонованими, замінюючими і доповнюючими товарами і послугами; аналіз платоспроможного попиту, що пред'являється у сегментах ринку товарів і послуг субститутів; PR-акція, що розкриває природу продукту або сутність послуги, їх переваги на ринку аналогічних і заміщуючих товарів і послуг; формування корпоративної концепції

(бачення компанії, „формула” її розвитку, поєднання цілей менеджменту, внутрішньої культури та зовнішнього позиціонування „душі” компанії); не лише дослідження ринку з метою пристосування до його умов, а й розробка активних, наступальних ринкових дій, формування попиту в необхідному для фірми напрямку. Тобто маркетингова стратегія фірми охоплює увесь комплекс інформації, що може надавати ринок, проте це не лише її адаптація до власної справи, а систематизований, постійний процес її якісної обробки і застосування як альтернативи ринку – не пристосування до попиту, а його формування.

Реалізація регулюючого впливу корпорації здійснюється також через систему корпоративного управління та ієрархію фірми. За специфікою побудови ієрархічних відносин сучасні фірми та інтегровані бізнес-структури не поступаються жодному підприємству. Поява компаній холдингового типу стала по суті інновацією в організаційній структурі фірми, що дала можливість об'єднати під началом єдиного стратегічного центру виробництво, фінанси, наукову діяльність, збут, забезпечила оптимізацію ресурсних потоків, створила умови для адаптації фірми та її підрозділів у приймаючих країнах та країнах базування, нарощення масштабів виробництва, диверсифікацію виробництва і розширення видової структури діяльності в рамках однієї компанії. Структура фірми стала більш гнучкою, адаптивною, рухливою і відкритою для активної взаємодії з зовнішнім ринковим середовищем.

Сучасні ІКС формують операційні підрозділи, департаменти центрального апарату компанії, міжнародні підрозділи та офіси таким чином, щоб вони могли забезпечити їм якомога більшу інформованість про стан ринку в динаміці як на національному, так і на міжнародному рівнях, де розташовані (або планується розташування) їх дочірніх підприємств, компанії-партнери, постачальники, реальні та потенційні конкуренти. В результаті компанія перетворюється на сукупність рухливих, автономних центрів розвитку, стратегічних зон бізнесу (СЗБ, центрів інвестицій з єдиним координаційним апаратом (головна компанія).

За своєю структурою та функціональною специфікою вони значно відрізняються від операційних груп та центрів прибутку, які характеризувались згрупованістю під єдиними стандартами фінансової, виробничої, збутової та інших видів діяльності, що визнавались абсолютно необхідними для успішного їх функціонування. Центри розвитку та СЗБ – це підрозділи корпорації, що мають закріплені за ними ресурси, власних конкурентів та власну стратегію розвитку і найчастіше працюють на зовнішній ринок (зовнішній збут товарів та послуг). Вони фактично представляють собою компанії в компанії, які А.Тоффлер називає адаптивними корпораціями – напівпостійні конструкції, які доповнюються тимчасовими модулями, що легко перегруповуються в залежності від зовнішніх змін. Ці

модулі можуть працювати одночасно в кількох сферах бізнесу, на різних рівнях функціонування ринку, мають широку автономію у прийнятті оперативних, тактичних і деяких стратегічних рішень, свій власний апарат управління, що значно розгружує центральний апарат корпорації.

Апарат вищого керівництва також змінює свою специфіку. Він спрощується і його функції зосереджуються переважно на реалізації та зміні загальної стратегії розвитку, контролі за СЗБ та прийняттям рішень про їх утворення чи розгрупування, роботі над створенням корпоративних сервісних центрів, питаннях корпоративної стандартизації, налагоджені контактів з потенційними партнерами та підтримкою загальної філософії компанії в рамках її розгалуженої та децентралізованої структури.

В результаті змін в ієрархії та структурі сучасні корпорації з окремих конкуруючих між собою підприємств перетворились на динамічні пульсуючі мережі і кластери (див. рис.5.2.1.), що володіють основною інформацією про постачальників, клієнтів, конкурентів, законодавство, культуру, політичну ситуацію, рівень технологічного розвитку, перспективи та проблеми розвитку тих економічних регіонів, у яких вони представлені. Подібно до артерій у людському організмі по цим сіткам пульсує інформація, товари, послуги, ресурси, техніка і технології, оминаючи традиційний ринок з його принципами функціонування. Кожен структурний підрозділ компанії має вхід і вихід. Перший забезпечує взаємозв'язок з центральним апаратом і всією системою фірми, а другий – налаштований на комунікацію з ринком. Таким чином, компанія не є замкнутою в собі, закритою системою, але в той же час основна маса всієї діяльності забезпечується внутрішньо корпоративними каналами, скорочуючи транзакційні витрати ринку.

Розширенню регулюючих впливів сучасних ІКС сприяють також контрактні відносини не лише у власній розгалуженій структурі, а поза її межами: з малим та середнім бізнесом, урядами країн, міжнародними економічними організаціями. У гонитві за найбільш вигідними ресурсами, технікою і технологією корпорації змушені виходити на ринок. Оскільки нарощення структури фірми має свої межі і не завжди може приносити вигоди, то компанії шукають нові способи організації своєї діяльності для вирішення стратегічних завдань розвитку. До таких форм контрактних відносин можна віднести: франчайзинг, патенти, ліцензії, договори про поставку ресурсів, спільні науково-технічні, конструкторські роботи тощо. У результаті укладання довготривалих контрактів з цілим рядом суб'єктів господарювання в економічній системі формуються потужні кластери, які об'єднують у собі конкуруючих виробників і постачальників з готовими до співробітництва джерелами фінансування, з органами державної влади та ДСЕ, суміжні та несуміжні сфери господарювання (горизонтальна та вертикальна організація сучасного капіталізму).

Кластер будується таким чином, щоб різні за своєю природою суб'єкти ринку працювали у єдиному напрямку. Співнаправлена діяльність проявляється через створення спільної системи цінностей для всіх суб'єктів при одночасному прагненні отримати вигоди від контрактації. Ефект від діяльності кластерів в економіці описаний у теоріях промислового розміщення Вебера, теорії конкурентної стратегії Портера та теорії Маршалла. За ними фірми, органи державної влади, малий та середній бізнес, складові інфраструктури ринку досягають економії на витратах (часу та ресурсів) за рахунок нарощення просторової та функціональної кооперації, в рамках якої зовсім по іншому формуються попит, пропозиція, ціни і відбувається конкурентна боротьба. Так, наприклад, малий та середній бізнес у прагненні вберегти себе від експансії крупних фірм буде вдовольнятися будь-яким становищем у кластері (доля ринку, ціни, постачальники ресурсів), аби забезпечити собі подальшу діяльність у даному секторі – це його вигоди в угоді.

В рамках таких структур конкурентні переваги забезпечуються за рахунок домовленостей між учасниками кластерів, взаємним обміном ресурсів та інформацією, врахуванням вимог іншої сторони при формуванні стратегій попиту і пропозиції, моделювання цін та товари і послуги. Таким чином ціни формуються не як результат прямої дії законів попиту і пропозиції на вільному ринку, а як результат офіційних чи неофіційних договорів між суб'єктами кластеру. А конкуренція частково витісняється за його межі і відбувається між тими суб'єктами ринку, які бажають увійти в структуру кластеру або, принаймні, зберегти свої позиції поряд з ним. Кожен з учасників кластеру розглядає членство в ньому як забезпечення власних конкурентних переваг, оскільки має здатність постійно розвиватись, забезпечений гарантованою підтримкою, інформований про стан ринку та економіки загалом, отримує додаткові джерела укладання взаємовигідних угод.

Таким чином, кластер як умовно стійке утворення широкого кола учасників – інститутів підтримки, виробничих і комерційних структур, постачальників ресурсів, дистриб'юторів, урядів, науково-дослідних установ, громадських організацій – дає синергетичний ефект як власне для себе, так і для кожного учасника окремо та економіки загалом.

Сучасні корпорації впливають на ринок не лише за рахунок використання його ж принципів та закономірностей функціонування, а й опосередковано через координацію діяльності державних органів влади. У літературі даний механізм прийнято називати корпоративним лобізмом.

Корпоративний лобізм – це форма взаємодії влади та крупного бізнесу, що проявляється як прагнення останнього провести власні інтереси позаринковими способами з метою власних економічних інтересів. Він проявляється у таких основних формах:

- просування власних лобістських інтересів в органи влади шляхом аргументації невідкладності та актуальності проведення певних заходів;
- надання консультаційних послуг органам влади;
- технічна допомога в зборі та обробці інформації, участь у написанні документів та моніторинг виконання виданих актів;
- просування „вигідних” кандидатур в органи влади;
- участь у виконанні державних програм, управління державною власністю на договірних умовах.

Корпоративний лобізм об'єктивно існує як опосередкована форма впливу на ринковий механізм. І завдяки тому, що він не є узаконеною формою взаємовідносин влади і бізнесу, він складно піддається регулюванню з боку суспільних та державних інститутів влади, і, разом з тим, відкриває широкі можливості для варіювання альтернативами в межах цих взаємовідносин.

Використання корпоративного лобізму допомагає розширити межі власного зростання фірми-носію лобістських інтересів, що проявляється як отримання додаткових ринкових переваг перед іншими учасниками ринку. А.Д.Берлін та Г.Е.Грігор, проаналізувавши концепцію конкурентних переваг М.Портера, прийшли до висновку, що кожна з них може бути забезпечена шляхом використання лобізму. Так, загроза входження на ринок нових учасників, ринкова влада постачальників ресурсів, ринкова влада споживача, загроза з боку товарів-замінників і необхідність добиватись вигідного становища серед конкурентів можуть бути усунені завдяки таким механізмам як: ліцензування, сертифікація продукції, адміністративний примус, додаткові норми і стандарти, контракти з державними постачальниками за нижчими за ринкову цінами, отримання права поза конкурсом на розробку сховищ, пільгові оренда, збут, зниження податкового тиску на лоббі, штучне обмеження попиту на товари, отримання преференцій перед іноземними фірмами, заборона певної реклами чи навпаки просування рекламних та інших маркетингових акцій фірми-лоббі тощо.

Тобто, лобіювання власне корпоративних інтересів в органах державної влади поряд із застосуванням вказаних вище форм регулюючого впливу фірм на ринок становить ніщо інше як спосіб коригування форм реалізації законів ринкового саморегулювання і, відповідно, його вплив об'єктивно по каналам економічної системи розповсюджується не лише на окремі сфери, ринки чи галузі, а на всю національну економіку.

Таким чином можна зробити висновок, що сучасні корпорації виступають потужними суб'єктами ринку. Їх сила, могутність проявляється двонаправлено: через систему внутрішніх та зовнішніх каналів кругообігу ресурсів. Це – ринкова та загальна економічна влада корпорацій – їх здатність „забезпечувати власну життєдіяльність, нарощувати власну вагу на зовнішньому та внутрішньому ринках, нав'язувати власні принципи

і правила гри іншим учасникам ринку, поглинати чи відштовхувати на периферію більш слабких конкурентів, за можливості диктувати ринку свої ціни, реалізувати вплив на органи державної влади” і, в той же час, розуміючи власну залежність від економічної системи, поза межами якої їх існування позбавлене сенсу, „надавати право” на існування і розвиток прямо чи опосередковано усій сукупності економічних агентів.

Внутрішня влада над власними ресурсами компанії у поєднанні з додатковою господарською владою фірми над зовнішніми щодо неї ресурсними потоками, що проявляється у прагненні оптимізувати їх рух у поєднанні з впливом для фірми напрямку, представляє собою, у кінцевому випадку, механізм *корпоративного регулювання економіки*, що проявляється як цілеспрямований прямий та опосередкований вплив на основні параметри суспільного виробництва: попит, пропозицію, ціну і конкуренцію – з метою задоволення власних корпоративних та суспільних потреб, поза межами яких економічна система і всі її елементи позбавлені сенсу і не можуть існувати.

В Україні за роки незалежності було сформовано масштабний корпоративний сектор, що представлений АТ (ВАТ, ЗАТ, ДАК), ТНК, синдикатами, консорціумами, ПФГ та іншими ІКС – понад 192368 структур.

Проте вони й до цього часу не спромоглись створити систему дієвих механізмів регулювання (координації) національної економіки. в Україні корпоративне регулювання має квазіформу:

- На мікрорівні діяльності корпорацій не дотримується практика взаємоузгодження інтересів суб’єктів корпоративних відносин через систему корпоративних інститутів та інституцій – порушення норм, принципів, правил проведення загальних зборів акціонерів, розкриття корпоративної інформації, формування та діяльності органів управління компанії тощо;

- Корпоративний лобізм не відповідає міжнародній практиці взаємозв’язків між владою і бізнесом і має форму „зрощення політичної та економічної влади” – за допомогою владної підтримки на рівні держави і регіональних політичних еліт окремі фінансово-промислові групи активно втручаються в економічні процеси, приватизацію державних підприємств, ініціюють поділ економіки країни на сфери свого впливу..., створюють для „своїх” відповідні прикриття, пільгові умови функціонування;

- Стратегія фірми досить часто не відповідає загальній стратегії розвитку національної економіки – вона переважно коливається на полюсі короткочасного швидкого збагачення за рахунок збільшення ринкової та економічної влади;

- Приватизація та корпоратизація відбуваються з порушенням чинного законодавства;

- Держава, виступаючи на перших етапах ринкових перетворень крупним акціонером, й до цього часу не розробила єдиної стратегії управління

власними корпоративними правами. АТ зі значною часткою держави (понад 25%) мають найбільшу заборгованість по виплаті дивідендів, часто є збитковими. Про це свідчить динаміка надходжень до бюджету належних державі дивідендів від володіння корпоративними правами. Протягом останніх трьох років надходження податків від акціонерних компаній з часткою держави до бюджету зменшилися майже у три рази; скоротилися власні або чисті активи цих компаній (в 1,5 рази). Освоєння капітальних інвестицій державними акціонерними компаніями з часткою держави понад 50% було наступним: капітальне будівництво – 0,12 млрд.грн., основні засоби – 0,03, в інші необоротні матеріальні активи – 0,02, в нематеріальні активи – 0,01, інші інвестиції – 0,17. В цілому капітальні інвестиції НАК і ДХК за 2005 рік у порівнянні з 2004 роком зменшилися на 95% і така тенденція спостерігається за всіма видами капітальних інвестицій;

- Й до цього часу не існує систематизованої нормативно-правової бази та вітчизняних інституцій консультативного характеру (принципи, правила, кодекси) для врегулювання основних питань практики господарювання корпорацій, а також не врегульовано конфлікт між власниками дрібних та великих пакетів акцій, внутрішніх та зовнішніх інвесторів, проблем робітників-акціонерів та захисту їх прав;

- Зв'язки корпорацій з науково-дослідними та іншими некомерційними за своєю суттю установами є нестійкими. Фактично, лише найбільші зрілі українські корпорації усвідомлюють необхідність такої активної співпраці з метою нарощення як власної конкурентоспроможності, так і її реалізації в національних масштабах та ін.

Є й ряд позитивних зрушень у практиці господарювання вітчизняних корпорацій, наприклад, ратифікація міжнародних договорів і концепцій щодо формування національних ТНК, участь деяких компаній у реалізації стратегій соціально-економічного розвитку національної економіки, спільна робота представників компаній, органів влади та науковців у розробці національних рейтингових оцінок корпоративного управління, проте вони не набули широкого розповсюдження та системного характеру.

Загалом же стійкість національної економіки повинна забезпечуватись загальною системою механізмів саморегулювання – ринковим, державним та корпоративним механізмами регулювання економіки. Їх система в країнах з постіндустріальною економікою визначається як *функціональна економічна система (ФЕС)*.

ФЕС – це складна система сучасних механізмів регулювання економіки, що складається з сукупності підсистем координаторів економічної діяльності та соціального стану національних економік на принципах поєднання об'єктивних закономірностей розвитку економіки та продуманої планомірної політики. Взаємовідносини між підсистемами побудовані таким чином, щоб вчасно реагувати і завчасно попереджати значні

диспропорції у господарській діяльності держави, тобто забезпечувати дотримання основних макроекономічних параметрів рівноваги національної економіки на всіх рівнях її функціонування. Лише за таких умов в економіці спостерігається стабільне економічне зростання та забезпечується *Синергічний* ефект від поєднання суб'єктивного та об'єктивного начал господарської діяльності суспільства.

Саме такий шлях має бути пріоритетом розвитку господарського механізму національної економіки України при переході на принципи функціонування сучасних змішаних систем, у напрямку до формування „*нової*” (інформаційної, постіндустріальної) економіки.

5.3. Державне регулювання економіки: бюджетне, податкове, фінансово-кредитне регулювання

Інститут держави як явище суспільного характеру вже досить тривалий період знаходиться під пильною увагою вчених. Найбільшу цікавість завжди викликали питання про те, які саме функції повинні бути закріплені за його бюрократичним апаратом, а які ні, якою є природа держави, якими мають бути межі між суспільством і державою і чи мають вони бути взагалі.

Протягом останніх двохсот років функції держави і її роль у суспільстві значно розширились, система механізмів державного регулювання соціально-економічних процесів стала більш структурованою, динамічною. Поштовхом до перегляду місця і ролі держави в економічній системі стала депресія 30-их років, що довела неспроможність ринкового механізму вирішувати ряд соціальних, екологічних, правових та суто економічних питань. Саме в цей період кейнсіанський напрям економічної науки обґрунтовує об'єктивну необхідність в активному втручанні, антикризовому регулюванні, управлінні макроекономічними процесами та соціальними явищами з боку держави.

В 50-60-ті роки на хвилі зростання нових ідей посилення соціальної та економічної політики, відбулося небачене раніше розширення діяльності уряду в таких сферах як охорона здоров'я, житлове будівництво, освіта, трудові відносини, екологічна відповідальність бізнесу, управління макроекономічними процесами, участь у розв'язанні міжнародних соціально-економічних проблем тощо. Подальші спеціалізація і кооперація праці, інтеграційні та глобалізаційні взаємозв'язки між країнами, поява транснаціонального бізнесу стали причиною посилення регулюючого впливу держави на економічну та інші сфери життєдіяльності суспільства.

Ринковий механізм регулювання має об'єктивний характер і є виправданим з точки зору забезпечення саме економічної діяльності (економічної свободи і демократії у взаємовідносинах між суб'єктами ринку),

проте він не має таких всеосяжних взаємозв'язків і його закономірності не завжди є виправданими в інших підсистемах суспільства. Тут його дія є обмеженою.

Як доводить історичний досвід людства *держава* – це і є та особлива, універсальна інституція, що має публічну, державну владу та спеціалізований апарат для регулювання системи суспільних відносин загалом. Жодна з суспільних інституцій не спроможна підмінити роль держави у суспільстві (рис.5.3.1.).

Рис. 5.3.1. Сфери впливу держави на складові суспільної системи

У курсі „Національна економіка” досліджується аспект державного регулювання та управління економікою.

Державне регулювання економіки є частиною *господарського механізму національної економіки*, який представляє собою 1) процедуру, процес впливу суб'єктів регулювання (ринку, корпорацій, держави) на спосіб і характер дій всіх суб'єктів економічної системи відповідно до розвитку їх внутрішньої суті, цілей, структури та місця в економічній ієрархії; 2) сукупність основних форм і методів координації елементів і підсистем господарського комплексу суспільства, а також використання економічних законів, розв'язання суперечностей економічної системи, реалізації базових економічних відносин, а також розвитку людини та узгодження найважливіших типів інтересів.

Відповідно, *державне регулювання економіки (ДРЕ)* – це: 1) система прийняття рішень та практичного здійснення заходів та процедур, спрямованих на задоволення соціально-економічних потреб суспільства та індивідів, що витікають з вихідних умов стану і розвитку національної економіки; 2) процес впливу державних органів влади на умови, способи, характер дій суб'єктів економічної підсистеми відповідно до стратегії загально національного розвитку. Відмінною рисою

державного регулювання економіки є те, що якщо ринкова координація шляхом тривалої еволюції дійшла до стану об'єктивно-раціонального збалансування показників національної економіки, то державне регулювання (як впливає з визначення) не містить у собі такого вбудованого механізму, і головною рисою його є комплексність, врахування та аналіз економічних параметрів, планомірність, продуманість і прогнозованість.

Об'єктивна необхідність ДРЕ викликана наступними причинами:

- ринок не завжди спроможний був забезпечити постійний активний комплексний розвиток продуктивних сил суспільства: наука, освіта, охорона здоров'я, соціальний захист тощо;
- екологічна криза і проблеми, пов'язані з безвідповідальною і неконтрольованою дією суб'єктів економіки;
- неспроможність ринкового механізму забезпечувати рівномірний розвиток регіонів, галузей національної економіки та розподіл ресурсів і благ;
- необхідність формування координаційного центру управління та регулювання в умовах поглиблення процесів усупільнення виробництва, тобто відносин спеціалізації, кооперації, комбінації, концентрації виробництва, поглиблення міжгалузевих зв'язків;
- ускладнення відносин власності;
- проблеми задоволення суспільних благ, що не зорієнтовані на ринковий попит;
- ринок не спроможний самостійно подолати та компенсувати зовнішні ефекти від діяльності суб'єктів господарювання (екстерналії), оскільки вони є тими втратами або вигодами від діяльності, що не враховуються механізмом ціни;
- необхідність проведення єдиної соціально-економічної політики;
- нездатність ринкового механізму проводити єдину грошово-кредитну політику;
- необхідність подолання соціальної напруженості та значної диференціації суспільних груп за доходами та ін.

Тобто, ДРЕ виникає тому, що ринок не може в принципі вирішувати чимало питань, оскільки реагує лише на потреби, що виявляються через попит на товари і послуги, а багато чинників, від яких залежить навіть сама його робота, ним не вимірюються. Це – створення загальних умов життя суспільства, які не можуть бути викладені в суто економічних термінах ціни, конкуренції, попиту, пропозиції і прибутку, спрямування ресурсів поза економічними потребами суспільства тощо.

Об'єктами ДРЕ є соціально-економічні процеси, явища, умови прийняття економічних рішень та здійснення господарської діяльності, виробничі відносини національної економіки, сектори, підсистеми та окремі елементи народного господарства, функціонування яких складно забезпечити або неможливо забезпечити дією ринкового механізму господарювання.

Суб'єктами ДРЕ виступають органи державної, місцевої та судової влади, побудовані за ієрархічним принципом, а також інші структури управління і регулювання, визначені національним законодавством, які здійснюють регулювання економіки на національному, регіональному і місцевому рівнях. Структура суб'єктів ДРЕ у всіх країнах є різною. Вона залежить від рівня розвитку національної економічної системи, геополітичного становища, історико-економічного розвитку, політичної ситуації, правлячого режиму, форми правління, форми державного устрою тощо.

В Україні суб'єктами ДРЕ виступають:

- Президент України,
- Верховна Рада України,
- Кабінет Міністрів України,
- обласні та місцеві органи виконавчої влади,
- органи місцевого самоврядування,
- органи державної та місцевої влади Автономної республіки Крим (АРК),
- Національний банк України,
- функціональні та галузеві міністерства,
- органи судової влади (Господарський суд України, арбітражні суди тощо),
- ради експертів при органах влади та підприємствах ДСЕ,
- спеціальні органи (наприклад, Антимонопольний комітет України, Державна податкова адміністрація, Державна митна служба, тощо).

Відповідно, ті проблеми, що не можуть бути вирішені суто за рахунок дії механізмів ринкового саморегулювання, делегуються суспільством державним органам влади, що мають чітку ієрархію і виконують специфічні функції для забезпечення стабільного стану національної економіки та суспільства загалом. У процесі своєї діяльності, не зважаючи на диференційованість виконуваних ними функцій, їх роль визначається напрямоком загальнодержавної стратегії розвитку та сукупними загальнодержавними цілями економічного регулювання:

Цільова (стратегічна) функція – державні органи визначають найбільш загальні, спеціальні та специфічні цілі, плани і пріоритети економічного розвитку держави. Вони об'єктивуються у програмах загальнодержавного розвитку, регіональних програмах соціально-економічного розвитку, концепціях, постановах, бюджетах усіх рівнів тощо.

Функція нормотворення (нормативна, законодавча) – це функція, що дозволяє державі встановлювати нові, підтримувати визнані членами суспільства „правила гри” у сфері економічного розвитку. Вони мають директивний (примусовий), загальнообов'язковий характер. Можуть стосуватись як усіх членів суспільства, всіх суб'єктів господарювання, так і окремих їх категорій.

Стимулююча (стримуюча) функція – держава формує систему регуляторів економічної реальності таким чином, щоб у певні моменти розвитку національної економіки стимулювати або стримувати певні аспекти її розвитку з метою їх руху у бажаних для суспільства напрямках.

Коригуюча (координуюча) функція – полягає у постійному коригуванні державними органами влади руху обмежених економічних ресурсів з метою їх найбільш оптимального та рівного розподілу серед усіх членів суспільства (як тих, що реально є суб'єктами економіки, так і тих, що ними будуть чи вже зробили свій внесок у соціально-економічний розвиток національної економіки). Держава перерозподіляє ресурси для регулювання зовнішніх ефектів ринкової поведінки, формування пропозиції суспільних благ і послуг, загальної стабілізації національної економіки тощо.

Соціально-екологічна функція – держава у силу своєї природи здатна найбільш повно впливати на процеси соціального розвитку, що нерозривно пов'язаний з наслідками економічної діяльності: соціальні виплати та гарантії, встановлення мінімального прожиткового мінімуму, пенсій, заробітної плати, механізмів розподілу національного доходу та національного багатства суспільства, встановлення системи екологічних нормативів та контроль за їх виконанням тощо.

Контролююча функція – полягає в тому, держава має право здійснювати систему заходів щодо нагляду і контролю за виконанням встановлених норм і нормативів, різного роду стандартів і програм, що дозволяє коригувати плани економічного розвитку відповідно до отриманих результатів економічної діяльності.

Функція прогнозування – полягає в тому, що держава здійснює постійну систему заходів щодо прогнозування наслідків та можливих варіантів подальшого соціально-економічного розвитку національної економіки. Державний економічний прогноз становить систему кількісних і якісних показників розвитку макроекономічної ситуації в країні на певний період, що охоплює формування структури економіки та соціальної інфраструктури, обсягів і параметрів суспільного виробництва, зовнішньоекономічної діяльності тощо.

Функція безпосереднього управління державним сектором економіки – окрім регулювання загальнонаціонального економічного розвитку держава також реалізує функції безпосереднього управління підприємствами державного сектора економіки та процесами формування і розподілу суспільних благ. **Державний сектор економіки** – це комплекс господарюючих суб'єктів, органів та установ, які повністю або частково належать загальнодержавним та регіональним органам влади (державні підприємства, державні акціонерні компанії тощо). По відношенню до цих підприємств держава виступає безпосереднім менеджером та керівником усіх процесів, що здійснюються у них. Особливістю державного

сектора економіки є те, що він першочергово націлений у своїй діяльності не на отримання прибутку, а на задоволення суспільно необхідних благ, які не здатні забезпечити інші суб'єкти господарювання. Традиційно до таких благ відносяться енергоджерела (газ, електроенергія тощо), водні та земельні ресурси, дороги, садово-паркові території, будівництво дитсадків, участь у розвитку фундаментальної науки і освіти, охорона здоров'я, системами комунікацій тощо. Ці блага мають ряд особливостей, не притаманних благам, які отримуються від діяльності приватного та корпоративного секторів економіки: не можуть бути поділені на одиниці споживання та продані частками; їх важко виміряти у вартісному співвідношенні; вони споживаються усіма громадянами, не залежно від того платять за них чині; є не вибірковими у споживанні (усі члени суспільства мають рівні права у доступі до них), ці блага споживаються громадянами колективно, а також вони мають нульові граничні витрати (при збільшенні числа споживачів блага витрати на них не зростають), у будь-якому випадку ці блага є суспільно значимими для розвитку та підтримання стабільного функціонування суспільства.

Захист конкуренції – держава виступає гарантом „чесної гри” між суб'єктами господарювання в рамках національного ринкового середовища та частково за його межами. З метою реалізації даної функції вона створює державні комісії та інші органи з питань регулювання цін, встановлення стандартів і обмежень діяльності у випадку монополій, застосування антимонопольного законодавства, державні закупівлі тощо.

Стабілізаційна функція – її суть полягає в тому, щоб вчасно відслідковувати та виправляти процеси та наслідки інфляції, безробіття, зайнятості тощо з метою недопущення диспропорційного розвитку економіки та соціальної напруженості у суспільстві.

Мета, роль та функції ДРЕ проявляються через систему засобів і методів ДРЕ.

Методи ДРЕ – це способи впливу держави на усі сфери суспільного відтворення національної економіки, її функціонально-організаційну структуру, ринкову інфраструктуру, а також усі процеси та явища соціально-економічної реальності з метою створення чи забезпечення умов їхньої діяльності відповідно загальнонаціональної економічної стратегії розвитку. Їх можна класифікувати на правові, адміністративні, організаційні, економічні. Ряд дослідників також виділяє донорські, протекціоністські, організаційно-розпорядчі та соціально-психологічні методи ДРЕ, методи економічної мотивації та переконання.

Правові методи ДРЕ – це система законів та інших нормативно-правових актів, що приймаються органами законодавчої та виконавчої влади з метою забезпечення сталого, цілісного та комплексного розвитку національної економіки держави. Вони носять загальнообов'язковий

характер для усіх суб'єктів господарювання і є основою для реалізації інших методів ДРЕ.

Адміністративні методи ДРЕ – базуються на використанні примусу державної влади, засобах заборони або дозволу. Вони є необхідними у тих сферах, де застосування економічних методів є утрудненим, в ситуаціях порушення чи зловживання принципами ринкового саморегулювання або у періоди затяжних криз у суспільстві. Вони включають у себе заходи: організаційно-структурної перебудови, планові виробничі контракти з підприємствами, забезпечення суспільними благами, контролю за діяльністю монополій, охороною навколишнього середовища, соціального захисту населення, реалізації державних програм, механізми забезпечення національної безпеки країни тощо. Інструментами адміністративних методів є: укази, директиви, постанови судів, розпорядження, ліцензування, квотування, встановлення фіксованих цін, валютних курсів, стандартів і нормативів, контроль за додержанням законів і правил та ін.

Організаційні методи ДРЕ – становлять елемент адміністративно-правових методів, так як реалізуються безпосередньо через їх дію і стосуються регламентації та змін організаційно-функціонального аспекту господарських процесів, елементів та підсистем національної економіки. Вони виступають прямим наслідком правових та адміністративних важелів державного впливу на економіку.

Соціально-психологічні методи ДРЕ – це методи, що носять умовно примусовий характер, оскільки прямим об'єктом впливу є свідомість громадян. Вони представляють собою методи переконання, морального впливу на психологію людей. Інструментами даних методів є, наприклад, публічні промови суб'єктів органів державної влади, заяви у ЗМІ, ідеологія, реклама, антиреклама, пропаганда тощо.

Економічна мотивація і стимулювання – політика переходу від управління, заснованого на жорсткій ієрархії („по вертикалі”), до самоуправління („по горизонталі”). Інструментами виступають певні мотиватори, наприклад, система винагород, пільг, розширення меж економічної свободи тощо.

Донорські методи – засновані на принципах взаємодопомоги та взаємочасті з боку держави у діяльності суб'єктів господарювання, що не спроможні самостійно подолати певні періоди криз тощо. Інструментами виступають дотації, субвенції, трансфертні платежі, податкові пільги, пільгові умови кредитування, державні замовлення та закупівлі та ін.

Протекціоністські методи використовуються з метою захисту інтересів суб'єктів національної економіки як у межах господарського комплексу держави, так і на міжнаціональному ринку для забезпечення економічної свободи та незалежності у виробленні та впровадженні національної економічної політики. Інструменти: квоти і ліцензії, митні тарифи,

сприяння розвитку національної науки і техніки, захист від зовнішньої конкуренції, податкове навантаження, заборони певних видів діяльності, експортно-імпортна політика, жорсткі нормативи і стандарти та ін.

Економічні методи ДРЕ – головною метою мають створення фінансових та матеріальних стимулів, здатних впливати на економічні інтереси суб'єктів національної економіки і визначати напрямки їх поведінки. На відміну від правових, адміністративних, протекціоністських, донорських та організаційних вони є непрямими методами ДРЕ. За їх допомогою можна впливати на загальноекономічну ситуацію в національній економіці: подолання наслідків та недопущення інфляції, стимулювання НТП, інвестиційної активності, реалізації платіжних балансів, зміцнення фінансово-кредитної та грошової систем, стимулювання підприємництва та ділової активності, створення умов мотивації виробництва, оптимальний перерозподіл ресурсів, підвищення ефективності ДСЕ та ін.

В основному вони носять неруйнівний характер, не обмежують економічної свободи, що визначається їх суттю – забезпечити оптимальне функціонування господарської системи на принципах ринкового саморегулювання. До інструментів економічних методів належать ставки податків, облікові ставки, митні тарифи, норми амортизації, норми обов'язкових резервів, ставки та форми заробітної плати та ін.

Економічні методи ДРЕ знаходять свій прояв у здійсненні бюджетного, податкового, фінансово-кредитного регулювання національної економіки.

Бюджетне регулювання допомагає здійснювати структурі перетворення в національній економіці, вирівнювати диспропорції між її складовими елементами, виконувати перерозподільчу функцію держави, формувати і коригувати макроекономічні пропорції розвитку, знімати гостроту проблем інфляції та безробіття, вирішувати проблеми соціального характеру тощо.

Вихідним елементом для здійснення бюджетного регулювання є бюджет держави. Згідно Закону України про „Бюджетну систему України” *бюджет* – це план утворення і використання фінансових функцій, які здійснюються органами державної влади. Його основним завданням є підтримка загальноекономічної ринкової рівноваги і стимулювання розвитку сфер суспільного відтворення та галузей національної економіки.

Бюджет України має трирівневу організаційну структуру: державний бюджет, бюджети районів (областей) та місцеві бюджети, в якій відображено основні напрямки бюджетних надходжень та видатків з бюджету на певний звітний період (як правило, на фінансовий рік). Він виконує наступні функції:

- коригує структуру сукупного попиту;
- перерозподіляє фінансові ресурси;
- стимулює чи гальмує суспільне виробництво шляхом зміни умов та системи оподаткування;

- збалансовує бюджети усіх рівнів національної економіки;
- визначає суб'єктів податкового навантаження та податкових пільг;
- визначає структури та функціональні зрушення в національній економіці;
- визначає політику соціального захисту населення та загальну структуру видатків бюджету.

Функціональна структура усіх бюджетних рівнів має дві частини: дохідну і видаткову.

У структурі видатків зведеного бюджету України виділяють наступні статті: кошти на фінансування національного господарства, соціального захисту населення, розвиток науки та освіти, фінансування НТП і перебування ПЕК, розвиток соціально-культурної сфери, утримання державного апарата управління, соціальні виплати, ліквідація наслідків аварії на ЧАЕС, погашення внутрішнього та зовнішнього державного боргів, а також інші статті видатків, що передбачені державним бюджетом України на певний фінансовий період.

Дохідну частину державного бюджету становлять різного роду податки та загальнообов'язкові платежі, серед них: податок на прибуток, ПДВ, акцизний збір, податок на дохід населення, надходження від приватизації державного майна, соціальні відрахування, амортизаційні відрахування, відрахування у фонд зайнятості населення, доходи від операцій з цінними паперами, доходи від зовнішньоекономічної діяльності, частина зборів (у відсотках) з місцевих та обласних бюджетів та ін.

Співвідношення між функціональними частинами зведеного державного бюджету свідчить про загальний стан національної економіки країни, оскільки таким чином найбільш повно кількісно та якісно можливо встановлювати та аналізувати пропорції економічного розвитку економіки держави.

Так, якщо доходи до бюджету перевищують його видатки, то маємо ситуацію профіциту бюджету: сталий економічний розвиток, вирівнювання диспропорцій між секторами та галузями господарського комплексу, ефективна податкова політика, зменшення витрат на погашення державного боргу, перехід на економічні аспекти економічної діяльності з удосконаленням системи соціальних гарантій та соціальної допомоги, зменшення темпів інфляції, нормальний розподіл ресурсів тощо. Аналогічно ефективний розвиток економіки, а саме її вирівнювання, спостерігається за умов балансу бюджету (рівень доходів дорівнює рівню видатків).

За умов перевищення видатків над бюджетними надходженнями маємо ситуацію бюджетного дефіциту, що свідчить про неефективну державну соціально-економічну політику, зниження мотивації до економічної діяльності, соціальну нерівність, розбалансування господарського комплексу держави тощо.

Економічна наука визначає, що бюджетне регулювання може відбуватись у трьох напрямках, що дозволяють збалансувати як план національного розвитку, так і саму економічну систему в країні:

1. *Щорічне збалансування бюджету* за рахунок застосування адміністративних, правових та організаційних методів – цей підхід є ефективним у короткостроковому періоді, у випадку значних економічних криз, проте його тривале застосування знижую загальну фіскальну, антициклічну, стабілізуючу політику держави, веде до узурпації економічної вдали політичними силами.
2. *Збалансування бюджету протягом певного економічного циклу* – підхід полягає в тому, щоб здійснювати одночасне коригування як економічних явищ і процесів, так і бюджету країни, що забезпечує тісний взаємозв'язок економічної реальності та плану, який її відображає (принцип зворотного зв'язку).
3. *Підхід з позицій функціональної ролі фінансів* – полягає в тому, що не слід постійно прагнути збалансування фінансового плану країни, а зосередити увагу на антикризовому регулюванні саме економічної системи суспільства, оскільки бюджет є індикатором економічного розвитку, моделлю її можливого та реального стану і не може відобразити усі причинно-наслідкові зв'язки в економіці.

Використання означених підходів окремо чи у їх певній модифікації дає можливість забезпечувати стає економічне зростання країни за рахунок акумуляції та перерозподілу національного доходу і національного багатства у певних пропорціях.

У тісному взаємозв'язку з бюджетним регулюванням перебуває податкове регулювання економіки.

Податкове (фіскальне) регулювання економіки – є особливою формою державного регулювання економіки, яка реалізується завдяки постійному відслідковуванню та змінам, що вносяться у податкову систему національної економіки. Його матеріальною основою виступають фінансові ресурси, що накопичуються державним бюджетом та перерозподіляються через його канали серед усіх членів суспільства. Його сутнісною основою є фіскальна політика держави, що визначає загальні пріоритети податкового регулювання національної економіки.

Податкове регулювання дозволяє більш ефективно стимулювати економічне зростання, мотивувати суб'єктів економіки до здійснення економічної діяльності, організувати перерозподіл доходів та координувати розподіл ресурсів у межах національної економіки.

Елементами, на які направлене податкове регулювання виступають складові податкової системи країни:

- *Суб'єкт оподаткування* – особа, на яку законодавчо покладається обов'язок здійснювати податкові платежі;

- **Платник податку** – особа, що реально несе податкове навантаження (сплачує податок);
- **Об'єкт оподаткування** – дохід чи майно, з якого відбувається нарахування податку;
- **База оподаткування** – та частина об'єкта оподаткування, на яку реально здійснюються податкові нарахування;
- **Ставка податку** – визначає величину податку на одиницю оподаткування;
- **Пільгові режими оподаткування**;
- **Системи, типи і види податків**.

Вплив на елементи податкової системи з боку держави відбувається за рахунок дискреційної фіскальної політики і політики вбудованих стабілізаторів.

Вбудовані стабілізатори – це такі економічні механізми фіскальної політики держави, які здатні автоматично реагувати на зміну економічної ситуації без необхідності прийняття спеціальних рішень для її коригування. До них належать: зміна податкових надходжень при прогресивній системі оподаткування, система соціальних виплат (по безробіттю, по боротьбі з бідністю тощо).

Та оскільки вони не здатні повністю забезпечити вирівнювання диспропорцій в економіці, держава застосовує також **дискреційну фіскальну політику** – свідоме регулювання системи оподаткування та державних видатків з метою позитивного впливу на реальні обсяги суспільного виробництва, зайнятість, розподіл ресурсів, інфляцію та загальне економічне зростання національної економіки. Особливістю дискреційної фіскальної політики є те, що вона може не змінюватись протягом досить тривалого періоду економічного циклу, а от при зміні одного з елементів податкової системи одночасні зміни відбуваються в інших її елементах.

Одним з основних важелів податкової політики в умовах трансформаційних змін є так звані **податкові пільги (стимулююча політика)**, що становлять досить потужний та ефективний засіб впливу на мотивацію та саму господарську поведінку суб'єктів національної економіки у бажаному для економіки напрямку. За умови збільшення податкового навантаження маємо справу зі стримуючою податковою політикою (наприклад, для регулювання діяльності монополій, захисту національних виробників та ін.)

Базовими умовами для вибору тієї чи іншої моделі фіскальної політики є такі фактори: рівень економічного розвитку країни, реальний рівень ВВП на душу населення, рівень стабільності національної економіки, економічний порядок та рівень розвитку ринкової інфраструктури, політична ситуація в країні, ідеологія, співвідношення форм власності, соціальна спрямованість економічної політики, економічна культура, ментальність нації, інтегрованість в міжнародну економіку.

Досвід розвинених країн свідчить, що у сучасних умовах податкові пільги є досить дієвим механізмом для стимулювання НТП та впровадження його досягнень у виробництво, що визначає і загальний стан національної економіки на міжнародному рівні. Такі пільги передбачені як для малого, так і для середнього і великого бізнесу.

В Україні існує ряд проблем щодо політики пільгового кредитування, субсидювання та податкових пільг бізнесу. Вона складається з двох основних підпроблем. Перша пов'язана з неефективною політикою зовнішнього фінансування суб'єктів господарювання: банківське, державне, система дезінвестицій. При цьому податковий фактор не розглядається з точки зору його впливу на вартість залучення капіталу в цілому. Також не враховуються такі фактори, як: галузь виробництва, форма організації бізнесу, обсяги діяльності підприємств, особливості законодавства про банкрутство, участь у високотехнологічному виробництві та інші важливі показники. Тобто, уваги потребує також податкове законодавство України, що за ставками податків на розподілений та нерозподілений прибуток підприємств не є стимулюючим фактором розвитку вітчизняного бізнесу.

Друга проблема пов'язана з внутрішніми джерелами фінансування вітчизняного бізнесу: принцип „зменшення рівня оподаткування”, відсутність фінансового планування (бюджетування) на більшості підприємств, неефективна амортизаційна політика, переважання короткострокового кредитування над довгостроковим, низький рівень прибутковості, ризикова політика формування активів і пасивів без врахування принципів забезпечення фінансової рівноваги. Ці проблеми доцільно вирішувати одночасно, насамперед, шляхом проведення комплексної кредитної, фінансової, мотиваційної та податкової політики держави.

Фінансово-кредитне регулювання національної економіки – це сукупність заходів держави щодо регулювання грошових відносин, які пов'язані з утворенням, розподілом, рухом і використанням фондів грошових коштів виробничого і невиробничого призначення з метою забезпечення держави, фірм, підприємств, організацій, фізичних осіб у грошових ресурсах.

Фінансово-кредитне регулювання охоплює цілий комплекс взаємовідносин між структурними ланками національної економіки:

- Фінансові відносини між державою і підприємствами, що реалізуються у взаємних фінансових потоках;
- Між суб'єктами господарської діяльності, які реалізуються через систему кредитування, фінансування, інвестування, взаємних платежів, перехресне володіння акціями тощо;
- Відносини всередині великих підприємств між їх частинами (корпорації, ФПГ, альянси та ін.), між головною компанією та дочірніми фірмами, між підприємством та робітниками тощо;

- Між державою та соціально-культурними, екологічними та іншими органами, організаціями і установами – як відносини субсидіювання, дотацій, податкових пільг, інвестування і кредитування останніх, міжбюджетні відносини;
- Між державою і населенням щодо різних загальнодержавних та спеціальних виплат, що здійснюються з державного та місцевого бюджетів;
- Між бюджетними ланками зведеного бюджету держави;
- Відносини між підприємствами і кредитно-фінансовими установами;
- Між кредитно-фінансовими установами та державою.

Останні дві групи фінансових взаємовідносин тісно пов'язані з розвитком та рівнем функціонування кредитно-фінансових установ національної економіки. До таких установ відносять: національний банк держави, його відділення, мережа комерційних банківських установ, інвестиційні компанії та фонди, кредитні спілки тощо.

Усі вони під керівництвом єдиного центру в особі Національного банку держави реалізують фінансово-кредитну політику національної економіки. Так, Національний банк регулює емісію паперових грошей, впливає на валютний курс, встановлює позичковий банківський процент, надає кредити та визначає пріоритети у кредитній політиці інших фінансово-кредитних установ, випускає цінні папери, впливає на рух грошових потоків і заощаджень. Використання цих інструментів ДРЕ дозволяє державі протистояти інфляційним процесам, впливати на рівень інвестицій та інвестиційну активність, впливати на рівень виробництва, зайнятості, споживання, здійснювати вплив на курс цінних паперів, забезпечувати стабільність національної грошової одиниці тощо.

Існує кілька напрямків здійснення фінансово-кредитної політики держави:

Кейнсіанський підхід – передбачає зміну кредитно-грошової політики, що розгортається у сукупності заходів зі зміни резервів комерційних банків, процентної ставки та інвестиційної активності – мультиплікативна зміна номінального ЧНП (ВНП).

Монетарний підхід – зміна резервів комерційних банків визначає зміни у грошовій пропозиції та структурі сукупного попиту, що веде зміни номінального ЧНП (ВНП).

Крім того, сама політика може визначатись як політика дорогих чи дешевих грошей.

Політика дорогих грошей передбачається за умови загострення інфляційних процесів у державі: Нацбанк збільшує норми резервів комерційних банків – скорочується пропозиція грошей – зростає процентна ставка – інвестиційний попит скорочується – зменшуються темпи інфляції.

Політика дешевих грошей застосовується в умовах безробіття і загальноекономічного спаду – знижується резервна ставка нацбанку для комерційних структур – зростає пропозиція грошей – знижується процентна ставка та зростає інвестиційний попит – зростає реальний ВВП (ЧНП).

Світова практика налічує безліч моделей і способів ДРЕ, що має на меті вирівнювання диспропорцій у національній економіці. Проте найбільшої актуальності вони набувають в умовах трансформаційних змін національних економічних систем, до яких відноситься і Україна. Серед основних факторів, що визначають провідне місце держави у встановленні економічних пропорцій на початкових етапах трансформацій, слід назвати:

- недостатню розвиненість механізмів ринкового саморегулювання;
- відсутність ринкової інфраструктури;
- необхідність становлення системи інститутів та інституцій національної економіки;
- необхідність забезпечення національної безпеки держави в умовах кризових перехідних явищ в економіці;
- супроводження трансформацій значними темпами та рівнем інфляції, безробіття, структурним дисбалансом господарського комплексу;
- необхідність вироблення стратегії загальнонаціонального економічного розвитку;
- відсутність механізмів взаємоузгодженого функціонування рівнів національної економіки;
- нестабільність національної грошової одиниці;
- відсутність мотивації до підприємницької діяльності;
- перехід бізнесу в тінь та розвиток неринкових форм господарювання тощо.

ДРЕ, розробка і впровадження загальної стратегії розвитку національної економіки України пройшли ряд етапів:

1. 1991 – 1994 рр. – становлення національної системи ДРЕ. Цей період характеризувався зародковими процесами формування національного правового поля; нерозвиненістю державного апарату управління; відволіканням державних органів економічного регулювання від виконання притаманних власне їм економічних функцій у зв'язку з активними процесами приватизації та корпоратизації, на які було кинуте усі зусилля держави; недостатнім рівнем професійного економічного мислення у сфері державного менеджменту; відсутність навичок фахового використання важелів ДРЕ; відсутністю зворотних зв'язків між структурними елементами системи органів ДРЕ; відсутністю мотивації державних службовців до виконання соціальної ролі у суспільстві за рахунок мотивів власного збагачення „у владі” та ін. Так, наприклад, у 1993 році в Україні спостерігались найбільші темпи інфляції у світі у розмірі 10256% (гіперінфляція), реальна заробітна плата зменшилась у 3,28 рази.

2. 1995 – 1998 рр. – уповільнення та вирівнювання темпів приватизації, встановлення ідеологічних засад більш-менш оптимального поєднання ринкового саморегулювання з принципами ДРЕ; стабілізація та синхронізація взаємозв'язків між органами державної влади; формування основних елементів ринкової інфраструктури; підвищення рівня економічної освіченості та моральної відповідальності перед суспільством з боку органів державної влади; перехід від переважання адміністративних методів регулювання до впровадження економічних важелів та переваг корпоративного планування та прогнозування макроекономічних показників розвитку економіки. В цей період іде вирівнювання темпів інфляції, стабілізація грошової одиниці національної економіки, оформлюються підвалини взаємовідносин з міжнародними економічними, екологічними та соціально-культурними організаціями, зростає рівень реального ВВП, підвищуються соціальні виплати і заробітна плата.

3. з 1999 року і до тепер – період макроекономічної стабілізації і, хоч нерівномірного, проте поновлення економічного зростання, що має однією з причин налагодження більш-менш єдиної цілісної системи ДРЕ: остаточно сформоване коло суб'єктів та об'єктів ДРЕ, визначено основні його цілі та пріоритетні напрямки, йде прагнення узгодити державну координацію господарського життя з ринковими, корпоративними, міжнародними та суспільними регуляторами соціально-економічних процесів у національній економіці. Станом на 2005 рік Україна за розмірами сукупного ВВП (International Monetary Fund) посідала 53 місце серед країн світу, а серед країн Європи 23 місце. На теперішній час вдалось врегулювати проблеми значного бюджетного дефіциту, своєчасно йде оплата державного боргу, за офіційними даними рівень безробіття в державі наближається до показника „повної зайнятості” (5-8 %) (без врахування прихованого безробіття і без врахування вибіркових незалежних обстежень), хоч і повільно, але скорочується сектор тіньової економіки, налагоджуються взаємозв'язки між середнім, дрібним та великим бізнесом, між галузями та секторами економіки. З'явилися позитивні тенденції у наукомісткому секторі національної економіки (сектор високих технологій), активно формуються технопарки (27), бізнес-центри (404), бізнес-інкубатори (77), інноваційні фонди і компанії (398), кредитні спілки (1005) (станом на 1 січня 2007 року) тощо. Водночас інноваційно-інвестиційний прорив економіки України вимагає посилення та об'єднання зусиль держави, бізнесу та науки.

Проте, не зважаючи на ряд позитивних зрушень у ДРЕ в Україні значне коло питань залишається невирішеним. Не можна сказати, що ці проблеми не постають перед постіндустріальними країнами, проте їх гострота в Україні є більшою в наслідок продовження активних соціально-економічних трансформацій та затяжної політичної кризи. До таких питань належать:

• *перехід від аналізу та переймання західних моделей економічного розвитку до основ розробки стратегії саморозвитку національної економіки* – на цьому факті наголошують як визначні зарубіжні, так і вітчизняні науковці та політичні сили. Звичайно, досвід розвинених країн та країн колишнього соціалістичного табору, що за макроекономічними показниками переважають над вітчизняними, є надзвичайно важливим. Проте усі без винятку національні економічні системи є унікальними у кожен момент свого розвитку за показниками потенціалу нації та усіх підсистем суспільства, ресурсним потенціалом, історією становлення суспільних відносин, менталітетом, геополітичним становищем тощо. Ці фактори є базою для формування стратегії соціально-економічного розвитку, а досвід інших держав – є допоміжним фактором;

• *перехід до розширеного відтворення суспільного виробництва за динамікою основних макроекономічних показників національної економіки* – макроекономічні показники національної економіки є індикаторами її загального розвитку, на їх основі повинен здійснюватись комплексний аналіз стану економіки та розроблятися варіанти його поліпшення. Саме тому слід формувати не „потрібну” чи „красиву” систему макроекономічних показників, а таку, що відповідає реальному стану національної економіки;

• *активізація розвитку системи економічного, технологічного та соціального укладів суспільства* – невирішеним для України залишається питання раціонального розподілу та співвідношення різних технологічних укладів з урахуванням загально цивілізаційних тенденцій розвитку економічних систем. В Україні структура технологічного укладу не відповідає сучасним реаліям „інформаційної” економіки (економіки знань). Близько 58% виробленої в країні продукції припадає на 3-ій технологічний уклад, 38% – на 4-тий. За показником фінансування НДДКР майже 70% коштів поглинає 4-й уклад, 23% – 5-ий. Інноваційні витрати розподіляються наступним чином: 60% – 4 уклад, 30% – 3 уклад, 8,6% – 5 уклад. Тобто політика „наздоганяючої модернізації”, що була пріоритетною майже з середини 70-их років доводить свою неефективність і потребує доповнень та уточнень з дотриманням принципів демократичності, свободи підприємництва, визначення пріоритетності розвитку науки і техніки, їх комерціалізації, лібералізації, підтримки інтелектуального капіталу державою та бізнесом тощо;

• *забезпечення гармонійного розвитку приватних, державних та корпоративних інтересів* – має бути забезпечене за рахунок формування раціональної системи координації та розподілу ресурсів (влади) у соціально-економічних процесах національної економіки, визначення меж та сфер, в яких доцільними є різні форми господарювання, формування

мереж, кластерів, альянсів, здатних раціональніше поєднати інтереси різних суб'єктів економіки;

- *подолання проблем корупції та тіньової економіки* – пов'язані з формуванням раціональної податкової, фінансово-інвестиційної, промислової політики та стратегій оплати праці і підвищення рівня життя населення, що здатні забезпечити мотивацію вітчизняних виробників до формування системи легального бізнесу та виходу „з тіні”;

- *забезпечення політичної стабільності держави, подолання проблеми зрощення влади та бізнесу* – насамперед через встановлення альтернативних варіантів розвитку національної економіки, реформування політичної системи, започатковане в Україні має бути спрямоване на утвердження таких правил і принципів політичної гри, на створенні такого інституціонального середовища, щоб підтвердити позиції економічних та політичних суб'єктів, які, на жаль, й до сьогодні переймаються переважно вузькогосподарськими інтересами в економічній політиці нації, і забезпечити розвиток політичного та економічного плюралізму і демократії. Лише за таких умов Україна стане на шлях формування та утвердження дійсних принципів економічної демократії та свободи.

Їх комплексне вирішення дасть можливість вивести національну економіку України на більш якісний рівень економічного та соціального розвитку, а також посісти належне місце у системі міжнародного економічного середовища.

5.4. Мале підприємництво та важелі його державного регулювання в Україні

Поняття малий бізнес в економічній літературі чітко не визначено. Але доведено, що він є невід'ємною складовою світової ринкової господарської системи як найбільш масова, динамічна, гнучка форма ділового життя. Перш ніж визначити поняття малий бізнес, необхідно розмежувати поняття підприємництво та бізнес, які співвідносяться між собою як специфічне і загальне. Тобто поняття бізнес більш ширше ніж поняття підприємництва.

Бізнес – будь-яка діяльність, яка ведеться переважно традиційними методами з метою отримання прибутку.

Підприємництво – систематична, ініціативна, самостійна, на власний ризик, інноваційна діяльність з виробництва продукції та надання послуг з метою задоволення потреб споживача і отримання прибутку.

Тобто вважається, що підприємництво повинно включати елементи новизни та ризику, а бізнес, орієнтований на отримання прибутку, може здійснюватися у будь-якій сфері діяльності.

Необхідно зазначити, що в часи панування радянської ідеології колективізму та державного регулювання економіки відбулася смислова деградація деяких основних понять і значень слів, лексичних одиниць іноземного походження, притаманних демократії і вільному підприємництву. Так, *affair*, що означає «важливий факт, подія, ситуація, діло (справа), підприємство», в українській та російській мовах перекладалось як «афера» і асоціювалось з негативним явищем обману, незаконної дії та шахрайства. *Adventure*, що має значення «ланцюг незвичайних, хвилюючих і досить небезпечних подій» перекладалось як «авантюра» і трактувалось як таке, що визначається як кримінальне явище. Так само негативне значення мали терміни «антрепренер» (*entrepreneur*), «бізнес» (*business*), а також – «спекуляція» (*speculation*), що означає роздуми.

Термін «*entrepreneur*» (*антрепренер*) у перекладах асоціювалось з поняттям «посередник», хоча за своєю суттю означає «підприємець», „*entrepreneurship*” (*антрепренерство*) – з поняттям посередництва, хоча правильним є – «підприємництво». Антрепренер за своєю суттю – це той, хто започатковує підприємництво (справу, бізнес).

Термін «бізнес», у перекладі з англійської, означає «справа», «діяльність». Бізнесом займаються з метою отримання стійкого і тривалого грошового доходу, вигоди, прибутку. Одержання прибутку – головна потаємна мета бізнесу, але бізнес одночасно дозволяє енергійним, діяльним людям реалізувати свій талант, знайти і проявити себе, прикласти свої вміння та здібності до справи.

В економічній літературі *малий бізнес* визначається як самостійна систематична діяльність громадян – підприємців та малих підприємств на власний ризик з метою отримання доходу. Отже, малий бізнес є особливим сектором економіки, який утворюється сукупністю малих підприємств і тому є специфічною суспільною формою дрібного виробництва в умовах ринку.

У світовій практиці критеріями визначення масштабів підприємств (малі, середні, великі) визнано: обсяг капіталу, чисельність зайнятих, обсяг випуску. Законодавства різних країн встановлюють свою кількісну характеристику для того чи іншого виду підприємств.

В Україні до *малих підприємств* відносяться підприємства, незалежно від форми власності, середньооблікова чисельність працюючих на яких не більше 50 осіб, а валовий дохід від реалізації продукції не перевищує 500 тис. євро на рік.

Але сутність малого бізнесу полягає не в кількісних характеристиках (чисельність працюючих та розмір валового доходу), а в тому, що він ґрунтується на особистій праці власника та членів його сім'ї, а також на використанні найманої праці у поєднанні з виробничо-управлінською діяльністю господаря.

Таблиця 5.4.1.

Роль малого підприємництва в національній економіці

МАЛЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО	
це:	<ul style="list-style-type: none"> – провідний сектор ринкової економіки; – основа дрібнотоварного виробництва;
визначає:	<ul style="list-style-type: none"> – темпи економічного розвитку; – структуру та якісну характеристику ВВП; – ступінь демократизації суспільства;
здійснює	структурну перебудову економіки;
характеризується:	<ul style="list-style-type: none"> – швидкою окупністю затрат; – свободою ринкового досвіду; – високою мобільністю; – раціональними формами управління;
забезпечує:	<ul style="list-style-type: none"> – насичення ринку товарами та послугами; – реалізацію інновацій;
формує:	<ul style="list-style-type: none"> – соціальний прошарок підприємців-власників; – основу середнього класу;
сприяє:	<ul style="list-style-type: none"> – послабленню монополізму; – розвитку конкуренції.

Роль і місце малого бізнесу (підприємництва) в національній економіці найкраще проявляється у властивих йому функціях, які набувають ще більшого значення для перехідного стану економіки. Вони полягають у наступному:

- формування численних суб'єктів ринкового господарства, насамперед, створення ефективного недержавного сектору економіки, орієнтованого на попит, конкуренцію; стимулювання ділової активності населення та утворення нової соціальної верстви підприємців-власників, які становлять соціальну базу економічних реформ, забезпечують стабільність суспільства;
- сприяння процесам первісної демонополізації, приватизації та роздержавлення економіки, стимулювання розвитку економічної конкуренції;
- вивільнення державного сектору від виробництва нерентабельної для нього дрібносерійної, штучної продукції, що задовольняє індивідуальний, а не масовий попит;

- розв'язання проблеми зайнятості, шляхом надання робочих місць вивільненим з державного сектору верствам населення;
- сприяє процесам демократизації суспільства, тому що характеризується найбільш демократичними, раціональними формами його організації та управління;
- орієнтація на місцевий (локальний) ринок та індивідуальний споживчий попит.

Усе це дає підстави зробити висновок, що функціонування малого підприємництва в ринковій економіці не є відокремленим. Взаємодіючи з великим та середнім бізнесом, з державним сектором, воно становить невід'ємний структурний елемент сучасної ринкової економічної системи.

Таблиця 5.4.2.

Переваги та недоліки малого бізнесу

Переваги малого бізнесу	Недоліки малого бізнесу
<p>1. Низькі витрати на управління. Малі підприємства є тією частиною економіки, де найбільш послідовно проводиться принцип господарської самостійності і самоврядування, освоюються найрадикальніші шляхи активізації трудової діяльності колективу. На таких підприємствах набуває поширення поєднання професій і посад. Це зумовлюється необхідністю у ряді випадків взаємозамінювання у процесі виробництва, що в свою чергу сприяє кращому використанню робочого часу, вдосконаленню професійних навичок.</p>	<p>1. Малі підприємницькі структури є досить нестійкими. Статистичні дослідження проведені в США свідчать, що зі 100 фірм, що одночасно розпочинають діяльність, у перший рік свого існування зазнають невдачі 20, в другий – 17; на третій рік перестають функціонувати близько половини фірм; а на кінець п'ятого – залишається 33%. В Україні ситуація з малими підприємствами є ще більш нестійкою.</p>
<p>2. Малий бізнес сприяє розвитку науки, технічному прогресу. Висока ефективність малого бізнесу у створенні нової техніки і технології досягається завдяки мобільності управління такими фірмами, швидкості прийняття рішень, концентрації зусиль на одному напрямі, залученню висококваліфікованих спеціалістів, фінансовій підтримці великих фірм, які сподіваються використати результати малого бізнесу.</p>	<p>2. Великий комерційний ризик, пов'язаний із залученням особистих коштів. Як правило, підприємці залучають особисті кошти, кошти родини, і в разі негативних результатів, вони втрачають єдине джерело існування.</p>

<i>Продовження таблиці 5.4.2.</i>	
Переваги малого бізнесу	Недоліки малого бізнесу
<p>3. Не потребують великого стартового капіталу, тому одразу починають виробництво, заповнюючи збіднілий ринок, забезпечують додатковими доходами значну частину населення і збільшують кількість робочих місць.</p>	<p>3. Малий бізнес значно чутливіший до економічних коливань, ніж великий, його розвиток залежить від загальної макроекономічної стабільності в державі, стану її економіки, рівня стабільності економічної кон'юнктури. Як показує світовий досвід, на стадії економічного спаду, в умовах економічної кризи частка малих підприємств, що банкрутують у 2-5 разів більша, ніж у великих. Ці фактори впливають також і на кількість новостворених підприємств.</p>
<p>4. Висока оборотність ресурсів.</p>	<p>4. Слабка сприйнятливість до найновіших досягнень НТП.</p>
<p>5. Підприємця спонукає сильний варіант мотивації до праці. В його основі лежить найбільша серед усіх верств економічно активного населення – матеріальна зацікавленість у результатах своєї діяльності, оскільки він несе повну відповідальність за дані результати. При чому, її повнота вимірюється втратою власності і всього, що з нею пов'язане.</p>	<p>5. Функціонування малих підприємств значною мірою залежить від рівня інфляції. Високі темпи інфляції є причиною для серйозних проблем у будь-якому бізнесі. Особливо згубно вони впливають на розвиток малих підприємств, оскільки розрив у цінах на час придбання сировини та реалізації продукції спричиняє для них значні фінансові труднощі.</p>
<p>6. Швидко реагує на потреби споживача. Швидка переорієнтація виробництва на випуск нової продукції.</p>	<p>6. На малих підприємствах нижча продуктивність праці і прихована інтенсифікація за рахунок використання сімейної праці.</p>

Успішний розвиток малого бізнесу в країнах із розвиненою ринковою економікою полягає в тому, що велике виробництво не протиставляється малому. Там дотримуються принципу кооперування великих та малих суб'єктів господарювання, при чому великі підприємства не пригнічують малий бізнес, а взаємодіють один з одним.

Таблиця 5.4.3.

Стан розвитку малого і середнього підприємництва (МСП)
у різних країнах світу у 2005 р.

Країна	Кількість МСП, тис.	Кількість МСП на 1000 чол. населення	Зайнято в МСП млн. чол.	Частка МСП у загальній кількості зайнятих, %	Частка МСП у ВВП, %
Великобританія	2630	46	13,6	49	50 – 53
Німеччина	2290	37	18,5	46	50 – 54
Італія	3920	68	16,8	73	57 – 60
Франція	1980	35	15,2	54	55 – 62
США	19300	74,2	70,2	54	50 – 52
Японія	6450	49,6	39,5	78	52 – 55
Росія	890	5,5	7,5	10,2	10 – 11
Україна	344,514	5,7	2,03	14,4	7,7

Наведемо основні зведені показники розвитку малих підприємств в Україні за період 2000-2006 рр.

Таблиця 5.4.4.

Основні показники розвитку малих підприємств в Україні у 2000-2006 рр.

Рік	Кількість малих підприємств, одиниць	Кількість малих підприємств у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення, одиниць	Середньорічна кількість зайнятих ¹⁾ працівників на малих підприємствах, тис. осіб	Середньорічна кількість найманих ²⁾ працівників на малих підприємствах, тис. осіб	Частка найманих працівників на малих підприємствах у загальній кількості найманих працівників на підприємствах – суб'єктах підприємництва	Частка малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції, робіт, послуг
2000	217930	44	1730,4	1709,8	15,1	8,1
2001	233607	48	1818,7	1807,6	17,1	7,1
2002	253791	53	1932,1	1918,5	18,9	6,7
2003	272741	57	2052,2	2034,2	20,9	6,6
2004	283398	60	1978,8	1928,0	20,2	5,3
2005	295109	63	1890,4	1834,2	19,6	5,5
2006	307398	66	1816,6	1746,0	19,0	4,8

Фактори, що впливають на нестійкість малого бізнесу:

- обмеженість фінансових ресурсів;

- висока підвладність впливу ринкової кон'юнктури;
- нестабільність доходів;
- слабе сегментування власної частки ринку;
- висока вразливість до несприятливих економічних факторів (інфляція, циклічні коливання, високий податковий тиск);
- швидкість банкрутства;
- конкуренція великих корпорацій;
- вузьке коло споживачів і постачальників;
- локальність ресурсних і збутових ринків;
- великі фізичні та психологічні навантаження;
- адміністративні перешкоди;
- невизначене ставлення держави та брак підтримки з її сторони.

Основна суперечність малого бізнесу полягає між об'єктивно високою економічною та соціально-політичною значущістю малого підприємства, що виконує стабілізаційну роль у перехідній економіці та активізує інноваційну діяльність в умовах розвиненої ринкової економіки та слабкою життєздатністю суб'єктів малого підприємництва, особливою вразливістю їх щодо економічної кон'юнктури й тиску з боку великих корпорацій, а також адміністративних перешкод.

Головними формами розв'язання основної суперечності малого бізнесу є:

- **державна підтримка**, яка включає правове фінансово-кредитне, матеріально-технічне, інформаційне та кадрове забезпечення;
- **інтеграційна підтримка**, яка включає такі форми інтеграційних зв'язків великих та малих підприємств, як субпідряд, лізинг, франчайзинг, венчурне фінансування;
- **самоорганізація та кооперування малого бізнесу** на політичних (громадські об'єднання підприємців, спілки, асоціації) та економічних (підприємницькі мережі, кредитні та збутові кооперативи) засадах;
- **міжнародна фінансова та технічна допомога**.

Ці форми розв'язання основної суперечності малого бізнесу означають пом'якшення дії завдяки системі заходів, спрямованих на внутрішнє та зовнішнє середовище малого підприємництва.

Розвиток бізнесу, в тому числі і малого, в Україні стримується внаслідок:

- складностей в одержанні кредитів та нерозвиненості системи гарантій і страхування діяльності малих підприємств;
- нестачі кваліфікованих кадрів, здатних працювати в умовах ринку;
- відсутності розгалуженої мережі організаційних і управлінських організацій, які надають малим підприємствам різного роду послуги;
- бюрократичних перешкод, що примушують засновників підприємств оббивати пороги численних інстанцій.

Для розв'язання вищезазначених проблем в Україні необхідно здійснити ряд заходів:

- *по-перше*, розробити єдину державну регуляторну політику у сфері підприємництва (створення належної нормативно-правової, методологічної бази впровадження регуляторної політики в Україні; усунення виявлених порушень державного регулювання підприємницької діяльності; перегляду регуляторних актів на відповідність принципам нормативного регулювання; координація діяльності органів виконавчої влади з підготовки проектів, видання та виконання регуляторних актів із застосуванням публічного обговорення);

- *по-друге*, удосконалити податкову політику (знизити загальний рівень податкового навантаження та вирівняти податковий тиск на суб'єктів економіки за рахунок скасування більшості пільг і запровадження диференційованої шкали ставок оподаткування; впровадження спрощених методів оподаткування суб'єктів малого підприємництва, обліку та звітності для суб'єктів малого підприємництва);

- *по-третє*, сприяння розвитку малого підприємництва, як частини загальної соціальної та економічної політики України (визначення основних принципів, напрямів, форм і механізмів економічного та адміністративно-правового впливу з урахуванням державних інтересів та пріоритетів, розробка і впровадження програм мікрокредитування, використання фінансових ресурсів суб'єктами малого підприємництва законодавче закріплення фінансових механізмів, адаптація молоді до умов ринкової економіки, створення сприятливих умов для відкриття власної справи, залучення молодих підприємців до об'єднань підприємців та до громадського життя);

- *по-четверте*, запровадження механізму громадської підтримки малого підприємництва (громадські приймальні, колегії, метою яких є надання інформаційно-консультативних послуг).

Сприяння розвитку малого бізнесу – одне з основних завдань державного регулювання економіки. В Україні прийнято закон «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні» від 21 грудня 2000р. №2157-III, затверджено указ президента України «Про спрощену систему оподаткування» від 3 липня 1998 р. № 727/98, указ президента України «Про державну підтримку підприємництва» від 12 травня 1998 р. № 456/98, указ президента України «Про запровадження єдиної державної регуляторної політики у сфері підприємництва» від 22 січня 2000 р. № 89/2000, указ президента України «Про деякі заходи з дерегулювання підприємницької діяльності» від 23 липня 1998 р. № 817/98, указ президента України «Про усунення обмежень, що стримують розвиток підприємницької діяльності» від 2 березня 1998 р. № 79/98.

Крім того в Україні створено Державний комітет з питань регуляторної політики і підприємництва, метою діяльності якого є розробка та удосконалення нормативно-правової бази з питань регулювання підприємницької діяльності, зокрема малого бізнесу. Цим комітетом щорічно розробляється план дій в межах національної програми сприяння розвитку малого підприємництва, з держбюджету виділяються кошти на його виконання.

Наприклад, станом на 1 січня 2007 року на виконання заходів Національної програми з Державного бюджету України використано – 1796,416 тис. грн., з них було витрачено комітетом з питань регуляторної політики і підприємництва 791,416 тис. грн. на проведення навчальних семінарів, конференцій, міжнародних зустрічей, відзначення Дня підприємця, і жодної гривні на фінансову підтримку підприємців.

Часткове відшкодування з місцевих бюджетів відсоткових ставок за кредитами отримали всього 255 суб'єктів малого та середнього підприємництва (в т.ч. 188 – малі підприємства) із 295,109 тис. одиниць загальної кількості суб'єктів малого підприємництва (приблизно 0,01%).

Загалом слід відзначити, що малий та середній бізнес є невід'ємною складовою забезпечення сталого розвитку національної економіки. Він є найбільш рухливим та динамічним її елементом, невід'ємною складовою інноваційної активності нації, формування прошарку активних інновативних, ризикових підприємців, середнього класу, що у сукупності з великим приватним, державним та корпоративним бізнесом формують „тіло” господарської системи кожної нації на принципах демократії та економічної свободи.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що таке механізм ринкового саморегулювання?
2. У чому полягає сутність концепції невтручання держави в економіку?
3. Вкажіть якісні характеристики малого бізнесу.
4. Що таке ДРЕ?
5. У чому полягає суть фіскальної політики держави?
6. Які критерії віднесення до малого бізнесу використовуються в Україні?
7. У чому полягає сутність економічної свободи та демократії?
8. Які види корпорацій є найбільш розповсюдженими у сучасних економічних системах?
9. Що таке підприємництво?
10. Що представляє собою корпоративний механізм господарювання?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Сучасні науковці визначають ринковий механізм як (можливо кілька варіантів відповідей):

- a. Способи взаємозв'язку і взаємодії основних елементів ринку: попиту, пропозиції, ціни, конкуренції та основних економічних законів, що мають об'єктивну сутність.
  - b. Сукупність взаємопов'язаних економічних законів, елементів, що утворюють спосіб організації ринкової економіки як саморегульованої системи.
  - c. Механізми формування цін, розподілу і перерозподілу ресурсів та благ, взаємодія продавців та споживачів товару, регулювання обсягу і структури інвестицій, попиту і пропозиції на блага, механізм стимулювання НТП, розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у суспільстві.
  - d. Форму організації суспільного виробництва, за якої індивідуальні споживачі і виробники взаємодіють між собою з метою вирішення трьох основних проблемних питань економіки: що, для кого і як виробляти?
  - e. Як місце, де відбуваються акти обміну між основними суб'єктами економіки.
- 2. Економічні закони – це:**
- a. Найбільш загальні економічні категорії, що відображають стійкі, постійно повторювані внутрішні, сутнісні, необхідні, причинно-наслідкові, постійних, всезагальні, якісні і кількісні взаємозв'язки між економічними явищами і процесами, взаємозв'язки, що властиві цим явищам та процесам.
  - b. Форми прояву економічних потреб людей.
  - c. Способи пізнання предмета економічної науки.
  - d. Логічні поняття, що відображають найбільш суттєві сторони економічного життя.
  - e. Логічні поняття, що відображають сутність окремих економічних явищ і процесів.
- 3. Які функції не виконує ціна в економіці (можливо кілька варіантів відповідей):**
- a. Вимірювальну
  - b. порівняльну
  - c. політичну
  - d. ідеологічну
  - e. інформаційну
- 4. Перерахуйте основні нецінові фактори впливу на величину попиту.**
- 5. Рівноважна ціна встановлюється на ринку, коли:**
- a. Попит на товари та послуги перевищує пропозицію на них
  - b. Пропозиція товару перевищує попит на нього
  - c. Попит на товар рівний його пропозиції
  - d. На ринку відсутня конкуренція
  - e. Коли держава жорстко контролює рівень цін на товари та послуги

6. Суб'єктами ДРЕ в сучасних умовах виступають (можливо кілька варіантів відповіді):
- Державні органи виконавчої влади
  - Державні органи місцевої влади
  - Органи державної влади зі спеціальним статусом
  - Органи судової влади
  - ЗМІ
7. Які методи ДРЕ є переважаючими у країнах з адміністративно-командною системою господарювання (можливо кілька варіантів відповіді):
- Економічні
  - Методи стимулювання та мотивації
  - Організаційні
  - Адміністративні
  - Відсутнє державне втручання в економіку
8. Корпорації найчастіше представлені:
- Дрібними приватними підприємствами
  - Середнім бізнесом
  - Домашніми господарствами
  - Державними підприємствами
  - Акціонерними компаніями та надфірмовими утвореннями за участю різних власників у структурі володіння капіталу
9. ФЕС – це:
- Складна система сучасних механізмів регулювання економіки, що складається з сукупності підсистем координаторів економічної діяльності та соціального стану національних економік на принципах поєднання об'єктивних закономірностей розвитку економіки та продуманої плано-мірної політики.
  - Одна з форм ДРЕ.
  - Механізм ринкового саморегулювання сучасних національних економік.
  - Система корпоративних механізмів регулювання економіки.
  - Один з типів національної економіки.
10. Підприємництво – це:
- діяльність з виробництва продукції, орієнтована на отримання прибутку;
  - діяльність в сфері сільського господарства, результати якої використовуються на власні потреби;
  - самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку;
  - будь-яка діяльність інноваційного характеру;
  - самостійна діяльність, метою якої є задоволення потреб споживача.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. А.В. Сірко. Корпоративний сектор: структура, місце та роль в сучасній економіці // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2004. – № 4 (17). – С. 17-24.
2. А. Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М., Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
3. Гілпін Р. Проблеми глобального капіталізму: Світова економіка в ХХІ столітті. – Х.: Каравела, 2004. – 360 с.
4. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество: Пер. с англ. – М.: АСТ; Транзиткнига; СПб.: Terra fantastica, 2004. – 602 с.
5. Демб А., Ф.-Ф. Найбауер. Корпоративне управління. – К.: Основи, 1997. – 302 с.
6. Демсец Х. Еще раз о теории фирмы // Природа фирмы. – М., 2001. – С. 254-255.
7. Жаліло А.Я. Регулювання ринкової економіки: сучасний досвід розвинутих країн. – К.: НІСД, 1996. – 86с.
8. Империи финансовых магнатов: (транснациональные корпорации в экономике и политике империализма) / А.З. Астапович, А.В. Березной и др. – М.: Мысль, 1988. – 212 с.
9. І. Малий, М.І. Диба, М.К. Галабуда. Держава і ринок: філософія взаємодії: Монографія. – К.: КНЕУ, 2005. – 358 с.
10. Й. Кунде. Корпоративная религия. Создание сильной компании с яркой индивидуальностью и корпоративной душой. – СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2002. – 271 с.
11. Круш П.В., Кавтиш О.П., Гречко А.В., Чихачьова Ю.С. Формування та розвиток моделі корпоративного управління в трансформаційній економіці / Під заг. ред. проф., к.е.н. Круша П.В. / Монографія. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 264 с.
12. Мірошник А.М. Економічна природа корпорації: сутність та особливості // Формування ринкових відносин в Україні: Зб. наук. пр. – К. – 2005. – Вип. 1 (44). – С.64-73.
13. Мочерний С.В. Економічна теорія: Навч. посібн. – К.: Академія. – 2001. – 656 с.
14. Нельсон Р.Н., Унтер С.Дж. Эволюционная теория экономических изменений. – М., 2000. – 689 с.
15. О.В. Горняк, Л.Х. Доленко. Эволюция взаимодействия рыночных и иерархических структур // Экономическая теория. – 2006. – №2. – С. 37-52.
16. Основи економічної теорії / За ред. С.В. Мочерного. – К.: Академія, 1998. – 464 с.
17. Основи економічної теорії. Підручник / А.А. Чухно, П.С. Єщенко, Г.Н. Климко. – К.: Вища школа, 2001. – 606 с.

18. Основи економічної теорії. Підручник / За ред. проф. С.В. Мочерного. – Тернопіль: Тарнекс, 1993. – 688 с.
19. Основи економічної теорії. Підручник / Крупка М.І., Островерх П.І., Реверчук С.К. – К: Атіка, 2001. – 344 с.
20. Основи економічної теорії. Тести. Задачі. Кросворди / За ред. С.В. Мочерного, О.А. Устенка. – К.: Академія, 1998. – 256 с.
21. Основи економічної теорії: Підручник. У 2-х кн. / Ю.В. Ніколенко, А.В. Демківський, В.А. Євтушевський та ін.; За ред. Ю.В. Ніколенка. 2-е вид. – К.: Либідь, 1998.
22. Поважный А.С. Трансформационные процессы корпоративного управления / НАН Украины. Ин-ст экономики пром-ти. – Донецк, 2001. – 290 с.
23. Прахалад К.К., Рамасвами, Венкат. Майбутнє конкуренції. Творення унікальної цінності спільно з клієнтами. – К.: Видавництво Олексія Капусти (підрозділ „Агенція „Стандарт”), 2005. – 258 с.
24. Розанова Н. Эволюция взглядов на природу фирмы в западной экономической науке // Вопросы экономики. – 2002. – №1. – С.51-67.
25. Скаленко А.К. Глобальные резервы роста. – К. Интеллект, 2002. – 428 с.
26. Соколенко С.И. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры. Укр. контекст. – К.: Логос, 2002. – 647 с.
27. Т.А. Кулиев. Регулируемая рыночная экономика. – Баку, 1999. – 390 с.
28. Ф. Шамхалов. Государство и экономика. Власть и бизнес. – М.: Экономика, 2005. – 714 с.
29. Функ Я.У., Михальченко В.А., Хвалей В.В. Акционерное общество: история и теория. – Минск, 1999. – 608 с.
30. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.

Розділ VI. ПРОГРАМУВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Основні поняття і терміни

<ul style="list-style-type: none"> • Аналітичний метод прогнозування; • Анкетний метод прогнозування; • Державна національна програма; • Державний прогноз економічного і соціального розвитку національної економіки; • Динамічні моделі прогнозування; • Економіко-математична модель; • Економічна програма; • Економічне прогнозування; • Економічні моделі прогнозування; • Імітаційна модель прогнозування; • Індивідуальні інтуїтивні методи прогнозування; • Колективні інтуїтивні методи прогнозування; • Комбінована модель прогнозування; • Прогноз; • Прогнозування; • Програма; 	<ul style="list-style-type: none"> • Прогнозування цілі розвитку об'єкта (побудова «дерева цілей»); • Програма економічного й соціального розвитку; • Програма охорони навколишнього середовища ООН-ЮНЕП; • Програма ТАСІС; • Проспекція прогнозування; • Ретроспекція прогнозування; • Система економіко-математичних моделей; • Сітьова модель прогнозування; • Статичні моделі прогнозування; • Структурна модель прогнозування; • Факторні моделі прогнозування; • Формалізовані методи прогнозування; • Цільова комплексна програма; • Цільові комплексні науково-технічні програми;
--	---

6.1. Суть державного програмування, види програм. Цільові комплексні програми розвитку національної економіки

Практично в усіх країнах з ринковою економікою здійснюється розробка державних програм. Програмування національної економіки з'явилось у світовій практиці в 30-ті р. ХХ ст. Першими на цей шлях стали: США – Програма освоєння ресурсів річки Теннессі, Канада – Програма освоєння районів Півночі, Японія – Програма “Технополіс” і план реконструкції Японських островів.

Рівень державного програмування в різних країнах неоднаковий. Виходячи з досвіду розробки цільових і надзвичайних програм, у кінці 60-х

років у ряді країн перейшли до загальнонаціонального середньострокового програмування, яке охопило всі найважливіші показники розвитку економіки. Піонерами в цій галузі стали Франція, Японія, Нідерланди, Скандинавські країни, Південна Корея. Загальне економічне середньострокове програмування отримало розвиток також у Німеччині, Австрії, Іспанії, Фінляндії та інших країнах. У США загальнонаціональне програмування відсутнє, але широко використовуються цільові та надзвичайні програми. Різниця в ступені розвитку програмування в окремих країнах залежить від характеру й масштабів завдань, які ставить держава при здійсненні економічного та соціального розвитку національної економіки.

За сучасних умов держава виступає ініціатором і організатором стратегічного науково-технічного програмування, розробки та втілення середньострокових і довгострокових програм розвитку галузей, що визначають науково-технічний прогрес, упровадження нових технологій.

Державна національна програма, розроблена на основі довгострокових економічних прогнозів, охоплює найважливіші макроекономічні пропорції. Вона має інформаційно-орієнтований характер, даючи змогу підприємствам нормально функціонувати в системі народногосподарських пріоритетів у виробництві продукції, технічному розвитку, структурній перебудові господарства. Держава використовує всю систему економічних інструментів, що є в її розпорядженні (державні, що забезпечують гарантований ринок збуту й достатньо високі ціни, пільгові податки, прямі субсидії та субвенції), з тим, щоб забезпечити підприємствам зростання обсягів продаж і збільшення маси прибутку й тим самим спонукати їх брати активну участь у реалізації установок програми.

У Державній програмі відображаються:

- аналіз сучасного стану національної економіки;
- цілі та завдання розвитку;
- макроекономічні показники та пропорції, яких бажано досягти;
- заходи, пов'язані з удосконаленням фінансово-грошової системи, банківської діяльності;
- основні напрями розвитку галузей економіки та її структурної перебудови;
- науково-технічна діяльність, соціальний розвиток, доходи населення та рівень життя, який має встановитися в результаті виконання наміченої програми;
- загальні риси кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків;
- заходи щодо поліпшення зовнішньоекономічної діяльності, реформування відносин власності;
- заходи щодо охорони навколишнього середовища;
- основні напрями розвитку регіонів;
- форми й засоби державного регулювання економіки.

Для реалізації стратегічного напрямку розвитку національної економіки слід розробляти та здійснювати комплексні програми, більш динамічно розвивати галузі, що визначають науково-технічний прогрес, забезпечують значний економічний ефект і розв'язання соціальних завдань.

Програма – це інструкція, принцип, орієнтир руху, а не операційна розкладка діяльності економічних агентів.

Економічна програма – це система взаємопов'язаних і узгоджених заходів, план дій, спрямовані на досягнення єдиної мети, розв'язання однієї проблеми.

Державні цільові програми є обов'язковими як для звичайних агентів ринку, так і для державних органів управління.

Загалом програми поділяються на:

- національні;
- державні (міждержавні) (розробляються на довгострокову перспективу (10-15 років); середньострокову перспективу від 3 до 5 років; та на наступний рік);
- галузеві (міжгалузеві);
- регіональні (відображають основні показники розвитку економіки регіону, враховують показники роботи підприємств, розташованих на відповідній території незалежно від форм власності);
- цільові комплексні програми;
- надзвичайні (розробляються в критичних ситуаціях – стихійного лиха, в умовах кризи, масового безробіття, загрозованої інфляції. Вони, як правило, є короткостроковими, при їх реалізації вагоме місце займають засоби адміністративного регулювання).

За характером дії програми поділяються на:

- спеціальні програми розвитку окремих галузей, секторів або районів (Державна програма розвитку вугільної промисловості України, Програма розвитку транспортного комплексу України, Державна національна програма "Освіта, Україна XXI ст.");
- програми, що стосуються загальнонаціональних проблем (Державна програма зайнятості населення, Державна програма захисту населення);
- програми діяльності державних економічних органів (Державна програма приватизації, Програма дій Уряду, Державна програма підтримки підприємництва, Державна програма приватизації тощо);
- програми досягнення економічної рівноваги – програми стабілізації (Програма надзвичайних заходів стабілізації економіки України та виходу її з кризового стану);
- фінансові програми (Програма боротьби з інфляцією);
- регіональні програми, що передбачають освоєння нових районів, природних багатств, перетворення економіки вже сформованих районів (Програма розвитку Карпатського регіону на 1994-2000 та ін).

За рівнем порушуваних проблем розрізняють такі програми:

- широкомасштабні комплексні програми (Комплексна програма НТП в національній економіці, програма вирішення найважливіших соціальних потреб);
- програми соціально-економічного розвитку (житлова програма);
- вузькі науково-технічні програми.

Вивчення конкретних програм свідчить, що є суттєві відмінності у формах виконання їх втілення. Ці відмінності залежать від масштабу і сфери дії програм, ступеня залучення державного і приватного секторів, характеру економічних та адміністративно-правових зв'язків.

Щодо економічних програм України, то їх основними структурними елементами є докорінна перебудова відносин економічної власності, створення стабільних та ефективних стимулів до праці, структурна перебудова народного господарства, аграрна реформа і створення ефективного продовольчого комплексу з метою забезпечення продовольчої безпеки, зовнішньоекономічна діяльність, соціальна політика та ін.

Істотним недоліком практики державного програмування в Україні була надмірна кількість програм за недостатнього їх фінансування.

Програмування (нім. *progammieren* – складати програму) – одна з форм регулювання економіки.

Суть програмування полягає в аналізі стану національної економіки, виявленні проблем, які не можуть вирішити ринкові механізми, розробці та реалізації окремих економічних програм.

Програмування може бути успішним лише за умов дотримання централізованого підходу до розробки, управління та реалізації масштабних народногосподарських програм.

Головним завданням програмування є підтримка економічної рівноваги, вплив на якісне перетворення економіки, стимулювання її розвитку.

Мета державного програмування – досягнення прийняттого для держави варіанта розвитку національної економіки.

Програмування як форма впливу на економіку має деякі особливості порівняно з іншими формами і видами впливу на економіку:

- воно є способом втручання держави в економіку (але втручання держави в економіку не ліквідує стихійності ринкових перетворень, а лише коректує цей процес);
- виступає елементом сучасної ринкової організації економіки (державна орієнтує агентів ринку у поведінці, та забезпечує їхню самостійність);
- в основі програмування – структурне динамічне регулювання;
- програмування як форма впливу на економіку є системним і комплексним явищем.

Особливе місце в системі державних програм посідають цільові комплексні програми.

На відміну від інших державних програм, *цільова комплексна програма* – це директивний, адресний документ, в якому визначено за ресурсами, виконавцями й термінами здійснення комплекс економічних, техніко-економічних, науково-дослідних, техніко-виробничих, організаційно-господарських заходів. В ній беруть участь міністерства, господарські органи та регіони, що дає змогу спільними зусиллями розв'язувати народногосподарські проблеми.

Цільові комплексні програми (науково-технічні, соціальні, економічні) розробляють для забезпечення соціально-економічних цілей на основі підвищення ефективності суспільного виробництва, фінансування з бюджету України.

В колишньому СРСР першими загальнонаціональними програмами були: Комплексна програма ГОЕЛПРО (1920 р.), Комплексна програма науково-технічного прогресу, Продовольча програма та ін.

Терміни реалізації цільових комплексних програм, як правило, не збігаються з плановими періодами, мета програми – виявити стан об'єкта, якого необхідно досягти в результаті її реалізації.

Цільові комплексні програми передбачають, як правило, вирішення складних проблем, що базуються на взаємодії багатьох організаційно розрізнених виконавців. В одних випадках програми служать основою розробки планів економічного й соціального розвитку країни, в інших – засобами реалізації завдань, передбачених планами. При цьому програма – завжди невід'ємна частина планів.

Для реалізації цільових комплексних програм можуть бути залучені кошти державного бюджету, власні кошти підприємств та ін.

За змістом комплексні цільові програми поділяються на:

- соціально-економічні, спрямовані на вирішення проблем розвитку й удосконалення способу життя, підвищення матеріального і культурного рівня життя населення, поліпшення соціальних умов праці та відпочинку;
- виробничі, спрямовані на збільшення обсягу виробництва певних видів продукції (послуг), розвиток нових видів виробництва, підвищення якісних характеристик продукції, зростання ефективності використання ресурсів;
- науково-технічні, спрямовані на розвиток наукових досліджень, вирішення проблем розробки і впровадження в практику нових видів техніки і технологій;
- екологічні, спрямовані на виконання природоохоронних і природо-перетворювальних проектів;
- інституційні, спрямовані на удосконалення організації управління господарськими системами;

- регіональні, спрямовані на господарське освоєння нових районів, реструктуризацію економіки розвинутих районів України, формування територіально-виробничих комплексів.

За структурою цільова комплексна програма має такі головні елементи (блоки):

- цільовий, де з'ясовані головна ціль і підцілі програми, бажана послідовність їхньої реалізації;
- структурний, формування якого дає змогу визначити набір та контури цілереалізаційних систем, тобто об'єктів національної економіки та їхніх елементів, які об'єднані за ознакою цільового призначення;
- блок техніко-економічного обґрунтування;
- ресурсний, який характеризує обсяг і структуру розподілу ресурсів, потрібних для виконання програми;
- організаційний, в якому за всіма елементами програми передбачені відповідальні виконавці, джерела і строки виділення ресурсів, а також терміни вжиття заходів.

За періодами реалізації цільові комплексні програми поділяються на довгострокові, середньострокові й короткострокові.

Показники цільових комплексних програм відображаються в індикативних планах (Державній програмі економічного і соціального розвитку). До таких показників належать:

- виробництво найважливіших видів продукції для потреб програми;
- ліміти капітальних вкладень і обсяги будівельно-монтажних робіт на її реалізацію;
- державні замовлення на виробництво (поставку) продукції, робіт, послуг, потрібних для виконання програми;
- державні замовлення на введення в дію виробничих потужностей і основних фондів;
- перелік найважливіших забудов;
- витрати з державного бюджету на реалізацію цільових програм;
- затрати валютних ресурсів і найважливіші заходи у сфері зовнішньоекономічних зв'язків.

Організаційними передумовами формування цільових комплексних програм виступають:

- своєчасне визначення переліку проблем, для вирішення яких необхідно створювати такі програми;
- формування колективу розробників з виділенням головної організації;
- попередня орієнтація на визначення потреби в ресурсах;
- визначення головних методичних принципів формування програм.

Порядок складання і розробка цільових комплексних програм такий:

- аналіз тенденцій економічного розвитку в сфері програмної діяльності;
- прогнозування і визначення потреб коректування цих тенденцій;

- дослідження і розробка альтернативних варіантів програм;
- оцінка і вибір найефективніших варіантів програм;
- формування розгорнутого проекту програм;
- формування єдиної стратегії вирішення проблем.

Для розробки й обґрунтування різних варіантів цільових комплексних програм доцільно використовувати такі методи, як: економічний та структурний аналіз, балансові методи, обґрунтування рівня розвитку виробництва й основних показників за факторами впливу.

Механізм формування цільових комплексних програм можна розглянути на прикладі цільових комплексних наукових і науково-технічних програм, які розробляють і реалізують для вирішення найважливіших міжгалузевих наукових і науково-технічних проблем національної економіки з метою концентрації ресурсів на пріоритетних напрямках науково-технічного прогресу.

Цільові комплексні науково-технічні програми розробляють для масштабної реалізації значних науково-технічних досягнень: створення нових видів конкурентоспроможної техніки, принципово нових технологічних процесів і нововведень та доведення їх до практичної реалізації, а також розвитку наукових досліджень і технічних розробок за найбільш перспективними напрямками науки й техніки. Реалізація науково-технічних програм характеризується обсягом і термінами їх виконання в цілому та виконанням окремих їх етапів (завдань); вартістю виконаних робіт; очікуваним економічним ефектом від завершення робіт і фактичним ефектом від упроваджених результатів.

Етапи формування цільових наукових і науково-технічних програм наступні:

- вибір і оцінка наукових та науково-технічних проблем для програмного вирішення;
- формування комплексу цілей наукових і науково-технічних програм;
- розробка попереднього проекту програми;
- розробка розгорнутого проекту програми;
- вироблення організаційно-економічного механізму;
- управління реалізацією наукових і науково-технічних програм.

Відбір завдань або проектів пріоритетних напрямів науково-технічного прогресу базується на експертних оцінках відповідних напрацювань і закінчених науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт. Вимоги до відбору науково-технічних програм конкретизують у відповідному переліку питань, на які необхідно дати відповідь при обґрунтуванні доцільності їх виконання. Сукупність відповідних параметрів є вихідною інформаційною базою для визначення економічних і соціальних переваг тих завдань, які мають бути включені в науково-технічні програми, а також для розробки проектів їх реалізації.

Пріоритетні напрями, які потребують програмного вирішення, схвалює Верховна Рада України. Для цього Національна академія наук за участю Міністерства освіти України, міністерств, науково-дослідних інститутів методом експертних оцінок визначає перелік таких програм, після чого їх розглядає Кабінет Міністрів і подає до Верховної Ради. На підставі затвердженого переліку оголошують конкурс щодо розробки конкретних цільових наукових програм.

Підставою для програмно-цільового фінансування державних науково-технічних програм є затверджені Постановою Верховної Ради України № 2705- XII від 16.10.92 р. та уточнені Постановою Кабінету міністрів України № 429 від 22.06.1994 р. вітчизняні пріоритетні напрями розвитку науки і техніки. До них відносяться:

- здоров'я людини;
- охорона навколишнього середовища;
- виробництво, переробка та збереження сільськогосподарської продукції;
- екологічна енергетика та ресурсозберігаючі технології;
- перспективні інформаційні технології, прилади комплексної автоматизації, системи зв'язку;
- нові речовини та матеріали;
- наукові проблеми розбудови державності України.

Комплексні цільові наукові програми відкриті для поповнення новими проектами. Рішення про введення нових проектів або вилучення малоефективних приймає замовник програми.

Однією з визначальних умов досягнення програмних цілей є створення ефективного організаційно-економічного механізму управління формуванням та реалізацією програми. Органи управління програми створюють на стадії, яка передує її розробці. Вони виконують повний управлінський цикл. Економічний механізм включає методи визначення та використання економічних важелів, виділення фінансових та матеріально-технічних ресурсів і розпорядження ними, оцінку й стимулювання діяльності виконавців.

Однією з основних функцій управління програмою є контроль за ходом її формування і реалізації. Джерелом інформації для цілей контролю є комплект затвердженої документації, форми державної статистичної звітності, звіти організацій та підприємств-виконавців, форми бухгалтерської звітності, спеціальна звітність за програмами.

6.2. Програми економічного й соціального розвитку. Міжнародні програми

Програма економічного й соціального розвитку – це адресний документ, у якому передбачається комплекс взаємопов'язаних з ресурсами,

виконавцями й термінами здійснення заходів щодо найефективнішого вирішення найважливіших завдань розвитку науки і техніки, впровадження досягнень науково-технічної революції у виробництво за пріоритетними напрямками.

Реалізація запланованих заходів необхідна для вирішення важливих соціально-економічних і науково-технічних проблем національної економіки, широкого застосування досягнень науки і техніки з метою забезпечення концентрації ресурсів на пріоритетних напрямках соціально-економічного розвитку країни.

Ці програми охоплюють організаційні, управлінські, правові, політичні, соціальні, культурні, ідеологічні та інші заходи і розробляються на довгострокову, середньострокову перспективу, на наступний рік та для регіонів.

Державна програма економічного і соціального розвитку України на довгострокову перспективу розробляється на період, який дорівнює 10-15 рокам, з коригуваннями, а також продовженням горизонту її дії кожні п'ять років. У такій програмі визначаються можливі цілі економічного й соціального розвитку національної економіки, шляхи та засоби їх досягнення, встановлюються державні пріоритети.

Програми економічного й соціального розвитку України на довгострокову перспективу є базою для розробки програм на середньострокову перспективу.

Державна програма економічного й соціального розвитку України на середньострокову перспективу розробляється на період від 3 до 5 років і щороку коригується. Вона містить визначення й обґрунтування стратегічних цілей і пріоритетів соціально-економічної політики держави, напрями їх реалізації, найважливіші завдання, які мають бути вирішені на державному рівні.

У програмі економічного й соціального розвитку України на середньострокову перспективу відображаються:

- оцінка економічного й соціального розвитку України за попередній період та економічна кон'юнктура, що очікується на початок періоду, на який розробляється програма;
- концепція економічного й соціального розвитку України на середньострокову перспективу;
- макроекономічна та соціальна політика;
- інституційні перетворення;
- інвестиційна, інноваційна, структурна, науково-технічна та аграрна політика;
- зовнішньоекономічна політика;
- регіональна економічна та екологічна політика.

Державні програми економічного й соціального розвитку України

на наступний рік розробляються з визначенням у них цілей і пріоритетів відповідно до щорічних фінансових можливостей держави.

Розробка Державної програми економічного й соціального розвитку України на наступний рік здійснюється в такій послідовності:

- аналіз стану економіки та прогноз очікуваного виконання Державної програми та бюджету за попередній період (щоквартально, з прогнозом до кінця року);
- моделювання макроекономічних пропорцій, попередні розрахунки можливого вироблення валового внутрішнього продукту, його розподілу та кінцевого використання, показників кінцевого споживання матеріальних благ і послуг, основних статей доходів і витрат Державного бюджету;
- підготовка цілей уряду щодо мінімально необхідних для суспільства обсягів виробництва найважливіших видів промислової та сільськогосподарської продукції, збалансованих з фінансовими ресурсами попередніх обсягів державного замовлення. Інформування всіх ланок державної виконавчої влади про наміри уряду;
- підготовка проектів планових виробничих контрактів з державними підприємствами. Розробка підприємствами бізнес-планів;
- розробка проектів програм розвитку міністерств, програм регіонів, взаємоузгоджених з можливостями підприємств;
- розробка проекту Державної програми економічного і соціального розвитку України на наступний рік на основі опрацювання та взаємоузгодження індикативних планів міністерств, регіонів з намірами уряду;
- розрахунки проектних показників валового внутрішнього продукту і валового національного продукту, темпів і макроекономічних пропорцій розвитку економіки, національних балансів;
- одночасна розробка та взаємоузгодження показників бюджету;
- внесення програми та бюджету на розгляд Кабінету Міністрів України.

Складовою частиною річних програм є державний контракт, через який здійснюється задоволення найважливіших потреб держав в промисловій і сільськогосподарській продукції, продовольстві, товарах народного споживання, роботах і послугах.

умови, склад, порядок формування та внесення змін до державного замовлення, відповідальність сторін за його виконання визначаються окремими законодавчими актами. При цьому слід зауважити, що за останні роки практика держзамовлень скоротилася, хоча в зарубіжних країнах вона має значну питому вагу.

Розробка державних програм економічного й соціального розвитку регіонів. Проекти таких державних програм мають свою структуру. Вони розробляються в такій послідовності:

- аналіз стану розвитку продуктивних сил регіону, виявлення найгостріших проблем і диспропорцій, розробка заходів для їх поліпшення;
- обґрунтування цілей і пріоритетів економічного й соціального розвитку на близьку перспективу, визначення засобів вирішення проблем і розробка основних показників за напрямками розвитку господарського комплексу регіону з урахуванням екологічного стану, відповідно до існуючих технологій ефективного використання природно-ресурсного, виробничо-технічного та наукового потенціалу;
- узгодження основних показників розвитку господарського комплексу регіону з пропозиціями міністерств, а також окремих показників проектів планів підприємств і організацій з відповідними виконкомми місцевих рад з метою вирішення поставлених державою завдань;
- складання проектів програм.

У програмі відображаються основні показники розвитку економіки відповідного регіону, що характеризують найважливіші відтворювальні процеси, зокрема використання трудових, фінансових і природних ресурсів, виробничих фондів, споживання населенням матеріальних благ і послуг, будівництво об'єктів соціальної інфраструктури та природоохоронного призначення, розвиток ринкових структур тощо.

Під час розробки проекту програми враховуються показники роботи підприємств і організацій, розташованих на відповідній території незалежно від форм власності.

Окремими підсистемами програм економічного розвитку є науково-технічна, інноваційна програми, програма створення ефективних і стабільних стимулів до праці, програма структурних реформ, удосконалення або перебудови відносин власності, господарського механізму, аграрна, регіональна, зовнішньоекономічна, соціально-економічна.

Програми економічного розвитку у межах окремої країни можуть прийматися на загальнонаціональному, регіональному та міжрегіональному рівнях.

Міжнародні програми. Програма охорони навколишнього середовища ООН – ЮНЕП (United Nations Environment Programme) – міжнародна міжурядова програма, метою якої є розв'язання найгостріших проблем сучасної планетарної екологічної кризи та її регіональних проявів. Завдання ЮНЕП – ініціювання та координація діяльності зацікавлених міжнародних організацій в охороні навколишнього середовища під егідою ООН. Програма започаткована за ініціативою Стокгольмської конференції ООН з навколишнього середовища (1972 р.), що стала етапною в розвитку міжнародних програм за участю майже всіх держав світу.

За результатами конференції у грудні 1972 р. Генеральна асамблея ООН заснувала Програму охорони навколишнього середовища та розвитку

(ЮНЕП) зі штаб-квартирою у столиці Кенії Найробі. Значним внеском в охорону довкілля стала XIV сесія Ради керуючих ЮНЕП (Найробі, 1987 р.), у якій взяли участь делегації 54 країн-членів Ради керуючих ЮНЕП, а також спостерігачі від 43 країн, представники організацій і спеціалізованих закладів ООН. На сесії було підведені підсумки 15-річного періоду реалізації Програми ООН з навколишнього середовища, наголошено, що у результаті плідної діяльності ЮНЕП за цей період було створено ефективний механізм глобального співробітництва країн і народів для розв'язання назрілих екологічних проблем.

Учасники кенійського форуму представили Генеральній Асамблеї ООН програмний документ «Перспективи у галузі навколишнього середовища до 2000 року і на наступний період», в якому було визначено основні цілі, завдання і напрямками спільної діяльності держав, національних і міжнародних організацій в інтересах збереження довкілля.

ЮНЕП взяла активну участь у всесвітній конференції з охорони довкілля у 1992 р в Ріо-де-Жанейро (Бразилія), на якій цій організації було рекомендовано залучити щонайбільше країн до інформаційних систем і баз даних Міжнародного центру обміну інформацією з питань екологічно чистого виробництва.

Програма ТАСІС – програма, розроблена Європейським Союзом для колишніх пострадянських держав, за винятком країн Балтії і Монголії, з метою сприяння гармонійного і сталому розвитку економічного й політичного співробітництва з ЄС. Реалізується з 1991 р. Досягнення цієї мети здійснюється наданням субсидій для передання ноу-хау, підтримання процесу переходу до соціальної ринкової економіки і демократичного суспільства.

Ноу-хау передається у вигляді консультативного сприяння в питаннях відповідного управління, направлення груп експертів, проведення експертних досліджень і професійної підготовки через формування і реформування правової та нормативної бази, створення інститутів та організацій, встановлення партнерських відносин, розвиток міжнародних мережевих структур.

Основними пріоритетними сферами, які фінансуються ТАСІС, є: реорганізація державних підприємств і розвиток приватного сектора; створення ефективної системи виробництва; розвиток інфраструктур енергетики, транспорту та зв'язку; забезпечення ядерної безпеки; охорона довкілля; реформа державного управління.

Програмою ТАСІС керує Європейська комісія від імені ЄС. Вона має своїх представників в Україні, Росії, Казахстані та Грузії.

ТАСІС фінансується з бюджету ЄС і здійснюється за його правилами, її щорічний бюджет затверджується Європейським Парламентом і Радою ЄС за участю вітчизняних підприємств та органів державної влади.

6.3. Прогноз та прогнозування національної економіки

Використання прогнозів національної економіки стає дедалі інтенсивнішим, починаючи з 1960-х рр. У США недержавні організації розробляли прогнози, засновані на моделі Уортона, з 1963 р.; у Великій Британії Лондонська школа бізнесу моделює економіку з 1966 р. У наступні роки кількість прогнозів, які базуються на макроекономічних моделях, значно зросла. Уже в 1988 р. у Великій Британії нараховувалося понад 100 установ, які займалися макроекономічними прогнозами. Значна кількість детальних описів багатьох прогнозів не публікується з причин комерційної таємниці.

Прогнози національної економіки потрібні уряду, суб'єктам промислової та фінансової діяльності. Наприклад, річний бюджет потребує оцінки майбутніх доходів (включаючи прибутковий податок, податок на додану вартість, податок з обороту, акцизний збір та ін.) і майбутніх витрат (включаючи допомогу по безробіттю, державні пенсії, які підлягають індексуванню, витрати центральних і місцевих органів влади та ін.). Очевидно, що для планування бюджету серед інших даних необхідно мати оцінки майбутніх обсягів національного доходу, рівня безробіття, відсоткової ставки та цін. Також важливі дані про імпорт і експорт, що безпосередньо впливають на національний дохід і разом з грошовою та фінансовою політикою визначають рівень курсу національної валюти.

Для цілей планування розвитку національної економіки використовуються система прогнозів, зокрема демографічних, соціальних, економічних, прогнозів науково-технічного прогресу, природних ресурсів та ін.

В усіх економічних системах прогноз є необхідною складовою частиною процесу планування та розробки економічної політики. Він дає змогу окреслити контури й намітити результати економічного розвитку в плановому періоді на основі аналізу вихідних умов і очікуваних тенденцій господарського розвитку, а також намірів уряду в галузі економічної політики й зовнішньоекономічної діяльності. Більшість наукових методів планування, які застосовуються в індикативних планах країн ринкової економіки, пов'язані з розробкою прогнозів. Прогнози, з одного боку, є обґрунтуванням соціально-економічних рішень, а з іншого – допоміжним засобом визначення планових показників у процесі розробки проектів планів. Вирішення фундаментальних проблем національної економіки, які стоять перед Україною, неможливе без науково обґрунтованих прогнозів.

Необхідність прогнозування викликана тим, що майбутнє невизначене й ефект багатьох рішень, які приймаються зараз у національній економіці, протягом певного часу не відчувається. Тому точне передбачення майбутнього підвищує ефективність процесу прийняття рішень.

Прогнози національної економіки можуть розроблятися державними та недержавними організаціями; у процесі прогнозування для перевірки реалістичності припущень чи здійснюваності попередньо оголошених цілей можуть проводитися відповідні консультації з організаціями та підприємствами.

Прогнози економічних явищ і процесів розробляють у вигляді якісних характеристик розвитку (загальної характеристики тенденцій і очікуваного характеру змін, а в найпростішому випадку – твердження про можливість або неможливість настання яких-небудь подій) і кількісних оцінок прогнозованих показників, а також їх величин. Правильність вихідних теоретичних передумов і методологічних основ прогнозу вирішальним чином впливає на його результати та можливість його практичного використання.

Прогноз (грец. prognosis – передбачення) – науково обґрунтоване суження, що дає випереджаючу інформацію про розвиток об'єкта у майбутньому.

Прогноз не слід ототожнювати з гіпотезою, прогноз порівняно з гіпотезою є більш визначеним, оскільки ґрунтується не лише на якісних, а й на кількісних параметрах, а, отже, дає змогу характеризувати майбутній стан об'єкта також кількісно. Прогноз відрізняється від гіпотези меншим ступенем невизначеності та більшою достовірністю. Водночас прогноз, як і гіпотеза, є ймовірним.

Процес формування прогнозу охоплює наступні етапи:

- формування інформаційної бази прогнозу;
- аналіз об'єкта прогнозу;
- аналіз зовнішнього середовища і його впливу на об'єкт прогнозування;
- визначення прогнозної траєкторії об'єкта;
- прийняття рішень на підставі прогнозної інформації;
- оцінка якості прогнозу.

Існує наступна класифікація прогнозів (див. рис. 6.3.1.):

1. За ступенем контролю:

- контрольовані (наприклад, прогноз інвестицій у національну економіку є контрольований з боку держави в особі Міністерства економіки);
- неконтрольований (наприклад, прогноз загального обсягу угод на фондовій біржі, у цьому випадку прогнозована величина є лише передбаченням, а прогнозована зміна не підлягає безпосередньому контролю).

2. За масштабом:

- мікропрогноз (окремого підприємства);
- галузевий;
- макропрогноз (національної економіки);

- суперпрогноз (світової економіки).
  3. За часом:
    - оперативний (до 1 місяця);
    - короткостроковий (до 1 року);
    - середньостроковий (до 5 років);
    - довгостроковий (понад 15 років).
  4. За об'єктом прогнозу:
    - природних ресурсів;
    - трудових ресурсів;
    - інвестицій;
    - науково-технічний;
    - соціальний;
    - зайнятості;
    - доходів тощо.
  5. За кількістю об'єктів:
    - одиничний;
    - множинний.
  6. Залежно від того, прогноз заданий одним числом чи інтервалом:
    - точний (наприклад, ВВП становитиме 120 млрд. грн.);
    - інтервальний (наприклад, ВВП становитиме 110-130 млрд. грн.).
  7. За функціональною ознакою:
    - пошуковий – базується на умовному перенесенні на майбутнє тенденцій розвитку об'єкта, що склалися у минулому та діють нині, абстрагується від факторів, здатних змінити ці тенденції. Мета пошукового прогнозу – з'ясувати, як розвиватимуться події за збереженням існуючих тенденцій.
    - нормативний – розробляється на основі заданих цілей (нормативів) і передбачає визначення способів і терміну їх досягнення.
  8. За варіантами прогнозу:
    - песимістичний;
    - оптимістичний;
    - стриманий (середній).

Державний прогноз економічного і соціального розвитку національної економіки – це система кількісних показників та якісних характеристик розвитку макроекономічної ситуації в країні на визначений період, що охоплює формування структури економіки та соціальної інфраструктури, обсягів виробництва товарів і послуг та їх споживання, зовнішньоекономічної діяльності.

Прогнозні параметри визначають з урахуванням результатів аналізу економічного і соціального розвитку України за попередній період та припущень щодо зовнішньої економічної ситуації і внутрішньої економічної політики в перспективі.

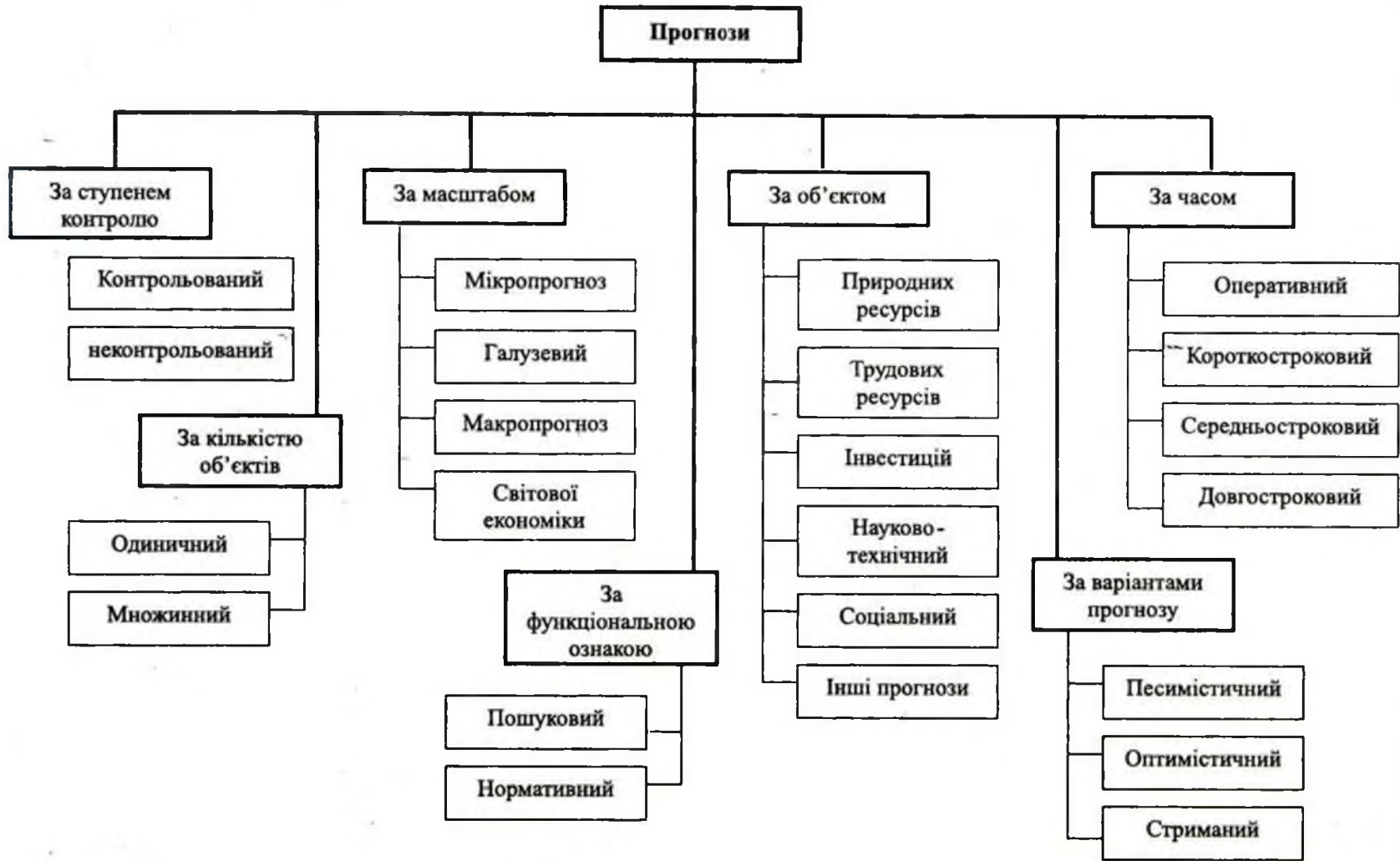

Рис. 6.3.1. Класифікація прогнозів

Вони здійснюються, виходячи з аналізу демографічної ситуації, науково-технічного потенціалу, накопиченого національного багатства, зовнішньоекономічного становища України, наявності природних ресурсів, соціальної структури суспільства, а також прийнятої стратегії економічного розвитку.

Прогнози розробляються в кількох варіантах з урахуванням можливого впливу внутрішніх і зовнішніх, політичних, економічних та інших факторів.

Результати прогнозів економічного і соціального розвитку національної економіки використовують для прийняття органами законодавчої та виконавчої влади конкретних рішень у сфері економічної політики, зокрема, для розробки загальнодержавних, регіональних, галузевих програм.

Державні прогнози економічного і соціального розвитку національної економіки розробляють на довго-, середньо- і короткострокові періоди в цілому по Україні, а також за регіонами та галузями економіки.

Довгостроковий державний прогноз економічного і соціального розвитку України розробляють на 10-15 років, однак уточнюють кожні п'ять років. У ньому повинні бути такі основні елементи:

- припущення щодо зовнішньої економічної ситуації та внутрішньої економічної політики;
- аналіз економічного і соціального розвитку країни за минулі роки, прогнозні макроекономічні показники (ВВП, рівень інфляції, реальна заробітна плата, рівень безробіття, дефіцит бюджету у відсотках до ВВП, зовнішньоторговельне сальдо, зовнішній борг);
- висновки щодо головних тенденцій розвитку економіки в довготерміновому періоді.

Цей прогноз після схвалення Кабінетом Міністрів України його головних показників є орієнтиром для підготовки пропозицій щодо визначення економічної політики на середньостроковий період.

Середньостроковий прогноз розробляють на п'ять років. Перший такий прогноз був складений в Україні ще до 2000 р. з визначенням головних макроекономічних показників по роках. Він передбачав:

- припущення щодо зовнішньої економічної ситуації та внутрішньої економічної політики;
- аналіз економічного і соціального розвитку України за попередній період, прогнозні макроекономічні показники і пропорції (номінальний та реальний ВВП, структура його виробництва, розподілу й використання; індекси споживчих та оптових цін у відсотках до попереднього року; реальна та номінальна заробітні плати; рівень безробіття; доходи, видатки та дефіцити бюджету у відсотках до ВВП; найважливіші грошово-кредитні параметри; зовнішньоторговельне сальдо; іноземні інвестиції; сальдо платіжного балансу; структура та обслуговування зовнішнього боргу);

- висновки щодо головних тенденцій розвитку економіки України в середньостроковому періоді.

Такий прогноз економічного і соціального розвитку після схвалення Кабінетом Міністрів України його головних показників є орієнтиром для розробки річного прогнозу та Державної програми економічного і соціального розвитку України.

Короткостроковий прогноз економічного і соціального розвитку розробляють щорічно. Це квартальні розрахунки очікуваних змін у динаміці головних макроекономічних показників:

- аналіз зовнішньої економічної ситуації та внутрішньої економічної політики;
- аналіз економічного і соціального розвитку країни за минулий рік, прогнозні оцінки макроекономічних показників та пропорцій (виробництво, розподіл і використання ВВП; ціни та обмінний курс; заробітна плата і зайнятість; структура зведеного бюджету, показники банківської та зовнішньоекономічної діяльності), аналіз інституційних перетворень, поведінки суб'єктів економічного процесу (підприємств і домашніх господарств), розвитку регіонів;
- висновки щодо тенденцій розвитку економіки України в короткостроковому періоді.

Прогноз цього типу є економічною базою для розробки Державної програми економічного і соціального розвитку України на короткостроковий період.

Система прогнозування економічного й соціального розвитку національної економіки України та її регіонів є важливою складовою загальної системи державного регулювання економічного й соціального розвитку та дієвим інструментом реалізації економічної політики національної економіки.

6.4. Принципи та методи прогнозування національної економіки

Процес розробки та укладання прогнозів називається *прогнозуванням*.

Прогнозування – це наукове, обґрунтоване системою встановлених причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей виявлення стану та вірогідних шляхів розвитку явищ і процесів. Прогнозування передбачає оцінку показників, які характеризують ці явища в майбутньому.

Прогнозування національної економіки поширюється на такі процеси управління, які в момент розробки прогнозу або можливі в досить малому діапазоні, або зовсім неможливі, або можливі, але вимагають урахування дій таких факторів, вплив яких не може бути повністю або однозначно визначено.

Головне призначення прогнозування як однієї зі специфічних форм планової діяльності полягає в аналізі та виявленні основних закономірностей і тенденцій розвитку народного господарства, передбаченні змін умов і факторів цього розвитку, створенні наукової бази для розробки довгострокової економічної політики держави та прийняття рішень щодо її реалізації.

Державне прогнозування економічного і соціального розвитку України та її регіонів становить собою наукове передбачення ситуації, яка може скластися в перспективі залежно від використання тієї чи іншої стратегії розвитку.

Ведення економічного і соціального прогнозування передбачає вивчення потенціалу національної економіки України, зокрема:

- економічного і соціального (сукупності трудових ресурсів, розвіданих, нерозвіданих і використовуваних природних ресурсів, джерел енергії);
- науково-технічного (сукупність трудових, матеріальних, фінансових ресурсів сфери науки і наукового обслуговування, нагромаджених знань у галузях суспільних, природничих, технічних наук, а також передового досвіду);
- промислово-виробничого (сукупність галузей промислового виробництва, будівельної індустрії, транспорту і зв'язку, їхніх виробничих потужностей, основних фондів і трудових ресурсів);
- сільськогосподарського (сукупність трудових ресурсів, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, технічних засобів, ресурсів рослинництва, а також лісних і водних);
- потенціалу соціального розвитку (охорони здоров'я, культури і мистецтва, спорту, туризму, загальної і професійної освіти, підготовки фахівців вищої кваліфікації, різних видів громадської діяльності, об'єктів соціальної інфраструктури).

Важливою складовою прогнозування є прогнозування економічне.

Економічне прогнозування – це виявлення стану та можливих напрямків розвитку явищ і процесів на різних рівнях економічної системи суспільства (мікро-, мезо-, макрорівні).

Джерелами інформації для прогнозування є:

- накопичені знання і досвід;
- фактична і статистична інформація про об'єкт прогнозування;
- економіко-математичні моделі.

Способи прогнозування:

- *експертний* – шляхом опитування спеціалістів стосовно об'єкта прогнозування;
- *екстраполяції* – збирання інформації про розвиток об'єкта у минулому і перенесення закономірностей цього розвитку на майбутнє;
- *моделювання* – дослідження, що базуються на побудові моделей відповідно до очікуваних змін у його стані.

Роль прогнозування національної економіки виявляється через його функції. При цьому реалізуються такі завдання як:

- *теоретико-пізнавальне* – вивчення та аналіз розвитку національної економіки, передбачення змін у майбутньому;
- *практичне (управлінське)* – можливість прийняття на основі інформації про розвиток об'єкта рішень щодо вдосконалення управління і господарювання.

Можна визначити наступні основні функції процесу прогнозування:

- **Науковий аналіз економічних, соціальних, науково-технічних процесів і тенденцій національної економіки** – передбачає з'ясування вихідного рівня і найсуттєвіших проблем та факторів торів, виявлення тенденцій і закономірностей, що визначатимуть подальший її розвиток.

Етапи (стадії) наукового аналізу об'єкта прогнозування наступні:

1. Ретроспекція – дослідження історії розвитку об'єкта прогнозування для забезпечення його систематизованого опису:

- визначення джерел прогнозу інформації;
- збирання, зберігання й обробка інформації;
- з'ясування й уточнення кількісних та якісних характеристик об'єкта прогнозування, методів виміру і представлення інформації.

2. Діагноз – визначення нинішнього стану об'єкта прогнозування (науковий опис основних характерних ознак):

- аналіз об'єкта прогнозування, що становить основу прогнозу моделі;
- розробка моделі прогнозування;
- вибір адекватного методу прогнозування.

3. Проспекція – розробка самого прогнозу (за даними діагнозу складається прогноз розвитку національної економіки):

- верифікація (оцінка достовірності, точності та обґрунтованості прогнозу);
- синтез (систематизація окремих прогнозів);
- оцінка повноти інформації, уточнення;
- коригування прогнозу моделі відповідно до нової інформації, що надходить.

- **Оцінка об'єкта прогнозування на основі обраних альтернатив** – реалізація принципу багатоваріантності розвитку національної економіки та її підсистем: розробка кількох варіантів майбутнього розвитку, їхній аналіз і порівняння за певними критеріями (мінімізація витрат, максимізація результату, часовий критерій, політичні, зовнішньоекономічні фактори тощо). Для оцінки враховуються два аспекти: детермінованості (обмеженості) й невизначеності (ймовірного розвитку в разі можливої дії невідомих факторів).

- **Підготовка рекомендацій для прийняття адекватних управлінських рішень** – формування макроекономічного прогнозу передбачає розробку відповідних рекомендацій і пропозицій щодо набору і характеру конкретних заходів державного впливу (обґрунтування напрямків соціально-економічного розвитку, форм, методів та інструментів державного регулювання економіки для урядових структур).

- **Оцінка можливих наслідків прийнятих рішень** – запропоновані рекомендації мають супроводжуватися передбаченнями результатів майбутнього державного втручання (невтручання) в економічне життя суспільства.

Для виконання зазначених функцій соціально-економічне прогнозування повинно ґрунтуватися на певних принципах, а саме: науковій обґрунтованості, системності, адекватності, багатоваріантності, цілеспрямованості та ефективності.

Принцип наукової обґрунтованості – передбачає, що прогнозування базується на системних знаннях про закономірності розвитку економіки; враховує реалії економічного, політичного і соціального життя країни, вітчизняний та світовий досвід, а також використовує систему наукових методик і методів.

Принцип системності – розглядає національну економіку, з одного боку, як єдиний об'єкт, а з іншого – як сукупність самостійних напрямків (блоків) прогнозування.

Принцип адекватності – означає, що прогноз як теоретична модель (узагальнення) має достатньо повно і точно відображати реальні процеси національної економіки.

Принцип багатоваріантності (альтернативності) – передбачає розробку не одного, а кількох (мінімум двох) варіантів майбутнього розвитку національної економіки, оскільки хоч її розвиток і детермінований конкретними умовами чи певними закономірностями, але відбувається за різними траєкторіями. Останнє зумовлене дією факторів, які впливають на функціонування народного господарства, їх інтенсивністю, можливістю виникнення інших чинників та умов у майбутньому.

Принцип цілеспрямованості – прогнозування розвитку конкретного об'єкта (національна економіка в цілому чи окремий її елемент) і визначення народногосподарських завдань. Цілі прогнозування визначаються суспільними потребами, породженими певними соціально-економічними, політичними, демографічними, науково-технічними та іншими факторами.

Принцип ефективності (рентабельності) – визначення вартості аналітичної підготовки прогнозу та його результативності, врівноваження економії з ефективністю, якості зі своєчасністю. Прогноз має бути точним, повним і реальним. Важливим його правилом є мінімізація вхідних даних за їх аналітичної значимості та максимізація вихідних даних.

Для успішної реалізації прогнозів необхідно забезпечити дві вимоги: по-перше, дотримання єдиних принципів формування прогнозів на різних рівнях прогнозової роботи і по-друге, дотримання прийнятої у світовій практиці послідовності.

Прогнози національної економіки розробляються із застосуванням певних методів і методик, вивченням яких займається наука, яку називають економічною прогностикою.

Економічна прогностика – прикладна наука про способи розробки і реалізації економічних прогнозів.

Прогнози є одним із найважливіших завдань економістів. Хороший прогноз висвітлює економічну діяльність у майбутньому й допомагає керівникам різних рівнів пристосувати свої дії до нових економічних умов. Спершу економісти розробляли прогнози, розглядаючи широкий набір таких даних, як гроші, перевезення вантажів чи виробництво найважливіших видів промислової продукції. Завдяки використанню статистичних методів та електронно-обчислювальної техніки прогнозування вийшло на якісно новий рівень. Сьогодні для прогнозування використовується статистична інформація, яка описує процеси за минулі роки, та проводиться експертна оцінка тенденцій змін макроекономічних показників.

На сучасному етапі використовується цілий комплекс методів прогнозування (див. рис. 6.4.1).

Методи прогнозування – це сукупність способів, прийомів, засобів розробки прогнозів, які дозволяють на основі аналізу даних ретроспективного періоду, зовнішніх і внутрішніх факторів впливу, а також їх кількісних змін здійснити переконливі передбачення стосовно майбутнього розвитку національної економіки.

Для вибору методу прогнозування слід визначити мету й завдання прогнозу та період, на який він формується, врахувати специфіку об'єкта прогнозування, види, повноту та вірогідність вхідної інформації, а також ряд інших факторів.

Методи прогнозування мають відповідати таким вимогам:

- пошук суб'єктивної цінності й об'єктивної значущості оцінок;
- чітке застосування оцінок, яке не допускає різних тлумачень щодо вибору методів;
- створення можливості накопичення статистичної інформації та її використання для прогнозування.

Система оцінки та вибору методів прогнозування включає такі блоки: ретроспективного аналізу, завдання, зовнішніх і внутрішніх зв'язків об'єкта, відповідності та придатності вихідної інформації.

Виходячи із цілей прогнозу, здійснюється вибір його виду. У даний час, за оцінками вчених, нараховується понад 150 різних методів прогнозування, але на практиці використовується тільки два-три десятки.

За ступенем формалізації методи економічного прогнозування можна розділити на *інтуїтивні (експертні)* та *формалізовані*.

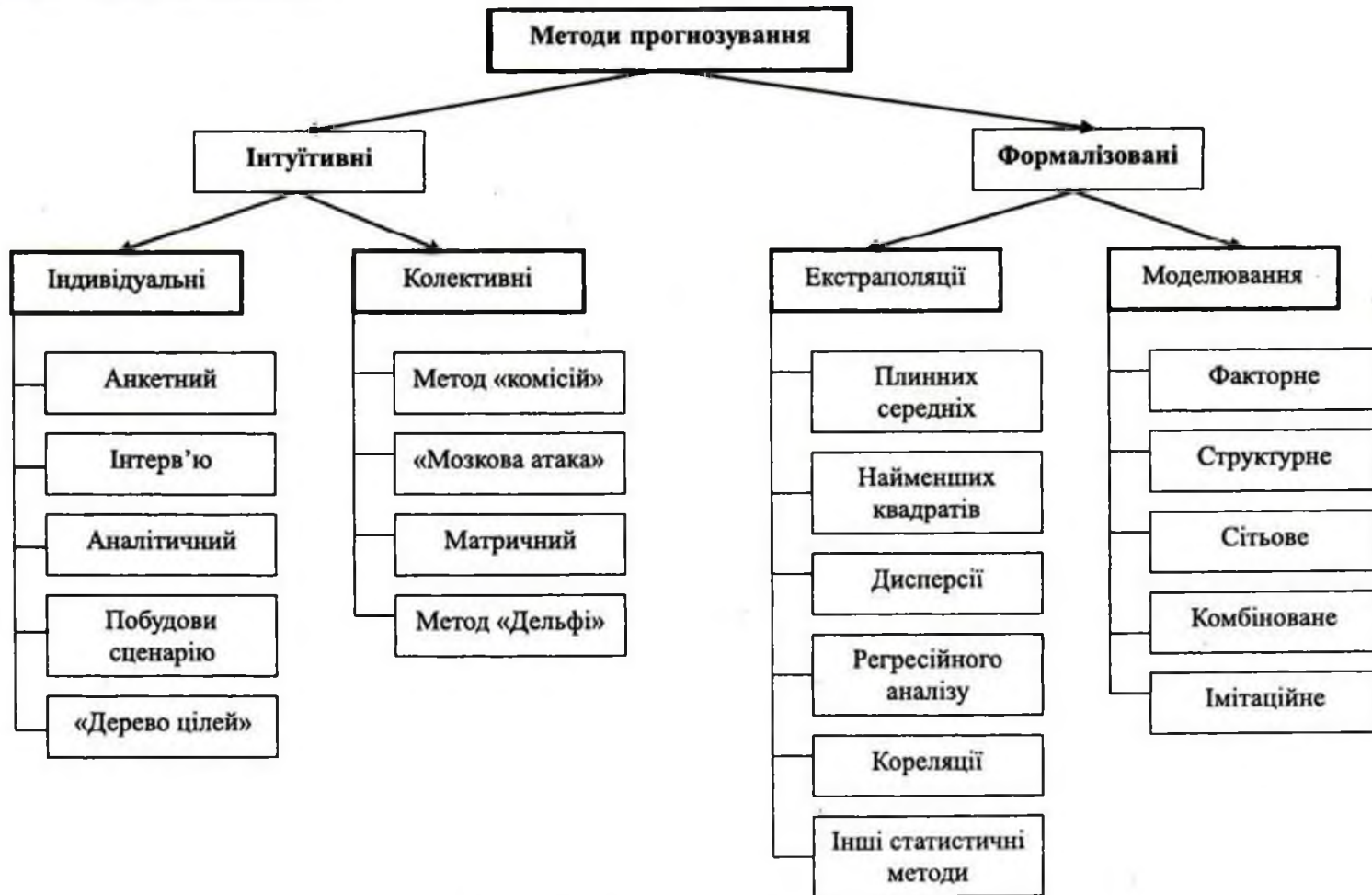

Рис. 6.4.1. Класифікація методів прогнозування

Інтуїтивні (експертні) методи прогнозування. Інтуїтивні методи прогнозування в історичному аспекті були першими. У двадцятому сторіччі завдяки бурхливому розвитку економіко-математичних методів та електронно-обчислювальної техніки інтуїтивні методи було витіснено на задній план. В останні роки вони переживають своє відродження на якісно новому рівні. Інтуїтивні методи прогнозування використовуються в тих випадках, коли неможливо врахувати вплив багатьох факторів через значну складність об'єкта прогнозування.

Інтуїтивні методи дають можливість визначити ціль і в деяких випадках засоби її досягнення, а визначення ресурсного забезпечення є завданням **формалізованих методів**.

Серед інтуїтивних методів важливе місце відводиться методу експертних оцінок.

Методи експертної оцінки (інтуїтивні) – передбачають розробку прогнозу на основі індивідуального чи колективного опитування спеціалістів (експертів). Використовуються для аналізу і прогнозування складних об'єктів (явищ, процесів), на розвиток яких чинять вплив багато факторів.

Для отримання таких оцінок можуть використовуватись анкети, опитування, таблиці та інші документи, за допомогою яких здійснюється збирання необхідної інформації. Існують очні, заочні, відкриті, закриті види опитувань.

При цьому розрізняють **індивідуальні та колективні експертні оцінки**.

Індивідуальні інтуїтивні методи проводяться на основі збору інформації від окремих спеціалістів.

До складу індивідуальних експертних оцінок входять: анкетний, інтерв'ю, аналітичний метод, метод написання сценарію, метод прогнозування цілі розвитку об'єкта «дерева цілей».

Анкетний метод передбачає опитування експертів за допомогою спеціально складеного переліку питань щодо майбутнього розвитку об'єкта прогнозування (анкети).

Метод інтерв'ю – коли експерт безпосередньо опитує спеціалістів.

Аналітичний метод – здійснюється на основі логічного аналізу ситуації, що склалася, і передбачає підготовку аналітичних доповідних записок.

Метод написання сценарію – базується на визначенні логіки розвитку процесу чи явища, виходячи із конкретної ситуації (побудова алгоритму вирішення проблеми).

Прогнозування цілі розвитку об'єкта (побудова «дерева цілей») – використовується для аналізу та прогнозування систем, об'єктів, процесів, у яких можна виділити кілька структурних чи ієрархічних рівнів (А, Б, В тощо) Базується на послідовному виділенні дрібніших компонентів системи на нижчих рівнях.

Методи колективної експертної оцінки – розробка прогнозу на основі колективного обговорення проблеми, обробки матеріалів опитування експертів, узгодження й узагальнення їхніх суджень щодо майбутнього розвитку об'єкта.

Колективні експертні оцінки включають у себе такі методи: метод «комісій», колективної генерації ідей «мозкової атаки», «Дельфі», матричний.

Ця група методів базується на тому, що, по-перше, при колективному мисленні вища точність результату та, по-друге, при обробці індивідуальних незалежних оцінок, які дають експерти, можуть виникнути раціональні ідеї.

Суть методу колективної експертної оцінки для розробки прогнозів полягає у визначенні погодженості думок експертів з перспективних напрямів розвитку об'єкта прогнозування, які сформульовані раніше окремими спеціалістами, а також в оцінці розвитку об'єкта, не може бути визначена іншими методами (наприклад, аналітичним розрахунком, експериментом та ін.).

Метод «комісій» – обговорення актуальної проблеми групою спеціалістів і складання прогнозу за результатами обговорення.

Матричний метод передбачає опитування експертів, спеціальну обробку отриманої інформації і складання експертної матриці – таблиці, у якій по горизонталі зазначені напрямки дослідження (запитання для експертів), по вертикалі – експерти. На перетині рядків і стовпчиків відображені міркування спеціаліста з конкретного питання.

«Мозкова атака» – активний, творчий процес обговорення конкретної актуальної проблеми групою висококваліфікованих спеціалістів і оперативне вироблення продуктивних рішень.

Цей метод дає змогу активізувати творчий потенціал експертів у разі пошуку виходу з проблемної ситуації. Використання методу передбачає зіткнення протилежних напрямів думок і рекомендацій учасників «мозкового штурму» щодо вирішення конкретної проблеми: генерацію ідей і наступне руйнування (через критику). З огляду на це його називають методом деструктивної відносної оцінки.

Етапи прогнозування за допомогою методу «мозкової атаки» наступні:

1. **Формування груп учасників:** 10-15 чоловік висококваліфікованих, ерудованих спеціалістів.
2. **Складання проблемної записки для учасників:**
  - опис методу, за яким проводиться «мозкова атака» (принципи, умови, гарантії авторства генераторам ідей);
  - опис проблемної ситуації (аналіз причин, можливих наслідків, шляхів вирішення проблеми, формулювання проблемної ситуації у вигляді головного питання з ієрархією підпитань).

3. *Генерація ідей* – обговорення проблемної ситуації за певними правилами: точні й лаконічні висловлювання (максимум три речення); не дозволяються скептичні й критичні зауваження, а також використання так званих домашніх заготовок.
4. *Систематизація висловлених ідей*.
5. *Деструкція* – критична оцінка кожної висловленої ідеї з позиції її ефективності, доцільності, практичної реалізації.
6. *Складання прогнозу* у вигляді списку ідей відносно майбутнього розвитку об'єкта, які можна і потрібно реалізувати.

Метод «Дельфі» – систематичний збір інформації про об'єкт прогнозування шляхом опитування експертів та узагальнення даних. Він дає змогу узагальнити думки окремих експертів в узгоджену групову думку.

Особливості методу «Дельфі»:

- анонімність експертів (учасники експертної оцінки не знайомі один з одним);
- використання результатів попереднього туру опитування (з анкет вибирається необхідна інформація для подальшого її аналізу та застосування);
- статистичний характер групової відповіді (відображення точки зору більшості).

Метод Дельфі є ефективним, оскільки він дає змогу ліквідувати низку труднощів, пов'язаних з роботою колективної експертної комісії.

Застосування інтуїтивних методів у наш час пов'язане з підвищенням динамізмом структурного зрушення ВВП світової економіки, а також з тим, що ряд показників, які є необхідними для побудови сучасних моделей, не можуть бути визначені суто математично зі статистичних даних. За один-три роки (період найближчого прогнозування) продукція народного споживання, на яку в попередні роки підвищився попит, може стати нікому не потрібною. Попит на засоби виробництва завжди відрізнявся порівняною стабільністю, але у зв'язку з вибуховим підвищенням наукомісткості та швидким розвитком технологій він також дуже швидко змінюється.

Оскільки експертні оцінки є інтегральною сумою прогнозів незалежних експертів, вони незалежні від обрання конкретних моделей чи математичних методів. Розробка досконалих технологій експертних оцінок та методик об'єктивізації їх результатів, по-перше, дали змогу об'єктивно підвищити рівень надійності експертиз, а по-друге, поліпшити їх сумісність із формалізованими.

Формалізовані методи прогнозування. Формалізовані методи прогнозування базуються на аналітичних сітках, що містять рівняння, які репрезентують і сукупний попит, і сукупну пропозицію. Застосовуючи техніку сучасної економетрії, кожне рівняння «припасовують» до даних, щоб отримати параметричні оцінки (такі як гранична схильність

до споживання, зростання потенційного ВВП, рівняння попиту на гроші тощо). Звичайно, на кожній стадії автори моделей використовують свій власний досвід і розсудливість, щоб оцінити, чи прийнятні результати. Після зведення моделей докупи вони розглядаються як система рівнянь. У малих моделях є один або два десятки рівнянь, великі системи містять від кількох сотень до десятків тисяч змінних. Оскільки зовнішні та політичні змінні точно визначені (населення, урядові видатки та ставки оподаткування, монетарна політика та ін.), то система рівнянь моделює важливі економічні зміни на майбутнє.

Формалізовані методи прогнозування – складання прогнозу на основі використання математичних формул та економіко-математичних моделей для визначення кількісних параметрів.

До групи формалізованих методів входять **методи прогновної екстраполяції та економіко-математичне моделювання**.

Методи прогновної екстраполяції – вивчення попереднього і сучасного стану розвитку об'єкта і перенесення закономірностей минулого і сучасного розвитку на майбутнє.

Метод екстраполяції – один з основних у прогнозуванні економіки. Він передбачає, що на основі статистичних даних досліджуються закономірності й тенденції економічних явищ. Цей метод ґрунтується на припущенні, що незмінні фактори при розвитку даного явища в минулому будуть діяти й у майбутньому. При формуванні прогнозу з допомогою екстраполяції виходять з тенденцій зміни тих чи інших кількісних характеристик об'єкта. Екстраполюються оціночні, функціональні, системні та структурні характеристики. Екстраполяційні методи є найбільш поширеними й розробленими.

Математично екстраполяцію можна зобразити за допомогою наступної формули:

$$Y_i + L = f(Y_i^k \cdot L), \quad (6.4.1)$$

де $Y_i + L$ – значення екстрапольованого рівня (прогноз);

Y_i^k – база екстраполяції;

L – період упередження (відрізок часу від моменту надходження останніх статистичних даних про об'єкт прогнозування до моменту, який цікавить дослідників).

Найпростішим методом екстраполяції є **метод найменших квадратів**, за допомогою якого встановлюються розмах коливань прогнозованих тенденції чи явища, тобто прогнозується можливий ризик неотримання прогнозного результату. Екстраполяція на основі плинних середніх використовується за умов короткострокового прогнозування.

Метод плинних середніх полягає в тому, що при прогнозуванні числових рядів необхідно враховувати дисконтування вихідних даних.

Кінцевим точкам ряду потрібно надати більше значення, а спостереженням, які належать до минулого, – менше. Це можна частково врахувати за допомогою процедури плинних середніх з кінцевою довжиною відрізка усереднення, де значення ваг, які приписують останній групі $(2\delta+1)$, не залежать від попередніх значень.

До методів прогнозу екстраполяції відносять дисперсію δ (стандартне середньоквадратичне відхилення реальних даних від прогнозних):

$$\delta = \sqrt{(E - E_{Rn})^2 \cdot P_i}, \quad (6.4.2)$$

де δ – стандартне середнє відхилення реальних даних від прогнозних;

n – число спостережень;

i – число періодів;

E – реальні значення;

E_R – прогнозні значення (середнє очікуване значення);

P_i – значення ймовірності.

Найпоширенішими є методи регресійного і кореляційного аналізів.

Метод регресійного аналізу використовують для дослідження форм зв'язку, які визначають кількість співвідношення між випадковими величинами досліджуваного випадкового процесу. Регресійний аналіз є частиною теорії кореляції.

Метод кореляційного аналізу визначає кореляційні зв'язки між випадковими величинами. Дві випадкові величини a і b називаються кореляційно пов'язаними, якщо математичне сподівання однієї з них змінюється залежно від зміни іншої. Парна кореляція дає змогу з'ясувати залежність між двома показниками. Кореляційний аналіз дає змогу перевіряти різні економічні гіпотези про наявність та силу зв'язку між двома явищами і групою явищ.

Слід відзначити, що методи екстраполяції можуть бути не тільки простими, а й складними. З допомогою складних методів екстраполюються кількісні параметри великих систем – характеристики економічного, наукового та виробничого потенціалів, дані про результативність науково-технічного прогресу тощо.

Поширеним методом прогнозування є **моделювання**.

Слово «модель» походить від латинського «modulus», що означає «міра, зразок». У науці термін «модель» означає певний умовний образ об'єкта дослідження, а в прогнозуванні – економічні чи соціальні процеси.

Модель є одним з важливих інструментів економічного прогнозування, наукового пізнання досліджуваного процесу. Конструювання моделі на основі попереднього вивчення об'єкта й визначення його суттєвих характеристик, експериментальний і теоретичний аналіз моделей, співставлення результатів з даними об'єкта, коригування моделі складають зміст методу моделювання.

Економіко-математичне моделювання – спосіб прогнозування, що передбачає конструювання моделі (зразка) реального процесу чи явища, які мають відбутися у майбутньому.

Цей метод вважається достатньо ефективним засобом прогнозування можливого явища, нових або майбутніх економічних і технічних засобів і рішень. Вперше для цілей прогнозування складання моделей було розпочато в економіці з метою вирішення завдань організаційного управління, які характеризуються великою розмірністю та складністю та які неможливо вирішити з допомогою математичного програмування та аналізу в рамках теорії ймовірності.

Засобом вивчення закономірностей розвитку економіки та соціальних процесів є **економіко-математична модель**.

Економіко-математична модель – система формалізованих співвідношень, які описують основні взаємозв'язки елементів, що утворюють економічну систему.

Система економіко-математичних моделей економетричного типу служить для опису відносно складних процесів економічного чи соціального характеру. Економетричне моделювання ґрунтується на обробці статистичної інформації ретроспективного характеру, оцінці окремих змінних величин і їх параметрів.

Економіко-математичні моделі можна класифікувати залежно від різних ознак (табл. 6.4.1). Серед них відомі **факторні, структурні та комбіновані**.

Факторні моделі описують залежність рівня і динаміки певного економічного показника від рівня і динаміки показників-аргументів, тобто факторів, що впливають на нього.

Залежно від виду факторів (зовнішніх або внутрішніх) факторні моделі поділяють на екзогенні й ендегенні, а залежно від кількості факторів-часових параметрів – на одно- та багатофакторні. Власне багатофакторними є більшість моделей, у яких розглядають макроекономічні виробничі функції, формування попиту на товари і послуги залежно від грошових доходів населення, цін, раціональних норм споживання та ін.

Структурні моделі описують зв'язки між окремими елементами, які утворюють єдине ціле або агрегат.

Такі моделі мають матричну форму і їх застосовують для аналізу та прогнозування міжгалузевих і міжрегіональних зв'язків. Найпоширенішою формою структурно-балансової моделі є міжгалузевий баланс виробництва і розподілу продукції. У цій моделі відображені натуральні й вартісні зв'язки в національній економіці. Міжгалузевий баланс розробляють у вигляді укрупненої динамічної і розгорнутої натурально-вартісної моделі. Динамічна модель дає змогу передбачити розвиток економіки з урахуванням трьох головних факторів: досягнутого рівня

економічного потенціалу, перспективних тенденцій зміни показників ефективності трудових ресурсів, перспективної структури кінцевих потреб суспільства. Модель натурально-вартісного балансу містить комплексну характеристику національної економіки і конкретизує показники, розраховані за допомогою укрупнених динамічних моделей міжгалузевого балансу.

Таблиця 6.4.1.

**Класифікація економіко-математичних моделей
економічного і соціального прогнозування**

Критерій	Види моделей
За характером і змістом	Факторні
	Структурні
	Комбіновані
	Сітьові
	Імітаційні
За очікуваним результатом (оптимальністю)	Мінімізації витрат
	Максимізації кінцевого результату
За рівнем агрегування показників	Макроекономічні
	Міжгалузеві
	Галузеві
	Міжрегіональні Регіональні
За номенклатурою продукції	Однопродуктові
	Багатопродуктові
За часом	Статичні
	Динамічні
За аспектами розвитку національної економіки	Фінансів
	Трудових ресурсів
	Основних фондів
	Екологічних ресурсів
	Доходів тощо

Комбіновані моделі досліджують характеристики як структурних, так і факторних моделей.

Сітьові моделі мають основним завданням оптимізацію прогнозних рішень за допомогою методів математичного програмування. За їх допомогою складають оптимальні програми випуску продукції за наявних

ресурсів, оптимального завантаження виробництва, раціонального розвитку окремих регіонів тощо.

У ситуації, коли відомі математичні методи і моделі виявляються надто спрощеними і не можуть адекватно відобразити економічну реальність, використовують також методи імітаційного моделювання.

Імітаційна модель є формалізованим описом виробничої системи через її елементи та залежності між ними, вона відображає порядок розрахунку показників, які характеризують ці елементи і залежності.

Імітаційні моделі відображають розвиток економіки як складної системи, наприклад, модель макроекономіки – система національних рахунків, модель структури економіки тощо.

Певні види моделей економічного та соціального прогнозування можуть класифікуватися залежно від критерію оптимізації або найкращого очікуваного результату. Наприклад, розрізняють економічні моделі, в яких **мінімізуються** витрати, та моделі, в яких бажано отримати, наприклад, **максимум** продукції.

Моделі за рівнями агрегування показників розвитку національної економіки поділяють на **макроекономічні, міжгалузеві, міжрегіональні, галузеві, регіональні**. Макроекономічні моделі використовують під час складання економічних прогнозів на макроекономічному рівні. До них належать одно- і багатофакторні моделі економічного зростання, моделі розподілу національного доходу, структурні, міжгалузеві, галузеві, відтворення основних фондів і руху інвестиційних потоків, рівня життя. Міжрегіональні, галузеві і регіональні моделі застосовують у разі прогнозування відповідно на міжрегіональному, галузевому і регіональному рівнях.

Залежно від номенклатури продукції, сировини розрізняють **одно- і багатопродуктові моделі**. В однопродуктових визначають одне обмеження щодо попиту на продукцію, яку виробляє галузь, або одне обмеження на ресурс. У багатопродуктових моделях розглядають два і більше обмежень за попитом на продукцію галузі в цілому або на споживання ресурсу.

З урахуванням фактору часу моделі можуть бути **статичними та динамічними**.

Статичні моделі використовуються, коли обмеження в моделі встановлюються для одного визначеного відрізка часу протягом планового періоду, і при цьому мінімізуються витрати й максимізується кінцевий результат.

Динамічні моделі використовуються, коли обмеження встановлюються для кількох відрізків часу також при мінімізації або максимізації ефекту за весь плановий період. Динамічні моделі дають змогу робити висновки про головні риси розвитку економічних систем, які суттєво не

залежать від початкових умов. Ці висновки потрібно згодом деталізувати за допомогою інших методів.

За роллю ресурсів у розвитку економіки розрізняють *моделі відтворення трудових ресурсів, основних фондів, системи фінансів, економічних ресурсів тощо*.

Вибір моделей прогнозування макроекономічних показників залежить від критеріїв оптимізації й отримання найкращих бажаних результатів. Моделі можуть бути представлені у вигляді не тільки математичних формул, а й діаграм, графіків, макетів.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що таке програма? Здійсніть класифікацію програм.
2. У чому полягає програмування?
3. Розкрийте особливості цільових комплексних програм.
4. Охарактеризуйте довго-, середньо- та короткострокові програми економічного і соціального розвитку національної економіки.
5. Які міжнародні програми Ви знаєте?
6. Що таке прогноз та економічний прогноз? Які види прогнозів Ви знаєте?
7. У чому полягає суть макроекономічного прогнозування?
8. Які джерела прогнозувальної інформації Ви можете назвати?
9. Назвіть спільні й відмінні риси пошукового та нормативного прогнозів.
10. Охарактеризуйте основні принципи макроекономічного прогнозування.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Державна програма економічного й соціального розвитку може складатися:
  - a. на довгострокову перспективу;
  - b. на середньострокову перспективу;
  - a. на наступний рік;
  - b. для розвитку регіонів;
  - c. всі попередні відповіді вірні.
2. Програми, що розробляють для масштабної реалізації значних науково-технічних досягнень: створення нових видів конкурентоспроможної техніки, принципово нових технологічних процесів і нововведень та доведення їх до практичної реалізації, а також розвитку наукових досліджень і технічних розробок за найбільш перспективними напрямками науки й техніки. Це визначення:
  - a. програми;

- b. програми економічного та соціального розвитку національної економіки;
  - c. програми економічного та соціального розвитку національної економіки на довгострокову перспективу;
  - d. цільової комплексної програми;
  - e. цільової комплексної науково-технічної програми.
3. Система взаємопов'язаних і узгоджених заходів, план дій, спрямовані на досягнення єдиної мети, розв'язання однієї проблеми, це:
- a. програма;
  - b. економічна програма;
  - c. цільова комплексна програма;
  - d. цільова комплексна науково-технічна програма;
  - e. програма економічного і соціального розвитку національної економіки.
4. Наукове, обґрунтоване системою встановлених причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей виявлення стану та вірогідних шляхів розвитку явищ і процесів – це:
- a. програма;
  - b. програмування;
  - c. цільова комплексна програма;
  - d. прогноз;
  - e. прогнозування.
5. За змістом комплексні цільові програми поділяються на:
- a. соціально-економічні програми;
  - b. виробничі та регіональні програми;
  - c. науково-технічні програми;
  - d. екологічні та інституційні програми;
  - e. всі вищепераховані.
6. Прогнози можна класифікувати за:
- a. ступенем контролю та масштабом;
  - b. функціональною ознакою та часом;
  - c. об'єктом та кількістю об'єктів;
  - d. залежно від варіанту прогнозу та від того, прогноз заданий одним числом чи інтервалом;
  - e. за всіма перерахованими ознаками.
7. До принципів прогнозування національної економіки відноситься:
- a. принцип наукової обґрунтованості та адекватності;
  - b. принцип багатоваріантності (альтернативності);
  - c. принцип цілеспрямованості;
  - d. принцип ефективності (рентабельності);
  - e. всі перераховані принципи.

8. До головних функцій прогнозування можна віднести наступні:
  - a. науковий аналіз економічних, соціальних, науково-технічних процесів і тенденцій національної економіки;
  - b. оцінка об'єкта прогнозування на основі вибраних альтернатив;
  - c. підготовка рекомендацій для прийняття адекватних управлінських рішень;
  - d. оцінка можливих наслідків прийнятих рішень;
  - e. всі перераховані функції.
9. Економіко-математичні моделі можуть класифікуватися за:
  - a. характером і змістом;
  - b. очікуваним результатом;
  - c. рівнем агрегування показників;
  - d. аспектами розвитку національної економіки;
  - e. всіма перерахованими ознаками.
10. До колективних інтуїтивних методів прогнозування не належить:
  - a. метод «комісій»;
  - b. «Мозкова атака»;
  - c. Матричний;
  - d. Метод «Дельфі»;
  - e. «Дерево цілей».

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» № 2623-III від 11 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2001. – № 48.
2. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» // Урядовий кур'єр. – 2000. – 26 квітня.
3. Закон України «Про державні цільові програми» № 1621-IV від 18 березня 2004 р. // Урядовий кур'єр. – 2004. – 21 квітня.
4. Державне регулювання економіки / За заг. ред. І.Р. Михасюка. – Львів: Українські технології, 1999. – 640 с.
5. Дітківська Л.І., Головка Л.С. Державне регулювання економіки: Навч. посіб. – К.: Знання-Прес, 2000. – 209 с.
6. Економічна енциклопедія: У 3-х т. / Відп. ред. С.В. Мочерний. Т. 1. – К.: Академія, 2000. – С. 130, 308, 422.
7. Економічна оцінка державних пріоритетів технологічного розвитку / За ред. Ю.М. Бажала. – К.: Ін-т екон. прогнозув., 2002. – 320 с.
8. Пашута М.Т., Калина А.В. Прогнозування та макроекономічне планування: Навч. посіб. – К.: МАУП, 1998. – 192 с.

Розділ VII. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Основні поняття і терміни

<ul style="list-style-type: none"> • <i>Глобальні проблеми людства;</i> • <i>Державна програма соціально-економічного розвитку України;</i> • <i>Концепція сталого розвитку;</i> • <i>Національні інтереси;</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Принципи сталого розвитку економіки;</i> • <i>Сталий розвиток національної економіки;</i> • <i>Якість та рівень життя населення.</i>
---	---

7.1. Концепція сталого розвитку

Соціальне життя є складним та багатогранним і поєднує в собі якісно різні сторони – економіку, політику, культуру, етнонаціональні відносини, екологію, мораль, право тощо. І те, що є прогресивним в одній сфері, може бути регресивним в інших. Так, науково-технічний прогрес як прогресивне явище часто справляє негативний вплив на екологію. Розвиток суспільства супроводжується внутрішньою суперечливістю комбінацій прогресу в одних відношеннях та одночасного регресу – в інших.

Процеси синтезу та розпаду протягом багатьох віків врівноважували один одного, а нагромадження внутрішніх суперечностей призводило іноді до природних криз та катастроф, що і дало підстави стверджувати про циклічність розвитку.

Суспільний розвиток теж має циклічний характер і супроводжувався кризами. При теперішньому виробництві матеріальних благ відбулося порушення людством рівноважного стану біосфери, що призводить до екологічних криз. Проявами такої кризи є зменшення різноманітності в природі, скорочення окремих складових біосистеми, виснаження ґрунтів, скорочення морських запасів, зникнення окремих видів флори і фауни, скорочення лісових насаджень і т.д.

Й досі природа нейтралізує те техногенне навантаження, яке створюється в результаті діяльності людини і проявляється, зокрема, у вигляді величезної маси шкідливих викидів різноманітних речовин, збільшенні обсягів вуглекислого газу, глобальному потеплінню та інших негативних явищах. Біосфера ще зберігає стабільність, хоча в деяких сферах все частіше спостерігаються природні кризи та катаклізми – урагани, повені, смерчі і т.д. Для зменшення цих явищ, уникнення незворотних

негативних процесів у біосфері надзвичайно важливим є перехід людства на принципи господарювання з першочерговим врахуванням стану та динаміки природних процесів.

Це вимагає зусиль не тільки однієї чи декількох держав, а всієї світової спільноти. Державна економічна політика кожної країни має бути спрямована на виконання функції захисту біосфери через застосування нових економічних систем господарювання. Цього вимагає сталий економічний розвиток і тільки за таких умов він може бути реалізований.

Загострення глобальних екологічних проблем на планеті призвело до необхідності їхнього врегулювання та розв'язання на основі моделі сталого розвитку.

Ідея сталого розвитку виникла з метою подолання труднощів, які почалися в 70-80-х років ХХ ст. поряд із нарощуванням матеріального виробництва, а саме:

- обмеженістю природних ресурсів;
- несприятливою демографічною ситуацією;
- катастрофічно швидким руйнуванням природного довкілля;
- зростаючою загрозою здоров'ю та життю самої людини.

Сталий розвиток як світове явище проявився в 90-х роках ХХ століття.

Філософія сталого розвитку полягає в поступовому нарощуванні національних потенціалів країн світу для підвищення якості життя у всіх сферах життєдіяльності населення без нанесення шкоди природі і прийдешнім поколінням.

Сталий розвиток базується не тільки на використанні економічних факторів, але й соціальних, культурних та екологічних. Проблеми такого розвитку стають все більш актуальними у зв'язку зі зменшенням запасів природних ресурсів, погіршенням стану навколишнього середовища.

Важливе місце серед головних проблем розвитку людства на сучасному етапі століття посіла енергетика як основа світової економіки. За даними ООН збільшення чисельності населення планети в найближчі 25-30 років до 8,2-8,5 млрд зумовить значне зростання попиту на енергію, що вимагає залучення ефективніших та більш екологічних джерел енергії.

В останні десятиліття споживання горючих корисних копалин та інших невідновлюваних джерел енергії збільшувалося в геометричній прогресії. Забруднення навколишнього середовища зростало до таких меж, за якими настає руйнування біосфери. В атмосферу потрапляє близько 32 млрд. т шкідливих викидів щорічно.

Енергетика – одна з найважливіших і водночас найбільш ресурсомістких та екологічно небезпечних галузей. Лише енергетичні системи щорічно викидають в атмосферу близько 6 млрд. т вуглецю, що складає майже 1 т на кожного жителя планети. Сама екосистема уже не може нейтралізувати такі обсяги токсичних речовин.

Господарська діяльність людини має стати екологічно безпечною. Необхідно відмовитися від енергозатратних способів виробництва, а розвитку всіх галузей надати екологічну спрямованість.

Україна має великі запаси нетрадиційних енергоресурсів. Частка нетрадиційних джерел енергії у загальному енергетичному балансі України може досягти не менше ніж 10%, а в деяких регіонах і більше. Закордонні експерти стверджують, що у загальному енергетичному балансі нетрадиційні екологічно чисті джерела енергії у комплексі можуть скоротити потребу у традиційному енергозабезпеченні на 20-50%.

Велику роль в енергетичній диверсифікації, енергозбереженні, підвищенні продуктивності енергоресурсів і, в кінцевому підсумку, екологізації енергетики відіграє ефективний енергетичний менеджмент та його управлінський інструментарій – енергетичний аудит. Головна мета енергетичного аудиту – системне обґрунтування зниження рівня споживання енергії та негативного впливу на навколишнє середовище зі збереженням обсягів виробництва.

Важливими завданнями переходу до сталого розвитку є забезпечення екологічного використання ресурсів та енергії. Це потребує істотного зменшення потреби в енергії за рахунок переведення господарського комплексу на раціональне господарювання; а також збільшення частки видобутку екологічно безпечної енергії з відновлюваних джерел.

Промислово розвинені країни світу після низки енергетичних криз в кінці XX століття почали терміново переводити свої господарські системи на енергозберігаючі технології. Це дало змогу вже за останні 15 років змінити тенденцію у світовому споживанні енергії (перейти від експоненціального споживання до пропорційного). І, як наслідок, щорічний приріст споживання енергії не перевищує 5%.

Проблеми переходу до сталого розвитку потребують докорінної перебудови всієї технології господарювання, широкої екологізації виробництва та запровадження режиму економії усіх видів ресурсів.

На вирішення цієї комплексної проблеми направлені зусилля багатьох вчених та практиків, урядів різних країн світу.

Україна теж стала перед необхідністю переходу до реалізації стратегії сталого розвитку, що визначається цілим рядом обставин.

По-перше, в Україні склалася вкрай нераціональна структура природокористування, яка є наслідком функціонування переважно сировинних галузей промисловості та ресурсоемних технологій. За роки незалежності України частка гірничо-металургійної, паливно-енергетичної, хімічної та нафтохімічної промисловості у структурі промислового виробництва України зросла більш ніж у 3 рази і перевищила в останні роки понад 60%. Частка матеріало- і енергоємних галузей в українському експорті

складає майже 60%, а 40% від усього експорту припадає на продукцію лише однієї галузі – чорної металургії.

По-друге, господарський комплекс України характеризується низькою економічною та екологічною ефективністю. Так, за останнє десятиліття використання енергоресурсів на виробництво одиниці ВВП збільшилось в 1,5 разу. Технологічне відставання у більшості галузей економіки і житлово-комунальній сфері, незадовільна галузева структура національної економіки обумовлюють дуже високу енергоємність ВВП, яка в нашій країні складає 0,89 кг умовного палива на 1 долар США валового внутрішнього продукту, що у 2,6 рази перевищує середній рівень енергоємності ВВП країн світу.

По-третє, переважно сировинний розвиток промисловості, висока ресурсо- та енергоємність економіки України призводить до надмірного забруднення території країни. За останні 20 років величина накопичених відходів на одного мешканця України подвоїлася і в 2003 р. склала понад 500 тонн. Якщо в країнах ЄС на тисячу доларів ВВП нараховується 32 кг відходів, то в Україні – майже в 480 разів більше. Загальна кількість уже накопичених відходів в Україні становить майже 24 млрд. т, для їх зберігання вилучено з господарського обігу майже 3% території країни.

По-четверте, для України властива недосконала модель розвитку сільського господарства, характерними ознаками якої є надмірна освоєність земельних ресурсів (72% замість допустимих 60-65% загальної площі), критична розораність території (що майже не має аналогів у світі – сягає 58% замість допустимих 40%, для порівняння: у Великобританії, Франції, ФРН – 28-32%), недостатня площа лісів (15,7% замість умовно оптимальних 22-25%), висока частка еродованих земель (57,4% площі країни).

По-п'яте, за ступенем водозабезпечення Україна займає одне з останніх місць серед країн Європи, а за водоемністю ВВП – перевищує середньоєвропейський показник у кілька разів. Понад 3/4 населення України споживають воду з поверхневих джерел водопостачання, які сьогодні мають високий ступінь забрудненості. В Україні на 1 га території припадає 19,6 м³ стічних вод, що в 5 разів більше ніж, наприклад, у Білорусі. Закриття шахт і кар'єрів призводить до небезпечних екзогенних гідрогеологічних та інженерно-геологічних процесів – підтоплення, зсувів, провалів землі; спостерігається хімічне забруднення ґрунтів, підземних та поверхневих вод. Це створює несприятливі умови для підтримання рівнів екологічної безпеки.

По-шосте, із нарощуванням виробництва збільшуються обсяги викидів шкідливих речовин, рівень яких склав 10 т на 1 км² території або 85 кг на душу населення, що в декілька разів перевищує рівень цих показників у розвинених країнах. Близько 6,5 млн вантажних і легкових автомобілів викидають в атмосферу до 2 млн тонн шкідливих речовин щорічно.

В Україні частка викидів тільки стаціонарними джерелами галузі енергетики у загальному забрудненні атмосферного повітря досягає 36%. Викиди діоксиду сірки становлять 74%, оксидів азоту – 58%. Енергетичні підприємства забруднюють водні об'єкти і основними споживачами паливних ресурсів, яких в Україні постійно не вистачає, що створює загрозу для її економічної незалежності і національної безпеки.

По-сьоме, несприятливе природне середовище негативно впливає на здоров'я людей і ситуація погіршується. Так, чисельність населення України безупинно зменшується, за останні 10 років вона скоротилась на 4,1 млн осіб.

По-восьме, характерним для України є висока частка бідного населення – близько 27%. Зубожіння населення негативно впливає на демографічні процеси, а низький платоспроможний попит гальмує розвиток внутрішнього ринку та економіки в цілому. Набув масового характеру міграційний вплив економічно активного населення за межі країни. За рівнем грошових витрат розрив між 10% найбільш і найменш забезпечених громадян складає 10 разів, що свідчить про значне розшарування населення.

По-дев'яте, перехід України до сталого розвитку є важливою умовою європейської та світової інтеграції України, оскільки більшість країн світу уже прийняли цю концепцію до виконання.

Тому, в умовах масштабних суспільно-політичних змін, які відбуваються в Україні, прийняття концепції сталого розвитку може стати необхідною і адекватною відповіддю на виклики часу.

Концепція сталого розвитку базується на правах людини та народів щодо отримання рівності на розвиток. Ця ідея була підтримана Генеральною Асамблеєю ООН в 1979 році. Пізніше всі учасники ООН зобов'язувалися створювати разом та індивідуально необхідні умови для реалізації права на розвиток. Право на розвиток є результатом забезпечення всіх прав людини.

Важливо підкреслити, що на даному етапі поняття розвитку уже не зводиться тільки до економічного трактування. Це поняття набирає все більшого соціального змісту. Саме такий висновок можна зробити із документів ООН, які присвячені проблематиці забезпечення розвитку у світі.

Формування поняття сталого розвитку пов'язувалося з регулюванням (за англійським оригіналом терміна – "підтримування") еколого-економічних умов, параметрів розвитку, обмеження тиску на природне довкілля з метою збереження природи для наступних поколінь.

Сьогодні існує досить багато тлумачень цього терміна, але немає загальновизнаного. Деякі із відомих визначень взагалі розмиті та обмежені. Так, Комітет сприяння розвитку Організації економічного співробітництва та розвитку вважає, що сталий розвиток – це стратегічний процес

аналізу, дискусій, збільшення можливостей, планування та акцій сталого розвитку. Спільним і важливим є те, що сталий розвиток має відбуватися в межах екологічних границь, ємкості природного середовища, що він не може вносити необоротних змін у природу і не створює загроз для тривалого існування людини та інших біологічних видів.

Такий розвиток можна назвати збалансованим, регульованим, оптимальним, безперервним, стійким, гармонійним, підтримуваним, природовідповідним, екологічнобезпечним тощо.

Зміст поняття сталого розвитку проявляється на перетині різних площин життя суспільства – економічної, соціальної, екологічної, політичної, державно-правової, класової, національно-етнічної, релігійної, соціокультурної, морально-етичної, світоглядної, інформаційної, соціально-психологічної, медико-генетичної, науково-технічної, технологічної тощо, які для деякого спрощення можна звести до трьох – економічної, соціальної, екологічної.

Їх системна цілісність, єдиний органічний сплав і характеризує категорію сталого розвитку.

Сталий розвиток – це модель бажаного розвитку суспільства, що базується на оптимізації всіх видів діяльності людства та умов природного середовища.

Об'єктом сталого розвитку є система "людина-суспільство-природа", яка є складною, інтегрованою з якісно різних компонентів. Ця система поєднує в собі два якісно різних, відмінних один від одного види буття – природне та соціальне буття. Цій системі властива внутрішня суперечливість, яка полягає в тому, що соціальне буття, з одного боку, відбувається в природному середовищі і є його частиною, з іншого ж боку – вони якісно різні. Людина виділяється розумом, бажаннями, почуттями, волею, світоглядом, моральними якостями, цілеспрямованою діяльністю, і на основі цих ознак будує суспільство. Природа формується за природними законами, є нейтральною до свідомої доцільності, зазнаючи впливів зі сторони людини та суспільства. В зв'язку з цим визначальним стає питання відповідності способу життя людини та сформованого нею суспільства власній сутності, як біологічної істоти, а також природним умовам взагалі.

Незважаючи на відсутність єдиного загальноприйнятого визначення поняття "сталий розвиток", існує розуміння того, що сталий розвиток має три виміри – економічне зростання, соціальний прогрес та охорону навколишнього середовища.

Економічний вимір сталого розвитку передбачає, по-перше, зростання благополуччя членів суспільства, по-друге, ліквідацію бідності шляхом ефективного використання ресурсів, по-третє, збалансоване зростання країн з різними рівнями розвитку. Причому наголос робиться

на другій частині завдання, чим підкреслюються гуманність цілей розвитку. Економічна складова характеризує економічні відносини, їх ефективність та рівень.

Соціальний вимір передбачає забезпечення в кожній країні людських прав та свобод, плюралізму, демократії, побудови громадянського суспільства, створення можливостей та доступу до основних освітніх, медичних, культурних послуг тощо. Соціальна складова характеризує соціальні відносини членів суспільства, держави та громадянина, можливість та рівень розвитку особистості.

Екологічний вимір передбачає захист навколишнього природного середовища, екосистеми, збереження флори та фауни, раціональне використання всіх мінеральних, біологічних, екологічних та інших видів ресурсів. Екологічна складова характеризує взаємовідносини людини та природи, систем господарювання та екобіологічних систем, їх відповідність один одному, перспективність та гармонійність подальшого розвитку.

Концепція сталого розвитку характеризується комплексністю та інтегрованістю основних елементів – економіки, суспільства і природи. Головною умовою такого підходу є визнання поваги до людської особи та забезпечення прав та свобод людини. А соціальний прогрес та розвиток мають бути націлені на підвищення стандартів життя всіх членів суспільства.

Комплексність, яка характеризує сутнісне розуміння поняття сталого розвитку, відображається і в проведенні демократизації суспільних інститутів, розвитку громадянського суспільства, проведенні інвестиційних перетворень, інформатизації всіх сфер розвитку і т. д.

Однак, три головних компоненти сталого розвитку визначають та окреслюють основні сфери, співіснування та розвиток яких необхідні для підвищення якості життя людини та прогресу суспільства.

Сталий розвиток вимагає раціонального використання ресурсів розвитку людства як основного засобу розвитку. Відповідно до цього нового підходу виробництво має виходити з необхідності забезпечення ресурсозбереження як основи життєдіяльності людини.

Особлива увага приділяється природним ресурсам, а серед них невідновлюваним, до яких належать усі корисні копалини – нафта, природний газ, вугілля, руди металів тощо та ресурсам з обмеженою відновлюваністю, яка відбувається протягом тривалого часу – родючість ґрунтів, вирощування лісів.

В останні роки відбулося значне скорочення запасів основних ресурсів. На кожного мешканця індустріально розвинутих країн із надр Землі щорічно видобувається близько 30 т корисних копалин; лише 1-1,5% маси цієї сировини набирає форму споживаних продуктів, а 98,5% становлять відходи виробництва, більшість яких є шкідливими. Нарощування виробництва такими ж темпами, як до початку 90-х років ХХ ст.,

приведе до того, що заліза людству вистачить на 250 років, олова на 35, цинку на 30, міді на 29 років, і до 2500 р. воно використає запаси всіх металів, які є на планеті.

Сама людина є основним ресурсом суспільного розвитку, здатним приводити в дію всі інші види ресурсів. Це означає, зокрема, що цілі та завдання не вдасться реалізувати, якщо не буде приділятися належна увага людському капіталу з притаманними йому духовними ресурсами.

Всі інші чинники можуть бути саме ресурсами суспільного розвитку лише постільки, оскільки є людина з прагненням кращого майбутнього.

Серед усіх видів ресурсів слід виділити інформацію як особливий вид соціального ресурсу. Інформація – складний сплав матеріальних та ідеальних, об'єктивних та суб'єктивних чинників, запаси якого на відміну від усіх інших ресурсів збільшуються. Інформація є необмеженим чинником, єдиним ресурсом, ефективність використання якого теж зростає. Вона збагачує людину та її життя, впливає на сталість розвитку.

Підвищення сталості розвитку суспільства шляхом мінімізації негативних моментів – одна з важливих сторін соціальної відповідальності перед сучасністю та майбуттям.

Сталий розвиток – це розвиток, що задовольняє потреби нинішнього покоління і не шкодить можливостям майбутніх поколінь задовольнити їхні потреби за рахунок забезпечення взаємодії економічної, соціальної та екологічної сфер.

Явище сталого розвитку включає в себе дві взаємопов'язані сторони – потреби та обмеження, що виникають під впливом соціально-економічних факторів на екологічну здатність задовольняти потреби сьогодні та в майбутньому. При цьому надається перевага задоволенню потреб найбідніших людей. Сталий розвиток направлений на вдосконалення та гармонізацію суспільних відносин.

В 60-70-х роках минулого століття проблеми розвитку розглядалися під кутом зору усунення суперечностей між природою та економічним зростанням. В теперішній час використовується новий підхід до розуміння сталого розвитку. Він передбачає використання такої еколого-економічної моделі розвитку, яка змогла б забезпечити потреби бідних та зменшити техногенне навантаження на природне середовище.

Сутність сталого розвитку полягає в гармонізації та досягненні балансу інтересів теперішніх і майбутніх поколінь в економічній, екологічній та соціальних сферах.

Нова парадигма сталого розвитку економіки. Основною рушійною силою розвитку суспільства в умовах ринкової економіки вважаються конкурентні механізми, які підсилюють сильного виробника, а діяльність неефективного – припиняється. В основі таких поглядів лежать положення соціального дарвінізму.

Дії конкурентних сил не мають обмежень і можуть набувати крайніх форм – витіснення з ринку, недопущення на ринок, штучні та замовні банкрутства та інші способи усунення конкурента. Це звужує конкурентне середовище, призводить до його зникнення, встановлення монополізму і може негативно позначатися на економічному розвитку.

Тому сучасні теорії розвитку систем пов'язують прогрес з відкриттям та освоєнням нових ресурсів. А стійкий розвиток може забезпечуватися кооперацією та взаємодією господарських одиниць. Центральним є положення, що прогрес суспільства можливий через сталий розвиток, коли стійкість економічної системи по відношенню до зовнішнього середовища зростає. При цьому система має внутрішню рівновагу, внутрішні процеси становлення та розпаду зрівноважені, а на зовнішні впливи вона реагує компенсаторними впливами. Прогресивний розвиток відбувається за рахунок відкриття та залучення нових ресурсів елітою суспільства з наступним освоєнням цього ресурсу всіма членами суспільства. Така діяльність спрямована на уникнення соціальних конфліктів та катастроф.

Сталий розвиток вимагає досягнення стійкості всіх систем суспільства і на всіх їх рівнях.

Глобальна система “людина-природа-суспільство” буде зберігати стійкість, коли буде забезпечено прогресивний розвиток соціуму та рівновагу біосфери.

Сталий розвиток суспільства можливий при внутрішній рівновазі суспільних складових та прогресивному поступі передових сфер та елементів, призначення яких – забезпечувати науково-технічний прогрес. Це передбачає поступовий розвиток матеріального і людського фактора, нарощування економічного потенціалу та його об'єктних та суб'єктних складових, без порушень загальної рівноваги розвитку.

Практично це означає, що повинна дотримуватись збалансованість доходів та витрат населення, підприємств, територій, галузей, держави. Збалансованими мають бути попит та пропозиція матеріальних та нематеріальних благ, а також цілі та завдання, засоби та способи їх розв'язання на всіх рівнях управління, всіх складових та учасників розвитку суспільства.

Таке світоглядне сприйняття проблеми сталого розвитку всіма членами суспільства, суб'єктами господарювання та соціально-економічних відносин, державними інституціями є важливою передумовою її вирішення.

Останні 10 років проблема вивчення, попередження і відвернення природних і техногенних катастроф, забезпечення існування людської цивілізації у майбутньому, аналізу наслідків техногенної діяльності, причинам деградації і умовам виживання є предметом досліджень багатьох вчених – екологів, біологів, географів, медиків, економістів. Вони звертають увагу на цілісність розвитку природних і суспільних процесів, на необхідність встановлення гармонійних відносин людства з природою,

що дасть змогу уникнути загрози екологічної катастрофи. Вони підкреслюють, що функціонування сучасного суспільства повинне відповідати вимогам екологічних законів, що необхідна активізація інвестиційно-інноваційної діяльності взагалі і в природоохоронну діяльність зокрема.

У світі відбувається переосмислення ролі людини в природі, першоджерел існування людства. Все живе обов'язково повинно бути пристосоване до умов, у яких воно існує. Спроби змінити природні умови можуть призвести до незворотніх негативних наслідків. Щоб вижити, людство повинне синхронізувати свою діяльність з природними процесами, які зараз відбуваються, і діяти в допустимих межах. Важливо дотримуватися розумної міри в своїх потребах, а не безмежно їх розширювати, екологізувати свою діяльність і існування. При цьому слід поставити три основні цілі:

- переорієнтацію на еколого-економічний світогляд;
- усвідомлення, що життя може існувати лише виключно у формі цілого;
- направлення всієї діяльності людей на економію природних ресурсів.

Реалізація таких цілей може відбуватися в декілька етапів.

Перший етап має вирішити завдання виявлення всієї сукупності законів природи. На другому необхідно сформувавши цілісне уявлення про життєдіяльність людини. Третій етап пов'язаний з перевіркою відповідності конкретних результатів діяльності системі законів природи і суспільства та проведенням відповідних коригуючих впливів.

Важливо відзначити, що потреби, які має задовільнити сталий розвиток, характеризуються різноманітністю і є різними в різних країнах. Спільними для всіх виступають проблеми забезпечення водою та продуктами харчування, енергією та основними ресурсами, задоволення потреб в охороні здоров'я та навколишнього середовища. На 55 сесії ООН в 2000 році було виділено три основних цілі, які мають бути забезпечені в кожній країні:

- подолання бідності;
- подолання страху;
- забезпечення майбутнього.

Це обумовлюється існуючою ситуацією та її тенденціями. Адже полярність між бідними та багатими країнами зростає. Так, за показником середнього прибутку між 20 найбагатшими країнами і 20 найбіднішими країнами світу розрив досягає 37 разів, причому це співвідношення зросло удвічі за останні 40 років. В світі ще 1,2 млрд. чол. витрачають на своє прожиття до 1 дол. в день, хоча ця кількість скорочується приблизно на 1 % в рік. Більш ніж 1 млрд. чол. не мають повноцінного доступу до питної води, а 2 млрд. чол. не мають доступу до санітарних послуг. На фоні незадовільних соціальних умов у бідних країнах виникають громадянські конфлікти. Відбувається погіршення екологічних умов. Четверта частина придатних для сільського господарства земель постійно деградують.

Кожне десятиліття вирубується 5% тропічних лісів, що погіршує кліматичні умови в світі.

Сукупність цих та інших факторів стає загрозою для існування людства. Виникає нагальна потреба у проведенні соціальних, екологічних та економічних перетворень. Тому шлях сталого економічного розвитку стає реальним та перспективним.

Умови досягнення сталого розвитку. ООН виступає основною рушійною силою сталого розвитку в світовому масштабі. Величезну пропагандистську роботу щодо потреби переходу окремих країн до збалансованого розвитку, виконання цілей та завдань “Порядок денний на XXI століття” проводять міжнародні організації системи ООН, а Економічна та Соціальна Рада стала керівним органом, яка координує роботу всіх міжнародних організацій з цього питання.

Поступ на шляху сталого розвитку світовими організаціями оцінюється як такий, що відбувається, однак меншими темпами, ніж очікувалось. Особливо важким виявилось питання інтеграції економічних, соціальних та екологічних цілей та долання опору сил, які є визначальними в цих сферах.

Сталий розвиток можливий за умов належного розвитку демократії. Участь громадянського суспільства в забезпеченні сталого розвитку є необхідною та очевидною умовою його здійснення. Це стає можливим на певному етапі демократизації суспільних відносин в соціальній, економічній та екологічних сферах. Тільки тоді уряд, бізнес та громадяни стають повноцінними та повноправними учасниками процесу сталого розвитку. За таких умов можливе зближення та узгодження інтересів учасників розвитку і вироблення єдиної національної політики. Складність полягає в тому, що виникає потреба узгодити інтереси учасників у всіх головних сферах функціонування суспільства. Ініціатива в цьому питанні має виходити з боку уряду, тобто політичної влади, а основна відповідальність за покращення життєвого рівня та навколишнього середовища покладається на бізнес, тобто економічну владу. Такий інтегрований підхід вимагає наявності політичної волі, рішучості та наполегливості всіх учасників.

Всі основні рішення уряду, що зачіпають інтереси значної кількості населення, вимагають узгодженості та підзвітності. Досягнення узгодженості інтересів потребує переосмислення всіх рішень, явищ та процесів, що відбуваються у суспільстві.

Концепція сталого розвитку здійснює значний вплив на методологію визначення проблем та їх розвиток, розгляд їх з позиції взаємозв'язку, взаємодії та взаємозумовленості окремих складових, які забезпечують економічне зростання, охорону навколишнього середовища та соціальний прогрес. Аналогічний підхід має бути витриманий і до узгодження локальних, регіональних, національних та міжнародних інтересів. Сталий

розвиток як глобальне явище сприяє та обумовлює взаємозалежності світових факторів в усіх функціональних сферах діяльності.

Зростаюча глобалізація, передумови її прояву у вигляді концентрації капіталу, демократизації політичних режимів та політичної влади, лібералізації торгівлі, поширення технологічних інновацій, розширення масштабів інформатизації тощо чинять значний вплив на процеси сталого розвитку в усіх країнах. Ці явища призводять до підвищення рівнів економічних, соціальних та екологічних стандартів, вироблення єдиних прийнятних критеріїв розвитку в цілому і за окремими сферами.

Для забезпечення сталого розвитку необхідно створити певні умови та зосередитись на певних напрямках діяльності.

Перш за все, необхідне широке залучення у виробництво та побут наукових та технологічних інновацій, оскільки досягнення науково-технічного прогресу є рушійною силою сталого розвитку. Використання світових досягнень та досвіду сприяє стійкому розвитку економіки та зростанню дохідності виробництва.

По-друге, важливе значення має збільшення інвестицій в соціальну та екологічну сфери, оскільки це забезпечує підвищення соціального та екологічного потенціалу держави, покращує умови життя населення.

По-третє, об'єктом пильної уваги має стати демографічна ситуація в країні, яка в силу різних причин несе потенційні та реальні загрози сталому розвитку через скорочення працездатного населення. Необхідні серйозні державні заходи, які б спочатку стабілізували негативні тенденції та забезпечили природний приріст населення. Зростання зайнятості, підвищення продуктивності праці є важливими факторами сталого розвитку.

Характеристики концепції сталого розвитку. Концепція сталого розвитку передбачає задоволення поточних потреб нинішнього покоління без посягань на потреби та можливості майбутніх поколінь. Усвідомлення необхідності змін орієнтирів суспільного розвитку перш за все пов'язувалося з турботою про проблеми наступних поколінь людей.

Концепція сталого розвитку знаходиться в стадії розвитку. На сьогодні можна виділити деякі її характеристики:

- потреба рівності та справедливості в забезпеченні прав на розвиток, з одного боку – щодо теперішніх та майбутніх поколінь, а з другого боку – між багатими та бідними вже сьогодні;
- використання перспективного підходу до програм розвитку;
- побудова моделей та програм розвитку на основі системного підходу як до цілого, так і складових частин;
- розуміння значущості, взаємозв'язку та взаємозалежності усіх рівнів сталого розвитку від локального до міжнародного;
- усвідомлення значення свого вкладу у вирішення проблем виживання та в безпеку глобального розвитку.

Сталий розвиток в сучасних умовах вимагає глобальної солідарності, глобальної інтеграції, синхронізації та координації розвитку національних економік та секторів різних країн на локальних та міжнародних рівнях.

Забезпечення справедливості в розвитку означає наявність можливості в країні враховувати власні політичні, соціальні та культурні цінності та визнавати право інших держав на це ж саме.

Сучасний розвиток характеризується значним динамізмом. В цих умовах важливим стає принцип обережності та стриманості, який має використовуватись тоді, коли з'являється певна загроза людині чи природі в процесі здійснення певних дій щодо реалізації програм розвитку.

Сталий розвиток має характеризуватися певними параметрами стійкості, які б забезпечували життєдіяльність людей, суспільства, екосистем протягом тривалого часу як єдиної системи, а не тільки окремих її складових. Це потребує введення нових критеріїв споживання ресурсів, що характеризують не валові показники, а питомі – в розрахунку на душу населення.

Сталий розвиток – динамічне поняття, яке характеризує зміни до кращого стану як в кількісному, так і в якісному плані. Сталий розвиток досягається в процесі еволюції економіки, суспільства та природи. Розвиток, який наносить шкоду його учасникам або майбутнім поколінням, не можна вважати сталим.

7.2. Принципи, показники та етапи сталого розвитку

Вирішення питань сталого розвитку передбачає необхідність вироблення та дотримання принципів здійснення цього процесу.

В основі сталого розвитку лежить *принцип справедливого розподілу* вигод та благ серед широких верств населення, що має сприяти покращенню якості життя. Цілеполягання процесу сталого розвитку виступає одним із складних завдань у зв'язку з його багатомірністю. Складність взаємовідносин складових частин ускладнює встановлення правильного і ефективного балансу між економічними, соціальними та екологічними цілями. Кожен вид капіталу суспільства – економічний, соціальний, екологічний, який обслуговує відповідну сферу, має бути відтворений, а його нарощування не повинно відбуватися за рахунок зменшення іншого. Зростання загального чи питомого капіталу в суспільстві має відбуватися на справедливій основі, рівності можливостей між членами суспільства та поколіннями. Це положення актуальне і при забезпеченні розвитку окремих країн.

В зв'язку з тим, що кожне суспільство складається з різних класів, прошарків, общин, партій, організацій з різними інтересами, в тому числі

і по відношенню до проблем сталого розвитку, необхідним стає зближення їх позицій. Рушійні сили суспільного розвитку, керівництво країни мають проводити та здійснювати курс на сталий розвиток із однаковим його баченням і усвідомленням кінцевої мети. Тому *однакове розуміння* мети, цілей, напрямів цього способу розвитку всіма основними силами країни виступає одним із принципів забезпечення сталого розвитку.

В структуру системи, що має забезпечити сталий розвиток, входять люди, організації, природа. Їхня взаємодія породжує складні суспільні відносинами. Ці складові мають ієрархічну будову і не завжди пристосовані до вимог сталого розвитку. Окремі процеси, в яких вони беруть участь, проходять з різною швидкістю та направленістю. Життєздатність такої системи значною мірою залежить від сили взаємозв'язків та досконалості комунікацій, способів та ефективності управління. Адаптація всієї системи до визначених умов та нормативів можлива за умови врахування інтегрованого набору факторів, що здійснюють вплив на неї. У зв'язку з цим *врахування багатфакторності* впливу на процес сталого розвитку віднесено до принципів сталого розвитку.

Складна ієрархічна будова складових елементів та рушійних сил забезпечення сталого розвитку, значна різноманітність факторів впливу зумовлюють необхідність використання принципу *системного підходу* при здійсненні відповідної політики. Системний підхід до сталого розвитку означає врахування інтересів та характеру розвитку окремих підсистем. До таких підсистем слід віднести людську, забезпечуючу та природну підсистеми.

Людська підсистема складається із підсистем державності та підсистеми індивідуумів.

Підсистема державності визначається політикою наявного правлячого державного режиму, і в контексті принципів сталого розвитку повинна мати демократичну спрямованість.

Підсистема індивідуального розвитку включає індивідуальний розвиток окремої особи у сфері забезпечення політичних, соціальних, економічних та інших прав та свобод.

Забезпечуюча підсистема включає соціальну та економічну складові.

Соціальна підсистема – характеризує класову та соціальну структуру суспільства, розвиток та розміщення населення, його освіту, охорону здоров'я, пенсійне забезпечення, якість життя, соціальну безпеку.

Економічна підсистема – віддзеркалює сукупність економічних відносин в суспільстві у сфері виробництва, обігу та споживання, економічний базис та надбудову.

Система може існувати та діяти за умови відповідності її структури та функцій оточуючому середовищу. Сталий розвиток є властивістю життєздатної системи, а остання характеризується певною стійкістю.

Природна підсистема представлена оточуючим середовищем – природним, екологічним – з усіма ресурсами та відповідними кліматичними умовами.

Наслідки процесу сталого розвитку характеризуються певною різноманітністю кінцевих станів його складових частин. Тому важливого значення набирає принцип *обов'язковості оцінки* цього процесу, якій повинна підлягати вся система та її підсистеми, за різними характеристиками динаміки, направленості, рівня, взаємодії тощо. Крім того, деякі ознаки та фактори сталого розвитку неможливо оцінити вартісними показниками, що обумовлює необхідність використання якісних показників. Побудова критеріїв оцінки сталого розвитку має базуватись на основі принципу врахування істотних характеристик елементів системи “суспільство-економіка-природа”. До них, зокрема, належать стан забезпечення прав і свобод людини, рівність доступу до ресурсів та основних послуг життєзабезпечення, наявність та рівень бідності, ефективність використання ресурсів і наднормативне їх споживання, екологічні умови проживання, економічний розвиток, якість життя, піклування про ресурсозабезпеченість прийдешніх поколінь.

Одним з принципів сталого розвитку є принцип *віддаленості наслідків* діяльності. Він вимагає врахування того факту, що нинішня діяльність людей може мати значний вплив на стан суспільства, економіки, навколишнього природного середовища у майбутньому. Це є часовою ознакою, яка відображає різні часові горизонти існування людей та екосистеми як необхідного середовища для майбутніх поколінь. Тут присутня і географічна ознака, яка відображає вплив одних країн на інших, одних регіонів на другі. А функціональна ознака показує вплив одних видів діяльності на інші, коли необережна чи неконтрольована діяльність може стати загрозою для можливостей проведення інших, більш вразливих видів робіт. Особливої уваги заслуговує взаємодія людської діяльності на екосистему. Оцінка наслідків цих впливів ускладнюється об'єктивними часовими та територіальними “розривами” діяльності суб'єктів та можливих негативних наслідків від неї. Це потребує узгодження механізмів оцінки на основі загальноприйнятих у світовому товаристві критеріїв.

На жаль, запаси ресурсів в світі є обмеженими. Ця об'єктивна реальність спонукає враховувати принцип *достатності* при розробці та реалізації різного роду проектів та програм розвитку, встановлення певних рамок, границь, обмежень за їх масштабами та періодами виконання, особливо на національних рівнях, з метою уникнення локальних чи загальних, теперішніх чи віддалених негативних наслідків. Цей принцип сталого розвитку вимагає формування певних лімітів для створення нормальних умов життя для нинішніх поколінь, не претендуючи на надлишковість та

зазіхання на необхідні людські, матеріальні, фінансові, екологічні та інші види ресурси майбутнього.

Рушійною силою розвитку є енергія. Тому рівень енергоспоживання є важливим фактором сталого розвитку. Одним із принципів сталого розвитку має бути *забезпечення зменшення енергомісткості ВВП*, тобто виробництво ВВП на душу населення має випереджати питоме споживання енергії. Статистика свідчить, що починаючи з 1975 року енергомісткість ВВП розвинутих країн зменшувалась, що й забезпечило загальне зменшення цієї величини. Це є однією з важливих ознак стійкого розвитку.

Різноманітність проявів результатів сталого розвитку породжує необхідність виділення принципу *націленості на головне*. Це стосується як формування передумов переходу на засади сталого розвитку, так і регулювання та забезпечення цього процесу. Вимоги цього принципу мають враховуватись і при проведенні оцінки досягнень розвитку країн та регіонів – в частині зосередження на ключових питаннях, обмеження кількості індикаторів та критеріїв оцінки, стандартизації вимірів.

Розробка та прийняття національних програм сталого розвитку має бути відкритою із залученням представників всіх верств населення. Кулуарність, закритість, відсутність інформативності в цьому питанні не сприятимуть переходу до практичних дій на всіх рівнях виконання цих програм. Врахування урядовими структурами принципу *відкритості* прийняття та реалізації програми сталого розвитку є важливою передумовою національної злагоди в суспільстві, згуртованості суспільства навколо ідеї сталого розвитку, виконання всіма членами суспільства місії забезпечення достойних умов життєдіяльності тепер і в майбутньому.

Принцип *доступності* передбачає вільний доступ громадян, організацій, інших суб'єктів до участі в програмах розвитку, поданні своїх пропозицій та зауважень до них, прийнятті своїх програм, які були б інтегровані в загальну систему, ознайомлення із методами та методиками оцінки ходу, стану та результатів діяльності.

Принцип *ефективних комунікацій* враховує важливість зв'язків та взаємовідносин в суспільстві, економічній сфері та екології. Діяльність людських та інших підсистем немислима без ефективних способів та засобів передачі даних, своєчасно та точно доведеної від суб'єкта до об'єкта управління інформації. Це підвищує вимоги до ідей, управлінських рішень, оцінок, інтерпретацій на предмет їх точності, виваженості, визначеності, детермінованості.

Принцип *широкої участі* вказує на якнайширшу участь у підготовці, переході та здійсненні процесу сталого розвитку всіх зацікавлених верств населення та організацій. Це дає можливість оцінити та врахувати їхні поточні та перспективні потреби і можливості. Залучення більшої кількості учасників цього процесу розширює його соціальну основу, робить його

більш потужним та реальним, зменшує ймовірність його несприйняття окремими силами суспільства, підвищує відповідальність за його хід та наслідки, створює більш сприятливі умови для визнання прийнятих цінностей. А оцінка зі сторони професійних та соціальних груп дає змогу точніше ідентифікувати проблеми та розширити можливості їх вирішення.

Процес сталого розвитку розрахований на тривалий, довготерміновий період. Тому об'єктивною виступає потреба врахування принципу *забезпечення моніторингу* за характеристиками цього процесу. Постійна оцінка стану та направленості величезної кількості явищ та процесів суспільного життя, економічних та екологічних параметрів розширює можливості управлінських впливів на їх протікання, регулювання та здійснення своєчасної корекції, зменшення ризиків невдач, проведення поточної та стратегічної оцінки досягнення поставлених цілей.

Принцип *інституційного впливу* на процес сталого розвитку передбачає провідну роль державних інституцій, владних органів у визначенні пріоритетів, стратегічного бачення, мети та цілей, прийнятті програми, забезпеченні правових та інших умов переходу на цей шлях розвитку та його реалізації, проведенні адекватної політики та здійсненні державного регулювання, створенні інформаційної управлінської системи та інших видах діяльності. Такий підхід зумовлюється сутнісним змістом та завданнями процесу сталого розвитку.

Врахування цих принципів дасть змогу зблизити інтереси різних політичних, соціальних, економічних та екологічних сил в суспільстві, налагодити відповідні взаємозв'язки, створити цілісну, комплексну та життєздатну систему сталого розвитку. Це створить необхідні передумови для досягнення поставлених цілей.

Індикатори сталого розвитку. Важливим є питання вибору інтегрального критерію суспільного прогресу в цілому. Довгий час перевага надавалась економічним параметрам – характеру та рівню розвитку продуктивних сил, валовому національному продукту, середньому доходу на душу населення тощо.

Однак на сучасному етапі розвитку економічні чинники вступили у суперечність, наприклад, з якістю природного довкілля. З другої сторони, при повному екологічному та економічному благополуччі спостерігається культурна деградація, помітне зниження морального рівня суспільства.

Вирішення проблеми сталого розвитку вимагає відповідного моніторингу за станом та динамікою цього процесу, а також відповідної оцінки. Комісія ООН, що опікується питаннями сталого розвитку, запропонувала 134 індикатори, які дають змогу охопити всі його напрямки як в статистиці, так і в динаміці. Однак, оскільки здійснювати регулярні виміри за цими показниками практично неможливо, світові організації вважають

за достатнє здійснювати моніторинг індексів стану соціуму та природного середовища, а також індикаторів їхнього відтворення. Їх групують за 4-ма напрямками:

1. Індикатори стану біосфери:
  - вартість невідтворюваних природних ресурсів;
  - вартість відтворюваних природних ресурсів.
2. Індикатори стану соціуму:
  - питомий фізичний капітал, характеризує все нагромаджене матеріальне багатство в розрахунку на душу населення;
  - питомий людський капітал, показує умовну середню "вартість", яка акумульована в одній людині;
  - питомий природний капітал, виражає багатство природних ресурсів в розрахунку на одну особу.
3. Індикатори відтворення біосфери:
  - виробництво екокапіталу за рік на одну особу;
  - загальне споживання біопродукції за рік;
  - величина біосферної ренти.
4. Індикатори відтворення соціуму:
  - виробництво валового суспільного чи національного продукту на душу населення;
  - споживання енергії на одну людину за рік;
  - питомих виробництво людського капіталу.

За деякими оцінками, перехід на засади сталого розвитку характеризується виробництвом ВВП на душу населення на рівні 14 тис. дол. Саме такого рівня досягнула Іспанія. Мотивацією стає той факт, що дальше нарощування виробництва не збільшує середній строк життя в суспільстві. Якість життя в подальшому визначається уже не матеріальними благами, а величинами людського та екологічного капіталу.

Саме лише зростання обсягів виробництва чи окремі кількісні показники валового національного продукту на душу населення не можуть бути єдиним критерієм переходу до сталого розвитку.

Індикатори сталого розвитку комплексно характеризують стан та динаміку розвитку соціальних, економічних та екологічних характеристик суспільства. Міжнародні організації в числі інших використовують такі традиційні показники як ВВП, однак проводять його корегування на зменшення природних запасів та на шкоду від забруднення навколишнього середовища. Цей показник відомий як екологічно адаптований чистий внутрішній продукт. Пропонується індекс розвитку людського потенціалу, який показує якість життя в різних країнах. Однак, ці та інші показники є недостатньо обґрунтованими. А відсутність одного комплексного показника дуже затрудняє проведення порівняльної оцінки сталого розвитку, що знижує її об'єктивність.

Результатом сталого розвитку є нарощування виробництва фізичного, людського та екологічного капіталу, які разом складають загальний капітал суспільства. Питома величина останнього може бути індикатором сталого розвитку, оскільки вона характеризує потенціал відтворення в розрахунку на одну особу. Цей індекс сталого розвитку характеризує економічну, соціальну та екологічну складову. Він може бути виражений через питомі величини ВВП, показників людського капіталу та екологічного капіталу. При цьому показник людського капіталу можна представити з двох частин – набутого за життя та отриманого при народженні. Отриманий при народженні капітал становить собою запас міцності по відношенню до зовнішнього середовища. Набутий капітал показує акумульований в собі економічний капітал за все життя, а також соціальний, набутий самостійно в результаті саморозвитку.

Відомі порівняльні індекси сталого розвитку по деяких країнах. За цим індексом Україна суттєво відстає від провідних країн світу, а за окремими показниками (тривалість життя, медицина, інформатизація тощо) вона суттєво поступається навіть деяким країнам, що розвиваються.

Вирішення проблем сталого розвитку має ґрунтуватися на всебічному розгляді соціально-економічних передумов та оцінці економічного стану суспільства за єдиною методологією.

Організація Об'єднаних Націй для об'єктивного порівняння розвитку всіх країн і висновків щодо фінансової і будь-якої іншої допомоги застосовує індекс людського розвитку (ІЛР) – інтегральний показник, який об'єднує три компоненти: довголіття, освіту і рівень життя.

Довголіття вимірюється очікуваною тривалістю життя; освіта вимірюється комбінацією письменності дорослих і середньою кількістю років освіти; рівень життя вимірюється реальним ВВП на душу населення з урахуванням місцевої вартості життя.

Вважається, що країни з ІЛР нижче 0,5 мають низький рівень людського розвитку; країни з ІЛР в діапазоні 0,5-0,8 мають середній рівень, а країни з ІЛР більше 0,8 мають високий рівень розвитку.

Індекси сталого розвитку можна використовувати при проведенні державної політики в економічній, соціальній та екологічних сферах, формуванні бюджетів та планів розвитку.

На Всесвітньому економічному форумі в Давосі (Швейцарія) у 2001 р. був представлений комплексний показник сталості розвитку країни чи регіону – індекс екологічної сталості (Environmental Sustainability Index). Оцінка за цим показником ґрунтується на врахуванні параметрів 5-ти складових життєдіяльності суспільства:

- *екосистеми*, де враховується якість повітря, біорізноманіття, ґрунти, кількість і якість води;

- *екологічних стресів*, викликаних забрудненням повітря і води, забрудненням твердими відходами і токсичними речовинами, деградацією ґрунтів, демографічними проблемами;
- *уразливості людини*, спричиненої небезпечними продуктами харчування, природними умовами, екологічними катастрофами;
- *соціальних та інституційних можливостях вирішувати екологічні проблеми*, створюваних екологічним управлінням, екологічною ефективністю господарської діяльності, відповідальністю приватного сектору економіки, науки і технології;
- *глобального управління*, яке охоплює сфери глобальних промислових викидів (парникових газів), міжнародних екологічних угод, транскордонних впливів.

Значення індексу розраховується за допомогою 21 комплексного індикатора, що охоплюють 76 параметрів. За цим індексом у 2005 р. Україна знаходилася на 108 місці серед 146 країн, а світовими лідерами були Фінляндія, Норвегія, Уругвай, Швеція та Ісландія.

Наведена оцінка показує актуальність проблеми переходу України на засади сталого розвитку.

Етапи сталого розвитку. Перехід до сталого розвитку вимагає вирішення великих за масштабами соціально-економічних та екологічних завдань і потребує значного періоду. Цей перехід необхідно здійснювати в декілька етапів.

Підготовчий період пов'язаний із постановкою мети та виробленням стратегії, зміною світосприйняття щодо цілей та завдань сталого розвитку як державними органами, так і всіма суб'єктами соціально-економічних відносин у суспільстві, формуванням нормативно-правової бази.

Початковий період переходу на засади сталого розвитку вимагатиме вирішення найгостріших соціально-економічних та екологічних проблем, які створять передумови для подальшого розвитку. Цьому сприятиме оцінка стану сукупного капіталу суспільства в цілому та за окремими компонентами, виявлення критичних сфер, розробка стандартів якості життя, вироблення принципів гармонійних соціальних відносин, введення екологічних обмежень на господарську діяльність. Оцінка кризових явищ та розробка заходів щодо їх подолання – основне завдання цього етапу.

Наступний етап має стати *етапом введення екоекономічних принципів господарювання* і супроводжуватися технічним та технологічним оновленням виробничих процесів, структурними змінами в економіці, зниженням техногенного навантаження на природу, оптимізацією використання економічного потенціалу.

Заключний етап переходу до сталого розвитку вимагатиме широкомасштабного введення екоекономічних систем господарювання, гармо-

нізації відносин соціуму та природи, входження в світову систему країн, які уже розвиваються на цих засадах.

7.3. Національні можливості забезпечення сталого розвитку в Україні

Всесвітня конференція в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) прийняла документ "Порядок денний на XXI століття", який є глобальним планом дій із забезпечення сталого розвитку. Він включає більше ста програмних сфер. Була прийнята спеціальна Декларація, яка включає 27 принципів, направлених на інтеграцію політики економічного зростання та охорони зовнішнього середовища. Існують інші міжнародні документи, які врегульовують відносини по відношенню до лісів, змін клімату, біологічної різноманітності, що підкреслює надзвичайну стурбованість світового співтовариства екологічним станом на планеті.

Саміт в Йоганнесбурзі (2002 р.) підбив підсумки десятилітніх зусиль на шляху до сталого розвитку. Він активізував підготовку національних програм сталого розвитку, що сприяло переосмисленню цілей та завдань розвитку, створенню законодавчої бази, формуванню відповідних механізмів та організаційних структур. До цього процесу долучилося уже близько ста держав світу.

Глобальні зміни і процеси зачіпають національні інтереси всіх країн. Кожна з них має вибрати обґрунтований і збалансований шлях до гармонійного розвитку економіки і природи.

Однак, у переважній більшості країн світу програма дій "Порядок денний – XXI століття" майже не виконується і існують серйозні проблеми з якістю та об'єктивністю концепцій сталого розвитку. Найголовніші з них – це необхідність врахування комплексу національних особливостей розвитку та законів біотичної регуляції природи, яким до цього не приділялося серйозної уваги.

Перехід України до гармонійного розвитку повинен визначатися у законодавчо прийнятій концепції та відповідних національних стратегіях у політичній, економічній, воєнній, соціальній, природоохоронній та інших сферах життєдіяльності. Відсутність поступу у формуванні стратегії сталого розвитку України призводить до виснаження ресурсного потенціалу держави.

На основі проведення аналізу існуючих пропозицій щодо вибору національного шляху до гармонійного розвитку можна визначити деякі особливості цього переходу з урахуванням історичних, геополітичних і національних чинників та дестабілізуючих факторів, які набули системного характеру за роки політичного та економічного реформування.

Перша група – це так звані успадковані особливості, які породжують порушення біоекономічної рівноваги:

- техногенна перевантаженість території України;
- значна зношеність основних фондів;
- кризовий стан енергетичних, гідротехнічних, комунальних, водочисних об'єктів і мереж;
- кризовий стан регіональних екосистем, що набуває властивостей незворотності;
- висока розораність та значна еродованість земель;
- порушення ресурсної та екологічної рівноваги басейнів основних річок;
- нераціональне і непропорційне розміщення продуктивних сил на території України.

Друга група – це набуті особливості, зумовлені процесами реформування політичного й економічного середовища в Україні:

- відсутність національної ідеї, здатної об'єднати весь народ;
- демографічна криза, перевищення смертності над народжуваністю;
- соціальна незахищеність більшості населення;
- відсутність достатнього середнього класу;
- криза національної системи освіти, науки, охорони здоров'я;
- ігнорування екологічних аспектів у процесі зміни власності (приватизації, розпаювання землі);
- політичний антагонізм і політична аморфність суспільства;
- високий рівень злочинності і корупції, велика "тінізація" економіки;
- зростання частки найбільш енергоємних та екологічно шкідливих галузей;
- недостатня розвиненість демократичних інститутів держави;
- практична відсутність впливу громадськості на політичну, правохоронну, судову та інші державні системи влади;
- нестача компетентних, патріотично і державно налаштованих фахівців у вищих ешелонах влади;
- часто формальне виконання міжнародних зобов'язань перед світовою спільнотою;
- неусвідомленість потреби, відсутність бажання і відповідних умов для реалізації еколого-економічних перетворень;
- політична структуризація не суспільства, а корпоративних груп, що борються за владу;
- бездуховність значної частини населення.

Третя група – це особливості, зумовлені чинниками зовнішнього середовища:

- загрози міжнародного тероризму у всіх його проявах (політичного, воєнного, біологічного, інформаційного, прикордонного тощо);

- транснаціональний монополізм і залежність в енергопостачанні;
- загрози глобальних фінансових груп;
- наявність незаконної міграції і контрабанди;
- нереалізованість політики стратегічного партнерства з прикордонними країнами;
- посилення залежності української економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків;
- відтік національних капіталів і кадрів за кордон.

Світовий банк висуває перед світовою спільнотою завдання вивести всі країни на шлях сталого розвитку до середини ХХІ століття. Такі завдання вимагають спільних зусиль не тільки на національному, а на між-національному рівнях. Саміт в Йоганнесбурзі в 2002 р. зробив спробу створити багатосторонню світову систему сталого розвитку. Однак ця система сприйнята не всіма, оскільки процесам глобалізації стали протидіяти процеси локалізації та регіоналізації. Разом з тим, це не може змінити спільні потреби, що стають першочерговими на будь-якому рівні.

Загальна глобалізація створює умови, при яких зовнішні фактори відіграють домінуючу роль в підвищенні рівня розвитку країн, що розвиваються, в тому числі і України. Вкрай важливими є такі зовнішні чинники сприяння сталому розвитку:

- міжнародна співпраця у галузі фінансів;
- співробітництво щодо трансферу новітніх технологій;
- налагодження рівноправної міжнародної торгівлі;
- спільні дії в забезпеченні військової, економічної, соціальної та інших видів безпеки розвитку.

Однак країна має створити сприятливе середовище для здійснення процесу сталого розвитку суспільства. До необхідних передумов сталого розвитку відносяться:

- демократизація суспільства та влади;
- оздоровлення навколишнього природного середовища;
- створення сприятливого клімату для інвестицій;
- проведення справедливої соціально-економічної політики;
- розвиток демократичних інститутів громадянського суспільства;
- верховенство права;
- усунення корупції;
- забезпечення тендерної рівності;
- гарантування основних прав та свобод людини.

Це потребує оцінки всіх інвестиційних проектів з точки зору їх відповідності критеріям сталого розвитку.

Передумови для переходу до сталого розвитку необхідно створювати через правові, інституційні, науково-дослідні та освітні заходи, спрямовані на зміцнення суспільного капіталу, розвиток людського потенціалу,

збереження та відновлення біосферного капіталу та створення необхідних механізмів.

В основу політик багатьох країн світу покладено сталий розвиток, у відповідності з яким політика повинна враховувати економічний, соціальний та екологічний аспекти, а досягнення цілей в одній із сфер політики має не стримувати прогресу в іншій. Сталий розвиток має стати головною метою регулювання питань в усіх сферах суспільного життя.

Впровадження принципів сталого розвитку у світі історично співпало зі становленням України як незалежної європейської держави. Тривалий час переважав складний і напружений процес становлення державних інституцій, формування нових суспільно-політичних відносин, соціально-економічного реформування, розробки та введення в дію стратегій розвитку різними органами влади.

Мета сталого розвитку України – забезпечення досягнення високої якості життя нинішнього і майбутніх поколінь на основі збалансованого розв'язання проблем соціально-економічного розвитку, збереження навколишнього природного середовища, раціонального використання та відтворення природно-ресурсного потенціалу країни.

В Ріо-де-Жанейро у 1992 р. Україна задекларувала своє бажання перейти на шлях сталого розвитку і на наступних конференціях «Ріо+5» та «Ріо+10» підтвердила свої прагнення. В 1997 р. в Україні було створено Національну комісію сталого розвитку України при Кабінеті Міністрів України, яка в 2003 р. була ліквідована. В цьому ж році Національна комісія зі сталого розвитку була створена при Президентові України як консультативно-дорадчий орган, який був ліквідований в 2007 р.

Верховна Рада України прийняла деякі правові акти, спрямовані на поступовий перехід до сталого розвитку. Так, в 1999 р. було схвалено Концепцію сталого розвитку населених пунктів, розраховану на тривалу перспективу (15-20 років). На вирішення назрілих проблем охорони навколишнього природного середовища та сталого розвитку в окремих сферах направлені «Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки», Земельний, Лісовий, та Водний кодекси України, Кодекс України про надра, Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ», «Про екологічну експертизу» та ін.

В 1998-1999 роках був розроблений Урядовий проект Концепції сталого розвитку України, але він не був прийнятий Верховною Радою України.

Разом з тим громадськість була залучена до обговорення питань сталого розвитку, розробки місцевих концепцій і програм переходу до сталого розвитку.

В якості основних макроекономічних засобів досягнення сталого розвитку визначались забезпечення ефективного використання всіх видів ресурсів, структурно-технологічна модернізація виробництва, використання творчого потенціалу суспільства для розбудови і процвітання держави. Принциповими завданнями було визначено економічний розвиток, охорону довкілля, соціальну гармонію, раціональне використання природних ресурсів, розвиток освіти, міжнародного співробітництва і залучення громадськості до процесу формування національної екологічної політики та екологічної експертизи інвестиційних проектів.

Виконання цих завдань повинно базуватися на *таких принципах*:

- подолання бідності та підвищення рівня життя громадян;
- забезпечення сталого ресурсозберігаючого економічного зростання, створення конкурентоспроможної ринкової економіки;
- поліпшення структури національної економіки на основі інноваційної моделі розвитку;
- інтеграція в європейські структури та світову економічну систему;
- забезпечення екологічної рівноваги, зменшення техногенного навантаження на природні екосистеми;
- збереження біорізноманіття.

Трансформаційні зміни в економіці та суспільстві в Україні в останні роки мали як позитивні, так і негативні наслідки. Значне скорочення обсягів ресурсовитратного виробництва, структурні зміни в економіці сприяли зменшенню техногенного навантаження на навколишнє природне середовище, але мали негативні соціальні та демографічні наслідки, зокрема призвели до поширення масштабів бідності та депопуляції населення країни.

Національній економіці поки що не вдалося радикально змінити екстенсивний тип розвитку та забезпечити раціональне природокористування.

На сьогодні стан населених пунктів України характеризується значними відмінностями в рівнях їхнього соціально-економічного розвитку, неузгодженістю ряду законодавчих та нормативно-правових актів з містобудівним законодавством. Спостерігається надмірна концентрація населення і виробництва у великих містах, неефективний, уповільнений розвиток більшості середніх і малих міст, селищ і сіл. Надмірне втручання держави до регіональної політики протягом довготривалого періоду призвело до значних територіальних диспропорцій економічного розвитку країни, суттєвих недоліків в територіальній організації суспільства, в системі поселень. В результаті погіршилась демографічна ситуація в країні, стан зайнятості, знизилась якість життя населення, особливо в сільській місцевості.

Водночас спостерігається тенденція збільшення загальної площі території населених пунктів. Неefективно використовуються землі, відведені під об'єкти промисловості, транспорту, енергетики, а також землі рекреаційного призначення.

Сталому розвитку населених пунктів перешкоджають нестабільність соціально-економічних умов у державі на перехідному етапі, відсутність науково обґрунтованої, чітко визначеної стратегії її сталого розвитку, недосконалість правових, організаційних, економічних засад діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо формування повноцінного життєвого середовища.

Розуміння сутності сталого розвитку як комплексної соціально економічної та екологічної проблеми вимагає відповідної державної політики, далекоглядного інституційного менеджменту. В центрі цієї політики має бути людина, а інвестиції в неї першочерговими. Діяльність державних інституцій стає засобом реалізації стійкого розвитку суспільства.

Забезпечити сталий розвиток без збалансованого розвитку економічної, соціальної та екологічної сфер неможливо, як і без врахування потреб членів суспільства в майбутньому.

Інституційні реформи та стратегії мають розроблятися і проводитися з урахуванням цих положень. Крім того, національні програми мають бути скоординовані на світовому рівні.

Складність забезпечення сталого розвитку пов'язана і з тим, що на сьогодні відсутній єдиний підхід до формування національних програм.

В методичному плані можна вказати на необхідність проведення ситуаційного аналізу, формування політики, складання програм та планів дій, імплементації та моніторингу. Процес формування національної стратегії сталого розвитку має виходити зі збалансованих та інтегрованих економічних, соціальних та екологічних цілей та враховувати національні особливості в економіці, політиці, культурі, екології.

Регулююча діяльність інституціональних структур має охоплювати всю палітру відносин, що беруть участь в процесі реалізації сталого розвитку. Вона має бути направлена на підвищення ефективності цього процесу в цілому. Однак, важливо вдосконалювати відносини, явища і процеси в різних сферах і областях, які сприяють цьому завданню. Можна виділити, наприклад, роботу щодо інтеграції різних секторів, що входять в систему сталого розвитку, ефективного розподілу ресурсів та фінансів між ними. Важливою є гармонізація економічних стратегій, що направлені на економічне відродження та зростання, соціальних стратегій, спрямованих на побудову громадянського суспільства, екологічних стратегій, зорієнтованих на інтеграцію факторів навколишнього природного середовища в процес сталого розвитку.

Наголос на комплексність розуміння розвитку був зроблений на конференції в Ріо в 1992 році. В підсумковому документі “Порядок денний на XXI століття” підкреслювалась необхідність залучення окремих складових для вирішення проблеми розвитку. При цьому наголошувалось на ролі центральної влади та урядів країн, які поряд з бізнесовими структурами та громадянським суспільством мають стати головними провідниками сталого розвитку.

На державному рівні у зв'язку з цим виникають нові проблеми щодо розуміння сутності, стану, динаміки, шляхів та забезпечення сталого розвитку. Насамперед потребують вирішення такі питання:

- визначення головних цілей сталого розвитку;
- вибір напрямків сталого розвитку;
- формування моделі сталого розвитку;
- визначення можливих форм та способів проведення заходів щодо сталого розвитку;
- з'ясування ролі окремих інституцій в його проведенні;
- виявлення та врахування специфічних економічних, соціальних, екологічних та інших умов і особливостей;
- розробка та прийняття законодавчої бази забезпечення цього процесу;
- формування механізмів сприяння сталого розвитку;
- організація відповідних інституційних структур для здійснення сталого розвитку;
- забезпечення матеріальних, фінансових та інших умов для проведення сталого розвитку;
- вироблення критеріїв та показників сталого розвитку;
- налагодження моніторингу за основними індикаторами сталого розвитку;
- координація зусиль різних функціональних сфер та учасників процесу сталого розвитку;
- налагодження інтеграційних дій з питань сталого розвитку з міжнародним співтовариством.

З критеріальних позицій ООН Україна поки що не вийшла на той мінімальний рівень, який би свідчив про перехід до сталого розвитку, хоча й має значні потенційні резерви та передумови. Про це свідчать внутрішні спонукальні чинники, які характеризують нашу країну, а саме:

- наявність ще досить міцного ресурсно-виробничого і науково-технічного потенціалу;
- вибраний курс на демократизацію та ринкові перетворення;
- формування законодавчого поля для можливості здійснення інтеграції екології та економіки в реальному житті.

Зовнішні спонукальні чинники теж формують певні сприятливі передумови для переходу на засади сталого розвитку. До них слід віднести:

- міжнародне визнання України як країни, що проводить виважену, передбачувану політику;
- вагомий вклад України в процес ядерного роззброєння;
- членство України у впливових міжнародних організаціях;
- вигідність геополітичного розташування;
- лібералізація та розширення зовнішньоекономічної діяльності;
- відносна стабільність валютного ринку;
- глобальний характер екологічних проблем;
- міжнародні зобов'язання України щодо охорони навколишнього середовища.

З точки зору національних особливостей інтегрування екології й економіки Україна рухається у напрямі реалізації власної стратегії сталого розвитку. Для переходу до сталого розвитку потрібен час і відповідна політика.

Однак протягом певного періоду наша країна буде обмежена у можливостях фінансування природоохоронних витрат, що викликає необхідність у визначенні пріоритетних напрямів екологічної політики, виходячи з певних національних особливостей. **Факторами формування таких пріоритетів виступають:**

- погіршення здоров'я людей через значну забрудненість середовища;
- втрати фізичного капіталу і природних ресурсів;
- погіршення стану біологічного та ландшафтного різноманіття;
- низька еколого-економічна ефективність природоохоронних заходів.

Виходячи з цього, має бути сформована принципово нова свідомість і екологічна культура для забезпечення гармонії людей з природою. Актуальним стає розробка і реалізація екологічно обґрунтованої концепції розвитку економіки. Вона має передбачати скорочення обсягів виробництва ресурсодобувних, енергоємних галузей промисловості, перехід на екологічно безпечні та сучасні технології виробництва.

Державна політика в галузі охорони навколишнього середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки реалізується через окремі міждержавні, державні, галузеві, регіональні та місцеві програми.

В Україні розроблено і введено в дію близько 250 національних, загальнодержавних, державних, міжнародних, галузевих і регіональних програм, які фінансуються із залученням коштів державного бюджету. З них на сьогодні 137 безпосередньо пов'язано зі сталим розвитком.

За роки незалежності в Україні розроблено і прийнято багато загальнодержавних і національних програм, спрямованих на вирішення великомасштабних проблем, що зачіпають життєво важливі інтереси людей

в екологічній, економічній та соціальних сферах (Дніпро і питна вода, Чорне й Азовське моря, національна екологічна мережа, промислові й комунальні відходи та інші). Успішна реалізація цих програм значною мірою визначатиме перехід нашої держави на засади сталого розвитку.

Відбувалося формування інституційних, організаційних, правових і економічних засад раціонального природокористування.

У той же час відсутність дієвих важелів управління процесами формування і, значною мірою, виконання програм державного значення, їх фінансове незабезпечення не сприяють їх виконанню.

Поряд з цим постає питання адекватності природних ресурсів темпам зростання економіки. Воно пов'язане з вивченням взаємодії екологічних і господарських процесів у соціально-економічному розвитку окремих країн, регіонів і планети в цілому.

В Україні спостерігається кризова екологічна ситуація, яка має тенденцію до поглиблення. В господарському комплексі переважають сировинно-витратні, найбільш енергоємні та екологічно шкідливі галузі. Фінансування екологічних програм і природоохоронних заходів недостатнє. Навколишнє природне середовище продовжує забруднюватися понад допустимі норми. Ситуація ускладнюється довготривалими негативними наслідками Чорнобильської катастрофи. Рівень екологічної свідомості населення та менеджменту усіх рівнів залишається досить низьким. Екологічна освіта недостатня як за обсягами, так і за ефективністю.

Першочерговим пріоритетним національним завданням в Україні сьогодні стає підвищення екологічної культури, підвищення рівня еколого-економічної освіченості керівників та посадових осіб державних установ, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, ринкових підприємницьких структур. Необхідно сформувати інтелектуальний потенціал сталого розвитку України, який би вирішив завдання переведення суспільства на шлях гармонійного розвитку.

Інституційні установи мають прорахувати вплив факторів техногенної діяльності людини на далеку перспективу, глибоко вивчити процеси, які відбуваються у довкіллі і прогнозувати можливі наслідки.

На перехідному етапі розвитку із двох альтернатив – обмежене економічне зростання та структурна екологічна і соціально-економічна перебудова – має бути вибране остання, оскільки вона дає перспективу прискорених темпів економічного і екологічно безпечного зростання у майбутньому.

Перехід до сталого розвитку вимагає національного єднання. А саму ідею збалансованого, гармонійного і безпечного розвитку України слід пропагувати як національну.

Україна має певні досягнення у реалізації державної соціальної політики. Однак рівень та якість життя населення в країні ще далекі від

європейських стандартів. Постійне підвищення добробуту населення є ефективним чинником зміцнення соціальної стабільності в суспільстві. Це завдання має бути головним напрямом у визначенні пріоритетів розвитку. Реалізація соціальної політики має стимулювати розвиток економіки, а економічне зростання є передумовою сталого розвитку.

Довгостроковими орієнтирами стратегії у соціальній сфері мають стати забезпечення достойного життєвого рівня населення, розвиток трудового потенціалу, формування середнього класу, недопущення надмірної диференціації населення за рівнем доходів, розвиток освіти, культури, поліпшення охорони здоров'я населення.

Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 634 було затверджено «Комплексну програму реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003-2015 роки». Ця програма визначає стратегію і шляхи розв'язання глобальних та загальносуспільних проблем в Україні з метою забезпечення сталого розвитку. До основних завдань цієї програми віднесено ліквідацію бідності, впровадження моделей сталого виробництва і споживання, спрямованих на забезпечення життєдіяльності людини, охорона і раціональне використання природних ресурсів, оптимізація ресурсної бази економічного і соціального розвитку. Однак, механізми реалізації цих програмних положень розроблені недостатньо, а виконання завдань Програми має стати важливою складовою стратегічного планування переходу України до сталого розвитку та інтегрування її у європейське і світове співтовариство, а також забезпечити комплексний системний підхід до формування державної політики на принципах сталого розвитку.

Заходи, передбачені Програмою, направлені на досягнення таких цілей, як підвищення добробуту населення та забезпечення його продуктивної зайнятості, стабілізацію соціального становища в державі, підвищення енергоефективності виробничих процесів, структурну перебудову економіки, технологічне переоснащення виробництва, розвиток наукоємних галузей, збільшення використання відновлюваних джерел енергії, відновлення і підтримання екологічної рівноваги.

Міжнародні організації надають підтримку проектам для розвитку демократичного, прозорого механізму локалізації принципів сталого розвитку і демонстрації ефективності громадсько-приватного партнерства для вирішення місцевих соціальних, економічних та екологічних проблем. В Україні існують також численні громадські організації, які ставлять за мету сприяння переходу України на принципи сталого розвитку. Певні заходи щодо впровадження і реалізації принципів сталого розвитку здійснюються на рівні окремих міст України. У ряді регіонів було розроблено концепції сталого розвитку.

Однак, на практиці задекларовані заходи не мають достатнього фінансового забезпечення. Не здійснюється моніторинг і практично відсутня інформація щодо процесу реалізації й результативності національних і загальнодержавних природоохоронних програм. Принципи сталого розвитку в економічній політиці не дотримуються. Стратегічне планування переходу до сталого розвитку в Україні ще не набуло формальних ознак системної політики. До цього часу не прийняті Національна стратегія сталого розвитку та Національний план дій з охорони навколишнього середовища, хоча рядом міжнародних документів передбачено заходи щодо сприяння сталому розвитку та прийняття державної стратегії сталого розвитку.

Перехід до сталого розвитку тісно пов'язаний з національною безпекою України та захистом її національних інтересів. Стабільність існування України стає залежною як від внутрішніх факторів ризику (соціально-економічна криза, злочинність, корупція, регіональні екологічні кризові процеси), так і від явищ глобального характеру (глобальні економічні кризи, організована злочинність, контрабанда наркотиків, незаконна торгівля зброєю, міжнародний тероризм, інформаційні диверсії).

Глобалізація світової економіки створює нові умови існування держав та міждержавних відносин. Україна відчуває гостру потребу в адекватній синхронізації стратегії національної безпеки у відповідності з тенденціями розвитку зовнішніх та внутрішніх загроз.

Проголошення світовою спільнотою новою шляху розвитку земної цивілізації – сталого розвитку, змушує до перегляду концептуальних засад національної безпеки. Визнання Україною нової моделі історичного прогресу суспільства на засадах сталого розвитку (Всесвітня Програма дій на ХХІ сторіччя, Ріо-де-Жанейро, 1992 рік), духовного відродження, самозбереження та гармонійного існування суспільства стає головним пріоритетом національної безпеки.

Постала життєво необхідна проблема створення системи забезпечення національної безпеки нового типу, яка б ґрунтувалася на засадах сталого гармонійного розвитку.

Інноваційна модель сталого розвитку національної економіки. В Україні була розроблена програма сталого розвитку, яка має вирішити питання гармонізації та збалансування розвитку економіки, природи та суспільства.

У 2002 році Міжвідомчою комісією з науково-технологічної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України був розроблений проект Національної доктрини інноваційного розвитку і модернізації економіки України. Він зберігає свою актуальність і може стати базовою платформою інноваційної моделі сталого розвитку України, хоча до цього часу не прийнятий вищими органами влади.

Інноваційний розвиток національної економіки – це процес розширеного суспільного відтворення, в якому зростання обсягів виробленої продукції та підвищення її конкурентоспроможності досягається переважно за рахунок інтенсивного виробництва та активного використання нових знань та їх матеріалізованих результатів. Сутність його полягає у безперервному оновленні спектру товарів та послуг, а також технологій їх виробництва.

Інноваційний розвиток економіки забезпечує постійне зменшення енерго- та ресурсоемності одиниці продукції, збільшення продуктивності праці.

Інноваційний розвиток торкається усіх ланок ринкових пропозицій товарів і послуг споживчого та інвестиційного призначення, а тому охоплює не тільки виробництво, але й багато інших сфер суспільного життя – фундаментальну і прикладну науку, освіту, управління, фінанси, культуру та інші.

Необхідною умовою інноваційного розвитку економіки є забезпечення засобами державної політики тісного взаємозв'язку між усіма складовими суспільного життя.

Національна система інновацій має базові потенційні можливості, які необхідно використати та розвинути у процесі переходу на інноваційну модель розвитку економіки. **Ці можливості базуються на:**

- розвинутій мережі науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій, галузевих і територіальних наукових центрів;
- розвинутій системі освіти;
- сучасному науково-виробничому потенціалі таких наукоємних галузей промисловості, як аерокосмічна, електронна, напівпровідникова, виробництво засобів зв'язку, обчислювальної техніки, приладобудування, суднобудування та інші;
- значних резервах виробничих потужностей;
- економічно вигідному географічному розташуванні України;
- привабливих природничо-кліматичних умовах та наявності різноманітних природних ресурсів;
- участі України в міжнародних наукових і науково-технічних програмах.

Одночасно існують **негативні явища і проблеми, що стримують розвиток української інноваційної системи:**

- зупинка та руйнація багатьох переважно високотехнологічних галузей промисловості;
- низький рівень фінансування прикладної науки взагалі та інноваційної діяльності зокрема;
- невідповідність галузевої структури виробництва та прикладної науки сучасним вимогам;

- незначна частка приладобудування, машинобудування, тонкого хімічного синтезу та інших високих технологій в структурі промисловості та негативна динаміка її росту;
- домінування і збільшення частки у ВВП енергоємних гірничо-виробничих галузей, металургії та інших видів первинної переробки сировини;
- недостатнє використання національного науково-технічного потенціалу в інтересах України;
- слабка розвиненість малих та середніх інноваційних підприємств;
- зниження якості робочої сили, яке сталося за рахунок вимивання найбільш кваліфікованих працівників з реальної економіки в торгівлю та за кордон;
- недостатній рівень державного впливу на розвиток в Україні інноваційної діяльності через невідповідність органів державного управління моделі інноваційного розвитку економіки;
- недостатній вплив освітніх програм на впровадження інновацій на всіх рівнях суспільної та освітньої діяльності.

Негативні фактори впливу на національну систему інновацій в даний час переважають позитивні, тому інноваційний розвиток країни знаходиться в зародковому стані. Так, у структурі виробництва національної промисловості переважають низько- та середньо-технологічні продукти II-IV технологічних укладів. Зокрема, на сировинну продукцію в загальному обсязі реалізованої продукції добувної та обробної промисловості у 2005 р. припадало 66,7 %, у той час як на інвестиційну продукцію – 13,3 %, а на товари тривалого користування – лише 1,3 %.

Інноваційна активність промислових підприємств України є надзвичайно низькою порівняно з іншими державами. В Україні у 2005 р. обсяг реалізованої інноваційної продукції був у 7 разів меншим, ніж у країнах ЄС, і складав 24,5 млрд грн, що становило лише 6,4 % загального обсягу реалізованої промислової продукції держави.

Перехід на інноваційну модель сталого розвитку об'єктивно є єдиним шансом уникнути наступних криз і незворотнього відставання від розвинутих країн, однак вимагає швидких організаційно-управлінських та політичних рішень.

Національні інновації можуть бути використані при виробництві продуктів харчування, одягу, взуття, в машинобудуванні, енергетиці та інших галузях, які мають великий попит на інновації.

Можна виділити три види інноваційних потоків: індивідуальна ініціатива, промислове замовлення і державні інноваційні програми.

Індивідуальна ініціатива – це інноваційні ідеї, висунуті окремими фахівцями або невеликими колективами. У промисловості такими інноваторами є інженери-розробники та винахідники, які пропонують нові

вироби, матеріали, лікарські препарати та технології, нові види послуг. У сільському господарстві, крім інженерів, причетних до сільгосптехніки та сільгоспхімії, інноваторами є агрономи та тваринники, що вивели нові сорти сільгоспкультур та нові породи свійських тварин. У медицині – це нові методи лікування, запропоновані лікарями-інноваторами.

Промислове замовлення – це нові розробки, виконані на замовлення промислових підприємств колективами фахівців науково-дослідницьких установ, вищих навчальних закладів, заводських лабораторій та конструкторських бюро.

Промислове замовлення – типовий вид інноваційної діяльності для ринкової економіки. Малі та середні фірми не мають змоги утримувати власний інноваційний потенціал, а відтак мусять купувати технічну документацію, розроблену іншими фірмами, основною діяльністю яких є саме розробка нових виробів і технологій.

Державні інноваційні програми – це великі розробки, що виконуються на державне замовлення, і, як правило, кількома науково-дослідницькими та промисловими організаціями. Ці розробки ініціюються окремими відомствами.

Цей інноваційний потік виникає, коли державі потрібно створити нову наукомістку та капіталомістку галузь промисловості, сільського господарства чи медицини. Наприклад, ядерну енергетику чи ядерну зброю, військово-морський флот, спосіб лікування ракових захворювань, космічне та військове ракетобудування, напівпровідникову промисловість, комп'ютерне виробництво. Сьогодні формування державних науково-технічних програм є способом розподілу бюджетного фінансування серед науково-дослідних установ і колективів без покладання на останніх відповідальності за стан відповідних галузей виробництва та їх місце на внутрішньому і зовнішньому ринках. Стратегія державних інноваційних програм повинна бути спрямована на завоювання та створення нових ринків наукомісткої продукції.

Впровадження в Україні інноваційної моделі сталого розвитку вимагає активного стимулювання і використання усіх трьох інноваційних потоків.

На сучасному етапі існує низка причин, які стримують попит на інновації:

- низька рентабельність виробництва, особливо високотехнологічного та наукомісткого, у порівнянні з торгівельно-посередницькою та банківською діяльністю;
- орієнтація на імпорт кінцевого продукту замість організації його виробництва в Україні;
- традиційна зневага до фігури інженера та інженерної діяльності з боку керівників виробництва.

Для стимулювання попиту на інновації необхідно:

- змінити податкові пріоритети, встановивши вигідніші податкові ставки для виробництва, ніж для торгівлі чи банківської діяльності;
- встановити митні пільги на імпорт передового технологічного обладнання та продукції, яке не виробляється в Україні, та на експорт вітчизняного обладнання та продукції;
- запровадити матеріальне заохочення інновацій, включаючи підтримку і стимулювання попиту споживачів на наукомістку продукцію;
- налагодити систему сертифікації, контролю якості продукції та оцінки відповідності світовим зразкам;
- впровадити безперервну технічну та інформаційну підтримку життєвого циклу товарів.

Модель нині діючої системи державної інноваційної політики є досить розгалуженою, але недостатньо інтегрованою і зорієнтованою на досягнення головної мети інноваційної діяльності – розширеного відтворення економіки на новій технологічній основі, зростання ВВП, завоювання і формування нових ринків товарів і послуг.

Не сформовано центр інноваційної політики, який би проводив інноваційну ідеологію в економічну практику. Не завершено формування стимулюючої законодавчо-правової бази і адекватного фінансово-економічного механізму, включаючи організаційні структури. Певного орієнтування потребує вся економічна модель держави, у тому числі освіта, культура, науковий та інтелектуальний потенціал, які є першоосновою суспільного прогресу.

Тривалий час вирішенню еколого-економічних питань не приділялось належної уваги, тому умови проживання людей в деяких регіонах світу, зокрема в Україні погіршувались.

Система природокористування, охорони й відтворення навколишнього середовища в Україні не відповідає вимогам часу і нині перетворилась на фактор, який стримує перехід на засади сталого розвитку. Вирішення цих проблем залежить від макроекономічної, екологічної та соціальної політики.

Багато країн позитивно сприйняли модель сталого розвитку, яка стимулює економічне зростання і подальшу до певної межі інтенсифікацію використання природних ресурсів.

Поступовий перехід на систему економічного зростання й екологічного балансування вимагає дотримання цілої низки вимог. Одна з них полягає в забезпеченні адекватності нової екологічної політики сучасним економічним перетворенням, застосування економічних важелів управління, вартісної оцінки природних ресурсів.

Друга вимога пов'язана з розвитком ринку еколого-економічних послуг, і зокрема, експертиз та оцінок законодавчих актів, програм, нової

продукції, техніки і технологій, розміщення підприємств, виробництв тощо, який в нашій державі лише продекларований.

Третя вимога полягає у необхідності обов'язкового врахування екологічних лімітів в процесі проектування і будівництва промислових та інших комплексів.

Четверта вимога торкається визначення пріоритетних напрямів нової макроекономічної та екологічної політики, втілення в життя основних принципів ресурсозбереження.

Впровадження в нашій країні основних засад сталого розвитку стимується рядом політичних, економічних, соціальних та міжнародних причин, які мають складний характер.

Основними із них є наступні:

- відсутність соціально-економічної стабільності;
- нерозвиненість ринкових механізмів;
- недостатня усвідомленість керівників різних рівнів управління у необхідності використання стратегії сталого розвитку;
- відсутність ефективної системи інституційного забезпечення впровадження сталого розвитку;
- недосконалість правової бази;
- відсутність національної стратегії переходу до сталого розвитку;
- нерівномірність розміщення продуктивних сил по території України.

Перехід України до сталого розвитку ускладнюється ще й рядом не вирішених проблем політичного, економічного, воєнного, інституційного становлення державності.

Розв'язання цих проблем потребує значних зусиль і часу, вирішення певних першочергових заходів.

Перш за все на вищому законодавчому рівні необхідно прийняти концепцію сталого розвитку країни в якості основного шляху розвитку України на ХХІ століття і на цій основі розробити узгоджену та ефективну стратегію, сформулювати головні завдання та визначити шляхи їх вирішення.

По-друге, провести професійну підготовку і атестацію управлінського персоналу, відповідального за підготовку і реалізацію стратегій сталого розвитку на всіх рівнях управління.

По-третьє, прийняти необхідне нормативно-правове законодавство, розробити методологію, методика діяльності з реалізації засад сталого розвитку.

По-четверте, ввести стандарти та регламенти діяльності відповідно до вимог сталого розвитку.

По-п'яте, розробити та забезпечити виконання програм переходу до сталого розвитку.

По-шосте, зорієнтувати уряд держави, міністерства та відомства, всю вертикаль державної влади на виконання стратегії переходу на засади сталого розвитку.

В Україні є значний національний потенціал для прискорення темпів переходу до сталого розвитку. Поштовхом до цього буде переорієнтація національної економіки, політики і стратегії на ідеї та принципи сталого розвитку.

Перехід до сталого розвитку вимагає дотримання загальних принципів сталого управління, які передбачають відповідальність держави за сталий розвиток і збереження природи, участь громадськості у процесах прийняття рішень, забезпечення відповідальності за відновлення екосистем, широку екологічну освіту та виховання.

Досягнення сталого розвитку потребує достатнього організаційного та правового забезпечення, наявності відповідних міжгалузевих інституцій та інтегруючих механізмів, які мають створити уряд, громадянське суспільство та приватний сектор для вироблення спільного бачення, планування, прийняття та виконання заходів сталого розвитку.

Найважливішим завданням людства на початку XXI століття є розробка та реалізація нової політики і стратегії сталого розвитку, збереження середовища нашого життя – біосфери.

Необхідно охороняти всі складові біосфери. Рівновага екосистем все більше порушується під впливом людської діяльності. Можливості нейтралізації біосферою шкідливих викидів вичерпуються. Глобальні виклики техногенних впливів примушують відмовитися від міфів і стереотипів індустріальної епохи і перейти на шлях сталого гармонійного розвитку. Для формування суверенної, багатой і демократичної України цей шлях має стати національною стратегією на XXI століття.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які проблеми призвели до формування концепції сталого розвитку?
2. Який принцип становить суть ідеї сталого розвитку суспільства?
3. Які основні категорії концепції сталого розвитку суспільства?
4. Яким є зміст категорії сталого розвитку?
5. Який тип цивілізації найбільше відповідає природі сталого розвитку?
6. Чому людські потреби є показником якості життя?
7. Яким є співвідношення концепції сталого розвитку України з національними інтересами українського народу?
8. Як визначено основні напрями і пріоритети забезпечення сталого розвитку в Україні?
9. Чи достатньою мірою проект національної програми сталого розвитку враховує специфіку сучасної ситуації в Україні?
10. Якими мають бути духовні засади сталого розвитку України?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. **Які проблеми суспільства призвели до виникнення ідеї сталого розвитку?**
  - a. локальні;
  - b. національні;
  - c. регіональні;
  - d. глобальні;
  - e. економічні.
2. **Які з нижченаведених проблем можна віднести до глобальних?**
  - a. екологічні;
  - b. економічні;
  - c. обмеженість ресурсів;
  - d. відставання слаборозвинутих країн;
  - e. демографічні.
3. **Яка з глобальних проблем сучасності є основною?**
  - a. демографічна;
  - b. екологічна;
  - c. проблема людини;
  - d. інформаційна;
  - e. обмеженості сировинно-енергетичних ресурсів.
4. **Коли і де було сформульовано перше визначення сталого розвитку суспільства?**
  - a. 1980 р. – праця "Стратегія збереження світу".
  - b. 1987 р. – доповідь "Наше спільне майбутнє".
  - c. 1992 р. – конференція в Ріо-де-Жанейро.
  - d. 1997 р. – 19-та сесія Генеральної Асамблеї ООН з проблем довкілля та сталого розвитку.
5. **Який принцип покладено в основу сутності ідеї сталого розвитку суспільства?**
  - a. незмінність параметрів соціального поступу;
  - b. здатність задовольняти потреби як сучасних, так і наступних поколінь людства;
  - c. можливість нарощувати економічний потенціал суспільства;
  - d. безперервне поглиблення пізнання світу людиною;
  - e. задоволення всезростаючих потреб людини.
6. **Коли відбулася конференція ООН з проблем довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро?**
  - a. 1970 р.
  - b. 1980 р.
  - c. 1992 р.
  - d. 1997 р.
  - e. 2002 р.

7. Який тип цивілізації найбільше відповідає природі сталого розвитку?
- аграрна;
  - індустріальна;
  - аграрно-індустріальна;
  - інформаційна;
  - постіндустріальна.
8. До категорій якого наукового рівня належить поняття ресурсу розвитку?
- економічна категорія;
  - біологічна категорія;
  - філософська категорія;
  - регіональна категорія;
  - екологічна.
9. Який основний ресурс розвитку суспільства?
- інформація;
  - людина;
  - енергія;
  - предмети праці;
  - засоби виробництва.
10. Яка демографічна тенденція є небажаною проблемою для сталого розвитку людства?
- депопуляція;
  - демографічний вибух;
  - зростання тривалості життя;
  - зростання питомої ваги старших поколінь;
  - _____.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 634 «Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому самміті зі сталого розвитку, на 2003-2015 роки».
2. Алимов О.М., Даниленко А.І., Трегобчук В.М., Веклич О.О., Венгер В.В. Економічний розвиток України: інституційне та ресурсне забезпечення. – К., 2005. – 540 с.
3. Амоша О.І. Проблеми реструктуризації промисловості в контексті сталого розвитку. – Зб. наук. доповідей «Проблеми сталого розвитку України». – К.: БМТ, 2001. – С. 339-346.
4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. – М: Academia, 1999. – 788 с.
5. Белорус О.Г., Мацейко Ю.М. Глобальное устойчивое развитие: Монографія. – К.: КНЕУ, 2006. – 488 с.

6. Білорус О.Г. Економічна система глобалізму. – К.: ІСЕМВ НАНУ, КНЕУ, 2003. – 357 с.
7. Буркинський Б.В., Степанов В.М., Харічков С.К. Еколого-економічні орієнтири стратегії сталого розвитку України. – Зб. наук. доповідей «Проблеми сталого розвитку України». – К.: БМТ, 2001. – С. 165-178.
8. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. – М.: Наука, 1989.
9. Геєць В.М. Нестабільність та економічне зростання. – К.: Ін-т екон. прогнозів., 2000. – 344 с.
10. Геєць В.М. Реструктуризація економіки в контексті переходу України на принципи сталого розвитку. – Зб. наук. доповідей «Проблеми сталого розвитку України». – К.: БМТ, 2001. – С. 56-66.
11. Глобальні зміни клімату: економіко-правові механізми імплементації Кіотського протоколу в Україні / За ред. В.Я. Шевчука. – К.: Геопринт, 2005. – 150 с.
12. Готт В.С., Семенюк Э.П., Урсул А.Д. Категории современной науки (становление и развитие). – М.: Мысль, 1984.
13. Данилишин Б.М. Сталий розвиток України: реалії і проблеми. Зб. наук. доп. «Проблеми сталого розвитку України». – К.: БМТ, 2001. – С. 133-150.
14. Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С. Экологический вызов и устойчивое развитие. – М.: Прогресс-Традиция, 2000.
15. Долішній М.І., Беленький П.Ю., Бойко Є.І. та ін. Регіональна політика: методологія, методи, практика. – Львів: ДПА Друк, 2001. – 720 с.
16. Дорогунцов С.І., Ральчук О.М. Сталий розвиток: спроба визначення змісту і завдань. – Зб. наук. доповідей «Проблеми сталого розвитку України». – К.: БМТ, 2001. – С. 67-86.
17. Дорогунцов С.І., Муховиков А.М., Хвесик М.А. Методологічні основи прогнозування і оптимізації природокористування. – К.: Кондор, 2005.
18. Екологічне управління: Підручник / В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін, Г.О. Білявський та ін. – К.: Либідь, 2004. – 432 с.
19. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. В.М. Гейця. – К.: Ін-т екон. прогнозів.; Фенікс, 2003. – 1008 с.
20. Задорский В. Концепция устойчивого развития и экологизации Украины // Конструктивная экология и бизнес. – 1998. – № 1-2.
21. Згуровський М.З. Системна методологія передбачення. – К.: Політехніка, 2001. – 50 с.
22. Кіндратець О.М. Формування суспільства сталого розвитку: проблеми і перспективи: Монографія. – Запоріжжя: В-во Запоріж. держ. інженер. академії, 2003. – 383 с.
23. Лисиченко Г.В., Соботович Е.В., Тищенко Ю.Є. Перехід до сталого розвитку – ключова задача державної політики на шляху до поліпшення стану техногенно-екологічної безпеки в Україні // Матеріали науково-практичних та круглих столів, проведених під час виставки-презентації МНС України. – К., 2004.

24. Лукінов І.І. До стабілізації еколого-економічного і соціального розвитку. – Зб. наук. доповідей «Проблеми сталого розвитку України». – К.: БМТ, 2001. – С. 21-41.
25. Национальная экономика: Учебник / Под ред. П.В. Савченко. – М.: Экономистъ, 2006. – 813 с.
26. Національна доповідь з питань сталого розвитку до сьомої сесії Комісії сталого розвитку ООН. // За ред. В.Я. Шевчука. – К., 1999. – 20 с.
27. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию. – М.: Прогресс, 1989.
28. Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т. Національна безпека України / Методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку. – К.: Преса України, 2000.
29. Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. – К., 1999.
30. Пахомов Ю.М. та ін. Цивилизационные модели современности. – К.: Наукова думка, 2002.
31. Проблеми сталого розвитку України. 3-є вид. – К.: БМТ, 2001. – 423 с.
32. Програма дій з подальшого впровадження «Порядку денного на ХХІ ст. ("Rio+5")». – К.: Інтелсфера, 2000.
33. Програма дій «Порядок денний на ХХІ ст.» – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.
34. Руденко Л.Г. Сталий розвиток: пошуки моделей для України. – Зб. наук. доп. «Проблеми сталого розвитку України». – К.: БМТ, 2001. – С. 104-119.
35. Руденко Л.Г., Горленко І.А., Олещенко В.І. Україна на пути к устойчивому развитию. – К.: Ин-т географии НАН Украины, 2000.
36. Сахасєв В.Г., Шевчук В.Я. Сталий розвиток і економіка природовідтворення. – К.: Геопринт, 2004. – 214 с.
37. Семенюк Е.П. Філософські засади сталого розвитку. – Львів: Афіша, 2002.
38. Стратегічні напрями переходу України на засади сталого розвитку в контексті її інтеграції до Європейського співтовариства / За ред. Е.З. Соботовича – К.: Салютіс, 2005. – 44 с.
39. Стратегія і тактика сталого розвитку / А.Г. Шапар, М.А. Ємець, П.І. Копач та ін.; За наук. ред. А.Г. Шапара. – Д., 2004. – 313 с.
40. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: Монографія / За ред. О.С. Власюка. – К.: НІСД, 2006. – 576 с.
41. Чумаченко М.Г. Проблеми навколишнього середовища і сталого розвитку в Україні. – Зб. наук. доп. «Проблеми сталого розвитку України». – К.: БМТ, 2001. – С. 328-338.
42. Шевчук В.Я. Про Концепцію переходу України до сталого розвитку. – Зб. наук. доп. «Проблеми сталого розвитку України». – К.: БМТ, 2001. – С. 42-55.
43. Шевчук В.Я., Саталкін Ю.М., Білявський Г.О. та ін. Порядок денний на ХХІ ст.: національний шлях до гармонійного розвитку. – К.: Літсофт, 2001. – 51 с.
44. Шевчук В.Я. Макроекономічні проблеми сталого розвитку / Ін-т законодав. Верхов. Ради України. Центр дослідж. сталого розвитку. – К., 2006. – 198 с.

Розділ VIII. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА В СВІТОВОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Основні поняття і терміни

<ul style="list-style-type: none"> • <i>Вільні економічні зони;</i> • <i>Економічна інтеграція;</i> • <i>Інтеграція;</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Механізми інтеграції;</i> • <i>Світове господарство;</i> • <i>Шляхи.</i>
---	---

8.1. Світове господарство: структура, тенденції розвитку. Показники відкритості економіки

Ефективність будь-якої національної економіки залежить не лише від результатів її внутрішньої діяльності, а й від її участі у світових економічних відносинах, ступеня її інтеграції у світове господарство.

Світове господарство – сукупність національних економік, взаємозв'язаних і взаємодіючих між собою на основі міжнародного поділу праці.

Основою розвитку світового господарства був світовий ринок, що зародився у XVI ст. у період Великих географічних відкриттів. Процес утворення світового ринку триває.

Для того, щоб національна економіка стала часткою світового господарства, вона повинна бути відкритою.

Відкрита економіка – це економіка, яка бере участь у економічних відносинах між країнами, тобто, яка має експорт та імпорт (товарів, послуг, капіталу робочої сили, інформації та технології).

Закрита економіка – це економіка, усі товари якої виробляються і продаються всередині країни.

Характерними рисами світового господарства є:

- активний процес переміщення факторів виробництва, насамперед у формах вивозу-ввозу підприємницького капіталу, робочої сили, природних ресурсів, технологій;
- розвиток міжнародних форм виробництва на підприємствах, які розміщені у декількох країнах, зокрема в рамках транснаціональних корпорацій;
- перехід до економіки відкритого типу у різних державах і створення міждержавних об'єднань;
- формування міжнародної валютної та кредитно-банківської системи;
- розвиток всесвітньої інфраструктури;

- створення міжнародних та національних інститутів, які координують міжнародні економічні відносини.

Розрізняють наступні ознаки відкритості економіки:

- відношення зовнішньоторговельного обороту на душу населення, це приблизно:
  - у маленьких країнах 55-70% (Голландія, Бельгія, Австрія);
  - у середніх країнах 40-45% (Франція, Англія);
  - у великих 20-25 % (США, Китай, Індія, Росія).
- частка зовнішнього торговельного обороту у загальному обсязі виробництва;
- частка експорту в загальному обсязі виробництва;
- частка імпорту в загальному обсязі споживання (не більше 30%);
- частка закордонних інвестицій по відношенню до внутрішніх інвестицій.

Все більшого значення в світовому господарстві набуває процес глобалізації економіки.

Глобалізація (фр. global – загальний, всесвітній) – категорія, яка відображає процес обміну товарами, послугами, капіталом та робочою силою, що виходить за межі державних кордонів і з 60-х рр. ХХ ст. набуває форми постійного й неухильно зростаючого міжнародного перетворення національних економік.

Тенденції глобалізації економіки:

- зростання матеріальної зацікавленості в постійному економічному співробітництві між країнами;
- формування світового економічного простору у зв'язку з переходом більшості країн до ринкової економіки;
- розвиток міжнародного поділу праці, що враховує природні, економічні та соціальні фактори країни;
- створення інфраструктури світового масштабу (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій).

У світове господарство входить понад 230 національних господарств націй і народностей, які проживають у цих країнах, розмовляють майже 2800 мовами, в обігу налічується близько 300 найменувань національних грошей. Ці господарства перебувають на різних щаблях суспільного розвитку.

Класифікація країн, що входять до світового господарства:

1. Залежно від рівня економічного розвитку (головний критерій – ВВП на душу населення):

- високорозвинені (понад 10 країн);
- розвинені (приблизно 25 країн);
- середньорозвинені;
- слабкорозвинені (приблизно 150 країн, у них ВВП на душу населення в 11-15 разів менше ніж у розвинутих);
- нерозвинені (Ангола, Шрі-Ланка).

2. За галузевою структурою:

- індустріальні;
- індустріально-аграрні;
- аграрно-індустріальні;
- аграрні.

3. За ступенем інтеграції у світове господарство:

- інтегровані;
- слабоінтегровані.

У світовому господарстві виникають протиріччя між розвиненими і слаборозвиненими країнами: близько 40% населення світу бідні.

У кожній із країн, що входять у світове господарство, сформувався певний тип технологічного способу виробництва, відносин економічної власності та господарський механізм, науковий, промисловий, фінансовий, ресурсний, трудовий потенціал та інше.

Зв'язки національної економіки зі світовим господарством здійснюються через:

- торгівлю – частка національної продукції йде на експорт (продаж за кордон). А частина доходів йде на імпорту (закупки закордонних товарів);
- ціни на світовому ринку;
- фінанси – великі інвестори, такі як корпорації або банки, діють у міжнаціональному масштабі;
- міжнародні валютні відносини;
- обмін науково-технічною інформацією і технологічними розробками;
- переміщення робочої сили.

До міжнародних економічних організацій належать регіональні інтеграційні угруповання, що виникли й розвиваються на різних континентах:

- міжнародні фінансово-кредитні інститути (міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) та ін.;
- Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), світова організація торгівлі (СОТ) та ін.

На сучасному етапі світове господарство все виразніше набуває ознак цілісності, цей процес зумовлений дією наступних факторів:

- прагненням народів світу виживати в умовах нарощування ядерних потенціалів;
- розгортанням НТР;
- інтернаціоналізацією господарського життя, міжнародним поділом праці;
- необхідністю об'єднання країн для розв'язання глобальних проблем.

Ці фактори сприяють формуванню цілісного організму світового господарства, характерною ознакою якого є зближення підприємств різних країн, самих країн.

З проголошенням державної незалежності Україна стала суб'єктом світового господарства. У 2000 р. Україна здійснювала зовнішньоторговельні операції майже зі 190 країнами світу. Об'єктивними причинами, що перешкоджають входженню України як рівноправного партнера до світового господарства на початку XXI ст., є:

- низька конкурентоспроможність її продукції на світовому ринку;
- переважання в експорті України паливно-сировинної групи;
- низька частка машин, обладнання, об'єктів інтелектуальної власності в експорті;
- незначна частка в експорті товарів, які виробляють відповідно до договорів про міжнародну спеціалізацію та кооперування виробництва;
- велика питома вага бартерних операцій;
- відсутність стабільного законодавства, науково обгрунтованої політики зовнішньоекономічної діяльності.

Матеріальною основою світового господарства є поділ праці між країнами, який виходить за межі національного господарства.

Міжнародний поділ праці – спеціалізація та кооперація країн у виробництві певних товарів та послуг з метою реалізації їх на зовнішньому ринку.

Міжнародний поділ праці є складною категорією, яка охоплює міжнародну спеціалізацію (відокремленість і створення підприємств і галузей для випуску однорідної продукції) та міжнародну кооперацію (кооперація – лат. cooperation – співробітництво) – добровільне об'єднання власності та праці для досягнення спільних цілей у різних сферах господарської діяльності.

Існують три основні форми міжнародного поділу праці:

- **загальна** – за сферами виробництва: сільське господарство, сфера послуг, добувні галузі промисловості (тому країни експортери поділяються на індустріальні, сировинні, аграрні);
- **часткова** – поділ сфер виробництва на окремі галузі промисловості, сільського господарства та ін.;
- **одинична** – спеціалізація країн на виготовленні окремих деталей і вузлів складного товару (наприклад, англійська компанія „Роллс Ройс” спеціалізується на випуску реактивних двигунів для літаків, що виробляються у багатьох інших країнах).

Міжнародна кооперація передбачає:

- спільну розробку науково-технічних проблем;
- обмін науково-технічною інформацією;
- продаж і купівлю ліцензій, ноу-хау;
- обмін вченими тощо.

Фактори, що впливають на спеціалізацію та кооперацію країн:

- географічне положення та природно-кліматичні умови;
- ресурсні можливості;

- досягнутий рівень розвитку продуктивних сил;
- історико-культурні особливості (особливо для туризму);
- історичні традиції та досвід.

Міжнародний поділ праці поглиблюється завдяки:

- дефіциту ресурсів, погіршенню умов видобутку корисних копалин;
- загостренню конкурентної боротьби на внутрішньому ринку – підприємства шукають можливість імпортних закупівель та експортування продукції;
- появі можливості знизити витрати виробництва за рахунок дешевої робочої сили, використання іноземного капіталу (відкривають спільні підприємства);
- організації виробництва товарів за кордоном (у світовому господарстві виникають трастові національні компанії).

Економічні вигоди, отримані країнами з різним рівнем продуктивності, інтенсивності, складності праці, спонукають їх до участі у міжнародному поділі праці, в процесі інтернаціоналізації виробництва.

Інтернаціоналізація – процес створення і поглиблення стійких зв'язків між підприємствами різних країн або окремими країнами.

Розрізняють наступні форми економічних відносин у структурі світового господарства:

- міжнародна торгівля;
- міжнародний рух капіталу;
- міжнародна трудова міграція;
- міжнародний обмін послугами;
- валютні відносини (регулювання валютних курсів),
- обмін науково-технічною інформацією та технологією (патенти, ліцензії);
- економічна інтеграція (ЄС, СНД).

Усі результати зовнішньоекономічної діяльності країни знаходять своє узагальнююче відображення у специфічному статистичному документі, який називається платіжним балансом.

Платіжний баланс відображає співвідношення між сумою надходжень у країну реальних цінностей та сумою їх вилучення із країни, тобто систематичний звіт всіх економічних операцій між країною і закордоном за певний період часу (рік, квартал, місяць).

Платіжний баланс складається у формі бухгалтерських рахунків, що містять статистичну інформацію про торгові та фінансові угоди економічних суб'єктів країни із закордоном за певний період часу.

Рух товарів, послуг, матеріальних або інших нефінансових активів називають **реальними потоками**, а рух вимог та зобов'язань, що виникають у зв'язку з рухом реальних цінностей, – **фінансовими потоками**.

Вартісний вираз платіжного балансу відображає співвідношення між вартістю, яку одержує країна, і вартістю, що вивезена за кордон. Платіжний баланс складається або у національній, або в іноземній валюті міжнародних розрахунків, наприклад у євро.

Структура платіжного балансу:

- торговельний баланс (співвідношення між грошовими виплатами і надходженнями по всіх товарних операціях: експорт, імпорт);
- платіжні надходження за послуги (пошта, фрахтування, страхування, туризм, брокерські послуги тощо);
- грошові потоки, пов'язані з рухом капіталу (інвестиції, кредити, позики, займи, депозити в іноземних банках, виплати відсотків і дивідендів іноземним інвесторам тощо);
- грошові перекази приватних осіб, громадських організацій, державних установ (перекази грошей родичам за кордон, пенсії громадянам, добродійні перекази, міжнародна допомога тощо).

Більшість операцій між економічними агентами пов'язані із еквівалентним обміном цінностями, тобто зустрічними економічними потоками, що врівноважують один одного. В рахунках платіжного балансу повинні відображатися обидва потоки. Тому кожна операція фіксується в рахунках платіжного балансу подвійним записом.

Наприклад, якщо українське підприємство експортувало за кордон товари вартістю 150 млн. євро, ця операція буде відображена таким чином:

Товари (млн. євро)	кредит – (+ 150);
Іноземна валюта (млн. євро)	дебет – (– 150);
Баланс	сальдо (0).

Операції відносять або до кредиту, або до дебету.

Кредит – відтік за межі країни цінностей, які мають бути компенсовані надходженням цінностей (платежів) до країни.

Дебет – надходження цінностей у країну від нерезидентів, яке має бути компенсоване відтоком цінностей за межі країни.

Сальдо платіжного балансу – це різниця між надходженнями і витратами країни (кредитом та дебетом), де експорт зараховується із знаком „+” (кредит), імпорт із знаком „–” (дебет).

Сальдо платіжного балансу може бути активним та дефіцитним (пасивним).

Активне сальдо платіжного балансу (якщо у підсумку виходить додатня величина) означає, що виробниче і невиробниче споживання країни, яке задовольняється, у тому числі, і за рахунок імпорту, менше за вироблений національний продукт. Звідси перевищення валютних надходжень від експорту над витратами валюти від імпорту.

Дефіцитне сальдо платіжного балансу (якщо у підсумку виходить від'ємне підсумкове сальдо) означає, що країна споживає більше, ніж

виробляє. Вона не має що продати на суму, еквівалентну її закупівлям за кордоном.

Кожна країна прагне до *нульового сальдо* платіжного балансу, для чого застосовуються такі заходи:

- валютна інтервенція – втручання національного банку в операції на валютному ринку через купівлю-продаж іноземної валюти з метою впливу на національну валюту;
- скорочення зовнішньоекономічних зв'язків;
- зміни внутрішньої фіскальної і грошово-кредитної політики;
- зміни валютного курсу.

8.2. Форми і механізми інтеграції національної економіки у світове господарство

Світовий розподіл праці є рушійною силою інтеграційних процесів. Необхідність здійснення обмінних операцій між країнами зумовила формування міжнародних економічних відносин як окремої економічної категорії, а також сприяла інтенсифікації міжнародного поділу праці і, відповідно, розширенню руху капіталу, наукових і технологічних знань, робочої сили, інформації.

Кожна держава самостійно з'ясовує для себе шляхи спеціалізації та інтеграції до світового господарства. Світова історія є чергуванням інтеграційних і дезінтеграційних процесів у розвитку суспільства.

Наукова думка виділяє два шляхи входження країни до світового господарства (рис.8.2.1). *Перший шлях* – еволюційний з поступовим виділенням специфічних природних та штучних економічних ресурсів, яких у даний час потребує суспільство. Цей шлях базується на інстинктах самозбереження, еволюційному розвитку потреб людства та науково-технічному прогресі. Методом його є наукове пізнання. *Другий шлях* – прискорена інтеграція, основним методом реалізації якої є загарбницькі війни або їх загроза з обов'язковою вимогою формування міжнародних та міжтериторіальних об'єднань з примусовим перерозподілом ресурсів.

Рис. 8.2.1. Шляхи інтеграції держав у світове господарство

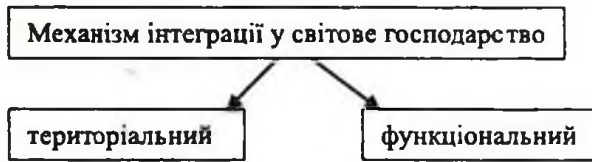

Рис. 8.2.2. Основні механізми інтеграції національної економіки до світового господарства

Рис. 8.2.3. Форми інтеграції у світовому господарстві

Сьогодні виділяють декілька центрів розвитку світового господарства. Деякі сформувалися еволюційним шляхом, деякі є продуктом свідомого втручання людини. Розвиток суспільства йде шляхом чергування інтеграційних і дезінтеграційних процесів. Сьогодні еволюційним шляхом формуються нові центри економічної інтеграції, до яких входять близькі за культурно-історичними традиціями країни: західноєвропейський (Євросоюз), північноамериканський (зона вільної торгівлі США, Канади, Мексики) та азійсько-тихоокеанський (Азійсько-Тихоокеанська економічна рада, 1989 р.) центри розвитку.

Рушійною силою прискорення інтеграційних процесів став розвиток торгового капіталу. Так Голландія, використавши початкове джерело накопичення капіталу – колоніальну експансію – зайняла провідні позиції у світовій торгівлі XVII-XVIII ст., завдячуючи посередництву у купівлі-продажу та банківській діяльності.

Еволюційний розвиток суспільства сприяв промислому перевороту (Англія, XVIII-XIX ст.) і підпорядкуванню торговельного капіталу промислому з одночасною зміною центру світового розвитку. Таким чином, якщо Голландія сприяла розвитку колоніальних територій, то Англія вивозила капітал до метрополії і стимулювала розвиток власної території.

Сучасним центром розвитку капіталу стали Сполучені Штати Америки. Виконавча влада відмовляється від функцій організації та координації виробництва. Система оподаткування встановлюється в інтересах

стимулювання розвитку виробництва, а не наповнення державного бюджету. Така форма організації національної економіки створила велику кількість крупних компаній, які монополізувавши внутрішній ринок, намагаються знайти нові території збуту шляхом впливу на інтеграційні процеси у світовому господарстві.

Сучасна історія Європи – це приклад розвитку системи державного регулювання економічними процесами, визнання провідної ролі держави навіть за умов ринкової економіки. Як тільки державні структури втрачають оперативність у регулюванні економічних подій та явищ, починається процес роздержавлення, приватизації, що нерідко призводить до дезінтеграції національної економіки. Держави вчаться регулювати розвиток через створення відповідної інфраструктури (шляхи сполучення, зв'язок, енергосистеми), підготовку кваліфікованих кадрів, формування системи освіти та науки, регламентацію діяльності на внутрішніх та зовнішніх ринках, формування сприятливих зовнішньополітичних умов розвитку національної економіки країни.

Основний висновок, який зроблено після аналізу історії розвитку світового господарства: якщо національна економіка орієнтована на власний розвиток, то держава приділяє увагу малому та середньому підприємству, які схильні до еволюційного розвитку шляхом впровадження нових технологій виробництва. Розвиток крупного підприємства вимагає нових сфер залучення капіталу і є рушійною силою прискорення інтеграційних процесів світового господарства.

Сьогодні геополітична інтеграція світу формує нові закони розвитку світового співтовариства і нові умови життєдіяльності у цілісному єдиному просторі поза поняттями “держава” і “національна економіка”. Внаслідок чіткої регіоналізації ресурсів відбувається міжнародний розподіл праці, частка зовнішньої торгівлі у світовому ВВП постійно збільшується і наближається до 25%. Провідні центри світового господарства постійно скорочують обсяги торгівлі продовольством, сировиною, матеріалами, збільшуючи частку готової продукції і намагаючись монополізувати весь виробничий цикл у межах власників інвестованого капіталу.

Так, Японія через чітке адміністрування та дисципліну стала центром високих технологій. Основою національної економіки Японії стали підприємець і чиновник. Завдання чиновника – стимулювання розвитку пріоритетних виробництв за допомогою податкових пільг та інвестиційної політики. Підприємець забезпечує освоєння нових технологій.

Якщо еволюційно підприємства розміщували поблизу портів, то сучасні технології та вимоги організації інтегрованого світового господарства вимагають розміщення підприємств високих технологій поблизу аеропортів. Сьогодні перевагу мають такі центри світового господарства, де з високою економічною доцільністю використовують природні багатства.

Формуються нові засади оцінки раціональності існування системи світового господарства у вигляді спеціальних економічних, високотехнологічних, економіко-технологічних та інших територій як в межах держави, так і на міждержавних теренах. Ключовими факторами співіснування територіальних об'єднань є узгодження альтернативних цілей для розподілу між ними обмежених ресурсів. З метою висвітлення та узгодження економічних інтересів суб'єктів світового господарства виникають торгові та фінансові посередники, роль яких відіграють як окремі суб'єкти підприємництва, так і окремі території, цілі держави. На таких територіях концентруються зони ділового спілкування – фінансові та товарні біржі, дослідно-технологічні та аналітичні центри, тощо. Вважається, що такі посередницькі центри є керуючою системою сучасного світового господарства.

Сучасне світове господарство сповідує принципи відкритої економіки, яка поєднує вплив на державу зовнішніх геополітичних, економічних та внутрішніх соціокультурних факторів.

Важливою ланкою у реалізації принципів відкритої економіки є вільні економічні зони, діяльність яких лібералізує та активізує зовнішньоекономічну діяльність держави. Необхідність здійснення обмінних операцій між країнами зумовила формування міжнародних економічних відносин як окремої економічної категорії, а також сприяла інтенсифікації міжнародного поділу праці і, відповідно, розширенню руху капіталу, наукових і технологічних знань, робочої сили, інформації.

Сучасний розвиток світового господарства виділив нові ринки як сфери діяльності національних економік:

1. За територіальними ознаками:

- місцеві;
- регіональні;
- національні;
- світові.

Причому особливістю регіональних ринків є обмеження не територією держави, а територією регіону, до якого може входити декілька держав, пов'язаних єдиними для регіону умовами економічного обміну на підставі особливостей суспільного розподілу праці для країн цього регіону.

Світовий ринок розглядається як сукупність національних ринків держав, які беруть участь у світовій торгівлі з продажу товарів, обміну науково-технічними досягненнями, послугами, тощо.

2. За об'єктами купівлі-продажу:

- товарів широкого вжитку;
- праці;
- цінних паперів;
- науково-технічних знань;
- інформації.

Причому ринок праці розглядається як ринок незайнятих трудових ресурсів, які вивільнюються під впливом впровадження ринкових відносин у всі сфери суспільного виробництва.

Ринок цінних паперів є частиною ринку позичкового капіталу, де акумулюються грошові накопичення учасників світового господарства.

Ринок інформації є продуктом прискореної інтеграції до світового господарства і задовольняє потреби капіталу (і малого, і великого) у всіх видах інформації.

3. За класом споживачів:

- споживацький;
- ринок виробників;
- ринок посередників;
- ринок держав.

Вільні економічні зони (ВЕЗ) з'явилися наприкінці 50-х – початку 60-х років ХХ століття і мають широке розповсюдження. На початку 90-х років, за різними оцінками, у світі нараховували понад тисячу таких зон. Через них проходить 1/10 світового торгового обороту, роботою забезпечено більше 3 мільйонів осіб. У загальному визначенні – це територія, що має вигідне географічне розташування, має свій політичний центр, більш пільговий, у порівнянні з загальноприйнятим для даної держави, режим господарської діяльності. Вперше офіційне конкретне визначення вільної економічної зони було надане в Кіотській конвенції від 18 травня 1973 року: під вільною економічною зоною треба мати на увазі частину території держави, на якій ввезені товари зазвичай розглядаються як товари, що знаходяться за межами митної території щодо права імпорту і відповідним податкам і не піддаються звичайному митному контролю. З цього визначення видно, що вільною ця територія є лише в тому сенсі, що завезені на неї товари звільняються від митних зборів, податків на імпорт і інших видів контролю за імпортом, відповідно до митного законодавства країни, яке застосовується до імпортованих товарів на інші території цієї країни. Це означає, що товари, ввезені у вільну економічну зону через кордон, не декларуються як ввезені на територію приймаючої країни. Але в той же час закони не звільняють товаровласників і інвесторів від визначеного економічного правопорядку, а лише полегшують його.

Найбільш поширеними у світовій практиці є ВЕЗ сталого виробничого спрямування, створення яких повинно розв'язати питання:

- стимулювання промислового експорту й одержання внаслідок цього валютних коштів;
- зростання зайнятості населення;
- перетворення зони у полігони з випробування нових методів господарювання, впровадження інноваційних технологій та сприяння росту національного господарства.

Саме останнє завдання є основним при визначенні доцільності існування ВЕЗ з позицій долучення до світового господарства, але якраз воно найчастіше не береться до уваги або губиться у мікроекономічних показниках і характеристиках.

Визначення ВЕЗ як механізму залучення держави до світового господарства шляхом стимулювання інноваційно-інвестиційних процесів у всіх напрямках розвитку території дає додаткові можливості у визначенні сфери спеціалізації держави.

Таблиця 8.2.1.

Цілі формування ВЕЗ та шляхи їх реалізації

Цілі формування ВЕЗ	Шляхи реалізації
1. Насичення внутрішнього ринку високоякісною продукцією (у першу чергу імпортозамінюючими товарами)	За допомогою іноземного капіталу організується імпортозамінююче виробництво.
2. Включення в міжнародний поділ праці у виробничій сфері, сфері туризму, культури і т.д., що веде до збільшення валютних надходжень.	Залучення іноземних інвесторів, дозвіл наймати нерезидентів країни функціонування ВЕЗ, спрощення режиму в'їзду і виїзду іноземних громадян.
3. Впровадження у виробництво вітчизняних і іноземних науково-технічних розробок та інноваційних інструментів.	Пільговий режим оподаткування інноваційних проектів, стимулювання науково-технічних розробок, система державного інвестування, преференційні державні кредити.
4. Навчання і підготовка кваліфікованих робітників, інженерів, господарських і управлінських кадрів.	Адаптація до закордонного досвіду, знання сучасних технологій та адміністративного менеджменту.
5. Стимулювання економічного розвитку території чи конкретної галузі виробництва.	Пільговий режим оподаткування, свобода господарської діяльності.
6. Залучення іноземного капіталу (для слаборозвинених держав).	Пільговий режим оподаткування, сприятливі валютно-фінансові умови, можливість виходу іноземних інвесторів на новий ринок, спрощення режиму в'їзду і виїзду іноземних громадян та процедур реєстрації підприємств.
7. Перехід від адміністративних методів функціонування до ринкового (для пост-комуністичних держав). Перевірка ефективності ринкової економіки на прикладі ВЕЗ.	Більша, ніж на інших територіях країни, свобода господарської діяльності; пільговий режим оподаткування.
8. Стимулювання промислового експорту.	Митні пільги, сприятливі валютно-фінансові умови.
9. Зменшення безробіття.	Створення нових робочих місць.

Аналіз світового досвіду показав, що основними концептуальними підходами до створення ВЕЗ є територіальний і функціональний. Незважаючи на те, що в їх основі лежить схожий принцип надання преференційного режиму господарювання, проте, істотні відмінності визначають вибір одного з них.

Таблиця 8.2.2.

Особливості територіального і функціонального підходів до створення ВЕЗ

Критерії	Підходи до створення ВЕЗ	
	Територіальний	Функціональний
1. Суб'єкт пільгового режиму	Підприємства й організації, розташовані на відособленій території.	Підприємства й організації, що займаються певними пріоритетними (визначеними) видами діяльності незалежно від місцезнаходження
2. Мета застосування	Вирішення проблеми розвитку певного регіону чи території.	Загальна структурна перебудова економіки держави чи її окремих економічних сфер.
3. Особливості застосування	Захищає інтереси держави, більш прибутковий на державному рівні.	Гнучкий підхід, більш зручний для інвесторів.

Територіальний підхід є традиційним, загально усвідомленим, зменшує ризики держави, на території якої створена спеціальна зона. Як варіант територіального підходу можна розглядати і формування зони вільної регіональної торгівлі ВАСЕАН, до якої входять Японія, Південна Корея, Китай, Тайвань, Гонконг, Сінгапур, Таїланд, Малайзія, Філіпіни, В'єтнам, Лаос.

Результатом функціонального підходу є «точкові» зони, представлені окремими підприємствами (офшорні фірми, магазини «дьюті фрі»). Гнучкість та мобільність функціонального підходу більше відповідає сучасним умовам розвитку світового господарства та інтересам міжнародних інвесторів, не обмежуючи їх місцем розташування відповідної фірми в країні.

Специфічний набір пільг і стимулів, що застосовується в окремих зонах, доповнюється спеціальними формами заохочень, спрямованих на прискорення розвитку транспортної інфраструктури чи на стимулювання переробки місцевої сировини на експорт, або на залучення в зону визначеного типу інвесторів (дрібних чи, навпаки, великих), або на рішення інших конкретних задач.

У науковій літературі виділяють до 30 різновидів ВЕЗ. Треба зауважити, що загальноприйнятої типології цього розповсюдженого інструмента інвестиційно-інноваційної політики долучення національної економіки до світового господарства дотепер немає.

Таблиця 8.2.3.

Види поширених ВЕЗ і їх особливості

Види ВЕЗ	Особливості зон даного виду
1	2
Зони вільної торгівлі (вільні торгові зони)	<p>Вільні торгові зони (ВТЗ) чи зони вільної торгівлі (ЗВТ) – обмежені ділянки території морського порту чи аеропорту, розташовані в безпосередній близькості від них, виведені за межі національного митного простору. Тут можуть здійснюватися операції по складуванню, збереженню, сортуванню, пакуванню, маркуванню та ін. Передбачена можливість демонстрації товарів у виставкових центрах з метою подальшого розпродажу (але тільки гуртом). Роздрібна торгівля допускається лише для екіпажів і пасажирів морських і повітряних судів, а в інших випадках забороняється. Ці зони не вимагають значних інвестицій і швидко окупають вкладені кошти.</p> <p>До числа найпростіших зон вільної торгівлі можна віднести спеціальні магазини «дьюті фрі» у великих міжнародних аеропортах, портах (розглядаються як такі, що знаходяться за межами державних кордонів), традиційні вільні гавані (порти) з пільговим торговим режимом.</p>
Вільні митні зони	<p>Ці зони, як і ВТЗ (ЗВТ) відносяться до зон першого покоління. Існують з XVII-XVIII ст. Це обмежена ділянка митної території країни, де встановлюється особливий режим підприємницької діяльності. Відповідно до митних кодексів різних країн, іноземні товари розміщуються і використовуються у вільній митній зоні без стягнення митних зборів та податків [6], а національні товари розміщуються і використовуються на умовах, застосовуваних до вивозу відповідно до митного режиму експорту. До числа найпростіших вільних митних зон можна віднести бондові склади та вільні митні території.</p>
Промислово-виробничі зони	<p>Ідея безмитного режиму зовнішньоторговельної діяльності, характерного для ВТЗ (ЗВТ), наприкінці 50-х рр. була застосована для заохочення промислового виробництва в окремих країнах. Експортно-виробничі зони (ЕВЗ) сформувалися внаслідок заохочення експортного виробництва на анклавній території деяких країн. Розвиток ЕВЗ забезпечує зростання обсягу її експорту, підвищення рівня зайнятості, проведення промислової модернізації і прискорене освоєння нових технологій як виробництва, так і управління.</p>
Техніко-впроваджувальні ВЕЗ	<p>Широке визнання одержали на початку XXI ст. Техніко-впроваджувальні чи науково-технологічні зони мають національні особливості і оригінальні назви – технопарки, технополіси, інноваційні центри і т.д. Створюються навколо певного наукового ядра з особливою інфраструктурою, що забезпечує процес прискорення впровадження нових технологій в промисловість.</p>

Продовження таблиці 8.2.3.

1	2
Техніко-впроваджувальні ВЕЗ (продовження)	Технополіс (від грецького <i>techné</i> – майстерність, <i>polis</i> – місто, поширені в Японії) – місто і прилегла до нього територія, де розміщені органічно пов'язані підприємства високотехнологічних галузей промисловості, науково-дослідні інститути, вузи, що готують для технополісу наукові та інженерні кадри, житлова забудова із сучасною виробничою і соціальною інфраструктурою. Основна мета їх створення – перерозподіл промисловості з центра до периферії; інтенсифікація наукових розробок за рахунок активізації діяльності місцевих університетів; переорієнтація промисловості на розвиток наукомістких і енергозберігаючих технологій; прискорення процесу впровадження розробок та ін. Передбачено заходи кредитного і податкового стимулювання (наприклад, підприємствам з високою технологічною часткою дозволяється списувати в перший рік функціонування 30% вартості устаткування і 15% вартості будинків і споруд; держава бере на себе третину витрат на проведенню досліджень розташованими тут науковими лабораторіями і місцевими фірмами).
Спеціальні (сервісні) економічні зони	Створені для розвитку одного виду діяльності – банківська, аграрна в агрополісах, екологічна в екопарках, туристична, ін. Наприклад, зона одного виду діяльності розташована в Ізраїлі біля Тель-Авіва створена для торгівлі алмазами і функціонування алмазної біржі країни. Але найбільш розповсюдженим видом сервісних ВЕЗ є офшорні зони. Офшорні операції за своїм змістом становлять собою фінансовий інструмент, що, не порушуючи чинне законодавство, використовується для планування і мінімізації оподаткування та для захисту комерційної таємниці. Крім усунення подвійного оподаткування для стимулювання міжнародного комерційного обороту використовується принцип мінімізації податків на легальній основі.
Інші види ВЕЗ	Зони багатогалузевого призначення або комплексні зони – поєднують характерні риси всіх інших зон (наприклад, зона «Манаус» у Бразилії). Єврорегіони – добровільне об'єднання прикордонних областей різних держав, насамперед у господарській сфері, з метою інтенсифікації зв'язків один з одним не на міждержавному, а на регіональному рівні. Вищі органи влади кожної країни, які здійснюють свою діяльність у рамках єврорегіону, делегують даній області повноваження, що сприяють інтенсифікації прикордонних зв'язків. Активну участь створенні єврорегіону приймають Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина, а також Україна і Беларусь.

Кількість різних типів ВЕЗ в економічно розвинутих країнах Заходу вже перевищує 250, приблизно 90 з них знаходяться в Західній Європі. У США загальне число ВЕЗ перевищує 130. Країни Східної Європи почали застосовувати ВЕЗ як форму інтеграції до світового господарства

наприкінці 70-х – початку 80-х років і до кінця 80-х років нараховували їх вже більш 40, в основному в Югославії й Угорщині, але також у Польщі, Болгарії. У країнах, що розвиваються (наприклад, Індія, одна з перших ВЕЗ «Кондла»), сьогодні нараховують від 100 до 300 спеціальних територій, зайнято близько 1,5 млн. осіб.

Таблиця 8.2.4.

Розподіл держав за об'єктами спеціалізації національної економіки

Країна/Регіон	Об'єкт спеціалізації національної економіки – тип ВЕЗ
ФРН	Вільні торгові (безмитні) зони в морських портах (Гамбург, Кіль, Емден, Куксхафен, Бремерхафен і Бремен).
Великобританія	Підприємницькі зони, науково-впроваджувальні та експортно-промислові зони.
Швейцарія	Страхові, банківські науково-впроваджувальні та експортно-промислові зони.
Країни Східної Європи	Зони вільної торгівлі.
Країни, що розвиваються	Експортно-промислові ВЕЗ (найчастіше орієнтуються на морські порти й аеропорти)
Японія	Зони вільного підприємництва і науково-впроваджувальні ВЕЗ.
США	Зони вільного підприємництва і науково-впроваджувальні

Майже всі країни, що розвиваються, мають за зразок ірландський Шеннон з метою – форсований розвиток окремих галузей промисловості, стимулювання експорту, залучення іноземних капіталів, а також передовий розвиток техніки та технологій. Особливо світового інвестора приваблює наявність дешевої, але дисциплінованої і готової до напруженої праці робочої сили.

Перше місце за кількістю спеціальних економічних зон посідає Азія, у першу чергу «нові індустріальні» країни АСЕАН. До роботи у ВЕЗ Сингапуру залучено більш 220 тисяч осіб, Гонконгу – 100 тисяч; деякі автори вважають навіть, що Сингапур як держава і Гонконг як територія у цілому являють собою вільні економічні зони. Велика чисельність зайнятих і у ВЕЗ Республіки Корея (150 тис. осіб) і Тайваню, а також Малайзії, де нараховуються десятки таких зон. Основними інвесторами місцевих підприємств є фірми Японії, а продукція направляється, насамперед, на ринок США.

Друге місце за кількістю і розвитком ВЕЗ займає Латинська Америка, де такі зони функціонують у Мексиці, Бразилії, Чилі, деяких інших країнах. Найбільша з них знаходиться на кордоні Мексики і США з розрахунком на використання дешевої місцевої робочої сили першої країни і збут продукції на ринки другої (зайнято майже 250 тисяч осіб, а по експортному виторгу ця зона поступається тільки доходам від продажу нафти). У

Колумбії зростає значення ВЕЗ «Таранкваль», у Бразилії – ВЕЗ у Манаусі, що сприяє розвитку басейну Амазонки.

Як спеціальні «податкові гавані» (податковий притулок, фіскальний оазис, невелика держава чи територія, яка проводить політику залучення іноземних кредитних капіталів шляхом надання податкових та інших пільг) розглядають Люксембург – пільговий податковий режим для банків; Швейцарію і Ліхтенштейн – для холдингових посередницьких і торгових компаній; Багамські острови – повне звільнення від прибуткового податку. Законодавства Ірландії, Ліберії передбачають для комерційних структур повне звільнення їх від податку, Ліхтенштейну, Антильських островів, Панами – обкладання невеликим паушальним податком. У Швейцарії встановлений низький розмір податку, що за певних умов може і не стягуватися.

Центр «офф-шор» є різновидом податкової гавані. Невеликі держави або території, зазвичай розташовані на морських узбережжях і в місцях розвинутого міжнародного туризму, що проводять політику долучення до світового господарства шляхом перерозподілу кредитних потоків, іноземних кредитних капіталів. Найбільш відомими центрами «офф-шор» є Беліз, Панама, Ліберія, Кіпр, Мальта, Сінгапур, Гібралтар, Штат Делавер у США. Вести комерційну діяльність на території країни реєстрації офшорної компанії, як правило, заборонено. Центри «офф-шор» іноді називають офшорними зонами. Вони мають визначену спеціалізацію, в основу якої закладені різні типи юрисдикцій (банківські, трастові (довірчі), страхові). Але ці центри можуть служити місцем відмивання “брудних грошей” і проведення різного роду фінансових афер.

Ще після закінчення другої світової війни було запропоновано план відновлення Європи (план Маршалла), на впровадження якого погодились шістнадцять країн: Великобританія, Франція, Італія, Ірландія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швеція, Норвегія, Данія, Ісландія, Португалія, Австрія, Швейцарія, Греція, Туреччина. Цей план передбачав систему двосторонніх угод та фінансову підтримку. Таким чином було визначено мету, окреслено учасників і, головне, чітко обумовлено сферу вкладання фінансових надходжень – розширення виробництва. Поступове набуття навичок спільного розвитку призвело до виникнення Європейського Союзу.

Сучасний розвиток більшості держав світу передбачає модель ринкової економіки, коли держава здійснює індикативне стратегічне планування і не втручається у сферу ринкових процесів з метою управління, виступає як споживач товарів та послуг. Функціями держав зберігаються укріплення національної валюти, забезпечення стійкості грошового обігу, визначення шляхів забезпечення зайнятості населення, соціальний захист населення, розвиток освіти і науки, підготовка фахівців для виробництва і соціальної сфери, територіальна цілісність держави, удосконалення системи управління національною економікою. Капітал самостійно вирішує

що виготовляти, скільки, за якою технологією, кому і за якою ціною продавати. Так зацікавлення світового капіталу у нових сферах застосування у поєднанні з бажанням національних економік сприяє інтенсивному долученню останніх до світового господарства. Тайвань у свій час обрав програму заміни імпорту, створення експортного потенціалу і концепцію стратегічних пріоритетів (розвиток телекомунікації, інформатики, нових матеріалів, автоматизованих систем та складної електроніки); Південна Корея визначила пріоритетами науково-дослідні і конструкторські розробки, досягла успіху у судно- та автомобілебудуванні, електроніці.

Інтернаціоналізація і глобалізація світових процесів стає невід'ємною рисою розвитку світового господарства.

Міжнародний обмін інформацією, науково-технічними розробками (не тільки безпосередньо робота з патентами, але й опосередковано – через міграцію робочої сили та наукових кадрів) поступово набуває статусу основної форми інтеграції до світового господарства. Так Німеччина активно використовує міжнародний ринок праці (у цій країні більше 2,5 млн. робочих – гостей). Аналогічну політику міжнародної інтеграції втілює Італія.

Сьогодні важко сказати, що є первинним для розвитку держави – політичні, економічні чи моральні перетворення. Все залежить від конкретних умов і цілей, які ставить країна. Якщо перевага надається політичному курсу, то формуються політичні альянси, виховується політична еліта. Спільність економічних цілей призводить до виділення територій економічного розвитку, створення бізнес-шкіл та інкубаторів. Бажання мати замкнений виробничий цикл на своїй території формує потреби зменшення собівартості продукції, чітке співвідношення між якістю і вартістю праці.

Кожна країна під впливом світового господарства формує власні пріоритети розвитку і обирає шлях долучення до світової економіки.

Східна мудрість говорить: “Хочеш дізнатися про дорогу – спитай у того, хто нею ходив”. Основні шляхи, форми та методи інтеграції у світове господарство є історично обґрунтованими, змінюються залежно від цілей існування суспільства і напрямку суспільного прогресу.

8.3. Економічна інтеграція України у світове господарство

Історичні джерела свідчать, що Україна завжди була невід'ємною частиною світового господарства. Вибір Володимиром Мономахом віри для своєї держави шляхом опитування купців про переваги того чи іншого суспільного устрою, славетний шлях українських князівен тронами Європи свідчать про далекоглядність київських князів у питаннях інтеграції Київської Русі до світової спільноти.

Соціально-економічні відносини на Русі регулював збірник судових законів “Руська правда”, який міг виникнути лише в суспільстві, де важливим заняттям була торгівля, а інтереси мешканців тісно пов’язані з результатом торгових операцій. В збірнику були чітко визначені поняття короткострокового та довгострокового займів, торгова комісія, торговий кредит, визначався певний порядок стягнення боргів з неспроможного боржника при ліквідації його справ. На відміну від світових тенденцій, на Русі вважалося не по-християнськи брати високі проценти і Володимиром Мономахом був введений Устав, який різко обмежував суму відсотка за кредитом (не більше 20% в рік), і, тим самим, забезпечував розвиток національної економіки.

Саме розвиток міждержавних інтеграційних відносин у світі стимулював виникнення козацтва на території України.

Національна економіка України за часів Козаччини. Головним джерелом прибутків військового скарбу були загальні податки з населення. Значні доходи отримували від торгівлі за рахунок ряду внутрішніх торгових зборів і мита на сільськогосподарські промисли. Кожен член козацької громади вважався вільним, мав рівні з усіма права, брав участь у самоврядуванні користувався господарськими угоддями.

Крім січового козацтва було й реєстрове, яке звільнялося від податків (крім обов’язкової військової служби на власний кошт), одержувало право власності на землю та змогу займатися різними промислами і торгівлею.

Певний відбиток на національну економіку наклало панування в Україні різних держав (Росії, Литви, Польщі), які встановлювали свої правила і закони регулювання суспільного та економічного життя українського народу.

Національна економіка XIX століття. З економічного середовища феодального суспільства поступово формувалися капіталістичні відносини. Це було зумовлено посиленням товарно-грошових відносин. Земля стала не лише об’єктом купівлі-продажу, а й орендних відносин. Власниками землі ставали купці, заможні міщани і багаті селяни. Кріпосницькі відносини підірвалися й розвитком промисловості. Поступово відбувався перехід від мануфактури до фабрики з найманою працею.

У розвитку національної економіки в цей період провідну роль відіграли купці, що прискорювали народження капіталістичних відносин і розвиток торгівлі. Новозасновані міста Одеса і Херсон стали важливими портами, що посилювало товарообіг. Цей процес гальмував низький рівень розвитку транспорту (були лише ґрунтові дороги), а проект спорудження залізниці Харків – Феодосія не був реалізований через брак коштів. Але головним чинником розвитку України цього періоду стала реформа 1861 року, яка створила умови для розвитку капіталістичних відносин. У сільському господарстві землі перейшли у капіталістичну власність. Новим в землеробстві став активний розвиток цукрової промисловості.

В процесі буржуазної модернізації в Україні сформувалося 2 промислових райони. Центром важкої промисловості були Харків, Миколаїв, Одеса. Тут мали великий вплив іноземні підприємці та іноземний капітал. Налаштовувалися науково-технічні обміни між капіталістичними державами.

Другий промисловий район склався у Київській, Подільській, Волинській губернії – центрах цукрово-гуральної промисловості. Але поряд із найновішими формами організації промисловості існували й відсталі, такі, як мануфактура, дрібні кустарні промисли.

У другій половині XIX ст. – початку XX ст. не лише в Україні, а й за її межами були відомі підприємці-землевласники Терещенки, Харитоненки, Яхненки, Симиренки.

Національна економіка XX століття. У дореволюційній Україні ринкове капіталістичне підприємництво успішно розвивалося у деяких релігійних, соціальних і етнічних групах (старообрядців, молокан, духоборів, купецтва, німців, євреїв). Але основна маса населення не мала ринкових мотивацій.

На початку XX століття Україна, як шлях між Європою і Москвою, опинилася в центрі революцій 1905-1907 рр. та 1917 р. Лютнева революція 1917 року відкрила нову сторінку в історії України, розпочався складний суперечливий етап у суспільно-політичному житті. У цей час Україна відстоює незалежність, набуває її, втрачає і повністю стає підвладною Росії. Радянський період створив високі трудові мотивації колективного типу, відновив інтеграційні зв'язки міждержавного рівня, але й обмежив їх ідеологічними спрямуваннями. Самостійний вихід України на міжнародну арену відбувся після другої світової війни, коли Україна стала самостійним членом Організації Об'єднаних Націй.

Таблиця 8.3.1.

**Систематизація пріоритетів національної економіки
України за етапами історичного розвитку**

Період	Сфера діяльності	Форма власності	Формування доходів
Київська Русь	Торгівля, кредитні відносини	Феодальна (панські маєтки)	Збирання податків (данини)
Козацтво	Торгівля, сільськогосподарський промисел	Колективна власність на угіддя	Оподаткування (пряме і непряме)
Капіталістичне середовище	Промисловість, торгівля	Приватна власність на засоби виробництва	Рента
Радянська Україна	Державне підприємництво, державне замовлення	Державна власність на землю і на засоби виробництва	Примусовий перерозподіл

Процес економічної інтеграції України у світове господарство в сучасному розумінні розпочався на початку 90-х років після розпаду СРСР. Але еволюційне входження до світового господарства було обмежене неможливістю різкої кардинальної зміни соціального устрою держави, наявністю у людей психологічних, соціальних установок на державне забезпечення та очікування допомоги, яка не передбачається ринковими умовами функціонування світового господарства. Відсутність достатніх заощаджень у населення, недовіра до цінних паперів, відсутність кредитної системи та неадаптованість до вільних міждержавних трансферів ще на певний час загальмувало цей процес.

Послідовність кроків у становленні самостійної держави поступово сформувало національну економіку сучасної України.

Наприкінці 90-х років основною формою інтеграції України у світове господарство було обрано створення територій пріоритетного розвитку і формування вільних економічних зон. Станом на 1.11.2001 року в Україні було зареєстровано 11 ВЕЗ і 9 ТПР. Загальна територія, на яку розповсюджувався режим ВЕЗ і ТПР 6360 тис. га (10,5% території України).

У цій роботі задіяно 12 областей, 41 район, 58 міст. Ці зони та території задекларували розвиток майже всіх напрямів народного господарства України: сільське господарство, мисливство та лісове господарство; рибне господарство; добувна промисловість (видобування енергетичних матеріалів, неенергетичних матеріалів, руд кольорових металів); обробна промисловість (харчова промисловість та переробка сільськогосподарських продуктів, текстильна промисловість та пошиття одягу, виробництво шкіри та шкіряного взуття, виробництво деревини та виробів з деревини, целюлозно-паперова промисловість, видавнича справа, виробництво коксу, продуктів нафтопереробки та ядерного палива, хімічне виробництво, виробництво гумових та пластмасових виробів, виробництво інших неметалевих мінеральних добрив, металургія та обробка металу, виробництво машин та устаткування, виробництво електричного та електронного устаткування, виробництво транспортного устаткування); виробництво електроенергії, газу та води; будівництво; оптова і роздрібна торгівля; торгівля транспортними засобами; послуги з ремонту; готелі та ресторани; транспорт; операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам; охорона здоров'я та соціальна допомога; колективні, громадські та особисті послуги.

Основні характеристики ВЕЗ України (табл. 8.3.2) та рейтингову оцінку ВЕЗ і ТПР за інвестиційною привабливістю (табл. 8.3.3) на момент призупинення їх діяльності (2005 р.) надано нижче.

Таблиця 8.3.2.

Галузеві пріоритети розвитку вільних економічних зон України

ВЕЗ	Дата початку/закінчення терміну дії	Розташування	Пріоритетні види діяльності	Фактичні сфери залучення інвестицій
1	2	3	4	5
“Донецьк”	21.07.98/ 21.07.58	м. Донецьк, Донецька обл.	Машинобудування, приладобудування, електротехнічна промисловість, інноваційні проекти зі створення нових матеріалів і виробничих систем	Виробництво побутової техніки, виробництво м'ясопродуктів.
“Азов”	21.07.98/ 21.07.58	М. Маріуполь, Донецька обл.	Експедиційно-складська, транспортно-сервісна, виробнича діяльність	Розвиток транспортної і виробничої інфраструктури
“Закарпаття”	09.01.99/ 09.01.29	Ужгородський і Мукачівський р-ни Закарпатської обл.	Транспорт, експедиторська діяльність, митні послуги, обслуговування і збереження транзитних вантажів, пов'язані з цим фінансові послуги	Переробка вантажів, надання експедиторських і складських послуг
“Інтерпорт Ковель”	01.01.00/ 01.01.20	м. Ковель, Волинська обл.	Транспортна, експедиторська діяльність, митні послуги, обслуговування і збереження транспортних вантажів, пов'язані з цим фінансові послуги	-
“Миколаїв”	01.01.00/ 01.01.30	м. Миколаїв, суднобудівні підприємства	Машинобудування, суднобудування, приладобудування, обробка деревини і виготовлення виробів, виробництво промислових газів, переробка пластмаси, будівництво, енергетика, зв'язок	-
“Порто-Франко”	01.01.00/ 01.01.25	м. Одеса, частина Одеського морського торгового порту	Обслуговування транзитних вантажів, збереження, сортування, пакування, доопрацювання, надання транспортно-експедиційних і агентських послуг	Перевезення вантажів, надання складських та експедиторських послуг

Продовження таблиці 8.3.2.

1	2	3	4	5
“Порт Крим”	01.01.00/ 01.01.30	м. Керч, АРК	Обслуговування транзитних вантажів, їх збереження, сортування, пакування, доопрацювання, надання транспортно-експедиційних і агентських послуг	-
“Славутич”	30.06.98/ 01.01.20	м. Славутич, Київська обл.	Впровадження новітніх технологій, ринкові методи господарювання, розвиток інфраструктури ВЕЗ “Славутич”, використання природних і трудових ресурсів	Лазерне приладобудування, легка і харчова промисловість, виробництво будівельних матеріалів.
“Курортполіс Трускавець”	01.01.00/ 01.01.20	м. Трускавець, Львівська обл.	Лікувально-оздоровчі комплекси, виробництво мінеральних вод, рекреація, туризм, наукові дослідження у галузі охорони здоров'я	Туризм і рекреація
“Яворів”	17.02.99/ 01.01.20	Яворівський р-н, Львівської обл.	Інноваційна діяльність, видобуток вуглеводнів, харчова промисловість, легка промисловість, деревообробка, паперова промисловість, виробництво машин і обладнання, будівництво, транспорт	Будівництво сервісного комплексу, транспортні, експедиційні і митні послуги, хімічна, деревообробна, легка промисловість, виробництво будівельних матеріалів
“Рені”	17.05.00/ 17.05.30	м. Рені, Одеської обл., Ренійський морський торговельний порт	Обслуговування транзитних вантажів, зберігання сортування, пакування, доопрацювання, транспортно-експедиторські, агентські послуги	-

Таблиця 8.3.3.

Рейтингова оцінка інвестиційної привабливості
ВЕЗ і ТПР в Україні (початок XXI століття)

ВЕЗ	Рей- тингова оцінка	ТПР	Рей- тингова оцінка
“Азов” (м. Маріуполь”)	3,3	У Автономній республіці Крим	5,7
“Донецьк”	4,3	У Волинській області	5,2
“Закарпаття”	8,6	У Донецькій області	4,8
“Інтерпорт “Ковель” (Волинська обл.)	7,1	У Закарпатській області	8,6
“Курортополіс Трускавець” (Львівська обл.)	2,8	У Житомирській області	10
“Миколаїв” (Миколаївська обл.)	6,7	У Луганській області	8,1
“Порто-франко” (м. Одеса)	1,4	У Чернігівській області	9,5
“Порт Крим” (Кримська АР)	6,2	У м. Харків	1,9
“Рені” (Одеська обл.)	0,5	У м. Шостка Сумської обл.	9,5
“Сиваш” (АР Крим)	-		
“Славутич” (Київська обл.)	1		
“Яворів” (Львівська обл.)	2,8		

Отже, національна економіка України ставала економікою поглинання інвестиційного капіталу. Досвід України показав, що основні переваги ВЕЗ – наявність сприятливого інвестиційного клімату (який містить митні, фінансові, податкові пільги і переваги порівняно з загальним режимом для підприємств у тій чи іншій країні) – є фактором стимулювання, а не обов’язкового розвитку інвестиційного клімату території і національної економіки Світовий капітал цікавлять території активного розвитку підприємницької думки, які швидше є результатом функціонального підходу до інтеграції у світове господарство і не завжди співпадають з територіальним розташуванням визначених ВЕЗ та ТПР.

З 2003-2004 років активізували свою діяльність іноземні інвестори. Але, як показав час, основною формою інтеграції України до світового господарства було обрано *альянс* – укладання домовленостей між світовим та національним капіталом з приводу ринкової, технологічної, фінансової політики держави. Основними було обрано фактори галузевих (а правильніше ресурсних) пріоритетів. Аналіз інвестиційних потоків України того періоду свідчить про перерозподіл коштів, інвестованих в Україну, на користь третіх держав: об’єкти інвестування були зайняті пошуком власних ринків збуту і забезпеченням власних інтересів.

Так, за роки незалежності Україна пережила велику кон'юнктуру інвестиційного процесу. Трансформаційна економічна криза призвела до значних інвестиційних втрат. У 1997 році обсяг інвестицій у порівняльних цінах скоротився у п'ять разів проти обсягів 1990 року. Лише в 1998 році було зупинено інвестиційну кризу і приріст інвестицій в основний капітал становив 6,8 %. У 1999 році внаслідок світової фінансової кризи 1998-го приріст інвестицій знизився до 0,4 %. У наступні сім років інвестиції зростали дуже нерівномірно з великим перепадом. Двічі – у 2002 і 2005 роках – темпи приросту інвестицій знижувались і тричі – у 2001, 2003 і 2004 роках – швидко зростали.

Найбільш різке зниження темпів приросту інвестицій (майже в 14 разів) сталось у 2005 році.

Приріст інвестицій в основний капітал знизився з 28 % у 2004-му до 1,9 % в 2005 році. Сальдо зовнішньої торгівлі товарами з позитивного 3,7 млрд. дол. США у 2004 році стало у 2005-му негативним – 1,9 млрд. дол. США. Почалось заміщення внутрішнього виробництва багатьох товарів імпортом.

Характерне порівняння: серед 28 країн постсоціалістичного простору у 2004 році Україна зайняла перше місце за темпами приросту ВВП, а у 2005-му – передостаннє (останнє – Киргизстан). У таких перепадах важко зорієнтуватись не тільки іноземним інвесторам, а й вітчизняним підприємцям.

Лише у 2006 році відновились позитивна динаміка залучення інвестицій в основний капітал. Лише за останній квартал 2006 року в економіку України вітчизняних інвестицій надійшло 57 млрд. грн., що становило 60 відсотків суми, яка прийшла за весь 2005 рік (93 млрд. грн.). Ще швидше зростали інвестиції у 2007-му. За I квартал сума інвестицій в основний капітал становила 25,3 млрд. грн. Це вдвічі більше, ніж за I квартал 2005 року, і на 32,2 % більше, ніж за I квартал 2006-го.

У кінці 2006-го – на початку 2007 років нарощування іноземних інвестицій іде стабільно і диференційовано (за проектами і регіонами). Найпривабливішими сферами економічної діяльності для іноземних інвесторів є промисловість, насамперед обробка (29 відсотків). Збільшилось надходження іноземних інвестицій у такі галузі, як енергопостачання, машинобудування, екологія, розвиток комунікаційної інфраструктури.

Останнім часом з'явилися закиди стосовно масового вилучення іноземних інвестицій, зокрема, що вилучено більше, ніж залучено. За I квартал справді вилучено 536 млн. дол. США. Але це становить лише 40 % до обсягу залучених. Це звичайна ротація і міграція капіталу в часі, і кварталні дані тут нехарактерні. В історії України вже були подібні факти, зокрема: у I і III кварталах 2002-го вилучення іноземного капіталу становило 50 % до суми залученого капіталу; у III кварталі 2003-го вилучення іноземного

капіталу становило майже 60 %. Але в цьому ж 2003 році вперше чистий приріст іноземних інвестицій перевищив мільярд дол. США. Були випадки значного вилучення капіталу в одні квартали і мінімального в наступні. Тож квартальний показник тут непоказовий.

З'являються також закиди, що зросли обсяги вивезення українських інвестицій за кордон. За I квартал за кордон вивезено українських інвестицій на суму 15,1 млн. дол. США, що становить 1 % від обсягу залучених інвестицій. Це на рівні середньорічних темпів вивезення капіталу. Однак найбільше вивезення капіталу було у I кварталі 2005-го, коли за кордон було вивезено 20 млн. дол. США українських інвестицій, що становило 5 % до обсягу залучених.

Водночас порівняння залучення прямих іноземних інвестицій у різних країнах свідчить, що рівень інвестування в Україні ще дуже незначний, на порядок нижчий, ніж в країнах ЄС, особливо в розрахунку на душу населення. Так, на одну особу в Україні припадає 481 дол. США. А це у 17-18 разів менше іноземного капіталу, ніж у Чехії або Угорщині, та в 7 разів менше, ніж у Литві. Відношення накопичених іноземних інвестицій до ВВП в Україні становить 4 %, у той час як у Литві – 35, а в Чехії та Угорщині – близько 50 %.

Галузями інвестування, починаючи з 2007 року, стали сфера торгівлі і громадського харчування. Потім ідуть промисловість, будівництво, комерційна інфраструктура, наука і наукове обслуговування, транспорт, зв'язок.

Найбільшу цікавість для іноземних портфельних інвестицій становлять такі галузі національної економіки України, як:

- підприємства паливно-енергетичного комплексу,
- глиноземні заводи,
- підприємства зв'язку і комунікацій,
- порти та пароплавства,
- підприємства з виробництва цементу,
- підприємства з виробництва мінеральних добрив,
- великі гірничовидобувні підприємства,
- підприємства харчової промисловості.

Сьогодні національна економіка України інтегрується до світового господарства еволюційним шляхом, обираючи основною формою міжнародну торгівлю, інтеграцію до Світової Організації Торгівлі. Партнерами її є 181 країна світу. Стратегічні торговельні партнери – Російська федерація, Німеччина, Туреччина, Італія, Китай, США та Польща. Але звичка оцінювати Україну як країну з безмежними ресурсами провокує появу програм, які не передбачають розвитку окремих галузей.

Під впливом тенденцій світової відкритості національній економіці України притаманні, крім функціональних, і територіальні ознаки: схід

орієнтований на експорт продукції машинобудівного комплексу, захід є лідером у активізації зовнішньоекономічної діяльності, південь орієнтувався на експорт та імпорт послуг, великі міста стали центрами інвестиційного капіталу.

Експортно активними територіями є Донецька обл., м. Київ, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Полтавська та Одеська області. Територіями залучення іноземного капіталу є м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Одеська, Київська та Харківська області.

Привабливими сферами національної економіки України для портфельних інвестицій світового капіталу сьогодні є території зосередження промислових природних ресурсів, торгівля і громадське харчування. Функціонально привабливими є рекреаційні об'єкти і охорона здоров'я.

Основним питанням розвитку національної економіки України сьогодні і інтеграції її у світове господарство є неузгодженість інтересів останнього та самої України як самостійного суб'єкта міжнародних відносин. Сфери зацікавленості іноземного капіталу в Україні не співпадають зі сферами інтенсивного розвитку держави (табл. 8.3.4).

Таблиця 8.3.4.

Співставлення напрямів розвитку держави і сфер нововведень України на початку 21-го століття

Провідні напрями розвитку економіки держави		Сфери інтенсивних нововведень	
Напрямок	Річний темп зростання, %	Напрямок	Річний темп зростання, %
Обробна промисловість	21,7	Фінансовий сектор	27,4
Операції з нерухомістю	13,0	Державне управління і податкова системи	12,4
Добувна промисловість	13,0	Міжнародне співробітництво, митна справа	8,0
Наземний транспорт	11,0	Космічна галузь	5,9
Виробництво та розподілення енергії, газу, води	7,2	Промисловість та будівництво	4,6
Зв'язок	6,6	Транспорт, зв'язок, телекомунікації, інформатика	4,2
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	4,8	Аграрний сектор	1,8

Оскільки іноземний капітал ставить за мету панування на обраній території і безпосередній вплив на її розвиток, держава перш за все повинна визначитися у своїх стратегіях розвитку і чітко означити межі

іноземного впливу на свою діяльність. І лише після цього визначати шляхи інтеграції до світового господарства.

Досвід економічної інтеграції України у світове господарство засвідчує, що будь-які обрані форми та механізми цієї інтеграції повинні мати метою впровадження формування моделі сучасної відкритої ринкової економіки, вивченню інтересів світового господарства та світового капіталу, визначенню доцільності та ефективності інтеграції національної економіки до світової економічної системи.

Зміна ситуації у світовому господарстві вимагає адекватного гнучкого управління державою. Розглянемо основні акценти управління національними економіками деяких країн світу (табл.8.3.5).

Таблиця 8.3.5.

**Основні акценти управління національними економіками
провідних країн світу**

Держава	Основний акцент (спрямованість держави)	Рушій- на сила управління	Акценти державного регулювання
США, Голландія	Свобода підприємництва	Закон, суспільство	Інфраструктура
Німеччина	Соціальна орієнтація	Уряд	Податки
Данія, Іспанія	Професійність та лібералізація влади	Особистість	Галузева політика
Японія, Північна Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур	Жорстка дисципліна та перерозподіл ресурсів	Традиції	Ресурси
Україна	Податковий вплив	Олігархічні інтереси	Все

Спрямування основного акценту державного розвитку в Україні не є зорієнтованим на повну свободу підприємництва та соціальний захист суб'єктів підприємницької діяльності (на відміну від частково збереженого соціального захисту пересічних громадян). Він також не базується на впровадженні жорсткої дисципліни з одночасним професійно адаптованим стимулюванням праці. Але сьогодні вже можна говорити про формування прошарку професійних керівників. Ключовим фактором успіху України стає вміння кадрового потенціалу швидко адаптуватися до інноваційного середовища, що підтверджує активізація внутрішньої і зовнішньої міграції населення.

Таким чином, економічна інтеграція України у світове господарство базується сьогодні на формуванні професійних кадрів управління, фінансовому (вибірковому) регулюванні підприємницької діяльності, законодавчій розбудові ринкової економіки.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що є рушійною силою інтеграційних процесів?
2. Коли і як Україна інтегрувалася до світового господарства?
3. Яке місце займає Україна у світовій економіці ХХ століття?
4. Які форми і механізми економічної інтеграції незалежної України до світового господарства ви знаєте?
5. Коли і як відбувалася інтеграція національної економіки України у світове господарство?
6. Що таке світове господарство?
7. Що становлять собою вільні економічні зони? Які переваги вони дають національній економіці в умовах інтеграційних зв'язків у світовому господарстві?
8. Які нові ринки сформовано під впливом інтеграційних процесів у світовому господарстві?
9. Які форми інтеграції вам відомі?
10. Назвіть фактори економічної інтеграції у світове господарство провідних країн світу.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. **Особливості національної економіки України за часів козаччини:**
  - a. національної економіки не існувало;
  - b. основним джерелом прибутків були податки і торгівля;
  - c. економіка існувала за рахунок субсидій сусідніх держав;
  - d. основним джерелом доходів було проведення військових операцій на території інших держав;
  - e. наявність різних верств населення.
2. **Особливістю національної економіки України ХІХ століття є:**
  - a. формування товарно-грошових відносин, торгівля та промислове виробництво;
  - b. національної економіки не існувало;
  - c. дрібне сільськогосподарське виробництво;
  - d. приватна власність;
  - e. формування олігархічного капіталу.
3. **У інвестиційній діяльності України чільне місце займають держави:**
  - a. Близького Сходу;
  - b. Західної Європи;
  - c. Східної Європи;
  - d. Північної Європи;
  - e. Азійсько-Тихоокеанського регіону.

4. Виділяють шляхи інтеграції держави до світового господарства:
  - a. еволюційний та прискорений;
  - b. залучення та інтеграції;
  - c. приєднання добровільне та примусове;
  - d. територіальне об'єднання;
  - e. державний протекціонізм;
5. Виділяють механізми інтеграції держави до світового господарства:
  - a. територіальний;
  - b. функціональний;
  - c. політичний;
  - d. економічний;
  - e. демографічний.
6. До форм міжнародної інтеграції не належать:
  - a. вільні економічні зони;
  - b. території спільного користування;
  - c. світова інформаційна мережа;
  - d. поштовий зв'язок;
  - e. трудова міграція.
7. Цілями формування вільних економічних зон є:
  - a. використання техніко-технологічного досвіду інших держав;
  - b. розширення бази оподаткування держави;
  - c. поповнення державного бюджету;
  - d. розвиток депресивного регіону;
  - b. стажування іноземного персоналу та адаптація його навичок до умов даної території.
8. Територіальний та функціональний підходи до формування вільних економічних зон розрізняються за критеріями:
  - a. мета, особливості застосування та об'єкт пільгового режиму;
  - b. адміністративна організація управління території;
  - c. наявність промислових об'єктів на території;
  - d. бажання інвестиційного капіталу;
  - e. стратегія розвитку держави.
9. **Офшорна територія вимагає:**
  - a. обов'язкового фізичного розташування виробничого комплексу підприємства на офшорній території;
  - b. реєстрації чітко визначеної адреси власника підприємства;
  - c. наявності на офшорній території представника підприємства і документів реєстрації;
  - d. перерахування 1 млн. доларів на рахунок держави, на території якої зареєстрований офшор;
  - e. реалізації продукції підприємства тільки на території офшору.

10. Основною формою входження України у систему світового господарства було обрано:
- a. альянс;
  - b. асоціацію;
  - c. торгівельні угоди;
  - d. вільні економічні зони;
  - e. союз.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова Е. Специальные экономические зоны в мировом хозяйстве / Внешнеэкономическая деятельность. – 1997. – № 10. – С. 19.
2. Міжнародна конвенція 1973 р. про спрощення та гармонізацію (узгодження) митних процедур (Конвенція Кіото) у кн. Борисов К.Г. Международнй туризм и право. – М.: НИМП, 1999.
3. Коновалюк В.І. «Ефективність СЕЗ і ТПП» <http://www.konovalyuk.org.ua/ukrainian/parliament/appearance/>.
4. Підлісна О.А. Ефективність залучення інвестицій в Україну: інноваційно-інвестиційні системи / Економіст. – 2005. – № 4. – С. 80-83.
5. Барановський О. Проблеми формування вільних економічних зон // Економічні реформи сьогодні. – 2000. – № 33. – С. 44.
6. Євдокімов В.О. Іноземні інвестиції // Економіка. Фінанси. Право. Вип. 4-й. – 1996.
7. Літвінчук І.А. Регулювання зовнішньоекономічної діяльності нерезидентів // Митна справа. – 2001. – № 2. – С. 74-78.
8. Чуніхіна Л. Фінансовий контроль за легалізацією («відмиванням») доходів, отриманих злочинним шляхом, в світових фінансових системах // Право України. – 2003. – № 11. – С. 154-158.
9. Бубинцев В., Валиуллин Х. Особые экономические зоны // Финансы и статистика. – 1992. – № 3. – С. 117-119.

Розділ ІХ. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

Основні поняття і терміни	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Безпека страхового ринку;</i> • <i>Безпека фондового ринку;</i> • <i>Боргова безпека;</i> • <i>Бюджетна безпека;</i> • <i>Валютна безпека;</i> • <i>Виробнича безпека;</i> • <i>Граничні значення індикаторів;</i> • <i>Грошово-кредитна безпека;</i> • <i>Демографічна безпека;</i> • <i>Економічна безпека;</i> • <i>Економічна політика;</i> • <i>Економічні інтереси;</i> • <i>Енергетична безпека;</i> • <i>Загрози економічній безпеці;</i> • <i>Зовнішньоекономічна безпека;</i> • <i>Інвестиційна безпека;</i> • <i>Індикатори економічної безпеки;</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Критерії економічної безпеки;</i> • <i>Макроекономічна безпека;</i> • <i>Міжнародна економічна безпека;</i> • <i>Науково-технологічна безпека;</i> • <i>Національна безпека;</i> • <i>Національні ризики;</i> • <i>Об'єкти економічної безпеки;</i> • <i>Порогові значення індикаторів;</i> • <i>Продовольча безпека;</i> • <i>Ризики;</i> • <i>Соціальна безпека;</i> • <i>Стратегічні ризики;</i> • <i>Стратегія економічної безпеки;</i> • <i>Суб'єкти економічної безпеки;</i> • <i>Тактика економічної безпеки;</i> • <i>Теорія потенційних конфліктів;</i> • <i>Фінансова безпека.</i>

9.1. Сутність економічної безпеки національної економіки

Безпека як система корінних, типових властивостей будь-якої країни втілює в собі усі сфери різних галузей життєдіяльності й розвитку людини, суспільства, держави і природи. В цілому, *безпеку* можна визначати як якісну характеристику об'єкта (системи), здатність об'єкта до існування і розвитку та його захищеність від внутрішніх та зовнішніх загроз. Місце, роль та пріоритет кожного елементів безпеки визначаються обставинами, що реально складаються на певний період часу всередині й зовні об'єкта. Зі зміною ситуації життєво важливого значення об'єктивно можуть набувати різні її властивості.

При визначенні економічної безпеки національної економіки слід розмежувати поняття національної безпеки, економічної безпеки та економічної безпеки держави.

Національна безпека будь-якої держави – це системна категорія права, політичної економії та політології, тісно пов'язана з категоріями

територіальної єдності й недоторканності, агресії та примусу, економічної незалежності та економічного суверенітету тощо. Тобто, це здатність держави ефективно протидіяти впливу наявних чи потенційних загроз її існуванню і незалежному розвитку. При цьому необхідно зауважити, що системоутворюючим елементом, основною складовою поняття «національна безпека» є поняття «*нація*». Саме з нього випливає розуміння, чому саме безпека є національною, а не державною чи суспільною.

Економічна безпека є провідною складовою національної безпеки. Вона відображає причинно-наслідковий зв'язок між економічною могутністю країни, її воєнно-економічним потенціалом та національною безпекою. Цей зв'язок передбачає з боку держави свідоме підтримання певних пропорцій між нагромадженням валового внутрішнього продукту і військовим будівництвом для забезпечення кількісних та якісних параметрів обороноздатності.

Таким чином, *економічна безпека* – це спроможність національної економіки забезпечити свій вільний і незалежний розвиток, стабільність громадянського суспільства та його інститутів, достатній оборонний потенціал країни за всіляких несприятливих умов і варіантів розвитку подій, а також здатність держави до захисту національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Іншими словами, економічна безпека – це не тільки захищеність національних інтересів, але й готовність та здатність інститутів влади створювати механізми реалізації і захисту національних інтересів розвитку вітчизняної економіки, підтримка соціально-політичної стабільності.

Економічна безпека держави – це стан рівноваги і соціально-орієнтованого розвитку національної економічної системи, що досягається реалізацією сукупності форм та методів економічної політики.

Державна безпека і національна безпека є однопорядковими поняттями з позиції горизонтальної структури, у вертикальній структурі державна безпека – один з рівнів національної безпеки.

З точки зору національної економіки економічна безпека описує такий її стан, за якого забезпечується захист національних інтересів, стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, здатність до розвитку та захищеність життєво важливих інтересів людей, суспільства, держави. Під життєво важливими інтересами в даному контексті розуміють сукупність потреб, які забезпечують існування і прогресивний розвиток особистості, суспільства, держави.

В основу науки про економічну безпеку національної економіки покладена теорія потенційних конфліктів (ТПК), що набула останнім часом загального поширення.

Суттєвість ТПК ґрунтується на ствердженні, що все існуюче в світі – це, насамперед, різні форми існування енергії, що знаходяться одна

з одною та з усіма іншими формами в постійних потенційних конфліктах. Отже, світобудова базується на перетворенні однієї форми енергії в іншу зі зміною рівнів їх потенціалів. Виходячи з положень ТПК, поява нової незалежної держави на арені світового співтовариства водночас породжує її конфліктність з іншими державами.

Людство створило державність з метою свого збереження через відповідну організацію його діяльності. Наявність декількох держав згідно з ТПК неодмінно мало привести (і призвело) до виникнення конфліктів на цьому рівні існування форм енергії. З метою зменшення збитків для всіх співучасників створювалися міжнародні спілки, які діяли за відповідними угодами та умовами. Спочатку кількість держав в цих об'єднаннях була невеликою. Потім почали створювати світові угруповання та спілки, які зараз, головним чином, спрямовані на збереження людства.

При аналізі економічної безпеки виділяються передусім три основні складові:

1. Економічна незалежність, що означає насамперед можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі у міжнародній торгівлі.

2. Стійкість і стабільність національної економіки передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів.

3. Здатність до саморозвитку і прогресу, тобто спроможність самостійно реалізовувати і захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни.

Належний рівень економічної безпеки досягається здійсненням єдиної державної політики, підкріпленої системою скоординованих заходів, адекватних внутрішнім та зовнішнім загрозам. Без такої політики неможливо домогтися виходу з кризи, примусити працювати механізм управління економічною ситуацією, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

Економічна політика – це діяльність органів законодавчої влади і управління, яка визначає цілі й завдання, пріоритети, методи і засоби їх досягнення в національній економіці. Суть економічної політики полягає в тому, що держава через законодавчі акти визначає свою позицію щодо процесів, які відбуваються в економіці, окреслює конкретні цілі, з'ясовує пріоритетність і поступовість їх досягнення, регламентує основоположні національні інтереси країни в зовнішньоекономічних відносинах, що є визначальною базою для застосування економічних і правових важелів.

Зокрема, до основних принципів забезпечення економічної безпеки України відносять:

- дотримання законності на всіх етапах забезпечення економічної безпеки;
- баланс економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави;
- взаємну відповідальність особи, сім'ї, суспільства, держави щодо забезпечення економічної безпеки;
- своєчасність і адекватність заходів, пов'язаних із відверненням загроз і захистом національних економічних інтересів;
- надання пріоритету мирним заходам у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного характеру;
- інтеграцію національної економічної безпеки з міжнародною економічною безпекою.

Міжнародна економічна безпека – це комплекс міжнародних умов співіснування домовленостей та інституціональних структур, за яких кожній державі – члену світової спільноти – забезпечується можливість вільно обирати і здійснювати свою стратегію соціального та економічного розвитку, не зазнаючи зовнішнього тиску і розраховуючи на невтручання, розуміння та взаємоприйнятну і взаємовигідну співпрацю з боку інших держав.

Міжнародна економічна безпека має сприяти співробітництву держав у вирішенні не лише їхніх національних проблем, але й глобальних проблем людства, і повинна стати матеріальною основою мирного співіснування в без'ядерному і ненасильницькому світі, гарантією прогресу у справі ліквідації економічного відставання та слаборозвиненості.

До *об'єктів* економічної безпеки відносять не тільки державу, її економічну систему, а й суспільство та особистість. *Суб'єктами* економічної безпеки України є центральні державні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації різних форм власності.

Забезпеченням економічної безпеки національної економіки має перейматися комплексна система, яка має досить велику кількість напрямів. Для національної економіки України, відповідно до методики розрахунку рівня економічної безпеки, що затверджений Наказом міністерства економіки України № 60 від 02.03.2007, розрізняють наступні складові: макроекономічна, фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, виробнича, демографічна, соціальна, продовольча безпека.

Макроекономічна безпека – це стан економіки, за якого досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій.

Фінансова безпека – це такий стан бюджетної, грошово-кредитної, банківської, валютної системи та фінансових ринків, який характеризується

збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних загроз, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання.

Фінансова безпека, у свою чергу, містить такі складові:

- **бюджетна безпека** – це стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів;
- **валютна безпека** – це такий стан курсоутворення, який створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, безперешкодного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках;
- **грошово-кредитна безпека** – це такий стан грошово-кредитної системи, який характеризується стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів та таким рівнем інфляції, що забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення;
- **боргова безпека** – це такий рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує втратою суверенітету і руйнуванням вітчизняної фінансової системи;
- **безпека страхового ринку** – це такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дав би їм змогу в разі потреби відшкодувати обумовлені в договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування;
- **безпека фондового ринку** – це оптимальний обсяг капіталізації ринку (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів та держави в цілому.

Зовнішньоекономічна безпека – це такий стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці.

Інвестиційна безпека – це такий рівень національних та іноземних інвестицій (за умови оптимального їх співвідношення), який здатен забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку при належному рівні фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів.

Науково-технологічна безпека – це такий стан науково-технологічного та виробничого потенціалу національної економіки, який дає змогу забезпечити належне її функціонування, достатнє для досягнення та підтримки конкурентоздатності вітчизняної продукції, а також гарантування державної незалежності за рахунок власних інтелектуальних і технологічних ресурсів.

Енергетична безпека – це такий стан економіки, який забезпечує захищеність національних інтересів у енергетичній сфері від наявних і потенційних загроз внутрішнього та зовнішнього характеру, дає змогу задовольняти реальні потреби в паливно-енергетичних ресурсах для забезпечення життєдіяльності населення та надійного функціонування національної економіки в режимах звичайного, надзвичайного та воєнного стану.

Соціальна безпека – це такий стан розвитку національної економіки, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.

Демографічна безпека – це такий стан захищеності національної економіки, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України.

Продовольча безпека – це такий рівень продовольчого забезпечення населення, який гарантує соціально-економічну та політичну стабільність в суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, а також сталий економічний розвиток держави.

Виробнича безпека – це такий рівень розвитку промислового комплексу країни, що здатний забезпечити зростання економіки та її розширене відтворення.

Кожен з виділених напрямів економічної безпеки переслідує реалізацію відповідних національних інтересів. Серед найважливіших національних економічних інтересів, від реалізації яких залежить майбутнє України, добробут і процвітання нації, співробітники Національного інституту стратегічних досліджень виділяють наступні:

- створення самодостатньої, конкурентоспроможної, соціально спрямованої, потужної національної економіки;
- створення надійної системи економічної безпеки України, забезпечення можливості самостійного, прогресивного національно-економічного розвитку;
- здійснення структурної перебудови економіки;
- забезпечення ефективного розвитку національної промисловості;
- здійснення державою протекціоністських заходів, спрямованих на підтримку національного товаровиробника;

- істотне зменшення енергомісткості і матеріаломісткості ВВП;
- здійснення кардинальної модернізації виробництва та розвиток його наукомістких галузей;
- створення замкнених циклів виробництва стратегічно важливої продукції, зокрема, військової техніки та озброєння;
- пошук і освоєння родовищ нафти, газу, вугілля, золота, алмазів тощо;
- забезпечення альтернативних джерел надходження нафти і газу;
- створення потужного воєнно-промислового комплексу, зокрема, ракетно-космічної галузі;
- збереження та розвиток інтелектуального та науково-технічного потенціалів України;
- закріплення за Україною її загальносоюзної частки зовнішнього державного боргу та активів (золотого запасу, алмазного і валютного фондів, фінансових ресурсів, майна за кордоном, боргів іноземних держав);
- створення достатніх запасів державних золотовалютних резервів;
- здійснення політики енерго- та ресурсозаощадження;
- здійснення прогресивних економічних перетворень на базі власної моделі реформ;
- здійснення широкого комплексу інституційних змін з метою динамічного розвитку національної економіки;
- здійснення реформи податкової системи, посилення стимулювального впливу податків на розвиток виробництва;
- забезпечення фінансової стабілізації, подолання кризи платежів;
- подолання інфляції;
- проведення земельної реформи, підтримка фермерських господарств;
- здійснення реформи агропромислового комплексу, відродження села;
- забезпечення конвертованості національної грошової одиниці;
- залучення внутрішніх інвестиційних ресурсів до розвитку національної економіки;
- зростання добробуту українських громадян;
- вирішення державою соціальних проблем (безробіття, бідність, злочинність, житлове забезпечення тощо);
- забезпечення населення продовольчими товарами, поліпшення якості і структури споживання;
- розвиток внутрішнього ринку та внутрішнього попиту;
- проведення рішучої боротьби з «тіньовою» економікою;
- створення соціально-однорідного середовища в усіх регіонах держави, усунення дисбалансу в їхньому соціально-економічному розвитку;
- забезпечення зайнятості населення та високого рівня трудових ресурсів;

- створення рівних соціальних та економічних можливостей для всіх громадян України;
- здобуття Україною належного місця у світовому розподілі праці та міжнародній торгівлі, інтеграція у світове господарство;
- побудова економічних відносин з іншими країнами на засадах рівноправності та взаємовигідності;
- забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції;
- вдосконалення товарної структури експорту та імпорту;
- забезпечення географічної збалансованості експорту та імпорту;
- нарощування експортного потенціалу, забезпечення позитивного сальдо зовнішньоторговельної діяльності;
- підтримка вітчизняних експортерів, сприяння виробникам імпортозамінної продукції, особливо критичного імпорту;
- захист національного ринку від несприятливої дії світової кон'юнктури та іноземної конкуренції;
- ефективне використання Україною свого вигідного географічного положення для здійснення міжнародного транзиту.

Концепція національної безпеки України пропонує лише один національний інтерес, що прямо стосується економічної безпеки України, а саме – створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки. Саме створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки передбачає втілення в життя пріоритетів, що запропоновані вище.

Гарантом захисту національних економічних інтересів повинна виступати держава. Однак в Україні ще відсутні чітко визначені національні економічні інтереси, не сформовано їхню цілісну систему. Це дає змогу урядовцям різних рівнів виправдовувати свої дії, запевняючи, що вони повністю відповідають національним економічним інтересам.

Співробітники Національного інституту стратегічних досліджень рекомендують застосувати наступну класифікацію національних економічних інтересів (див. рис. 9.1.1).

Для створення цілісної системи національних, економічних інтересів та їх ефективного функціонування насамперед необхідно:

- створити відповідну нормативну базу;
- проводити моніторинг національних економічних інтересів та їх моделювання;
- створити банк даних щодо національних економічних інтересів;
- забезпечити баланс національних економічних інтересів та їх гармонійне поєднання.

Серед першочергових проблем забезпечення економічної безпеки є відстеження й оцінка рівня загроз пріоритетним національним інтересам, а отже їх взаємозалежність: розрахунок сумарного потенціалу, розкриття закономірності в системі «пріоритети національних інтересів – загрози».

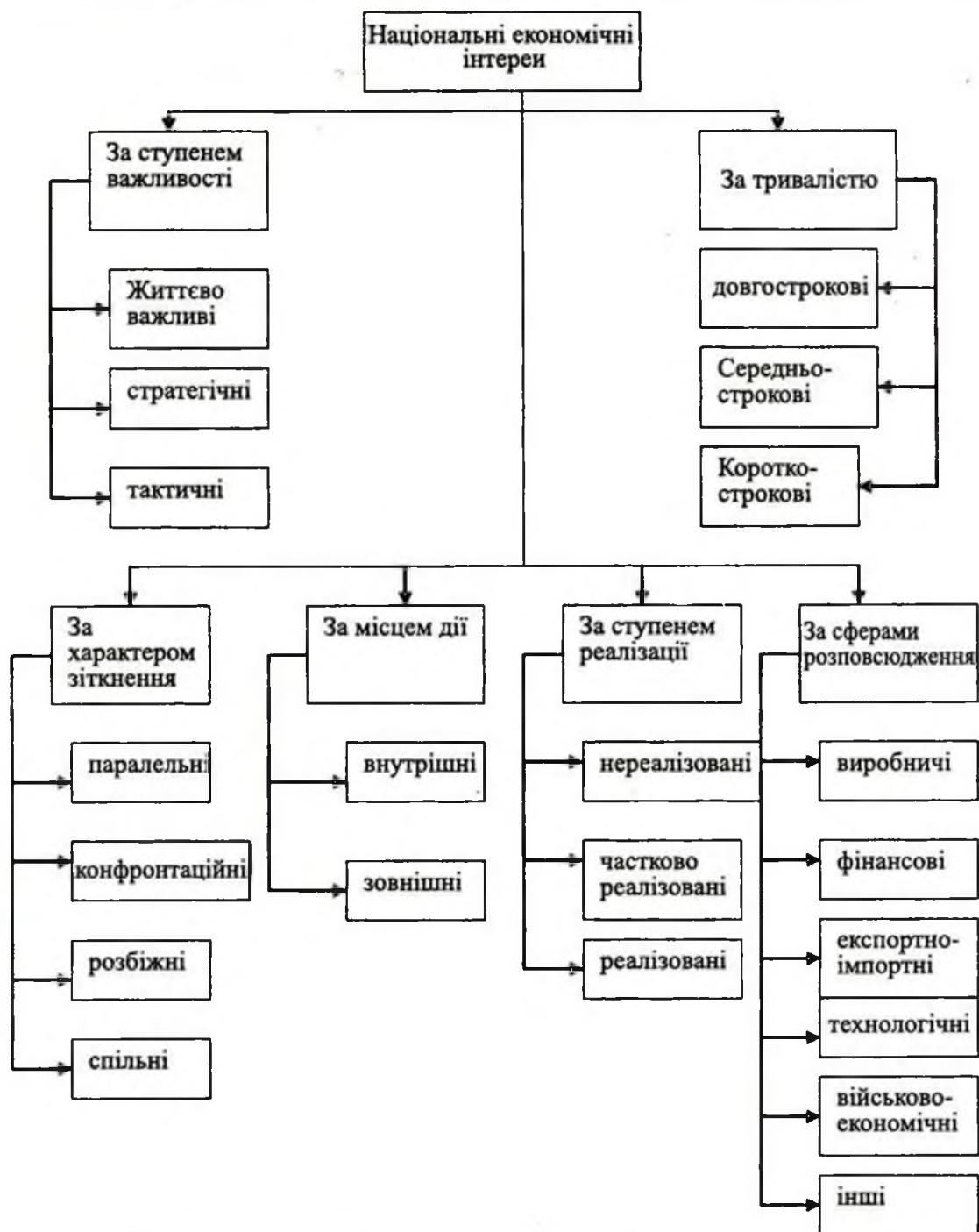

Рис. 9.1.1. Класифікація національних економічних інтересів

Загрозами економічній безпеці України слід вважати фактори, що безпосередньо чи у перспективі унеможливають або ускладнюють реалізацію національних економічних інтересів, створюючи перешкоди на шляху нормального розвитку економіки і безпеку незалежному державному існуванню та добробуту народу.

Загрози економічній безпеці України набули, на жаль, перманентного характеру і провокують її критичний стан за цілим рядом основних критеріїв. Тому завдання усіх суб'єктів національної економіки зараз полягає у створенні надійної системи блокування і упередження економічних загроз, яка б забезпечувала її стабільність та розвиток.

Виходячи з ситуації в українській економіці, а також з тенденцій, які спостерігаються в процесі її реформування, можна виділити стрижньові внутрішні та зовнішні загрози економічній безпеці України.

Внутрішні загрози:

- відсутність на державному рівні розробленої концепції та системи економічної безпеки;
- низький рівень науково-технічного потенціалу, втрата лідерства на важливих напрямках науково-технічного розвитку;
- високий рівень зношеності матеріально-технічної бази багатьох економічних галузей, передусім матеріального виробництва;
- усунення держави від монополії у виробництві й реалізації алкогольних напоїв та тютюнових виробів, необґрунтована лібералізація зовнішньоекономічної діяльності;
- надто різка диференціація у доходах та споживанні населення, зростання рівня бідності, високий рівень безробіття;
- негативна, антисоціальна політика у сфері приватизації, що призводить до значного заниження вартості об'єктів приватизації;
- криміналізація економіки, зростання її «тіньового» сектора, поширеність організованої злочинності на ключові галузі економіки України;
- високий рівень корупції у державно-управлінській сфері;
- недосконалість законодавства у сфері економічних відносин та механізмів формування економічної політики;
- низький рівень заробітної плати, відсутність мотивації до праці тощо.

Зовнішні загрози:

- зниження інвестиційних надходжень в економіку держави;
- значна частка сировинного експорту у зовнішньоекономічній діяльності та втрата традиційних ринків збуту;
- залежність забезпечення України від імпорту продовольчих товарів, товарів повсякденного попиту, технологічної продукції стратегічного значення;
- скуповування іноземними фірмами підприємств України з метою усунення їх як з зовнішніх, так і внутрішніх ринків збуту;
- негативний вплив на національну економіку світових фондових, фінансових та валютних ринків;
- високий рівень зовнішнього боргу тощо.

Загрози економічній безпеці у перспективі породжують стратегічні та національні ризики. Кожній загрозі відповідає певний ступінь ризику. Необхідність визначення ступенів ризику значною мірою зумовлена питанням визначення прийняттого рівня безпеки. Кількісний вимір різних видів загроз за рахунок визначення рівня ризиків дає можливість порівнювати ці види загроз між собою і, відповідно, визначати рівень безпеки – ступінь їх захищеності.

Національні ризики – це імовірність втрати державою частини своїх ресурсів, недоотримання доходів або появи додаткових витрат у результаті здійснення певної діяльності в умовах невизначеності.

Національні ризики – це нестабільність внутрішнього стану країни, що впливає на результати діяльності підприємств.

Національні ризики включають в себе стандартні ризики, які мають певну ступінь вірогідності настання, що характеризують стан розвитку економіки та політики даної країни, а також сукупність специфічних ризиків, характерних для розвитку даної країни.

До стандартних ризиків будь-якої країни відносять такі:

- природні;
- країнові;
- політичні;
- загально-економічні;
- фінансові.

Особливе місце в цій групі займає країновий ризик. Даний ризик пов'язаний з наявністю глобального ризику, залежить від політико-економічної стабільності країни, імпортерів та експортерів, факторів, що зумовлюють внутрішньоекономічні та зовнішньоекономічні ризики.

У середині 1980-х рр. з'явилася нова соціологічна теорія сучасного суспільства, автором якої є німецький вчений У.Бек, згідно з якою в останню третину ХХ ст. людство увійшло до нової фази свого розвитку, яку він назвав суспільством ризику. **Суспільство ризику** – це постіндустріальна формація індустріального суспільства, що має низку особливостей. Якщо для індустріального суспільства характерний розподіл благ, то для суспільства ризику – розподіл загроз різного походження й зумовлених ними ризиків.

Саме тому в останні роки вчені, політики та фахівці у сфері національної безпеки різних країн приділяють значну увагу розробці нової концептуальної основи державної політики – концепції стратегічних ризиків. Тобто, у сфері національної безпеки об'єктом державного управління є стратегічні ризики, що становлять загрозу людині, суспільству та державі. На їхню думку, за нових історичних умов вона має забезпечити сталий і безпечний розвиток держави.

Принциповими особливостями стратегічного ризику як категорії, які відрізняють її від традиційних понять, є:

- охоплення «стратегічним ризиком» у контексті загроз, які спричинюють його, ризиків суспільної, економічної, воєнної, політичної, інформаційної та природно-техногенної сфер, що призводять до проблем, без розв'язання яких країна не може забезпечити добробут та безпеку своїх громадян;

- домінування у найближчій перспективі загроз у природній, природно-техногенній сферах, які здатні створювати нові загрози, позначаються дуже високими градієнтами посилення чинників, що завдають шкоди населенню та навколишньому середовищу;

- наголошення на стохастичному характері загроз, комбінація яких є випадковою величиною. Самі загрози зумовлені не тільки існуючими та потенційними джерелами загроз, а й не досить ефективним захистом суспільства й навколишнього середовища та їх взаємодією;

- кількісною інтерпретацією загроз, які оцінюються та порівнюються між собою на основі використання кваліметричних і експертно-аналітичних методів;

- виокремлення зі всього різноманіття ризиків тих, які становлять загрозу національній безпеці та сталому розвитку на середньо- та довготривалу перспективу;

- виокремлення стратегічних ризиків, пов'язаних з прийняттям кардинальних системних рішень в управлінні суспільством і державою.

Загальна структура стратегічних ризиків складається з трьох груп ризиків:

- *диференційовані стратегічні ризики*, визначають склад кожного з інтегральних ризиків;

- *інтегральні стратегічні ризики* характеризують найважливіші види стратегічних інтегральних ризиків;

- *системні стратегічні ризики*, величини яких позначають загальні системні ризики (виклики, загрози) забезпечення національної безпеки.

При цьому ризики попередньої групи є елементами наступної.

Для кожного етапу забезпечення безпеки принципово важливим є формування номенклатури диференційованих стратегічних ризиків, які відносять як до окремих, так і до комбінованих сфер їх виникнення та реалізації.

Враховуючи спектри викликів та загроз національній безпеці, а також рівень наукових, правових і технічних розробок стосовно проблем безпеки, розрізняють такі *диференційовані стратегічні ризики*:

- вибору державного та соціального устрою;
- соціально-політичного розвитку;
- економічні;
- глобальних і регіональних воєнних конфліктів;
- демографічні;

- розвитку науково-технічного і оборонного потенціалу;
- природно-техногенних катастроф;
- тероризму;
- технологічного розвитку;
- екологічні.

Дані ризики є компонентами стратегічних інтегральних ризиків, а компоненти інтегральних ризиків дають можливість оцінювати відповідні складові частини системних ризиків. Всі наведені компоненти стратегічних ризиків визначають загальносистемний ризик.

Чинним законодавством України визначені основні напрямки державної політики з питань своєчасного виявлення, попередження і нейтралізації зовнішніх та внутрішніх загроз в економічній сфері. Ними, зокрема, передбачається:

- забезпечення умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки;
- прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці, поліпшення інвестиційного клімату, підвищення ефективності інвестиційних процесів;
- стимулювання випереджувального розвитку наукоємких високотехнологічних виробництв;
- вдосконалення антимонопольної політики; створення ефективного механізму державного регулювання природних монополій;
- подолання «тінізації» економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення відпливу капіталів за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси;
- забезпечення збалансованого розвитку бюджетної сфери, внутрішньої і зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку;
- здійснення виваженої політики внутрішніх та зовнішніх запозичень;
- забезпечення енергетичної безпеки на основі сталого функціонування і розвитку паливно-енергетичного комплексу, в тому числі послідовного й активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення;
- забезпечення продовольчої безпеки;
- захист внутрішнього ринку від недоброякісного імпорту – поставок продукції, яка може завдавати шкоди національним виробникам, здоров'ю людей та навколишньому природному середовищу;
- посилення участі України у міжнародному поділі праці, розвиток експортного потенціалу високотехнологічної продукції, поглиблення інтеграції у європейську і світову економічну систему та активізація участі в міжнародних економічних і фінансових організаціях;

- створення економічних і суспільно-політичних умов для підвищення соціального статусу наукової та технічної інтелігенції.

Стратегічні ризики, як і загрози, потребують виважених заходів щодо їх попередження, уникнення та нейтралізації, тобто управління ними.

Мета управління стратегічними ризиками:

- забезпечення сталого розвитку (при цьому передбачається, що кризи, надзвичайні ситуації та їх подолання – це об'єктивна й органічно властива компонента процесу розвитку, який разом з негативними сторонами приховує в собі нові можливості для людини, суспільства та держави);

- забезпечення безпеки на рівні величини прийнятного ризику, де прийнятний рівень безпеки – захист від тих загроз, дестабілізуючий або руйнівний ефект яких найбільш небезпечний для стійкості системоутворюючих елементів і зв'язків суспільства загалом та перспектив його розвитку, насамперед середньо- і довготривалого характеру.

Іншими словами, метою управління стратегічними ризиками у сфері національної безпеки є відвертання або зниження до прийнятної величини стратегічних ризиків, спрямоване на забезпечення сталого розвитку й безпеки людини, суспільства та держави.

Для того щоб концепція стратегічних ризиків і управління ними стала першочерговим політичним заходом, їй необхідно набути офіційного визнання на вищому державному рівні (на рівні Ради національної безпеки і оборони на чолі з Президентом України). Адже на політичному рівні потрібна відповідна підтримка системи державних програм і заходів, спрямованих на зниження стратегічних ризиків, включаючи розв'язання проблем науково-методичного характеру, доповнення чинного законодавства нормативними документами, які охоплювали б найбільш важливі та значимі, з точки зору безпечного та сталого розвитку України, загрози та зумовлені ними ризики.

За умов, що нині склалися в Україні та світі, зростає роль стратегії національної безпеки, яка має полягати не так у захисті держави та її політичних інститутів, як – людини і суспільства. Основним принципом стратегії національної безпеки має бути принцип балансу інтересів людини, суспільства та держави.

Щодо правового забезпечення державної політики у сфері зниження стратегічних ризиків, то насамперед необхідно доповнити чинне законодавство нормативними актами, які охоплювали б найважливіші та значущі з погляду забезпечення сталого розвитку і національної безпеки України види загроз та зумовлені ними ризики.

Зміна характеру нинішніх загроз і їх глобалізація, вибір нових стратегічних цілей потребують розробки сучасних методичних підходів до забезпечення безпеки та сталого розвитку країни, а також створення

системи запобігання та реагування на ці загрози, раціональної системи ранжування їх пріоритетів, новітніх підходів та ідей до безпеки людини, суспільства й держави. Провідне місце тут належить організаційно-адміністративним важелям управління стратегічними ризиками. Рада національної безпеки і оборони має набути нової функції, стати своєрідним «ризик-менеджером», який розробляє і реалізує стратегію зменшення ризиків як одне із завдань політики національної безпеки.

Економічний механізм зниження стратегічних ризиків включає:

- пряме економічне регулювання (на основі цільових витрат державного бюджету на реалізацію заходів щодо забезпечення прийнятної рівня стратегічних ризиків);
- побічне економічне регулювання (на основі вдосконалення податкового й кредитного механізмів, особливо системи пільгових тарифів і ставок; розвитку системи страхування, що забезпечує обов'язкове державне страхування відповідальності господарських об'єктів – джерел стратегічних загроз, а також населення територій, найуразливіших до впливу небезпечних природних і природно-техногенних явищ і процесів).

Це стосується низки програмних макроекономічних цілей соціально-економічного розвитку на перспективу, де поряд із соціальними провідне місце мають посідати цілі щодо забезпечення сталості економіки і безпеки людини, суспільства та держави. Їх значення безперервно зростає, а зміст сприймається глибше і комплексно. На зміну характерного для радянського періоду уявлення про військову безпеку у зв'язку із загрозою виникнення війни і державну безпеку як безпеку державного устрою приходять системне уявлення про безпеку країни і народу, що відповідає сучасним внутрішнім та світовим проблемам.

За нових умов основу стратегії національної безпеки України мають становити універсальні ціннісні орієнтири, спрямовані на побудову правової демократичної держави, громадянського суспільства і соціально орієнтованої ринкової економіки. Науково-методологічне забезпечення управління стратегічними ризиками набуває нового актуального завдання – репрезентувати майбутнє, яке не можна інтерпретувати як звичайне продовження минулого, оскільки це майбутнє набуватиме принципово інших форм і структур. Адже виклики та загрози, які виникають у сучасному суспільстві, зумовлюють необхідність передбачення на об'єктивних засадах хоча б приблизних сценаріїв того, що відбудеться. Для розробки документів стратегічної ваги ця проблема набула надзвичайно важливого значення і дістала назву передбачення (Foresight).

Таким чином, стратегічні ризики можна розглядати як наукову основу розробки критеріальної бази, побудови моделей і систем забезпечення національної безпеки. Вони можуть стати найважливішими показниками

аналізу результатів реалізації стратегії. Якщо виявляється, що ризик неприйнятний, стратегія має бути переглянута в бік скорочення завдань, зміни концепції, збільшення ресурсів.

Підвалини забезпечення економічної безпеки закладені відповідними документами, що прийняті і впроваджені в державі.

Правовою базою, що регламентує забезпечення економічної безпеки України, є:

- Конституція України – у ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

- Закони України: «Про національну безпеку України», «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом»; податкове та валютне законодавство; законодавство України про приватизацію, банкрутство, зовнішньоекономічну діяльність; Кримінальний, Кримінально-процесуальний, Цивільний, Цивільно-процесуальний, Митний, Бюджетний, Господарський кодекси України тощо, які мають безпосереднє відношення до регулювання відносин в економічній сфері.

- Укази та Розпорядження Президента України;
- Постанови та Розпорядження Кабінету Міністрів України;
- Відомчі нормативні акти міністерств та відомств;
- Міжнародні договори України.

9.2. Методологічні аспекти визначення рівня економічної безпеки

Основою для оцінки загрози витрат від їх впливу є критерії економічної безпеки, що можуть бути якісними або кількісними. Критерії, у свою чергу, виражаються показниками економічної безпеки. Таким чином, суть економічної безпеки реалізується в системі її критеріїв і показників.

Основні терміни, які використовуються в методиці для розрахунку рівня економічної безпеки, є наступними:

1) критерії економічної безпеки – це реальні статистичні показники, за якими здійснюється оцінка стану економіки країни з точки зору забезпечення її сталого розвитку.

Основним критерієм економічної безпеки країни є здатність її економіки зберігати або принаймні швидко поновлювати критичний рівень суспільного відтворення в умовах припинення зовнішніх поставок або кризових ситуацій внутрішнього характеру;

2) індикатори економічної безпеки – це реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують

явища і тенденції в економічній сфері і визначаються на основі критеріїв економічної безпеки;

3) *оптимальні значення індикаторів* – це інтервал величин, у межах яких створюються найбільш сприятливі умови для відтворювальних процесів в економіці;

4) *порогові значення індикаторів* – це кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції в економіці;

5) *граничні значення індикаторів* – це кількісні величини, порушення яких викликає загрозливі процеси в економіці.

Очевидно, що критерій не може прийматися як пряма вказівка до дії. Потрібен поетапний підхід у його реалізації відповідно до реорганізації базису суспільства, перебудови ресурсно-виробничого потенціалу, створення нових ринкових інститутів, господарських важелів, структур управління, а також завдяки іншим глобальним заходам, що проводяться на даному етапі розвитку.

Але, як зазначалось вище, критерії економічної безпеки диктують вибір певних показників (індикаторів) економічної безпеки об'єкта дослідження, що будуть змальовувати і характеризувати еволюцію відтворення ринку, рівень його кількісних і якісних параметрів у системі світової статистики.

Таким чином, методика визначення рівня економічної безпеки містить такі *етапи конструювання інтегральної оцінки економічної безпеки*:

- формування множини індикаторів;
- визначення характеристичних (оптимальних, порогових та граничних) значень індикаторів;
- нормалізація індикаторів;
- визначення вагових коефіцієнтів;
- розрахунок інтегрального індексу.

Індикатори стану економічної безпеки України, їхні характеристичні значення розроблено за кожною складовою економічної безпеки. Відбір множини індикаторів здійснювався з урахуванням світового досвіду та напрацювань українських вчених. Періодичність перегляду системи індикаторів та їх характеристичних значень у зв'язку зі змінами в національній і світовій економіці здійснюється у разі необхідності, але не рідше ніж один раз на два роки.

На сучасному етапі розробки методології виміру рівня економічної безпеки система індикаторів представлена у наступному вигляді:

1. Індикатори макроекономічної безпеки України:

- рівень „тінізації” економіки до ВВП;
- відношення обсягу ВВП до середнього значення у країнах ЄС;
- відношення обсягу ВВП на одну особу до середньосвітового значення;

- валове нагромадження основного капіталу у відношенні до ВВП;
- зміна запасів матеріальних оборотних коштів у відношенні до ВВП;
- відношення сальдо платіжного балансу України до ВВП;
- відношення темпу росту продуктивності праці до темпу росту заробітної плати;
- частка наявних доходів нефінансових корпорацій у валових наявних доходах;
- частка сектора загальнодержавного управління в наявних доходах.

2. Індикатори фінансової безпеки:

2.1. Індикатори бюджетної безпеки:

- рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет (без урахування доходів Пенсійного фонду);
- відношення дефіциту, профіциту державного бюджету до ВВП;
- покриття дефіциту зведеного бюджету за рахунок зовнішніх запозичень;
- відношення дефіциту, профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі;
- обсяг трансфертів з державного бюджету у відношенні до ВВП;
- амплітуда коливань бюджетних видатків на одну особу між регіонами України.

2.2. Індикатори безпеки грошового ринку та інфляційних процесів:

- відношення грошового агрегату М3 до ВВП (рівень монетизації);
- відношення ВВП до обсягу грошового агрегату М2 (швидкість обігу);
- обсяг готівки у відношенні до ВВП;
- рівень інфляції (до грудня попереднього року);
- питома вага довгострокових кредитів у загальному обсязі кредитів, наданих комерційними банками;
- рівень середньої процентної ставки кредитів комерційних банків відносно інфляції.

2.3. Індикатори валютної безпеки:

- темп зміни індексу офіційного курсу гривні до долара США до показників попереднього року;
- відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів (рівень доларизації);
- валові міжнародні резерви України.

2.4. Індикатори боргової безпеки:

- відношення загального обсягу державного боргу до ВВП;
- відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП;
- рівень зовнішньої заборгованості на одну особу;
- відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів та послуг;

- відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходів державного бюджету;
- відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП;
- відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету;
- відношення заборгованості уряду за державними цінними паперами до ВВП.

2.5. Індикатори безпеки страхового ринку:

- показник проникнення страхування (страхові премії до ВВП);
- показник щільності страхування (страхові премії на одну особу);
- частка довгострокового страхування в загальному обсязі зібраних страхових премій;
- рівень страхових виплат;
- частка премій, що належать перестраховикам – нерезидентам;
- частка сукупного обсягу статутних капіталів страхових компаній, що належать нерезидентам у загальному їх обсязі.

2.6. Індикатори безпеки фондового ринку:

- відношення обсягу номінальної капіталізації ринку акцій до ВВП;
- дохідність облігацій внутрішньої державної позики;
- частка покриття державними цінними паперами внутрішнього державного боргу.

2.7. Індикатори банківської безпеки:

- частка іноземного банківського капіталу в загальному обсязі банківського капіталу;
- обсяг кредитування банками реального сектору економіки до ВВП.

3. Індикатори зовнішньоекономічної безпеки:

- частка імпорту у внутрішньому споживанні держави;
- частка імпорту продовольства у внутрішньому споживанні держави;
- питома вага провідної країни – партнера в загальному обсязі зовнішньої торгівлі;
- питома вага сировинного та низького ступеня переробки експорту (промисловості) у загальному обсязі експорту товарів;
- коефіцієнт покриття імпорту експортом (відношення між обсягами експорту та імпорту);
- відношення обсягу експорту до ВВП;
- відношення обсягу імпорту до ВВП.

4. Індикатори науково-технологічної безпеки:

- питома вага видатків державного бюджету на науку у ВВП;
- кількість спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи (осіб на 1000 чол.);
- частка підприємств, що впроваджують інновації, в загальній кількості промислових підприємств;

- коефіцієнт винахідницької активності (кількість отриманих охоронних документів (патентів) на 1 млн. чол.);
- відношення кількості впроваджених об'єктів промислової власності (винаходів, корисних моделей, промислових зразків) до зареєстрованих;
- частка реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі промислової продукції;
- індекс зміни активності освоєння нових видів продукції;
- індекс зміни активності освоєння нових видів техніки;
- співвідношення частки фундаментальних досліджень, прикладних досліджень, науково-технічних розробок та науково-технічних послуг, виконаних власними силами в загальному обсязі.

5. Індикатори енергетичної безпеки:

- енергоємність ВВП;
- ступінь забезпечення паливно-енергетичними ресурсами;
- частка домінуючого паливного ресурсу у споживанні паливно-енергетичних ресурсів;
- знос основних виробничих фондів підприємства паливно-енергетичного комплексу;
- відношення інвестицій у підприємства паливно-енергетичного комплексу до ВВП;
- завантаження транзитних частин нафто- та газотранспортних систем: транзит нафти і газу;
- обсяг видобутку вугілля;
- частка імпорту палива з однієї країни (компанії) в загальному його обсязі.

6. Індикатори соціальної безпеки:

- частка населення із сукупними витратами, які нижче 75 % медіанного рівня сукупних витрат (рівень бідності);
- частка населення із середніми сукупними витратами на одну особу на місяць, які нижче прожиткового мінімуму;
- відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму;
- відношення мінімального розміру пенсії до прожиткового мінімуму;
- відношення індексу номінальних сукупних ресурсів домогосподарств до індексу споживчих цін;
- відношення сукупних витрат 10% найбільш забезпеченого населення до 10% найменш забезпеченого;
- частка витрат на харчування (продовольчі товари та харчування поза домом) у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств;
- рівень безробіття (за методологією МОП);

- рівень тривалого безробіття у працездатному віці (відношення чисельності безробітних понад шість місяців до загальної чисельності безробітних);

- наявність житлового фонду в середньому на одну особу;
- кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань на 100 осіб;

- обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я до ВВП;

- обсяг видатків на освіту до ВВП;

- охоплення випускників 9-х класів повною середньою освітою.

7. Індикатори демографічної безпеки:

- очікувана тривалість життя при народженні;

- коефіцієнт дитячої смертності (померло віком до одного року на 1 тис. народжених);

- коефіцієнт природного приросту населення;

- сумарний коефіцієнт народжуваності населення (середня кількість дітей, народжених жінкою за все життя);

- чистий коефіцієнт відтворення населення (брутто);

- коефіцієнт старіння;

- демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне.

8. Індикатори продовольчої безпеки:

- добова калорійність харчування людини;

- споживання м'яса та м'ясопродуктів (за рік/особу);

- споживання риби та рибопродуктів (за рік/особу);

- споживання олії та інших рослинних жирів (за рік/особу);

- споживання картоплі (за рік/особу);

- споживання овочів та баштанних (за рік/особу);

- споживання фруктів, ягід, горіхів та винограду (без переробки на вино) (за рік/особу);

- споживання хлібу та хлібопродуктів (за рік/особу);

- рівень перехідних запасів зерна, відсоток від річного споживання;

- виробництво зерна на одну особу за рік.

9. Індикатори виробничої безпеки:

- коефіцієнт ліквідації промислових фондів;

- частка у промисловому виробництві обробної промисловості;

- частка у промисловому виробництві машинобудування;

- матеріаломісткість промислового виробництва;

- фондомісткість промислової продукції;

- рентабельність операційної діяльності промислових підприємств;

- індекс реального промислового виробництва (до 1990 року);

- ступінь зносу основних засобів промисловості.

Для економічної безпеки важливе значення мають не самі показники, а їх порогові значення та структура, тобто граничні величини, недотримання значень яких перешкоджає нормальному ходу розвитку різних елементів відтворення, призводячи до формування негативних, руйнівних тенденцій в економічній безпеці.

Показники (індикатори), за якими визначені порогові значення, виступають *системою показників економічної безпеки*.

Важливо підкреслити, що найвища міра безпеки досягається за умови, коли весь комплекс показників знаходиться у межах допустимих порогових значень, а порогові значення одного показника досягаються не за рахунок інших.

Відповідно до використовуваної методики в Україні діапазон можливих значень кожного показника розбивається на 5 інтервалів:

- економічно досяжні мінімальне та максимальне значення індикатора, або нижня та верхня границі;
- порогові нижнє та верхнє значення індикатора, тобто значення, які бажано не перетинати;
- мінімальне та максимальне оптимальні значення індикатора, тобто інтервал оптимальних значень.

При цьому оптимальні значення знаходяться в інтервалі порогових значень. Мінімальні та максимальне значення індикатора, мінімальне та максимальне оптимальне значення індикаторів та порогові значення визначаються експертним шляхом. Порогові значення індикаторів наведені в додатку А.

Як бачимо, виявлення загроз економічної безпеки і прогнозування їх наслідків відбувається на основі моніторингу (систематичного співставлення дійсного стану економіки з бажаним) показників економіки України. Безпосередній відбір показників (індикаторів) для моніторингу вимагає спеціального опрацювання. Для точного визначення «діагнозу» стану економіки, виявлення і усунення небезпечних тенденцій необхідна комплексна оцінка порогових значень всіх показників (індикаторів), що, в свою чергу, вимагає додаткового поглибленого дослідження на основі класичної і неklasичної залежності економічних параметрів з урахуванням зміни базису суспільства і особливої специфіки України.

Задача нормалізації показників – це перехід до такого масштабу вимірювань, коли “найкращому” значенню показника відповідає значення 1, а “найгіршому” – значення 0. З точки зору математики, це є задача нормування змінних, а з точки зору статистики – перехід від абсолютних до нормалізованих значень індикаторів, що змінюються від 0 до 1 і вже своєю величиною характеризують ступінь наближення до оптимального значення, що можна також інтерпретувати у відсотках: 0 відповідає 0 %, 1 – 100 %.

Інтегральний індикатор економічної безпеки України в цілому розраховується за формулою:

$$I = \sum_j b_j \cdot I_j, \tag{9.2.1},$$

де b_j – вагові коефіцієнти сфер економіки.

Ваговий коефіцієнт j -ї сфери визначається експертним шляхом серед N -го числа експертів як відношення суми балів, що дали всі експерти даній сфері, до загальної суми балів

$$b_j = \frac{\sum_{n=1}^N S_{jn}}{\sum_{k=1}^M \sum_{n=1}^N S_{kn}}, \tag{9.2.2},$$

де S_{jn} – оцінка j -ї сфери, яку дав n -й експерт;

N – кількість експертів;

M – кількість сфер економіки.

Значення вагових коефіцієнтів b_j , що відповідають сучасним тенденціям, наведені в додатку Б.

Динаміка інтегрального показника економічної безпеки України наведена на рис. 9.2.1.

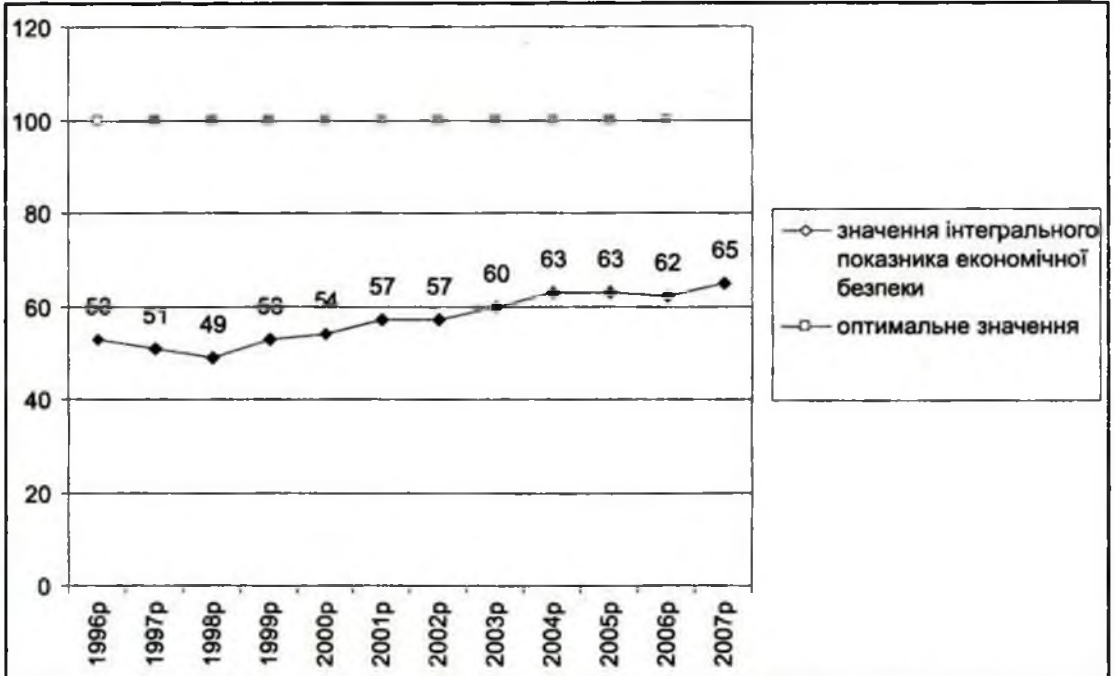

Рис. 9.2.1. Інтегральний індикатор економічної безпеки України

Як бачимо, інтегральний показник економічної безпеки за останній досліджуваний період знизився на один відсотковий пункт. За свідченнями Міністерства економіки України основними факторами, що вплинули

на такий стан економічної безпеки України протягом 2006 р., можна вважати наступні:

- підвищення ціни на імпортні енергоносії;
- політична невизначеність, яку спричинили парламентські вибори;
- січневі екстремальні морози;
- заборона на ввезення з України до Російської Федерації деяких груп товарів;
- поширення пташиного грипу H5N1 на території України тощо.

Ці фактори вплинули прямо або опосередковано на виникнення наступних загроз економічній безпеці національної економіки України:

- зростання інфляції;
- різке зростання витрат підприємств реального сектору економіки, у технологічних циклах яких застосовується природний газ;
- нівелювання цінових переваг українських товаровиробників;
- зростання заборгованості за спожиті енергоносії;
- низька частка високотехнологічної продукції у національному продукті;
- зростання від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі;
- проблеми у виробництві молочної продукції;
- зменшення обсягів виробництва продукції сільського господарства.

Разом з тим, залишився актуальним вплив факторів попередніх років:

- надвисока залежність країни від іноземних джерел енергопостачання, відсутність диверсифікації;
- низький рівень енергоефективності української промисловості та ЖКГ;
- надвисока залежність від стану зовнішніх ринків;
- незбалансована структура експорту-імпорту, низька частка високотехнологічної продукції у національному експорті;
- недостатність кредитування інвестиційних потреб національної економіки;
- низька продуктивність праці;
- порушення пропорцій макроекономічних показників;
- низька конкурентоспроможність вітчизняних підприємств;
- соціально-демографічні проблеми тощо.

Ці фактори впливали на актуальність основних довготривалих загроз економічній безпеці:

- перевищення індексу росту заробітної плати над індексом росту продуктивності праці;
- висока питома вага провідної країни-партнера (Російської Федерації) у загальному обсязі зовнішньої торгівлі;
- наявність заборгованості із виплати заробітної плати;

- високі витрати населення на продовольчі товари у структурі сукупних витрат;
- відносно високий рівень бідності та велика диференціація в оплаті праці;
- зменшення чисельності населення України тощо.

Позитивні зміни в економічному середовищі об'єктивного та суб'єктивного характеру призвели до втрати актуальності наступних загроз минулого періоду:

- уповільнення зростання ВВП;
- уповільнення динаміки виробництва у промисловості, зокрема у машинобудуванні;
- уповільнення темпів приросту інвестицій в основний капітал;
- нестабільна ситуація на ринку цукру;
- незадовільний стан із посівом озимини, плодово-ягідних культур та виноградників тощо.

Отже, основні проблеми для економіки України концентруються у енергетичній та технологічній сферах. Слід звернути увагу на необхідність освоєння нових ринків для торгівлі товарами з високою доданою вартістю, крім країн СНД, не втрачаючи вже існуючих партнерів.

9.3. Механізм забезпечення економічної безпеки національної економіки

Державна діяльність із забезпечення економічної безпеки країни передбачає наступні заходи:

- створення інформаційної бази для об'єктивного і всебічного моніторингу економіки й суспільства та його проведення з метою виявлення і прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз життєво важливим інтересам об'єктів економічної безпеки;
- розробка комплексу оперативних і довготривалих заходів щодо попередження і нейтралізації внутрішніх і зовнішніх загроз, оцінка результатів їх здійснення;
- організація роботи із реалізації комплексу державних заходів щодо забезпечення економічної безпеки.

Здійснення цих функцій вимагає використання системи індикаторів економічної безпеки.

Економічна безпека досягається здійсненням єдиної державної політики, узгодженої, збалансованої, скоординованої системою заходів, адекватних внутрішнім та зовнішнім загрозам. Без вироблення єдиної державної політики забезпечення економічної безпеки неможливо домогтися виходу з кризи, стабілізувати економічну ситуацію в Україні, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

Політика економічної безпеки буде ефективною за умов визначення стратегії і тактики економічної безпеки.

Стратегія економічної безпеки є відносно постійною складовою політики економічної безпеки і передбачає визначення мети і завдань системи забезпечення національної економічної безпеки, напрямів їх вирішення, а також форм і способів застосування відповідних сил і засобів, можливість їх перегрупування, створення необхідних резервів для нейтралізації та локалізації можливих загроз.

Тактика економічної безпеки – це найбільш рухлива частина політики економічної безпеки, яка змінюється залежно від дії внутрішніх і зовнішніх загроз, зміни пріоритетності національних економічних інтересів тощо. Складність та мінливість економічної та соціальної ситуації вимагає застосування різноманітних тактичних заходів щодо забезпечення економічної безпеки.

Важливо чітко визначити стратегічні цілі і не плутати їх з тактичними заходами, інколи навіть вимушеними, але необхідними задля досягнення певних стратегічних цілей.

З метою забезпечення ефективності стратегії економічної безпеки має бути сформовано повноцінну систему державного впливу на економіку, котра буде здатна взяти на себе функцію управління і підтримки економіки країни на безпечному рівні. При цьому слід чітко визначити кордони і критерії (умови) державного втручання в економіку: зокрема, кордони державного сектора, а також забезпечити розвиток ефективних методів державного управління.

Ряд вказаних елементів діяльності держави із забезпечення економічної безпеки повинен реалізовуватися в державних прогнозах і програмах соціально-економічного розвитку України та при розробці державного бюджету на кожний наступний рік.

Державна стратегія в галузі забезпечення економічної безпеки здійснюється через систему безпеки, яку утворюють органи законодавчої, виконавчої і судової влади, громадські та інші організації і об'єднання, посадові особи, які беруть участь у забезпеченні безпеки згідно з чинним законодавством, що регламентує відносини в сфері безпеки.

Система забезпечення економічної безпеки повинна відповідати таким основним вимогам:

- функціонування в межах, визначених законом;
- забезпечення надійного захисту національних інтересів;
- прогнозування і своєчасне відвернення загроз економічній безпеці;
- ефективне функціонування як у звичайних, так і в надзвичайних умовах;
- наявність чіткої структури і функціональне розмежування органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влад;

- відкритість і гласність у необхідних межах щодо діяльності відповідних органів, що входять в зазначену систему.

Забезпечення економічної безпеки особи, суспільства, держави здійснюється на основі розмежування повноважень між суб'єктами системи, в якій:

Верховна Рада України:

- створює правові заходи функціонування системи національної економічної безпеки;
- визначає бюджетні асигнування на фінансування державних органів, загальнодержавних програм, заходів, спрямованих на забезпечення економічної безпеки;
- заслуховує не рідше одного разу на рік доповідь Президента України про стан забезпечення економічної безпеки України в контексті щорічного Послання про внутрішнє та зовнішнє становище України;
- визначає основи економічної безпеки України, зокрема приймає Концепцію економічної безпеки, законодавчі акти та загальнодержавні програми у цій сфері;
- формує життєво важливі національні економічні інтереси і закріплює це законодавчими актами;
- ратифікує міжнародні договори та угоди, що стосуються сфери національної та міжнародної економічної безпеки;
- здійснює контроль за діяльністю органів державної влади у сфері економічної безпеки.

Президент України:

- виступає гарантом забезпечення економічної безпеки України;
- визначає цілі економічної безпеки і стратегію на ближчу і далеку перспективи;
- видає укази та розпорядження, спрямовані на захист національних економічних інтересів та здійснення системи заходів із забезпечення економічної безпеки особи, сім'ї, суспільства, держави;
- утворює, реорганізує відповідно до чинного законодавства органи виконавчої влади, що утворюють систему забезпечення економічної безпеки;
- звертається з доповіддю до Верховної Ради України про стан забезпечення економічної безпеки в контексті щорічного Послання про внутрішнє та зовнішнє становище України;
- веде переговори та укладає міжнародні договори України у сфері економічної безпеки.

Рада національної безпеки і оборони України:

- забезпечує здійснення єдиної державної політики у сфері економічної безпеки;
- координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері економічної безпеки;

- розробляє стратегію економічної безпеки і організовує підготовку відповідних державних програм;
- здійснює постійний моніторинг національних економічних інтересів, комплексну оцінку та прогноз потенційних і реальних загроз економічній безпеці;
- аналізує стан і тенденції розвитку економічної ситуації в Україні та за її межами, а також визначає на цій основі пріоритетні напрямки забезпечення економічної безпеки;
- планує, організовує і контролює здійснення заходів з метою локалізації та нейтралізації загроз економічній безпеці;
- розробляє пропозиції Президенту України щодо вдосконалення системи національної економічної безпеки та забезпечення економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави;
- прогнозує наслідки рішень державних органів з питань внутрішньої та зовнішньої політики в сфері економічної безпеки;
- розробляє рекомендації щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій у соціально-економічній сфері.

Кабінет Міністрів України, міністерства та відомства:

- забезпечують економічну самостійність України та її економічну безпеку;
- забезпечують виконання Конституції України, законів України, актів Президента України у сфері національної та міжнародної економічної безпеки;
- розробляють і виконують в межах своїх повноважень державні програми, спрямовані на забезпечення економічної безпеки та захист національних економічних інтересів;
- забезпечують здійснення державної політики у сфері економічної безпеки;
- здійснюють аналіз загроз економічній безпеці, розробляють та вживають заходи щодо локалізації та нейтралізації цих загроз.

Конституційний суд України, суди загальної юрисдикції:

- здійснюють правосуддя щодо забезпечення економічної безпеки особи, суспільства, держави;
- забезпечують судовий захист суб'єктів економічної безпеки, чий права були порушені у зв'язку з діяльністю із забезпечення економічної безпеки.

Органи прокуратури:

- здійснюють нагляд за дотриманням Конституції України та чинного законодавства органами, які забезпечують економічну безпеку.

Органи місцевої державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, організації:

- забезпечують виконання державних програм, спрямованих на забезпечення економічної безпеки;

- розробляють і здійснюють у межах своїх повноважень заходи із забезпечення економічної безпеки.

Громадяни та об'єднання громадян:

- отримують у відповідності з чинним законодавством інформацію про діяльність державних органів із забезпечення економічної безпеки та беруть безпосередню участь у забезпеченні економічної безпеки;
- привертають увагу суспільства та державних органів до небезпечних явищ і процесів у сфері економічної безпеки;
- захищають власні права щодо реалізації особистих економічних інтересів засобами, які передбачені чинним законодавством.

Особливу увагу нині слід звернути на таку вимогу до системи національної економічної безпеки, як законність її функціонування. Ця законність повинна ґрунтуватись на відповідній нормативно-правовій базі, що забезпечуватиме ефективне функціонування системи.

Нормативно-правова база з забезпечення економічної безпеки національної економіки повинна виконувати такі основні функції:

- встановлювати та регулювати взаємовідносини між суб'єктами національної економічної безпеки, визначати їхні права, обов'язки та відповідальність;
- встановлювати порядок створення та застосування сил і засобів забезпечення національної економічної безпеки.

Конституційне закріплення терміну «економічна безпека» стало важливим кроком до створення системи економічної безпеки та розробки відповідної законодавчої бази.

Концепція економічної безпеки України – це документ, який виступає стратегічним орієнтиром на 10-20 років та закладає основи економічної безпеки на більш тривалий період. Концепція економічної безпеки визначає життєво важливі національні економічні інтереси, індикатори та загрози економічній безпеці, передбачає створення системи національної безпеки, вказує механізми забезпечення економічної безпеки.

На базі Концепції економічної безпеки розроблено Закон України «Про економічну безпеку України». Таким чином, ці два документи виступають підґрунтям для розробки національного законодавства у сфері економічної безпеки. Зазначені концепція і закон покликані стати своєрідними орієнтирами, за якими звирятимуть свої дії всі, починаючи від вищих посадових осіб держави та вищих органів державної влади до державних службовців, органів місцевої державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій. Підлягатимуть коригуванню відповідно до цих основних документів всі раніше прийняті закони, укази, постанови, програми тощо.

Надалі видається за доцільне розробити також Концепцію законодавства у сфері економічної безпеки та відповідну Програму підготовки

нормативно-правових актів, пов'язаних із забезпеченням економічної безпеки, що дасть можливість уникнути хаотичності та безсистемності в цій справі.

Доцільно здійснити наукову експертизу всіх раніше виданих нормативно-правових актів на предмет відповідності їх вимогам економічної безпеки. У разі виявлення будь-якої невідповідності, а також порушень законності, протиріч слід розробляти пропозиції щодо скасування цих актів чи внесення до них відповідних змін. Також необхідно здійснювати наукову експертизу всіх нормативно-правових актів, що розробляються. Це дасть можливість забезпечити якість, обґрунтованість, узгодженість, своєчасне прийняття, виявлення позитивних і негативних наслідків дії таких актів, визначення їхнього місця в системі чинного законодавства.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. У чому полягає відмінність між національною та економічною безпекою?
2. Які основні структурні елементи економічної безпеки?
3. Яка теорія лежить в основі вчення про економічну безпеку?
4. Які основні напрями реалізації економічної безпеки в Україні?
5. В чому полягає основа критеріїв класифікації економічних інтересів?
6. Які основні загрози виділяють для економічної безпеки України?
7. Поясніть значення розрахунку рівня ризику для національної економічної безпеки.
8. Що таке національні ризики? Які складові включають в себе національні ризики? Роль країнових ризиків у групі національних.
9. Що таке стратегічні ризики? Їхні особливості.
10. Поясніть механізм управління стратегічними ризиками у розрізі національної безпеки.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. **Економічна безпека виступає складовою частиною:**
  - a. бюджетної безпеки;
  - b. енергетичної безпеки;
  - c. національної безпеки;
  - d. виробничої безпеки;
  - e. міжнародної безпеки.
2. **До основних принципів економічної безпеки належать:**
  - a. дотримання законності на всіх етапах забезпечення економічної безпеки;
  - b. баланс економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави;

- c. надання пріоритету мирним заходам у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного характеру;
  - d. проведення постійного моніторингу економічної безпеки;
  - e. переслідування національних інтересів міжнародної економічної безпеки.
- 3. Економічна політика – це:**
- a. державна діяльність органів законодавчої влади і управління, яка визначає цілі й завдання, пріоритети, методи і засоби їх досягнення в економіці;
  - b. державна діяльність органів виконавчої влади з приводу реалізації економічних інтересів та завдань;
  - c. діяльність органів законодавчої влади з приводу реалізації визначених завдань та цілей;
  - d. діяльність міжнародних організацій з приводу визначення цілей та завдань, методів їх досягнення;
  - e. визначення основних напрямів реалізації національних інтересів.
- 4. До об'єктів економічної безпеки відносять:**
- a. державу;
  - b. економічну систему;
  - c. особистість;
  - d. суспільство;
  - e. всі вищезазначені варіанти.
- 5. До суб'єктів економічної безпеки відносять:**
- a. центральні органи влади;
  - b. місцеві органи влади;
  - c. підприємства;
  - d. установи та організації різних форм власності;
  - e. всі вищезазначені варіанти.
- 6. Під загрозами економічній безпеці розуміють:**
- a. фактори, що унеможливають реалізацію національних економічних інтересів;
  - b. фактори, які допомагають реалізації національних економічних інтересів;
  - c. фактори, які в перспективі сприяють реалізації національних економічних інтересів;
  - d. фактори, які сприяють створенню перешкод на шляху нормального розвитку економіки;
  - e. фактори, які сприяють нормальному розвитку економіки.
- 7. Граничні значення індикаторів економічної безпеки – це:**
- a. кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції в економіці;
  - b. кількісні величини, порушення яких викликає загрозові процеси в економіці;

- c. кількісні величини, порушення яких призводить до сприятливих результатів в економіці;
  - d. кількісні величини, порушення яких викликає сприятливі тенденції в економіці;
  - e. кількісні величини, які визначають рівень потенціалу національної економіки.
8. **Стратегія економічної безпеки є:**
- a. відносно постійною складовою національної безпеки;
  - b. відносно постійною складовою міжнародною економічної безпеки, яка передбачає визначення мети і завдань національної економічної безпеки;
  - c. відносно постійною складовою політики економічної безпеки і передбачає визначення мети і завдань системи забезпечення національної економічної безпеки;
  - d. це найбільш рухлива частина політики економічної безпеки, яка змінюється залежно від внутрішніх та зовнішніх загроз;
  - e. це найбільш рухлива частина національної економічної безпеки, що визначає напрям дії економічних інтересів та загроз.
9. **Тактика економічної безпеки є:**
- a. відносно постійною складовою національної безпеки;
  - b. відносно постійною складовою міжнародною економічної безпеки, яка передбачає визначення мети і завдань національної економічної безпеки;
  - c. відносно постійною складовою політики економічної безпеки і передбачає визначення мети і завдань системи забезпечення національної економічної безпеки;
  - d. це найбільш рухлива частина політики економічної безпеки, яка змінюється залежно від внутрішніх та зовнішніх загроз;
  - e. це найбільш рухлива частина національної економічної безпеки, що визначає напрям дії економічних інтересів та загроз.
10. **Державна діяльність із забезпечення економічної безпеки країни передбачає:**
- a. створення інформаційної бази для моніторингу економіки;
  - b. розробку комплексу заходів щодо попередження загроз;
  - c. організацію роботи щодо забезпечення економічної безпеки;
  - d. реалізацію заходів щодо вивчення напрямів дії економічних загроз;
  - e. визначення рівня економічної безпеки національної економіки.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітична записка щодо стану економічної безпеки та загроз економічній безпеці України. – К.: Міністерство економіки України. Департамент економічної стратегії, 2006. – 45 с.

2. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Щодо стратегії національної безпеки // Політика і час. – 2004. – № 9. – С. 40–49.
3. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Методологічні засади розробки стратегії національної безпеки України // Стратегічна панорама. – 2004. – № 3. – С. 15-24.
4. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Стратегічні ризики – нова парадигма стратегії національної безпеки України // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1.
5. Губський Б.В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення. – К., 2001. – 122 с.
6. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення: Монографія / В.Т. Шлемко, І.Ф. Бінько. – К.: НІСД, 1997. – 144 с.
7. Качинський А.Б. Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні методи / Інститут проблем національної безпеки; Національна академія Служби безпеки України. – К., 2004. – 472 с.
8. Комлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності: Економіко-правовий аспект: Навч. посібн. – К.: Атіка, 2005. – 432 с.
9. Концепція економічної безпеки України. Кер. пр. В.М. Гесць. – К., 1999.
10. Лісовські О.Л. Економічна політика і економічна безпека України: Навч. посібн. – К.: Вид-во НА СБ України, 2003. – 183 с.
11. Малик Я.Й., Гелей С.Д., Лесечко М.Д. та ін. Економічна безпека України: внутрішні та зовнішні чинники. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 256 с.
12. Мунтіян В.І. Економічна безпека України. – К.: КВІЦ, 1999. – 462 с.
13. Наказ міністерства економіки України «Про методику розрахунку рівня економічної безпеки України» від 02.03.2007 р. № 60.
14. Олейников Е.А., Филін С.А., Видяпин В.И., Дуженков В.И., Яковлев А.И. Экономическая и национальная безопасность. – М.: Экзамен, 2004. – 766 с.
15. Основи економічної безпеки (Держава, регіон, підприємство, особа). / За ред. Є.А. Олійникова. – М.: Бізнес-школа «Інтел-Синтез», 1997. – 288 с.
16. Панасюк Б.Я. Прогнозування та регулювання розвитку економіки. – К.: Поліграф-книга, 1998. – 304 с.
17. Пастернак-Таранушенко Г.А. Економічна безпека держави / За ред. Б. Кравченка. – К.: Ін-т держ. управ. і самовряд. при КМУ, 1994. – 140 с.
18. Пухтаєвич Г.О. Аналіз національної економіки: Навч. посібн. – К.: КНЕУ, 2005. – 254 с.
19. www.econsec092006
20. www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/i...mb0&issue=2004_3
21. www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/i...mb0&issue=2005_1

ДОДАТКИ

Додаток А. Індикатори та порогові значення індикаторів для нормалізації показників за першим методом нормування

Таблиця 1

Індикатори та порогові значення індикаторів стану макроекономічної безпеки України

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення ($x_{оп}$)
1	Рівень "тінізації" економіки, % до ВВП	не більше 30
2	Відношення обсягу ВВП до середнього значення у країнах ЄС, %	не менше 75
3	Відношення обсягу ВВП на одну особу до середнього значення у країнах ЄС, %	не менше 50
4	Відношення обсягу ВВП на одну особу до середньосвітового значення, %	не менше 100
5	Валове нагромадження основного капіталу, % до ВВП	не менше 25
6	Зміна запасів матеріальних оборотних коштів, % до ВВП	-1,5 - +1,5
7	Відношення сальдо платіжного балансу України до ВВП, %	-1 - +1
8	Відношення темпу росту продуктивності праці до темпу росту заробітної плати, разів ¹	не менше 1
9	Частка наявних доходів нефінансових корпорацій у валових наявних доходах, %	не менше 14-15
10	Частка сектора загальнодержавного управління в наявних доходах, %	не більше 20

¹ Буде включено до розрахунку за умови розрахунку Державним комітетом статистики України темпів росту продуктивності праці в Україні.

Таблиця 2

Індикатори та порогові значення індикаторів стану
фінансової безпеки України

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення (х _{порог})
1	2	3
1. Бюджетна безпека		
1.1	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет (без урахування доходів Пенсійного фонду), %	не більше 30
1.2	Відношення дефіциту, профіциту державного бюджету до ВВП, %	не більше 3
1.3	Покриття дефіциту зведеного бюджету за рахунок зовнішніх запозичень, %	не більше 30
1.4	Відношення дефіциту, профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі, %	не більше 5
1.5	Обсяг трансфертів з державного бюджету, % до ВВП	не більше 10-15
1.6	Амплітуда коливань бюджетних видатків на одну особу між регіонами України, %	не більше 20-30
2. Безпека грошового ринку та інфляційних процесів		
2.1	Відношення обсягу грошового агрегату М3 до ВВП (рівень монетизації), %	не більше 50
2.2	Відношення ВВП до обсягу грошового агрегату М2 (швидкість обігу), кількість обертів	не більше 2
2.3	Обсяг готівки, % до ВВП	не більше 4
2.4	Рівень інфляції (до грудня попереднього року), %	не більше 10 ⁷
2.5	Питома вага довгострокових кредитів у загальному обсязі кредитів, наданих комерційними банками, %	не менше 30
2.6	Рівень середньої процентної ставки кредитів комерційних банків відносно інфляції, %	не більше 5
3. Валютна безпека		
3.1	Темп зміни індексу офіційного курсу гривні до долара США до показників попереднього періоду, %	не більше 6
3.2	Відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів (рівень доларизації), %	не більше 25
3.3	Валові міжнародні резерви України, місяці імпорту	не менше 3
4. Боргова безпека		
4.1	Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	не більше 55

Продовження таблиці 2

1	2	3
4.2	Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	не більше 25
4.3	Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США	не більше 200
4.4	Відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	не більше 70
4.5	Відношення відсоткових платежів з обслуговування зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	не більше 12
4.6	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходу державного бюджету, %	не більше 20
4.7	Відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, %	не більше 30
4.8	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, %	не більше 25
4.9	Відношення заборгованості уряду за державними цінними паперами до ВВП, %	не більше 30
5. Безпека страхового ринку		
5.1	Показник проникнення страхування (страхові премії до ВВП), %	8-12
5.2	Показник "щільності страхування" (страхові премії на одну особу), дол. США	не менше 140
5.3	Частка довгострокового страхування в загальному обсязі зібраних страхових премій, %	не менше 30
5.4	Рівень страхових виплат, %	не менше 30
5.5	Частка премій, що належать перестраховикам-нерезидентам, %	не більше 25
5.6	Частка сукупного обсягу статутних капіталів страхових компаній, що належать нерезидентам у загальному їх обсязі, %	не більше 30
6. Безпека фондового ринку		
6.1	Відношення обсягу номінальної капіталізації ринку акцій до ВВП, %	60-90
6.2	Дохідність облігацій внутрішньої державної позики, %	3-4
6.3	Частка покриття державними цінними паперами внутрішнього державного боргу, %	не більше 30
7. Банківська безпека		
7.1	Частка іноземного банківського капіталу в загальному обсязі банківського капіталу, %	не більше 30
7.2	Обсяг кредитування банками реального сектору економіки, % до ВВП	не менше 30

Таблиця 3

**Індикатори та порогові значення індикаторів стану
зовнішньоекономічної безпеки України**

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення ($x_{\text{опт}}$)
1	Частка імпорту у внутрішньому споживанні держави, %	не більше 30
2	Частка імпорту продовольства у внутрішньому споживанні держави, %	не більше 25
3	Питома вага провідної країни-партнера в загальному обсязі зовнішньої торгівлі, %	не більше 30
4	Питома вага сировинного та низького ступеня переробки експорту (промисловості) у загальному обсязі експорту товарів, %	не більше 40
5	Коефіцієнт покриття імпорту експортом (відношення між обсягами експорту та імпорту), разів	не менше 1
6	Відношення обсягу експорту до ВВП, %	не більше 50
7	Відношення обсягу імпорту до ВВП, %	не більше 50

Таблиця 4

**Індикатори та порогові значення індикаторів стану
інвестиційної безпеки України**

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення ($x_{\text{опт}}$)
1	Ступінь зносу основних засобів, %	не більше 35
2	Відношення обсягу інвестицій до вартості основних фондів, %	не менше 6
3	Відношення обсягів інвестицій в основний капітал до ВВП, %	не менше 25
4	Відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП, %	5-10
5	Частка прямих іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій, %	від 20 до 30

Таблиця 5

**Індикатори та порогові значення індикаторів стану
науково-технологічної безпеки України**

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення ($x_{\text{орт}}$)
1	Питома вага видатків державного бюджету на науку у ВВП, %	не менше 1,7-2
2	Кількість спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, осіб на 1000 чол.	не менше 9
3	Частка підприємств, що впроваджують інновації, в загальній кількості промислових підприємств, %	не менше 50
4	Коефіцієнт винахідницької активності (кількість отриманих охоронних документів (патентів) на 1 млн. чол.)	не менше 400
5	Відношення кількості впроваджених об'єктів промислової власності (винаходів, корисних моделей, промислових зразків) до зареєстрованих, %	не менше 90
6	Частка реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі промислової продукції, %	не менше 5
7	Індекс зміни активності створення зразків нової техніки, %	не менше 100
8	Індекс зміни активності освоєння нових видів продукції, %	не менше 100
9	Співвідношення частки фундаментальних досліджень, прикладних досліджень, науково-технічних розробок та науково-технічних послуг, виконаних власними силами в загальному обсязі, %	15:25:60

Таблиця 6

Індикатори та порогові значення індикаторів стану енергетичної безпеки України

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення ($x_{\text{орт}}$)
1	2	3
1	Енергоємність ВВП, кг умовного палива/грн.	0,2-0,5
2	Ступінь забезпечення паливно-енергетичними ресурсами, %	не менше 100
3	Частка власних джерел у балансі паливно-енергетичних ресурсів держави, %	не менше 50
4	Частка домінуючого паливного ресурсу у споживанні паливно-енергетичних ресурсів, %	не більше 30
5	Знос основних виробничих фондів підприємств паливно-енергетичного комплексу, %	не більше 50
6	Відношення інвестицій у підприємства паливно-енергетичного комплексу до ВВП, %	3-4

Продовження таблиці 2

1	2	3
7	Завантаження транзитних частин нафто- та газотранспортних систем:	
	транзит нафти, млн. тонн	56-65
	транзит газу, млрд. м ³	не менше 175
8	Обсяг видобутку вугілля, млн. тонн	70-100
9	Частка імпорту палива з однієї країни (компанії) в загальному його обсязі, %	не більше 30

Таблиця 7

Індикатори та порогові значення індикаторів стану соціальної безпеки України

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення (x_{opt})
1	Частка населення із сукупними витратами, які нижче 75 % медіанного рівня сукупних витрат (рівень бідності), %	не більше 25
2	Частка населення із середніми сукупними витратами на одну особу на місяць, які нижче прожиткового мінімуму, %	не більше 40
3	Відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму, разів	не менше 3
4	Відношення мінімального розміру пенсії до прожиткового мінімуму, разів	1,5-2
5	Відношення індексу номінальних сукупних ресурсів домогосподарств до індексу споживчих цін, разів	не менше 1
6	Відношення сукупних витрат 10% найбільш забезпеченого населення до 10 % найменш забезпеченого, разів	не більше 8
7	Частка витрат на харчування (продовольчі товари та харчування поза домом) у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств, %	не більше 50
8	Рівень безробіття (за методологією МОП), %	не більше 10
9	Рівень тривалого безробіття у працездатному віці (відношення чисельності безробітних понад шість місяців до загальної чисельності безробітних), %	не більше 25-30
10	Наявність житлового фонду в середньому на одну особу, м ²	не менше 25
11	Кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань на 100 осіб	не більше 60
12	Обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, % до ВВП	не менше 4
13	Обсяг видатків зведеного бюджету на освіту, % до ВВП	не менше 8,3
14	Охоплення випускників 9-х класів повною середньою освітою, %	не менше 100

Таблиця 8

**Індикатори та порогові значення індикаторів
стану демографічної безпеки України**

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення ($x_{\text{опт}}$)
1	Очікувана тривалість життя при народженні, років	не менше 70
2	Коефіцієнт дитячої смертності (померло дітей віком до одного року на 1 тис. народжених), осіб	не більше 1-2
3	Коефіцієнт природного приросту (на 1 тис.), осіб	не менше 2,8
4	Сумарний коефіцієнт народжуваності населення, (середня кількість дітей, народжених жінкою за все життя), осіб	не менше 2,2
5	Чистий коефіцієнт відтворення населення (брутто), осіб	не менше 1,1
6	Коефіцієнт старіння (станом на 1 січня), %	не більше 18
7	Демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне, %	не більше 60

Таблиця 9

**Індикатори та порогові значення індикаторів
стану продовольчої безпеки України**

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення ($x_{\text{опт}}$)
1	Добова калорійність харчування людини, тис. ккал	не менше 2,5
2	Споживання м'яса та м'ясопродуктів (за рік/особа), кг	не менше 83
3	Споживання молока та молочних продуктів (за рік/особа), кг	не менше 380
4	Споживання яєць (за рік/особа), шт.	не менше 290
5	Споживання риби та рибопродуктів (за рік/особа), кг	не менше 20
6	Споживання цукру (за рік/особа), кг	не менше 38
7	Споживання олії та інших рослинних жирів (за рік/особа), кг	не менше 13
8	Споживання картоплі (за рік/особа), кг	не менше 124
9	Споживання овочів та баштанних (за рік/особа), кг	не менше 161
10	Споживання фруктів, ягід, горіхів та винограду (без переробки на вино) (за рік/особа), кг	не менше 90
11	Споживання хлібу та хлібопродуктів (за рік/особа), кг	не менше 101
12	Рівень перехідних запасів зерна, відсоток від річного споживання	не менше 17
13	Виробництво зерна на одну особу за рік, тонн	не менше 0,8

Таблиця 10

Індикатори та порогові значення індикаторів
стану виробничої безпеки України

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення (x_{opt})
1	Коефіцієнт ліквідації промислових фондів, %	не менше 2,5
2	Частка у промисловому виробництві обробної промисловості, %	не менше 70
3	Частка у промисловому виробництві машинобудування, %	не менше 20
4	Матеріаломісткість промислового виробництва, грн./грн.	не більше 0,5
5	Фондомісткість промислової продукції, грн./грн.	не більше 1,15
6	Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, %	не менше 5
7	Індекс реального промислового виробництва, % до 1990 р.	не менше 100
8	Ступінь зносу основних засобів промисловості, %	не більше 35

Додаток Б

Таблиця 1

Значення вагових коефіцієнтів b_j для окремих напрямків
економічної безпеки національної економіки України

Сфера економіки	Значення вагового коефіцієнта
Макроекономічна	0,1005
Виробнича	0,0769
Фінансова	0,1127
Інвестиційна	0,0939
Зовнішньоекономічна	0,0901
Науково-технологічна	0,1183
Соціальна	0,0808
Демографічна	0,0836
Енергетична	0,1324
Продовольча	0,1108

Таблиця 2

Вагові коефіцієнти для розрахунку індексу фінансової безпеки

Фінансова сфера	Значення вагового коефіцієнта
Бюджетна	0,2023
Грошово-кредитна	0,1953
Валютна	0,1558
Боргова	0,1256
Страхова	0,0628
Фондова	0,0953
Банківська	0,1629